T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARAP DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

BAĞIMSIZLIK SONRASI FAS'TA EDEBİ ÇEVRE

Necmi KÜÇÜK
25021900005

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Ömer İSHAKOĞLU

İSTANBUL-2024

ÖZ

BAĞIMSIZLIK SONRASI FAS'TA EDEBİ ÇEVRE

NECMİ KÜÇÜK

Miladi VIII. yy.da Müslüman Araplar tarafından fethedilen Fas'ta kurulan ilk müstakil devlet olan İdrîsîler'in, İslâm'ı tebliğ etme ve Arapçayı halka yayma siyasetlerinin bir sonucu olarak Arap edebiyatı Fas'ta gelişmeye başlamıştır. İdrîsîler'den sonra yönetime gelen Murâbıtlar'ın Arapçayı hem resmi dil hem de edebiyat dili olarak ilan etmesiyle birlikte ülkede Arapçanın nüfuzu iyice artmıştır. Duygu ve düşüncelerin Arap lisanıyla aktarılmaya başlandığı bu dönemde, Arap edebiyatının yerini alan Fas edebiyatı, hem Abbâsî hem de Endülüs edebiyatından istifade etmeye devam etmiştir. Ülkede idareyi ele alan hanedanların politikalarına bağlı olarak inişli çıkışlı bir seyir izleyen Fas edebiyatı, Fransa'nın önce Cezayir'i ardından Tunus'u işgal etmesinden sonra fetret dönemine girmiştir. Zira Fransa bu işgallerle Fas'ı hem Doğu'dan hem de Batı'dan tecrit ederek, Arap dünyasındaki, özellikle Mısır'daki edebi gelişmeleri takip etmesine mani olmuştur. Böylece Fas edebiyatı kendisini yenileyemeden eskinin devamı olarak kalmaya devam etmiştir. Fransa'nın Fas'ı işgal etmesiyle başlayan ve 1912'den 1956'ya kadar devam eden Himaye döneminde, Fransız ve İspanyollara karşı verilen bağımsızlık mücadelesi aynı zamanda Fas edebiyatı için de bir uyanış vesilesi olmuştur. Bu süreçte ortaya konan fikri ve edebi çalışmalar, bağımsızlık sonrasında takip edilecek yol ve yöntemin de bir mukaddimesi olmuştur.

1956 yılında bağımsızlığını elde eden Fas'taki edebi çevreyi ele aldığımız bu çalışmada, bağımsızlık sonrasında, manzum olsun nesir olsun, ortaya konan eserler nitelik ve nicelik bakımından ele alınmıştır. Önde gelen yazarlar hakkında detaylı bilgi verilmiş ve bu süreçte ülkede yaşanan sosyoekonomik problemlerle dünyadaki siyasal, sosyal ve edebi gelişmelerin Fas edebiyatı üzerindeki etkilerine de değinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Fas**,** Arap Edebiyatı, Şiir, Roman, Hikâye, Tiyatro.

ABSTRACT

LITERARY ENVIRONMENT IN MOROCCO AFTER INDEPENDENCE PERIOD

NECMİ KÜÇÜK

The Arabic literature began to develop in Morocco as a result of the policies implemented by the Idrîsis, who established the first independent state in Morocco, which was founded by Muslim Arabs, aimed to propagate Islam and disseminate the Arabic language to the general populace. The clout of the Arabic language increased substantially in the time of Murabıts who came to power after İdrîsis and declared Arabic to be both the official language and the language of the literature. During this period, as emotions and thoughts began to be expressed in Arabic, Moroccan literature, which emerged as a continuation of Arabic literature, continued to draw on both Abbasid and Andalusian literary traditions without compromising this feature. Moroccan literature, which followed a fluctuating run depending on the policies of the dynasties that ruled the country, entered a period of interregnum after the French occupation of Algeria and then Tunisia. These occupations led to France isolating Morocco from both the East and the West, thereby preventing Morocco from engaging with literary developments in the broader Arab world, particularly in Egypt. Thus, Moroccan literature remained a continuation of the old without being able to renew itself. The struggle for independence against France and Spain colonial powers during the Protectorate period, which commenced with France's occupation of Morocco and persisted from 1912 to 1956, was also a means of awakening for Moroccan literature. The intellectual and literary studies put forward in this period were also a prelude to the pathways and methodologies that would be pursued following indepedence.

This study examines the literary environment in Morocco, which gained independence in 1956. It analyzes both poetic and prose works produced post-independence, evaluating them in terms of quality and quantity. Detailed information is provided about their authors. Additionally, the study addresses the impact of

socioeconomic challenges, as well as global political, social, and literary developments, on Moroccan literature during this period.

Key words: Morocco, Arabic Literature, Poetry, Novel, Story, Theatre.

ÖNSÖZ

Jean Paul Sartre, *Edebiyat Nedir* adlı kıymetli eserinde yazmayı dünyanın üzerindeki örtüyü kaldırmak olarak tanımlar. Farklı kültür ve medeniyetlerin kesiştiği bir noktada yer alan Fas'ın edebiyatı da bu kültürlerin bir bileşeni olarak tezahür etmiştir. Bağımsızlık sürecinde edebiyatın teşekkülünde ve entelektüel çevrenin gelişip genişlemesinde Mısır'daki edebi ve entelektüel gelişmeler bariz bir şekilde etkili olmuş ve bağımsızlık sonrası edebi alandaki gelişmelerin de önünü aydınlatmıştır.

Bilindiği üzere Fas, miladi VIII. yüzyılda İslam'la ve Arap kültürüyle tanışmıştır. Doğudan Fas'a gelerek yerleşen Arapların, İslamiyet'i kabul eden ve buna bağlı olarak Arapçayı öğrenen yerel halkla Endülüs'te mukim Arapların müştereken oluşturdukları Fas edebiyatı, Arap edebiyatının önemli bir kolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Maalesef Arap dünyasında edebiyata dair kaleme alınan eserlerde Fas edebiyatına pek iltifat edilmemiş, Doğu Arap edebiyatı ile Endülüs edebiyatının bir sentezi olan bu edebiyat, Arap dünyasında hakettiği ilgiyi görmemiştir.

Fas'ta kurulan ilk İslami devlet olan İdrîsiler'den başlayarak, günümüzde ülke yönetimini elinde tutan Alevî Hanedanı'na kadar muhtelif hanedanlar tarafından tesis edilen devletlerin dönemlerindeki faaliyetler ele alındığında, edebi gelişmelerin devletlerin politikalarına bağlı olarak inişli çıkışlı bir seyir izlediği görülmüştür. Örneğin; ilmi ve edebi çalışmalar bakımından en bereketli dönem olarak kabul edilen Merînîler'den sonra gelen Vattasîler'in döneminde ülke, başta ilmi ve edebi çalışmalar olmak üzere her bakımdan geriye gitmiştir. Saʿdîler döneminde sağlanan huzur ortamında toparlanan ve Alevîler zamanında parlak bir dönem yaşayan Fas edebiyatı, bu kez harici etkenler sebebiyle durağan bir döneme girmiştir. Fransızların önce Cezayir'i ardından Tunus'u işgal ederek Fas'ı hem Arap dünyasından hem de Batı'dan izole etmeleri, Faslıların doğudaki, özellikle Mısır'daki edebi gelişmeleri takip etmelerinin önünü kapamıştır. Buna bağlı olarak Fas edebiyatı, Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar geçen bu süreçte kendini yenileyemeden eskinin bir devamı olarak kalmayı sürdürmüştür.

Geçen yüzyılın yirmili yıllarından itibaren başlayan bağımsızlık mücadelesi, aynı zamanda Fas edebiyatında uyanışın da başlangıcı olmuştur. Bu süreçte ortaya konan edebi ürünler, hem bağımsızlığın müjdecisi olmuş hem de bağımsızlık sonrası edebi çalışmaların temelini oluşturmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada bağımsızlığın elde edilmesinden sonra kayıp yılları telafi edercesine bir sıçrama gösteren modern Fas edebiyatında şiir, öykü, roman ve tiyatro konuları ayrıntılı bir şekilde ele alınmış, önde gelen yazar ve şairlerin biyografileriyle birlikte eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

Fas edebiyatına dair ülkemizde yapılan çalışmaların henüz istenen seviyede olmamasını göz önünde bulundurarak, İslam dünyasının en batısında yer alan ve kendine has değerleri olan bu ülkeyi ve edebiyatını daha yakından tanımanın ve tanıtmanın faydalı olacağına inandığımız *Bağımsızlık Sonrası Fas'ta Edebi Çevre* başlıklı çalışmamızın, bu alandaki bir eksikliği gidermesi, Fas edebiyatı üzerindeki örtüyü bir nebze de olsa kaldırarak bundan sonraki çalışmalara ışık tutması temennimizdir.

Bu münasebetle tez konusunun tespitinde, yönlendirilmesinde ve her aşamasında samimi alaka ve yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam tez danışmanım Prof. Dr. Ömer İshakoğlu'na, görüş ve önerileriyle beni destekleyen, kaynak temininde bana yardımcı olan kıymetli hocam Prof. Dr. Hüseyin Yazıcı'ya ve Meknes Mevlay İsmâîl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İdrîs Makbûl'a, bölümümüz öğretim üyeleri ile araştırma görevlisi arkadaşlarıma, ayrıca her zorlukta verdiği destek ve gösterdiği sabır dolayısıyla eşim Selma Küçük'e teşekkürü bir borç bilirim.

Necmi KÜÇÜK
İstanbul, Eylül 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **ii**
ABSTRACT ..... **iii**
ÖNSÖZ ..... **v**
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ ..... **xii**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **xiii**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

FAS'A GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Fas Adının Etimolojisi 5
1.2 Fiziki Ve Beşerî Coğrafya 7
1.2.1. Konumu ve Yeryüzü Şekilleri 7
1.2.2. İklimi 9
1.3. Nüfusu 11
1.4. Etnik Yapı 11
1.4.1. Araplar 11
1.4.2. Berberiler 12
1.4.3. Yahudiler 13
1.4.4. Haratînler 13
1.5. Dinî Yapı 13
1.5.1. İslam 13
1.5.2. Hristiyanlık 14
1.5.3. Musevilik 14
1.6. Eski Çağlardan İslam Fethine Kadar Fas 14
1.6.1. Fas'ta İlk İnsan İzleri 14
1.6.2. Finikeliler ve Kartacalılar 15
1.6.3. Roma Hâkimiyeti 15
1.6.4. Vandal Krallığı 16
1.7. İslami Dönem 16
1.7.1. Fas'ın Fethi 16
1.7.2. İslam'ın Fas'ta Yayılması 18
1.8. Fas'ta Hüküm Süren Devletler 19

1.8.1 İdrîsîler (788-985) 19
1.8.2. Murâbıtlar (1056-1147) 23
1.8.3. Muvahhidler (1130-1269) 29
1.8.4. Merînîler (1196-1465) 34
1.8.5. Vattâsîler (1472-1554) 38
1.8.6. Saʿdîler (1511-1659) 40
1.8.7. Filâli Devleti (1631-1912) 46
1.9. Bağımsızlık Sonrası Fas 54
1.9.1. Siyasi Görünümü 54
1.9.2. Dış Ülkelerle İlişkiler 55
1.9.3. Avrupa ile İlişkiler 56
1.9.4. Türkiye ile İlişkiler 56
1.9.5. Arap Ülkeleriyle İlişkiler 57
1.9.6. Ekonomik Durumu 57

İKİNCİ BÖLÜM

FAS'IN EDEBÎ HAYATINA ETKİ EDEN ÂMİLLER

2.1. Matbaa 59
2.2. Eğitim 62
2.2.1. Fas'ta Arapça Eğitimin Tarihçesi 62
2.2.2. İlk Eğitim Kurumları ve Medreselerin İnşası 63
2.2.3. Fas'ta Medresenin Ortaya Çıkışı 65
2.2.4. Himaye Dönemi'nde Eğitim Politikaları 66
2.2.5. Bağımsızlık Sonrası Fas'ta Eğitimde Reform Faaliyetleri 69
2.3. Eğitim Kurumları 73
2.3.1. Klasik Medreseler (el-Medâris el-ʿAtîka) 73
2.3.2. Fas'ta Üniversite Kurumu 76
2.3.3. Karaviyyîn Üniversitesi 77
2.3.4. Fas'taki Diğer Üniversiteler 80
2.4. Edebî Cemiyetler 82
2.4.1. Fas'ta Edebiyat Kulüpleri Olgusu 83
2.4.2. Rabat'taki Edebiyat Meclisleri 85
2.4.3. Selâ'daki Edebiyat Meclisleri 88
2.4.4. Fes'teki Edebiyat Meclisleri 90

2.4.5. Sûs' taki Edebiyat Meclisleri 91
2.4.6. Merrâkeş' teki Edebiyat Meclisleri 93
2.5. Doğudaki Edebî Cemiyetlerin Fas'a Yansıması 96
2.6. Kütüphaneler 98
2.6.1. Fas'ta Kütüphanenin Ortaya Çıkışı 99
2.6.2. Hizânetu'l-Kutubi'l-Melekiyye (Kraliyet Kütüphanesi) 101
2.6.3. Hizânetu'l-Hâssa (Özel Kütüphaneler) 102
2.6.4. Hizânetu'l-Kutubi'l-ʿÂmme (Halk Kütüphaneleri) 103
2.7. Basın 105
2.7.1. Dergi ve Süreli Yayınlar 106
2.7.2. Gazeteler 112

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI FAS'TA EDEBÎ ÇEVRE

3.1. Fas'ta Arap Edebiyatının Gelişim Sürecine Bir Bakış 118
3.2. Fas'ta Şiir 132
3.2.1. İlk Kuşak Şairler 136
3.2.1.1. Abdullah Kennûn 136
3.2.1.2. ʿAllâl el-Fâsî 144
3.2.1.3. Abdulkâdir Hasen el-Merrâkeşî 151
3.2.1.4. Muhammed el-Halvî 155
3.2.1.5. Abdulkerîm b. Sâbit 159
3.2.1.6. Mustafa el-Miʿdâvî 163
3.2.2. İkinci Kuşak Şairler 167
3.2.2.1. Hasen Muhammed et-Tureybık 167
3.2.2.2. Abdulkerîm et-Tabbâl 171
3.2.3. Üçüncü Kuşak Şairler 176
3.2.3.1. Abdullah Râciʿ 177
3.2.3.2. Muhammed el-Meymûnî 181
3.2.3.3. Muhammed Abdulvâhid Bennîs 187
3.2.3.4. Ahmed el-Miccâtî 191
3.2.3.5. Ahmed Berekât 195
3.2.3.6. Abdullah Hammâdî Zerîka 199
3.3. Roman 205

3.3.1. Arap Dünyasında Romanın Doğuşu ve Gelişimi 206
3.3.2. Fas Romanına Doğru 208
3.3.3. Fas'ta Romanın Doğuşu ve Gelişmesi 211
3.3.4. Fas'ta Roman Birikimi 214
3.3.5. Önde Gelen Roman Yazarları 217
3.3.5.1. Abdulmecîd b. Cellûn 217
3.3.5.2. Abdulkerîm Ğallâb 221
3.3.5.3. Muhammed Zefzâf 226
3.3.5.4. Muhammed ʿİzzeddîn Abdulvâhid et-Tâzî 231
3.3.5.5. Mubârek Ahmed Rebîʿ 234
3.3.5.6. Ahmed el-Medînî 236
3.3.5.7. Muhammed Berrâde 239
3.3.5.8. Leylâ Ebûzeyd 242
3.3.5.9. Hanâse Ahmed Bennûne 245
3.3.5.10. Bensâlim Hamîş 248
3.4. Kısa Öykü 251
3.4.1. Kısa Öykünün Doğuşu ve Gelişim Süreci 252
3.4.2. Arap Edebiyatında Kısa Öykünün Ortaya Çıkışı 254
3.4.3. Fas'ta Kısa Öykünün Ortaya Çıkışı 256
3.4.4. Bağımsızlık Sonrası Fas'ta Öykü 259
3.4.5. Önde Gelen Öykü Yazarları 263
3.4.5.1. Muhammed Şukrî 263
3.4.5.2. Ahmed Abdusselâm el-Bakkâlî 266
3.4.5.3. Muhammed İbrâhîm Bûʿalû 269
3.4.5.4. İdrîs ʿAllâl el-Kıss "el-Hûrî" 271
3.4.5.5. Muhammed Azîz el-Habâbî 274
3.4.5.6. Abdülcebbâr Muhammed es-Suheymî 276
3.4.5.7. Muhammed Saʿîd er-Reyhânî 278
3.4.5.8. Mubârek ed-Dureybî 280
3.4.5.9. Zehra Rumeyc 281
3.4.5.10. Abdussemîʿ Bensâbir 283
3.5. Tiyatro 284
3.5.1. Tiyatronun Doğuşu ve Gelişim Süreci 284

3.5.2. Tiyatronun Arap Dünyasında Ortaya Çıkışı 287
3.5.3. Fas'ta Geleneksel Halk Tiyatroları 290
3.5.4. Tiyatronun Fas'a Gelişi ve Amatör Gruplar 293
3.5.4. Profesyonel Tiyatro 295
3.5.5. Fas Tiyatrosunun Öncüleri 298
3.5.5.1. Ahmed et-Tayyib el-ʿAlic 299
3.5.5.2. et-Tayyib es-Sıddîkî 301
3.5.5.3. Muhammed Hasen el-Cundî 303
3.5.5.4. Abdulkerîm Berşîd 305
SONUÇ 308
BİBLİYOGRAFYA 311
ÖZGEÇMİŞ 340

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bu tezde şu transkripsiyon sistemi kullanılmıştır:

â :ـَى، ـا، آ	a,e :ـَ	ʿ :ع	é :أ
î : ـِي	i,ı :ـِ		
û : ـُو	u,ü :ـُ		

1- Şemsî ve kamerî harfler okundukları gibi gösterilmiştir. *en-Nâdi'l-edebî, el-Medrestu'l-hurra* vb.

2- Kelime başına gelen harf-i tarifler küçük yazılmıştır. *el-Arabî, el-Mağribî, el-Cerîde* vb.

3- Kelime sonundaki ة'lar vakıf halinde "a" veya "e" olarak, vasıl halinde "t" olarak gösterilmiştir. *Meccelletu'l-Âdâb, el-Mağribiyye* vb.

4- Kelimenin sonundaki med harflerinden sonra gelen harf-i tariflerde okunuşlar esas alınmıştır. *Fi'l-fen, Fı's-Sûre* vb.

5- Nisbet yâ'sı "î" şeklinde gösterilmiştir. *el-Mağribî, el-Vatanî, el-Arabî* vb.

6- Arapça tamlamalar transkripsiyonlu olarak, Türkçe tamlamalar, Arapça tamlama şeklinde de olsalar transkripsiyonsuz verilmiştir. *Hizbu'l-istiklâl, Âl-i Sultân* vb.

7-Terkib halindeki isimler bitişik yazılmıştır. *Abdullah, Abdulaziz, Abdullatif* vb.

8- Arapça tamlamaların sonundaki irab alameti gösterilmemiştir. *Mudîru'l-Medrese, Vezîru's-sekâfe* vb.

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e/a.y	: Aynı eser/yer
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
bkz.	: Bakınız
bkz.:yuk.	: Yukarıya bakınız
bkz.: aş.	: Aşağıya bakınız
bs	: Baskı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
d.	: Doğumu
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Haz.	: Yayına Hazırlayan
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Tdk.	: Tetkik eden
Thk.	: Tahkik eden
Tsh.	: Tashih eden
t.y.	: Tarih yok
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: Ve benzeri
v.d.	: Ve diğerleri
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Dünyanın en önemli suyollarından biri olan ve Akdeniz'i Atlas Okyanusu'na bağlayan Cebel-i Târık boğazına hâkim konumuyla Fas, son derece stratejik bir bölgede yer almasının yanında, zengin bir edebiyat varlığına da sahiptir. Bu edebi zenginliğin oluşumunda hem köklü Doğu medeniyetinin, hem İslamiyet'i kabul eden ve Arapçayı öğrenen yerli halkın hem de Avrupa'ya yakın olması sayesinde istifade edilen Avrupa medeniyetinin katkısı olmuştur.[1]

Fas'ta Arap edebiyatının doğup gelişmesi, Araplar tarafından fethedilen diğer ülkelere nispetle gecikmiştir. Bu gecikmede coğrafi, siyasi ve sosyal etkenlerin yanında kabileler arasındaki çatışmalar rol oynamıştır. Ancak en büyük etken şüphesiz ki Endülüs'ün fethi olmuştur. Zira Endülüs'ün fethinden sonra Fas'taki Arap unsurlarla birlikte, Fas edebiyatına katkı sunmaları umulan Faslılar da Endülüs'e göç etmişlerdir. Ayrıca doğu Arap coğrafyasından çeşitli nedenlerle hicret eden Araplar da Fas yerine Endülüs'ü tercih etmişlerdir.[2]

İslami dönemde kurulan ilk devlet olan İdrîsiler, ülkede Arapçayı yayma ve İslâm'ı tebliğ etme konusunda başarılı olmuşlarsa da bu dönemde ortaya konan edebi mahsuller Fas edebiyatı olarak değil, Fas'ta üretilmiş Arapça edebiyat olarak kabul edilmiştir.[3] Arapçanın hem resmi dil hem de edebiyat ve fikir dili olmasını kararlaştıran Murabıtlar döneminde ise Faslı bir kimliğe bürünmeye başlayan edebi harekette büyük bir gelişme görülmüştür.[4] Özellikle İdrîsiler döneminde inşa edilen Karaviyyîn Camii, doğudan ve batıdan öğrencilerin gelerek ilim tahsil ettikleri, İslam âleminin önemli bir kültür merkezi haline gelmiştir.[5] Murabıtlar'ın başlattıkları edebi faaliyetlerden istifade eden Muvahhidler, bu harekete kendi sanatsal karakterlerinin damgasını vurmuşlardır. Bu bağlamda medreseler kurmuşlar, enstitüleri imar etmişler, Kayrevan, Endülüs ve İslâm coğrafyasının diğer bölgelerinden büyük ilim adamlarını getirterek onlara kitap telif ve tedvin ettirmişlerdir. Aynı şekilde muhtelif

---

[1] İbrâhîm Harekât, **el-Mağrib ʿAbre't-Târîh**, 3 c., Dâru'r-Reşâd el-Hadîse, 2000, C.I, s. 9.

[2] Muhammed b. Tâvît, **el-Vâfî bi'l-Edebi'l-ʿArabî fi'l-Mağribi'l-Aksâ,** 3 c., Dâru's-Sekâfe, Dâru'l-Beydâ, 1982, C.I, s. 9.

[3] Abbâs el-Cerrârî, **el-Edebu'l-Mağribî, min Hilâli Zevâhirihî ve Kadâyâh,** Mektebetu'l-Meʿârif, Rabat, 1982, s. 69.

[4] Saʿîd Munsifî et-Temsemânî, "Hel Ucbire Ehlu'l-Mağribi'l-Aksâ ʿAlâ İstiʿmâli'l-ʿArabiyye", https://alfhrass.com/هل-أجبر-أهل-المغرب-الأقصى-على-استعمال-ا

[55] Bkz. s. 78.

ilmî heyetleri bir araya getirerek münazaralar ve yarışmalar düzenlemişlerdir. Kütüphaneler kurup, zorunlu eğitim konusunda öncü olmuş, meccani eğitimi uygulamaya koymuşlardır. Eğitim için yöntem ve program belirleyip, eğitimin tabana yayılması gayesiyle hem Arapça hem Berberi dilinde eğitim yapılmasına imkân sağlamışlardır.[6] Neticede bu dönemde edebiyata yöneliş artmış, Endülüs'teki edebiyat ve fikir adamlarıyla her bakımdan sağlam ilişkiler kurulmuştur.[7]

Merînîler asrı, edebi verimlilik bakımından en bereketli dönemlerden biri olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde büyük fakihler, muhaddisler, meşhur tarihçiler, nahiv ve dil âlimleri ile çok sayıda edebiyatçı yetişmiştir. Bu âlimler, hem Faslıların hem Doğuluların aynı şekilde istifade ettikleri ve bugün hala eğitim kurumlarında okutulan eserleri kaleme almışlardır.[8]

Saʿdî Devleti'nin Müslüman ve Hristiyan dünyası ile kurduğu diplomatik ilişkiler ülkede huzurun sağlanmasına, iktisadi kalkınmaya ve kültürel gelişmeye katkı sunmuştur Endülüs'teki felaketten kaçan kültürlü, medeni, birkaç Avrupa diline hâkim olan Endülüslüler, ilmi eserlerin Arapçaya tercüme edilmesinde önemli çalışmalara imza atmışlardır. Aleviler dönemi ise edebiyatın büyük bir gelişme gösterdiği en parlak devirlerden biri olarak öne çıkmıştır. Bu gelişmede, Alevilerin ister birinci dönemi ister ikinci dönemi olsun, sultanların edebiyatçıları, şairleri ve yazarları teşvik etmeleri önemli rol oynamıştır.[9]

Fransızların 1830 yılında Cezayir'i ardından 1831 yılında Tunus'u işgal etmesiyle birlikte hem Doğu'dan hem Batı'dan izole olan Fas, Arap ülkelerinde özellikle Mısır, Suriye ve Irak'ta çok canlı bir şekilde ilmi ve edebi hareketlilik yaşanırken, her türlü yeni entelektüel akımdan uzak kalarak geleneksel yöntemi temsil etmeyi sürdürmüştür.[10]

1912'den 1956'ya kadar devam eden Fransız Manda yönetimi her alanda olduğu gibi, edebi ve kültürel faaliyetleri engelleme yönünde de gayret sarf etmiş, hükümetin okul açmasına dahi müsaade etmemiştir. Bu süre zarfında Fas'ta sadece

[6] Bkz. s. 124.
[7] Muhammed el-Menûnî, **el-ʿUlûm ve'l-Âdâb ve'l-Funûn, ʿAlâ ʿAhdi'l-Muvahhidîn,** Matbûʿâtu Dâri'l-Mağrib, Rabat, 1977, s. 15.
[8] Muhammed ʿÎsâ el-Harîrî, **Târîhu'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endülüs fi'l-ʿAsri'l-Merînî,** Dâru'l-Kalem li'n-Neşr ve't-Tevzîʿ, Kuveyt, 1987, s. 350.
[9] Bkz. S.130.
[10] Abdullah Kennûn, **Ehâdîs ʿani'l-Edebi'l-Mağribiyyi'l-Hadîs,** Dâru's-Sekâfe, ed-Dâru'l-Beydâ, 1984, s.17.

üç devlet lisesi açılmış ve devlet okullarına giden öğrenci sayısı elli bini aşmamıştır.[11] Fransız manda yönetiminin Arap ve Berberi unsurlar arasına fitne sokmak ve ülkenin sosyal ve siyasal birliğini bozmak amacıyla 1930 yılında yayımladığı Berberi Genelgesi, Fransızların umduğunun aksine halkın uyanışına vesile olmuş ve bu dönemde direniş edebiyatı gelişmiştir.[12]

1956 yılında bağımsızlığını elde eden Fas'ta her alanda olduğu gibi, edebi alanda da kayıp yılların telafisi sadedinde yoğun bir faaliyet başlamıştır. Bu dönemde edebi alanda yapılan çalışmalar etraflı bir şekilde *Bağımsızlık Sonrası Fas'ta Edebi Çevre* başlıklı çalışmamızda ele alınmıştır.

Tez çalışmamızda her şeyden önce konuyla alakalı kaynakların tespit ve temini için çeşitli kütüphanelerde araştırmalar yapılmıştır. Türkiye'de bu alanda yapılan çalışmaların çok sınırlı olması çalışmamız esnasında bir problem olarak karşımıza çıkmıştır. Bu noktada Meknes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İdris Makbul Bey'in samimi gayretleri sayesinde kaynakların önemli bir kısmı Fas'tan getirtilmiştir. Ayrıca internet üzerinden hizmet veren sanal kütüphanelerden de kaynak temininde istifade edilmiştir. Neticede Arapça başta olmak üzere Türkçe, Almanca ve İngilizce telif edilmiş eserlerden faydalanarak hazırladığımız bu çalışma üç bölüme ayrılmıştır:

Birinci bölümde; Fas adının etimolojisi, Fas'ın coğrafik konumu, etnik ve dini yapısı, İslam öncesi dönemde Fas'ta hüküm süren devletler, İslami dönemde kurulan devletler, Fas'ın bugünkü siyasi yapısı ve ekonomik durumu ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde; Fas edebiyatını etkileyen faktörler başlığı altında matbaa, kütüphaneler, eğitim kurumları, ilmi ve edebi cemiyetler, gazete ve dergiler ele alınmıştır. Dikkat edilecek olursa bu bölümdeki konuların büyük bölümü XIX. yüzyılda yaşanan gelişmeler ve ortaya çıkan yeniliklerin neticesidir. Bu cümleden olarak, modern kütüphanelerin ve eğitim kurumlarının kurulması, matbaanın yaygınlaşması, gazete ve dergilerin yayını, özellikle Batı dillerinden tercümelerin yapılması gibi gelişmeler, öncelikle Doğu Arap dünyasında ortaya çıkan ve bilahare

[11] **A.e.**, 39.
[12] Bkz. aş. s. 257.

Fas'a ulaşan yeniliklerdir. Bütün bunlar, üçüncü bölümde ele alınacak edebi türlere zemin hazırlamış ve katkıda bulunmuştur.

Üçüncü bölüm; bağımsızlık sonrası Fas'ta edebi çalışmalara ayrılmıştır. Bunların başında şiir, hikâye-roman ve tiyatro gelmektedir. Bu bölümdeki konular ele alınırken ilk önce konunun tarihi geçmişi, zaman içindeki değişim ve dönüşümü ele alınmıştır. Daha sonra konunun mevzu bahis olan zaman dilimindeki temsilcilerinin önce biyografileri, sonra çalışmalarından örnekler ve nihayet eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümde daha önce de adları geçen konular dışında müellifin bir çalışması varsa bu, ilgili bölümde ele alınmıştır. Müelliflerin temin edebildiğimiz eserleri hakkında özet bilgi verilirken, temin edemediğimiz eserlerinin isim, yayın tarihi ve yayın yeri hakkında bilgi verilmekle iktifa edilmiştir.

Sonuç olarak, tezimizde kaynaklara dayalı olarak Fas Krallığı'nın tarihi geçmişi, Arap-Fas edebiyatının gelişim süreci, edebiyatın gelişmesine etki eden amiller ve bağımsızlık sonrası Fas'ta şiir, roman, hikâye ve tiyatro gibi edebi faaliyetler akademik bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

FAS'A GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Fas Adının Etimolojisi

Fas, Arap dünyasında Mağrib ülkelerinden el-Mağribu'l-Aksâ veya Cezîretu'l-Mağrib; Batı dünyasında Atlas ülkelerinden Maroc (Morocco) isimleriyle tanımlanmıştır.[13] Resmî adı el-Memleketu'l-Mağribiyye (Batı Krallığı) olan ülkeye İranlı ve Pakistanlılar Merrâkeş adını verirken; Türkler, İdrîsilerin ve Merînîlerin başkenti olan ve temelleri atılırken bulunan bir balta (Feʾs) sebebiyle Fes adını verdikleri[14] şehre istinaden Fas demektedirler.

Mağrib sözlükte güneşin battığı yer, batı ve akşam vakti anlamlarına gelmektedir.[15] *Bilâdu'l-Mağrib* kavramı ile de batı istikametinde yer alan ülkeler kastedilmektedir. *Mağrib* tabiri, Hz. Ali ile Muâviye arasındaki mücadele döneminde İslam âleminin batısına işaret etmek için kullanılmıştır.[16] Abbâsîlerin yönetim merkezini Bağdat'a taşımaları neticesinde Dicle Nehri, doğu ile batıyı ayıran sınır çizgisi olarak görülmüştür. Bu taksim, Halîfe Hârûn er-Reşîd'in (763-809) 798 yılında devletini idari olarak oğulları el-Emîn (787-813) ve el-Me'mûn'un (786-833) arasında taksim etmesiyle birlikte yarı resmiyet kazanmıştır. Buna göre, birinci veliaht el-Emîn ülkenin Dicle Nehri'nden batı sınırına kadar olan kesiminin valisi olurken, diğer veliaht el-Me'mûn da Dicle Nehri'nden ülkenin doğu sınırına kadarki bölümünün valisi olmuştur. Böylece *Bilâdu'l-Mağrib* ve *Bilâdu'l-Meşrik* kavramları ortaya çıkmıştır.[17]

Hicri V. yüzyıldan itibaren Arap coğrafyacılar, devletin batısını hilafet merkezine uzaklık derecesine göre üçe taksim etmişlerdir: *el-Mağribu'l-Ednâ* (Yakın Batı) Libya'nın batısı, Tunus ve Cezayir'in doğusu, *el-Mağribu'l-Evsat* (Orta Batı) Cezayir, *el-Mağribu'l-Aksâ* (Uzak Batı) Fas ve Moritanya. Fakat daha sonra bu konuda yazanlar yakın batı yerine ya Afrika ya da fatihi èUkbe b. Nâfîè(622-

[13] İsmail Ceran, **Fas Tarihi,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s. 2.
[14] el-Kalkaşendî, **Subhu'l-aʿşâ,** 11 c., Dâru'l-Kutubi'l-Hidîviyye, Kahire, 1915, C.V, s. 153.
[15] İbn Manẓûr, **Lisânu'l-ʿArab,** thk. Abdullah Alî el-Kebîr, Dâru'l-Maʿârif, Kahire, t.y., s. 3225.
[16] Ceran, **a.g.e.,** s. 2.
[17] Abdulhamîd Saʿd Zağlûl, **Târîhu'l-Mağribi'l-ʿArabî**, 3 c., Munşeéetu'l-Meʿârif, İskenderiyye, 1993, C.I, s. 62.

683) tarafından inşa ettirilen Kayravan şehrine istinaden *Bilâdu'l-Kayrevân* demişlerdir.[18] Mısırlı tarihçi Kalkaşendî (1365-1418) de Mısır'ın batısındaki bölgeleri ikiye ayırarak Cezayir'den *el-Ğarbu'l-Evsat,* Fas'tan *el-Ğarbu'l-Aksâ,* Tunus ve Libya bölgelerinden ise Afrika[19] olarak bahsetmiştir.[20] el-Vezzân (Leo Africanus), Afrika isminin kökeni başlıklı bölümde konuyu şu şekilde ele almaktadır:

"Bu bölge Arap dilinde Afrika olarak adlandırılmaktadır. Latincede (Separavit) anlamına gelen *Feraḳa* fiilinden türetilmiştir. Bu kelimenin kökenine dair iki görüş vardır: İlki, bu mamur bölgenin Avrapa'dan ve Asya'nın bir parçasından Akdeniz'le ayrılması sebebiyle olduğu yönündedir. İkinci görüş sahipleri ise bu kelimenin, bu beldede ilk yerleşen kişi olan Yemen hükümdarı Afrîḳaş'ın isminden türetildiğini ileri sürmüşlerdir. Asur hükümdarlarının kendisini hezimete uğratması ve sürmesi neticesinde ülkesine dönemeyen Afrîḳaş, hızlı bir şekilde Nil Nehri'ni geçerek yoluna devam eder ve Kartaca civarına varıncaya kadar da durmaz. Bu yüzden Araplar, Kartaca civarına (Tunus) İfrikiye derken, Afrika'nın (kuzey) diğer kesimlerine Mağrib adını vermişlerdir."[21]

Doğudaki Araplar *el-Mağribu'l-Aksâ* derken yerel halk ülkeyi sadece *Mağrib* olarak tesmiye etmiştir. Nitekim İbni Hallikân, Murâbıt hükümdarı Yûsuf b. Taşfîn'in (1009-1106) hayatına dair bilgi verirken, *"Bu Yûsuf cesur, âdil ve atılgan biriydi. Mağrib'de, hırsızların sığınakları konumundaki Merrâkeş şehrini hırsızlardan alarak planladı ve inşa etti."* diyerek o dönemde ülkenin adının Mağrib olduğuna işaret etmiştir.[22] Gene Merînî hükümdarı Ebu'l-Hasen èAlî b. Osmân'ın (1297-1351) 1344 yılında Kudüs'e hediye olarak gönderdiği Mushaf'ın üzerine *Meliku'l-Mağrib* (Mağrib Hükümdarı) yazılmıştır.[23] Aynı şekilde Faslı tarihçi Muhammed es-Sağîr'in (1670-1742) Hicri XI. yüzyılda cereyan eden hadisleri dercettiği *Nuzhetu'l-Hâdî bi Ahbâr Mulûki'l-Karni'l-Hâdî* adlı eserinin muhtelif yerlerinde Mağrib ismi geçmektedir.[24]

---

[18] **A.e.,** s. 70.
[19] Araplar, Pentapolis ve Trablus isimlerini aldıkları gibi Afrika ismini de Romalılardan ve Rumlardan almışlardır. Romalılar ve Rumlar, Kuzey Afrika'da başkenti Kartaca olan topraklarını Africa olarak adlandırmışlardı. Araplar da bu kelimeyi İfrikiyye olarak teleffuz etmişlerdir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Zağlûl, **a.g.e.**, C.I, s. 68.
[20] Kalkaşendî, **a.g.e.,** C.V, s. 117-152.
[21] el-Vezzân el-Fâsî, **Vasfu İfrikyye,** çev. Muhammed Hacî, 2 c., Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, Beyrut, 1983, C.I, s. 3.
[22] İbn Hallikân, **Vefâyâtu'l-Aʿyân,** thk. İhsan Abbas, 7 c., Beyrut, 1978, C.VII, s. 112.
[23] https://ar.wikipedia.org, çevrimiçi 22.05.2021
[24] Muhammed es-Sağîr el-Vafrânî, **Nuzhetu'l-Hâdî bi Ahbâri Mulûki'l-Karni'l-Hâdî,** thk., Abdullatîf eş-Şâdlî, Rabat, 1998, s. 40.

Himaye Dönemi'nin (Fransızların Fas'taki işgallerine meşruiyet kazandırmak için Sultan Abdulhafız'a 30 Mart 1912 tarihinde zorla imzalattıkları anlaşma ile Fas, Fransa'nın himayesine girmiş oldu. Fransızlara karşı çetin mücadelelerin verildiği bu Himaye Dönemi 2 Mart 1956 tarihinde sona ermiş ve Fas bağımsızlığını kazanmıştır.)[25] sona ermesini takiben V. Muhammed yeni devlet sistemini tanzim etmiş ve 1957 yılında kral ünvanını benimsemiştir. Böylece yeni ülkenin adı *el-Memleketü'l-Mağribiyye* (Fas Krallığı) olarak kabul edilerek 1962 yılında hazırlanan anayasada tescil edilmiştir.[26]

1.2 Fiziki Ve Beşerî Coğrafya

1.2.1. Konumu ve Yeryüzü Şekilleri

Sadece 13 km genişliğindeki Cebelitarık Boğazı'yla Avrupa ana karasından ayrılan Fas, Afrika Kıtası'nın kuzeybatı yayını teşkil etmektedir. Avrupa'ya olan yakınlığı sayesinde Endülüs'le birlikte tarihî medeniyetini Avrupa'ya taşıdığı gibi Avrupa medeniyetinden de önemli ölçüde istifade etmiştir.[27]

Resmî verilere göre ülkenin yüz ölçümü Fransa'nın hâkimiyetinden kurtularak bağımsızlığını elde ettiği 1956 yılında 458.730 km²dir. 1976 yılında İspanyolların çekilmesiyle boşalan eski sömürge topraklarının Fas ve Moritanya arasında paylaşılması ancak 1979 yılında Moritanya'nın kendi payına düşen kesimden vazgeçmesi neticesinde Fas'ın bu toprakları ilhak etmesiyle birlikte, yüz ölçümü 710.850 km²ye çıkmıştır.[28]

Dünyanın en önemli suyollarından biri olan Cebelitarık Boğazı'na hâkim konumuyla son derece stratejik bir mevkide bulunan Fas'ın kuzeyinde Akdeniz, doğusunda Cezayir, güneyinde Moritanya ve batısında Atlas Okyanusu yer almaktadır. Cezayir'le olan sınır, kuzey kesimlerde tam olarak tespit edilmişken bazı sınır bölgeleri ise hâlâ tartışma konusudur.[29] Uzun zamandan beri İspanyol hâkimiyetindeki Septe ve Melilla bölgeleri üzerinde hak iddia eden Fas'ın toprakları,

[25] Abdulhamid Yûnus, Fethî Hasen el- Mısrî, **Fi'l-Edebi'l-Mağribiyyi'l-Muʿâsır,** Dâru'l-Maʿârif, Kahire, t.y., s. 15, 22.
[26] https://ar.wikipedia.org, (çevrimiçi 22.05.2021)
[27] Harekât, **a.g.e.,** C.I, s. 9.
[28] Sırrı Erinç, "Fas"**, DİA**, C.XII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 184.
[29] Hartmut Buchholz, **Marokko Reise-Handbuch,** Dumont Reiseverlag, Ostfieldern, 2014, s. 22.

kuzeyde Akdeniz kıyısından (kıyı uzunluğu 512 km) güneyde Yengeç dönencesinin ötesine kadar uzanan (Atlas Okyanusu kıyı uzunluğu 2934 km) ortalama 400 km genişliğinde bir şerit görünümündedir.[30] Bu kadar geniş bir alana sahip olan Fas, Batı Sahra dâhil 16 bölge ve 61 vilayete ayrılmıştır.

Uzun kıyıları, sıra dağları, çölleri, bozkırları, yaylaları, verimli vadileri ve ovalarıyla Fas, çok çeşitli bir yeryüzü yapısına sahiptir. Topraklarının üçte ikisi dağlarla kaplı olan Fas'ın kuzeyinde Akdeniz kıyısınca Rîf Dağları (Cibâlu'r-Rîf) uzanmaktadır. Çoğunlukla kum taşı, marn ve kalkerden oluşan 300 km uzunluğundaki bu dağların en yüksek noktası 2448 metre ile Tîdğîn Dağı'dır. Onların güneyinde, Fas'ın Atlas Okyanusu kıyıları ile Batı Cezayir'i birleştiren başlıca yolun izlendiği Tâze Geçidi'nin ötesinden başlayan Orta Atlas Dağları (Cibâlu Atlasi'l-Vustâ) güneybatıdan kuzeydoğuya doğru uzanmaktadır.

Fas'ın iki önemli akarsuyu Muluya ve Ummur'rebiʿ'nin kaynak alanı olan Orta Atlaslar,[31] Rîf Dağlarının güneydoğusundan bu dağlara bitişmektedir. İkisi arasında sadece İnavn Vadisi yer almaktadır. Batı ve orta kesimlerinde yükseklikleri yer yer 2000 metreye varan platoların yer aldığı Orta Atlasların en yüksek noktası ise 3340 metre ile Bû Nâsır Dağı'dır. Bu dağların batı tarafı Fas'ın en fazla yağış alan bölgesidir.

Güneybatı istikametinde 700 km uzunluğu ve 150 km genişliği ile Yukarı Atlaslar (Cibâlu Atlasi'l-ʿUlyâ) Kuzey Afrika'nın en görkemli dağlarıdır. Güney Fas'taki Derʿa, Sûs ve Dâdes gibi önemli akarsuların doğduğu yer olan ve birçok doruğu 3000 metreyi aşan Yukarı Atlasların en yüksek noktası 4165 metre ile Tubkal Dağı'dır (Cebeli Tûbkal). Bu dağların batı kesimlerinde de yüksekliği 1000 metreye varan platolar yer almaktadır.[32]

Atlas Dağlarının en alçak olan sırası güneyindeki Anti Atlaslardır (Cibâl Atlasi'l-Halfiyye). Yamaçları fevkalade diktir ve derin vadilerle yarılmıştır. Bu kütle

[30] Erinç, **a.g.m.**, s. 185.
[31] **A.m.**, s. 185.
[32] Rainer Luick, Heidi Megerle**, Marokkoexkursion-2015/Referate**, Hochschule-Rottenburg, s. 35.

ile Yukarı Atlaslar arasındaki sınırda ise deniz seviyesinden 3304 metre yüksekliği ile eski bir stratovolkan olan Sirva Dağı (Cebelu Sirvâ) yer almaktadır.[33]

Rabat ve Fes şehirlerinde doğuda Atlas Dağları'nın eteklerine kadar uzanan, 600 metre yükseklikteki merkez platoya bitişen 450 metre yüksekliğinde ve 60 km genişliğinde platolar mevcuttur. Bu platolar toprağın kalitesini etkileyen çeşitli kayalardan oluşmaktadır. Merakeş yakınlarında ise Fas ekonomisi için çok önemli fosfat içeren sedimenter kayaçlar vardır. Yine Agadir'de okyanus kıyısından başlayan verimli ovalar, Yüksek Atlas Dağlarının eteklerine kadar uzanmaktadır. Atlasların doğu kesimindeyse Cezayir'e doğru genişleyen ve deniz seviyesinden yükseklikleri 700 -1000 metre arasında değişen Doğu Fas stepleri yer almaktadır. [34]

Ülkenin üçte ikisini kaplayan dağları, bu dağlar arasında yer alan uzun ovaları sayesinde Fas, Kuzey Afrika ülkeleri arasında akarsular bakımından en zengin olan ülkedir.[35] Önemli su rezervine sahip olan Orta ve Yukarı Atlaslardan doğan nehirlerin ekseriyeti Atlas Okyanusu'na dökülmektedir. Ülkenin en düzenli akan nehri Ümmü'r-Rebîʿ ile menderesler teşkil ederek okyanusa ulaşan Sebû Nehri, bu nehirlerin en büyüklerindendir. Okyanus'a dökülen diğer nehirler şunlardır: Lokus, Ebû Rakrak, Tansift ve Sûs. Orta Atlaslardan doğan Mulûye Nehri, Cezayir yakınlarından Akdeniz'e dökülürken, Yukarı Atlasların güney eteklerinden doğan Dâdes, Derʿa, er-Reys ve Zîz Nehirleri ise sahrada kaybolmaktadır.[36]

1.2.2. İklimi

Fas, birkaç iklim bölgesine yayılmıştır. Kuzeybatısı Akdeniz ve Atlantik'ten etkilenirken, güneydoğusu ve güneyi çöl ikliminin etkisindedir. Ülkenin kuzeybatısındaki Akdeniz'i güneydeki çöl bölgesinden ayıran Atlas Sıradağları, kendi iklim bölgesini teşkil etmekte ve bir tür iklim sınırı oluşturmaktadır. Burada sert bir dağ iklimi hüküm sürmektedir. [37]

[33] https://www.marefa.org, (çevrimiçi 30.05.2021)
[34] Luick, Megerle, **a.g.e.**, s. 36.
[35] Ceran, **a.g.e.**, s. 3.
[36] Buchholz, **a.g.e.**, s. 22-23.
[37] https://www.marefa.org/ (çevrimiçi 30.05.2021)

Fas'ın kuzeybatısında, kıyılarda ve Atlantik Platosu'nun büyük bölümünde yazlar kurak ve sıcak, kışlar ise ılıman ve yağışlı geçmektedir. Atlas Okyanusu'ndaki soğuk Kanarya akıntısı sebebiyle yaz sıcakları nispeten ılıman seyretmektedir. İç kesimlere doğru ilerledikçe Atlas Okyanusu'nun hafifletici etkisi giderek azalmakta ve yerini tipik, kuru ve sıcak bir çöl iklimine bırakmaktadır. Bu da beraberinde günlük ve mevsimlik büyük sıcaklık dalgalanmalarını getirmektedir. Çoğu zaman kışlar, dağlardan esen soğuk rüzgârlar nedeniyle son derece soğuk geçmektedir. Güneye doğru gidildikçe kuraklık artmaktadır. Atlas Dağlarının güneyi ve Sahra Bölgesi çok az yağış almakta dolayısıyla aşırı derecede kurak ve sıcak geçmektedir.[38]

Ülkedeki sıcaklıklar denize olan uzaklığa, yüksekliğe ve Sahra'dan gelen sıcak rüzgârlara bağlı olarak farklılık arz etmektedir. Yazları kıyılarda orta derecede ılık geçmekte ve günlük maksimum sıcaklıklar Haziran - Eylül aylarında 24-27°C arasında seyretmektedir. İç kesimlerde sıcaklıklar hızla yükselmekte ve zaman zaman 36°C'ye çıkmaktadır. Dağlık bölgelerde hava daha kurak ve ılımandır. Geceleri sıcaklık 11°C'ye kadar düşmektedir. Orta irtifalarda (yaklaşık 1500 m), gün boyu sıcaklık 30-38°C arasında değişmektedir.

Kışın öğlen sıcakları 15-18°C'dir. Güney Atlantik kıyısında azami 20-22°C sıcaklığa ulaşılır. Kış geceleri özellikle kıyı bölgelerinde ılımandır ve sıcaklık genellikle 10°C'nin üzerinde seyretmektedir. Geceleri çölde sıcaklıklar eksi derecelere düşmekte, özellikle 1500 metrenin üzerindeki dağlarda havalar aşırı derecede soğuk olmaktadır.

Yaz aylarında hazirandan ağustosa kadar pek yağmur yağmamaktadır. Bu dönem kuraklık zamanıdır. En çok ekim ve nisan aylarında yağmur yağmaktadır. Alçak basınç alanları nedeniyle kuzeyde ve Atlas Dağlarında şiddetli yağışlar meydana gelmektedir. Fas'ın en yağışlı ve verimli bölgesi kuzeyindeki Tanca ve Meknes arasındaki bölgedir. Güneye doğru özellikle Sahra'nın sınırlarında yağışlar iyice azalmaktadır. Atlas Dağları Bölgesi'nde düzenli olarak şiddetli yağışlar ve fırtınalar olmasına karşın, ülke kuraklıktan muzdariptir.[39]

[38] http://www.klimatabelle.info/afrika/marokko (çevrimiçi 22.06.2021)
[39] Luick, Megerle, **a.g.e.**, s. 33.

1.3. Nüfusu

Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğünün IMF'nin Nisan 2021 tarihli açıklamasını referans göstererek verdiği bilgiye göre Fas nüfusu 36.313.000 kişiye ulaşmıştır.[40] Bu nüfusuyla Fas, dünyanın nüfus bakımından en kalabalık ülkeleri arasında kırkıncı sırada yer almaktadır. Nüfus yoğunluğu kilometre kare başına 82 kişidir ve nüfusun yaklaşık %63.3'ü şehirlerde yaşamaktadır[41]. Fas'ta nüfus artışı dikkate değer bir seyir izlemiştir.1926 yılında 4.2 milyon olan ülke nüfusu binde 26'lık bir artış oranı sayesinde hızlı bir artış göstermiş ve 1971'de 15 milyona, 1985'te 22.900.000'e 1992'de ise 26.239.000'e yükselmiştir.[42]

Nüfus artış ortalaması bakımından dünya sıralamasında 101. sırayı işgal eden Fas'ta, 2013 yılında istatistiklerde kadın başına doğum sayısı 2.4 olarak değerlendirilirken, yeni doğan çocuklardaki ölüm oranı ise her bin çocukta 16.1 vaka olarak tespit edilmiştir.[43] Fas'ta genç nüfus oranı azalırken, yaşlı nüfus oranı ise giderek artmaktadır. Nitekim Fas Aile ve Sosyal Dayanışma Bakanlığının verilerine göre 60 yaş ve üstü nüfusun genel nüfusa oranı 2004 yılında %8,1 iken, bu oran %1,3 lük bir artışla 2014 yılında %9,4'e ulaşmıştır. Aynı şekilde 15 yaş altı nüfusun genel nüfusa oranı 2004 yılında %31 iken, 2014 yılında %28.2'ye gerilemiştir.[44]

1.4. Etnik Yapı

1.4.1. Araplar

Arapların ekseriyeti büyük şehirlerde, merkezî yerlerde ve Batı Sahra'da yaşamaktadır. İlk Araplar VII. ve XIII. yüzyıllarda Arap fatihlerle birlikte Fas'a gelmişlerdir. Dolayısıyla İslam Fas'ta VIII. yüzyılın başlarından itibaren yayılmaya başlamıştır. Özellikle XI. yüzyılın ortalarında Fas'a hicret eden Benî Hilâl ve Benî Selîm Kabileleri, Fas'ta İslam dininin ve dolayısıyla da Arapçanın yaygın hâle

[40] **Fas Ülke Profili**, T.C. Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü, 2021, s. 3.
[41] https://mawdoo3.com (çevrimiçi 18.09.2021)
[42] Erinç, **a.g.m.**, s. 186.
[43] https://hijra.news (çevrimiçi 29.10.2021)
[44] https://social.gov.ma (çevrimiçi 29.10.2021)

gelmesinde önemli rol oynamıştır. Bilahare XIII. yüzyıldan itibaren Fas'a dalgalar halinde Arap göçü gerçekleşmiş ve 1548 yılında Saʿdîler idareyi ele almıştır.[45]

1.4.2. Berberiler

Fas'ın ilk sakinleri Berberilerin[46] Fas'a ne zaman ve nereden geldikleri konusunda bir ittifak mevzubahis değildir. Berberilerin Finikeli kâşiflerden daha önce Fas'a yerleşmiş oldukları bilinmektedir.[47] Araplar fethettikleri diğer beldelerin halklarına nispetle Berberilere daha fazla müsamahakâr davranmışlardır. Nitekim Emevîlerin Afrika valisi Hassân b. Nuʿmân (ö.85/704), Mağrib ülkelerini yerel halkla yani Berberilerle uzlaşmak suretiyle fethetme cihetine gitmiştir. Bu da beraberinde Berberi topraklarını sahiplerine vermeyi ve onları vergiden muaf tutmayı getirmiştir. Böylece Berberiler gördükleri bu güzel muamele neticesinde fevç fevç İslam'a girmişler ve bu yeni dinin ülkelerinde yayılmasına önemli katkılar sunmuşlardır.[48]

Her ne kadar Arap-İslam fetihleri esnasında pek çok Berberi boyu İslam dinini kabul etmişse de Şam'dan dayatılan zoraki Araplaştırma projelerine, karşı durmuşlardır. Bu karşı duruş neticesinde kendilerine karşı yapılması muhtemel saldırılardan korunmak maksadıyla Berberiler, Orta ve Yukarı Atlas Dağlarının ulaşılması zor bölgelerine çekilmişlerdir.[49]

Sâmî dillerle irtibatı olan Kûşî ve Hâmî diller ailesinden olan Berberi dili, Tamazight, Tarifit, Kabili dili ve Taşelit gibi lehçelerden oluşmaktadır. Fas'ta bir ilk olarak Tuareglerin kullandığı Tifinag alfabesinin bir türü yakınlarda resmîleşmiştir.[50] Berberiler kendilerini mensubu oldukları kabilenin adıyla tanımlamaktadır. Merakeş

---

[45] Buchholz, **a.g.e.**, s. 57.

[46] Berberî adı eski Yunan kaynaklarında Barbaroi, Latin kaynaklarında Barbari (Berber) olarak geçmektedir. Yunan ve Latin dünyasının dışında oldukları için burada yaşayan halk bu adla anılmıştır. Romalılar Kuzey Afrika'yı işgalleri sırasında ciddi bir mukavemetle karşılaşmışlar, hâkimiyetlerini ve medeniyetlerini kabul etmemekte direnen bölge halkına Barbaros demişlerdir. Araplar bu bölgeye geldiklerinde Bizanslılar'dan duydukları Barbaros kelimesini Berber olarak telaffuz etmişler ve kelimenin bu şekli yaygınlık kazanmıştır. Bununla beraber bazı Arap kaynakları kelimenin aslını efsanevi bilgilerle açıklama yoluna gitmişlerdir. Ancak bu açıklamaların etimolojik bakımdan gerçekle bir ilgisi yoktur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Berberîler", **DİA**, C.V, 478-479.

[47] Buchholz, **a.g.e.**, s. 54.

[48] A.Yûnus, H. el-Masrî, **a.g.e.**, s. 9.

[49] Luick, Megerle, **a.g.e.** s. 19.

[50] https://tr.wikipedia.org/wiki/Berberî_dilleri (çevrimiçi 30.10.2021)

civarında yaşayanlar kendilerini Amazîğ olarak tanımlarken, Yukarı Atlas Bölgesi'nde yaşayanlar kendilerini Şalh/Şulûh olarak adlandırmaktadır.[51]

1.4.3. Yahudiler

Fas, Arap ülkeleri arasında en fazla Yahudi nüfusa sahip olan ülkedir. Yahudi topluluklarının Fas'taki kökleri milattan önce 587 yılına dayanmaktadır. Bu tarihte Babillilerin Kudüs'ü ve Yahudilerin kutsal mabedini tahrip etmelerinin akabinde Yahudiler, Kuzey Afrika tarafına göç etmiş ve Fas'a yerleşmişlerdir. Miladi 7. yüzyılın sonlarına doğru Müslümanların Fas'ı fethetmesiyle birlikte Yahudiler yine dalgalar halinde buraya göç etmişlerdir. 1492 yılında İspanya ve Portekiz'in ülkelerinden sürgün ettiği Yahudiler çareyi Fas'a sığınmakta bulmuşlardır. Fas'ın Fransa'dan bağımsızlığını elde ettiği 1956 yılında 250-300 bin civarında olan Yahudi nüfus, İsrail'e yapılan toplu göçler neticesinde bir hayli azalmıştır. Bugün Fas'ta yerleşik Yahudi nüfus yaklaşık 3000 kişi civarındadır.[52]

1.4.4. Haratînler

Fas'ta yaşayan bir diğer etnik grupsa Fas sultanlarının özellikle Ahmed el-Mansûr (1549-1603) ve Mûlây İsmâʿîl (1645-1727) dönemlerinde Batı Afrika'dan zorla getirtilerek asker yapılan siyahilerin torunlarının oluşturdukları Haratînler'dir. Günümüzde Araplar ve Berberilerle iç içe geçmiş olan Haratînler, Fas'ın güneyinde özellikle Derʿa Vadisi ve Tafilalt Vahaları Bölgesi'nde yaşamaktadır.[53]

1.5. Dinî Yapı

1.5.1. İslam

Fas anayasasının *"Devletin dini İslam'dır. Devlet her bireyin dinî inanç ve pratiklerini uygulama hürriyetini garanti eder."*[54] şeklinde tanzim edilmiş olan 3. maddesiyle İslam, ülkenin resmî dini olarak tescil edilmiştir. En son yapılan değerlendirmelere göre nüfusun %98' i Müslüman, %1,1'i Hristiyan ve %0,2'si ise Musevi'dir.

---

[51] Salâh el-ʿAkkâd, **Fi't-Târîhi'l-Hadîs ve'l-Muʿâsır,** 6. bs., Mektebetu'l-Ancelo el-Mısriyye, Kahire, 1993, s. 10.
[52] https://www.marefa.org (çevrimiçi 30.10.2021)
[53] Buchholz, **a.g.e.**, s. 58.
[54] https://cour-constitutionnelle. ma/ar (çevrimiçi 26.11.2021)

Fas'ta din ve devlet birbirinden bağımsız değildir. Kral, mevcut anayasaya göre, Emîrü'l- Müminîn (Müminlerin Emîri) sıfatını haizdir. Vakıflar ve Diyanet İşleri Bakanlığı ülkedeki camilere ve dini müesseselere nezaret etmektedir. Fas resmî olarak Mâlikî mezhebini takip etmektedir. Ancak 2004 yılında yeniden tanzim edilen medeni hukukta diğer İslam mezheplerinin içtihatları da dikkate alınmıştır.[55]

1.5.2. Hristiyanlık

Fas'ta İslam'dan sonraki en kalabalık müntesibe sahip olan din Hristiyanlıktır. Fas'ta kırk yerleşim yerinde, 24 bini Roma Katolik Kilisesine 6 bini ise Rus Ortodoks Kilisesine mensup olmak üzere 30 bin Hristiyan yaşamaktadır. Günümüzde gerek Fas'ta gerekse diğer Mağrip ülkelerinde köklü bir Hristiyan toplumu mevcut değildir. Buradaki Hristiyanlar daha ziyade dünyanın değişik yerlerinden ve Afrika ülkelerinden gelen mültecilerle, sömürge döneminin sona ermesinden sonra geri dönmeyen Avrupalılardan oluşmaktadır. Bugün Fas'ta 30 kadar kilise faaliyetlerini sürdürmektedir.[56]

1.5.3. Musevilik

Bugün Fas'ta kemiyet olarak az fakat keyfiyet olarak etkili bir Musevi cemaati vardır. Pek çok cemaat mensubu, ülkenin ekonomik, siyasi ve kültürel elitleri arasında yer almaktadır. Aile ve miras hukukuna dair Museviler kendi yargı mekanizmalarına sahiptir. Ayrıca Fas'ta Musevilerin kendi okulları, kitap evleri, helal marketleri ve restoranları vardır. Günümüzde Fas'ta 30'a yakın yakın Sinagog faaliyet göstermektedir.[57]

1.6. Eski Çağlardan İslam Fethine Kadar Fas

1.6.1. Fas'ta İlk İnsan İzleri

Bazı yabancı kaynakları bir kenarda tutarsak, Fas'ın tarih öncesi devrine dair Arap araştırmacılar tarafından herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Batılı bazı coğrafya âlimleri ve arkeologlar tarafından yapılan çalışmalarda Sahra Bölgesi'nde kaya resimleri, taştan yapılmış aletler gibi Fas'ın tarih öncesine ışık tutabilecek

[55] Luick, Megerle, **a.g.e.**, s. 24.
[56] **A.e.,**s. 23.
[57] **A.e.,** s. 22.

bulgulara rastlanmıştır. Rabat'ta bulunan bir çene kemiği ise insan bedenine dair buluntuların en eskisidir. Bu da insanın Akdeniz havzasının değişik kısımlarını işgal ettiği ilk zamandan itibaren Fas'ta da yaşadığına işaret etmektedir.[58]

1.6.2. Finikeliler ve Kartacalılar

Fas'ın ilk sakinleri hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Faslı Berberilerin ilk ataları MÖ üçüncü bin yılın sonlarına doğru Batı Mısır'dan gelerek Fas'a yerleşmişlerdi.[59] Finikeli denizciler ise büyük ihtimalle, MÖ ikinci bin yılın sonlarında bir yandan Sudan altını, diğer yandan İspanya gümüşü bulmak için Fas sahillerine varmışlardı. Böylece tedrici olarak doğudan batıya doğru hâkimiyetlerini pekiştiren Finikeliler, ilk deniz üslerini Melilla ve Lixus'da kurmuşlardı.[60] Fakat Finikelilerin Fas'taki hegemonyaları bu üslerle sınırlı kalmış ve MÖ 450 yılları civarında yine bir Finike kolonisi olan Kartacalılar söz konusu üsleri Finikelilerden devralmıştır. Ancak Kartacalılar Fas'ın sahillerindeki bir düzine yerleşim yerinin haricinde hâkimiyet sağlayamamıştır. Aynı dönemde ülkenin iç kesimlerinde Numidya Krallığı kurulmuştur. MÖ 146 yılında Kartaca'nın Romalılar tarafından yıkılmasıyla birlikte Kartacalılar'ın Fas üzerindeki etkisi de sona ermiştir. [61]

1.6.3. Roma Hâkimiyeti

Berberiler üzerindeki Roma hâkimiyeti beş asır kadar devam etmiştir. Bu süre zarfında sahil şehirlerinde yaşayan Berberilerin Latin kültürünü benimsemelerine rağmen iç kısımlarda dağlarda, yaylalarda ve çölde yaşayanlar kendi kültürlerini devam ettirmişlerdir. Roma bunlardan bir miktar vergi ve asker almakla yetinmiştir. Roma'nın nüfuz sahası dışındaki Berberiler kabile hayatı yaşamışlardır. Hâkimiyet altında bulunanlar da zaman zaman bağımsızlıklarını kazanmak için isyan etmişler, kısa süreli başarılar kazanmışlar fakat Roma hâkimiyetinden kurtulamamışlardır. Roma İmparatorluğu'nun III. yüzyıldan itibaren zayıflamaya başlaması bu isyanları daha da arttırmış ancak kabileler ortak düşmana karşı birlikte hareket edemedikleri

[58] Harekât, **a.g.e.**, s. 12.
[59] Ceran, **a.g.e.**,s. 17.
[60] Andrew Julian Charles, **Tarîhu İfrîkiyye'ş-Şimâliyye,** Çev. M. Mezâlî, Muessetu Tavalt es-Seḳâfe, San Mateo Kaliforniya, 2011, s. 73.
[61] Buchholz, **a.g.e.**, s. 4.

için istenilen sonuç elde edilememiştir. Bununla birlikte bu mücadeleler Kuzey Afrika'da Roma'nın gücünün zayıflamasına sebep olmuştur.[62]

1.6.4. Vandal Krallığı

MS 429 yılında Vandallar, Roma eyaletlerine saldırmış ve 435 yılında Romalılarla bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmayla Romalılar Vandallara Moritanya ve Numidya'da geniş araziler vererek onların buralara yerleşmelerini kabul etmiştir. 439 yılında Vandallar anlaşmayı iptal ederek Kartaca'yı işgal etmiştir. Vandalların hâkimiyeti, Berberiler ve diğer kabileler tarafından MS 535 yılında mağlup edilinceye kadar devam etmiştir.[63] Vandalların sürülmesinden sonra ülkede iki devlet kurulmuştur. Birincisi sahillerde Romalıların hâkimiyetinde kurulan Doğu Roma-Bizans Devleti, ikincisi iç kesimlerde kurulan Berberi karakterli devletler. MS 701 yılında bu bölgelerin tamamı Araplar tarafından fethedilmiştir.[64]

1.7. İslami Dönem

1.7.1. Fas'ın Fethi

İslam'ın ilk döneminde halifeler Mağrib'e (Fas) bir fetih hareketi düzenlemeyi düşünmemiştir. İkinci Halife Hz. Ömer'den (585-644) Afrika'nın kuzeyine bir sefer düzenlenmesini emretmesi istenmiş ancak o bu teklifi mesafenin uzaklığını, seferin yorucu ve yıpratıcı olacağını, ihtiyaç halinde gerekli desteği ulaştırmanın güçlüğünü hesaba katarak kabul etmemiştir. ʿAmr İbnu'l-ʿÂs (573-664) Trablus'u fethettikten sonra Hz. Ömer'e bir mektup yazıp *"Allah bize Trablus'u almayı nasip etti. Trablus'la İfrîkiyâ (Tunus) arasında dokuz günlük bir mesafe var. Şayet Mü'minlerin Emîri, saldırıp orayı fethetmeyi münasip görürse, Allah'ın yardımı onunladır."* demek suretiyle İfrîkiyye (Tunus) üzerine bir sefer düzenlemesine izin vermesini talep etmiştir. Ne var ki Hz. Ömer, cevabi yazısında bu talebe müspet bir cevap vermemiş ve şöyle demiştir: *"Hayır! Orası İfrîkiye değil Müferrika (ayrıştırandır).*

[62] Yıldız, **a.g.m.**, s. 479.
[63] Luick, Megerle, **a.g.e.,** s.5.
[64] **A.e.**,s. 5.

Aldatan ve kendisiyle aldatılandır. Hayatta olduğum sürece oraya kimse saldıramaz. Yaşadığım sürece oraya kimseyi göndermem." [65]

Hz. Osmân b.ʿAffân (ö.656), halife olunca Mısır valisi Amr İbnu'l-As'ı azlederek yerine sütkardeşi Abdullah b. Saʿd b. Ebû Sarh'ı (ö.656-57) tayin etmiştir. Yeni vali, halifenin buyruğu gereği Kuzey Afrika'ya bir sefer düzenleyerek Libya ve Tunus' u fethedip vergiye bağlamışsa da Mağrib Bölgesi'nin hakiki anlamda fethi Emevîler döneminde gerçekleşmiştir.[66]

Fas'ın Müslüman Araplar tarafından fethedilmesi iki aşamada gerçekleşmiştir. Bunlardan ilkini Yezîd b. Muʿaviye (647-683) zamanında Ukbe b. Nâfiʿ gerçekleştirmiştir. Miladi 682 yılında Fas'a giren Uḳbe, ilk olarak o dönemde Fas'ın iki önemli merkezi olan Tanca ve Velîla'yı fethetmiştir. Daha sonra, sarp ve korunaklı yerlerde yaşayan ve kendilerine kimsenin saldırmaya cüret edemediği diğer Berberi Kabilelerine yönelmiş ve onları da mağlup ederek hükmüne ram etmiştir. Bilahare Atlas Okyanusu kenarına vasıl olan Ukbe, ellerini semaya açarak şöyle demiştir: *"Allah'ım şahit ol ki ben elimden geleni yaptım. Eğer önüme bu deniz çıkmasaydı daha da ileri gider ve sana inanmayanlarla savaşırdım, ta ki senden başka kimseye kulluk edilmesin."*[67]

Miladi 682 veya 683 yılında Ukbe, beraberinde 300 kadar süvari olduğu halde sahrayı takiben Kayravan'a ulaşmaya çalışırken, Bisekra'nın güneyinde, Zâb Bölgesi'nde Tehûda adı verilen yerde, Bizanslılarla işbirliği yapan Berberi reisi Kuseyle tarafından pusuya düşürülerek şehit edilmiştir.[68] O tarihten itibaren bölgenin en azından bir kısmında İslam'a karşı şiddetli bir muhalefet başlamıştır. Berberi asıllı Kâhine adlı bir kadının etrafında toplanan Berberiler yeniden tehlike oluşturmaya başlamıştır. Bunun üzerine Abdülmelik b. Mervân (668-715) Hassan b. Nuʿmân el-Ğassânî'yi büyük bir orduyla Kuzey Afrika'ya göndermiştir. Hassan Biéri Kâhine denen yerde yapılan savaşta Berberileri mağlup ederek Kâhine'yi öldürmüştür. Kâhine'nin öldürülmesi üzerine dağılan Berberiler, Hassan'ın müsamahakâr tavrının etkisiyle İslamiyet'i seçmişlerdir.

---

[65] Abdullah b. Abdulhakîm, **Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ,** Mektebetu Medbûlî, Kahire, t.y., s. 117.
[66] el-Cerrârî, **a.g.e.**, s. 42.
[67] Abdullah Kennûn, **en-Nubûğu'l-Mağribî,** 3 c., Tanca, 1960, C.I, s. 37.
[68] Ceran, **a.g.e.**, s. 32.

Devlette yüksek makamları işgal eden Arap yöneticilerin otoriter tutumları, Berberilere yönetimde yer verilmemesi, halk arasında huzursuzluğa yol açmış ve eşitlik talepleriyle birlikte yönetime muhalefet başlamıştır.[69] Bu muhalefet Mûsâ b. Nuṣayr'ın (640-717) Fas'ta yönetimi ele almasına kadar devam etmiştir.[70]

Abdülmelik b. Mervân zamanında Fas'a vali olarak tayin edilen Mûsâ b. Nuṣayr, burada güçlü bir yönetim ortaya koyarak kısa zamanda işleri kontrol altına almıştır. Son derece bilgece davranan Mûsâ, Tanca'nın sorumluluğunu Berberi reisi Ṭârık b. Ziyâd'a verdiği gibi en önemli mahallî görevleri de Berberilere tevdi etmiştir. Böylece ülke daha önce hiç görmediği şekilde bir huzur ve güven ortamına kavuşmuştur. Mûsâ, İslam dininden dönenlerle savaşmış, onların tekrar İslam'a dönmeleri için azami gayret sarf etmiştir. Fas'ın gerçek anlamda ikinci kez fethedilmesi bu dönemde olmuştur.[71]

1.7.2. İslam'ın Fas'ta Yayılması

Başıboş yaşamayı âdet edinmiş, isyankârlık ve serkeşliğe alışmış olan Faslılar, Araplar tarafından mağlup edildikten, onların savaşma kabiliyetlerini gördükten sonra herhangi bir mukavemet göstermenin fayda sağlamayacağını ve bütün çabalarının boşa gideceğini fark etmişlerdir. Dolayısıyla onlara boyun eğmekten ve işlerin idaresini onlara tevdi etmekten başka çareleri kalmamıştır. Arapların hikmetli, insaflı, adil ve insanlar arasında eşitliği gözeten yönetmleri sayesinde Faslılar, ilk defa barışın tadına varmış ve huzur içinde işlerini takibe koyulmuştur. Böylece hayatın güzelliğini hissetmeye, lezzetine varmaya başlamışlardır. Daha sonra dönüp putperestlikten ve diğer muharref dinlerden ellerinde kalanlara bakmışlar ve bunların susuzluklarına şifa olamayacağı sonucunu çıkarmışlardır. Böylece güçlü fatihlerin getirdiği, insanın dünyevi ve uhrevi menfaatlerini garanti eden, hayatın amacına ve isteklerine uygun düşen bu yeni dine yönelmişlerdi.[72]

[69] Kennûn, **a.g.e.**, s. 43.
[70] el-Cerrârî, **a.g.e.,** s. 43.
[71] Kennûnî**, a.g.e**., s. 38.
[72] **A.e.**, s. 41.

Faslıların İslam'ı kabullenmeleri İslam'ın ve Müslümanların şu üç hasleti sebebiyle kolay olmuştur:

1- Kanunlarının kolaylığı ve sınırsız hoşgörüsü. Bütün öğretilerinin anlaşılır ve kolay olması. İslam'ın fıtrat dini olması, müntesiplerinin omuzuna ağır yükler yüklememesi ve umumun maslahatı aleyhine emir ve talimatlarda bulunmaması.

2- İslam dinini kabul edenlere veya Müslümanların himayesine sığınanlara hüsnümuamele gösterilmesi. Bu kimselerin büyük İslam toplumunun aktif bir üyesi olmaları ve onlarla diğerleri arasında bir fark gözetilmemesi.

3- Müslüman yöneticilerin başlangıçta hoşgörülü, adaletli olmaları; İslam ahkâmını sahip oldukları fazilet ve ahlaki meziyetlerle tatbik etmeleri.

Arap yöneticiler tarafından Fas'a din ve kıraat âlimleri gönderilmiştir. Bu âlimler onlara hem Arapçayı hem dinî bilgileri öğretmiştir. Onlar da bu dinin yüce öğretilerini ve yüksek edebiyatını öğrendikçe İslam'ın en büyük yardımcıları ve dâvetçileri olmuşlardır. İslam'ın ülkenin her tarafına yayılmasını sağlamışlar, Endülüs'ü fethederek Araplara Endülüs'ün yolunu açmışlardır.[73]

1.8. Fas'ta Hüküm Süren Devletler

1.8.1 İdrîsîler (788-985)

İdrîsî Devleti'nin kurucusu olan İdrîs b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali, Mekke yakınlarında Abbasîler ve Hz. Hüseyin taraftarları arasında 786 yılında vuku bulan Fah Savaşı'ndan sonra Arabistan yarımadasından kaçarak, azatlı kölesi Râşid ile birlikte Mağrib-i Aksâ'ya (Fas) gelmiştir. Velîla'da kendisini saygıyla karşılayan ve davetini kabul eden Evrebelilerin reisi İshâk b. Muhammed ile görüşmüştür. Böylece 788 yılının Ramazan ayında kendisine önce Evrebe Kabilelerinin ardından Zenâteliler ve sair Berberi Kabilelerinin biat etmelerinin akabinde Velîla'da İdrîsî Devleti'nin temelleri atılmıştır. [74] Evrebe Kabilesi'nin desteğiyle Tâmesnâ üzerine yürüyerek Hristiyan ve Yahudi dinine mensup Berberi Kabilelerle savaşmış ve İslamiyet'in Berberiler arasında yayılmasına gayret etmiştir. I. İdrîs, 788/789 yılında

[73] **A.e.**, s. 41.
[74] Muhammed b. ʿAlî es-Senûsî, **ed-Dureru's-Seniyye fî Ahbâri Sülâleti'l-İdrîsiyye,** Matbaʿatu'ş-Şebâb, Kahire, 1930, s. 44.

Tilimsan'a gitmiş ve orada Tilimsan emiri Muhammed b. Hazer kendisine biat etmiştir. Öte yandan I. İdrîs'in Mağrib'deki faaliyetlerinden rahatsız olan Halife Hârûn er-Reşîd, İdrîs'i öldürmesi için Şemmâh adıyla maruf Süleymân b. Cerîr isimli adamını göndermiştir. Kendisini bir hekim ve Ehli Beyt muhibbi olarak tanıtan Şemmâh, bir fırsatını bulup İdrîs'i zehirleyerek öldürmüştür.[75]

İdrîsîler'in 2. hükümdarı olan II. İdrîs (791-828), babasının vefatından 3 ay sonra dünyaya gelmiştir. Babasına benzediği için İdrîs adını verdikleri bebeği, babasının has adamı Râşid tekeffül etmiştir. Daha on bir yaşında iken kendisine biat edilmiştir. Râşid'in bir suikastla öldürülmesinden sonra, İdrîs'in vasiliğini Yezîd b. İlyâ el-ʿAbdî adında birisi üstlenmiştir.[76] İdrîs'in oğlu babasının kurduğu Fes şehrini başşehir yapmış ve vezirlik, kâtiplik ve kadılık gibi vazifeler ihdas etmiştir. Fetihlerle ülkesinin sınırlarını genişletip İdrîsiler'i Mağrib'i Aksâ'nın en güçlü devleti haline getirmiştir.[77]

II. İdrîs'in 828/829 tarihinde vefatından sonra yerine veliaht tayin ettiği oğlu Muhammed b. İdrîs (828-836), ülkeyi 12 kardeşinden ergenlik çağına giren sekiz kardeşi arasında taksim etmiştir. Bu taksimden devlet büyük zarar görmüş ve hanedan parçalanma sürecine girmiştir. Muhammed b. İdrîs'in 836 yılında vefat etmesi üzerine yerine, babasının vefatından önce veliaht tayin ettiği Alî b. Muhammed geçmiştir. Henüz on yaşında iken hükümdar olmasına rağmen Alî b. Muhammed'in döneminde ülkede kayda değer bir şey olmamıştır. İşler nispeten yolunda gitmiştir. Hz. Alî'nin lakabı olan Haydar lakabıyla anılır olmuştur. [78]

Alî b. Muhammed'in vefatından sonra yönetimi Yahyâ b. Muhammed (849-863) üstlenmiştir. Onun döneminde Fes şehri imar bakımından gelişmiş, el-Karaviyyîn Mescidi inşa edilmiştir. Ondan sonra yerine geçen oğlu Yahyâ, durumu içkiye ve kadına düşkün oluşu sebebiyle kötüleştirmiştir. Bilahare Feslilerin

[75] Harekât, **a.g.e.**, s. 97.
[76] Ceran, **a.g.e.**, s. 49.
[77] Muhammed Rezûk, "İdrîsiler", **DİA**, C.XXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 495.
[78] Harekât, **a.g.e.**, s. 100.

öfkesinden kaçan Yahyâ, saklandığı Endülüs Mahallesi'nde üzüntüsünden ölmüştür. Bu iki hükümdarın ölüm tarihiyle alakalı bir bilgi mevcut değildir.[79]

Fas'tan kaçmak zorunda kalan II. Yahyâ ile birlikte gitmeyi reddeden hanımı Atîke'nin babasının davet etmesi üzerine Fas'a gelen Alî b. Ömer kontrolü sağlamıştır. Böylece taht, hanedanın Ömer b. İdrîs koluna geçmiştir. Fes civarındaki Medyûne'de Sufriyye Haricîlerinden Abdurrezzâk el-Fihrî, II. Alî'ye karşı şiddetli bir isyan hareketi başlatmıştır. II. Alî'yi mağlup eden Abdurrezzâk, Fes şehrine girerek halkın biatını almıştır. Bu arada Kareviyyûn Mahallesi sakinlerinin yardım çağrısına icabet eden Yahyâ b. el-Kâsim, şehre girerek Haricîleri şehirden çıkarmayı başarmıştır.[80] Alî b. Ömer'in akıbeti hakkında ise pek bir şey bilinmemektedir. [81]

Fas'ta istikrarı sağlayan III. Yaḥyâ, Abdurrezzak'la savaşıp onu Fas'ın Endülüs semtinden çıkardıktan sonra Endülüs ve Kurtuba'dan sürgün edilen ve Fas'a yerleşen Endülüslülerin tamamı III. Yahyâ'ya biat etmiştir. III. Yahyâ, 904 yılında öldürülünceye kadar Sufrîlerle (Haricîler) mücadeleyi sürdürmüştür.[82]

III. Yahyâ öldürülünce yerine IV. Yahyâ b. İdrîs b. Ömer (904-922) geçmiştir. IV. Yahyâ kısa sürede ülkede istikrarı sağlamış ve ülkenin tamamında kendisine biat edilerek adına hutbe okunmuştur. IV. Yahyâ, İdrîsî ailesinin en değerli ve başarılı şahsiyetlerindendir. Onların güç bakımından en üstünü, en adaletlisi, en faziletlisidir. Onun zamanında İdrîsî hâkimiyetindeki topraklar en geniş sınırlarına ulaşmıştır. İbni Ḫaldûn onunla ilgili olarak şöyle demiştir:*" İdrîsî sülalesinden hiç biri onun saltanat ve devletine ulaşmamıştır. Sonunda İfrîkiyye'de (Tunus) kaim ʿUbeydî[83] akbabaları onun mülküne üşüşmüştür."*[84]

Yahyâ b. İdrîs'i tutuklayarak İdrîsî yönetimine son veren Ubeydî komutanı Mesâle b. Habbûs el-Miknâsî, Reyhân el-Kutâmî'yi Fas şehrine vali olarak tayin

---

[79] **A.e.**, s. 100.
[80] Rezûk, **a.g.m.**, s. 495.
[81] Harekât, **a.g.e.**, s.100.
[82] Ahmed b. Hâlid en-Nâsırî es-Selâvî, **el-İstiksâ li Ahbâri Duveli'l-Mağribi'l-Aksâ,** 7 c., Thk., Ca'fer en-Nâṣırî, Muhammed en-Nâṣırî, Dâru'l-Kitâb, Dâru'l-beyḍâ, C.I, s. 236.
[83] X. Asrın başlarında İfrîḳiyye'de ortaya çıkan Fatimîler, Ubeydullah el-Mehdî ve ondan sonra yerine geçenler döneminde ülkelerini Fas yönünde genişleterek bölgeyi hâkimiyetleri altına almaya başladılar. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ceran, **a.g.e.**, s. 55.
[84] Selâvî**, a.g.e.**, s. 237.

ettikten sonra Kayrevân'a geri dönmüştür. Ancak Reyhân'ın valiliğinin üzerinden henüz üç ay geçmiştir ki İdrîsî hanedanından el-Haccâm lakabıyla maruf Hasan b. Muhammed b. el-Ḳâsım (922-948), yeni valiye karşı ayaklanarak onu öldürmüş bir başka rivayete göre ise sürgün etmiştir. Böylelikle yönetim tekrar İdrîsî hanedanına dönmüştür.[85] Ne var ki Emir Hasan, Ubeydîlerden Mûsa b. Ebu'l-ʿÂfiye ile yaptığı savaşı kaybetmiş ve kendi has adamı Hâmid b. Hamdân el-Hemdânî'nin kendisine ihanet etmesi neticesinde tutsak edilmiştir. Fes şehrini istila eden Mûsâ, İdrîsî hanedanını Fes ve diğer bölgelerden çıkarmıştır. O tarihten itibaren Fes, İfrîkiyye'deki Ubeydîler (Faṭımîler) ve Endülüs'teki Mervâniler arasında sürekli el değiştirmiştir.[86]

Mûsâ b. Ebu'l-ʿÂfiye'nin İdrîsîlere ait merkezlerin tamamını ele geçirmesini müteakip, direnen İdrîsî güçleri Rîf Dağlarındaki Hacerünnisr Kalesi'ne sığınmışlardır. Bilahare Mûsâ, Fatimîlere karşı isyan edip Emevî Halifesi III. Abdurrahman adına hutbe okutunca İfrîkiyye'deki Fatimî yönetiminin gönderdiği ordu tarafından mağlup edilmiş ve Fas şehrine çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Hacerünnisr Kalesi'nden çıkan İdrîsîler, Fatimî ordusuna katılarak Fas hariç ata topraklarının büyük kısmını geri almışlardır.

O dönemde İdrîsîlerin liderliğini yapmakta olan Kâsım Kennûn b. Muhammed (937-948), Hacerünnisr'i başşehir yapmıştır. [87] Kâsım Kennûn'un vefatından sonra yerine geçen oğlu Ebu'l-ʿAyş Ahmed b. el-Kâsım Kennûn (948-959), Fatimîlerle olan alakasını keserek Endülüs hâkimi Abdurrahman en-Nâsır'a biat etmiş ve onun adına hutbe okutmuştur. Fas halkının kahir ekseriyeti de bu biatı kabul etmiştir. Daha sonra Abdurrahman'ın Tanca'yı istemesine karşı çıkan Ebu'l-ʿAyş, onunla savaşmaya takatinin olmadığını anlayınca isteğini kabul ederek Tanca'dan çekilmiştir. Cihada çıkmak için Abdurrahman'dan izin isteyerek Endülüs'e giden Ebu'l-ʿAyş, yerine kardeşi el- Hasan b. Kennûn'u (984-985) bırakmıştır ki bu, İdrisîlerin son hükümdarıdır.[88]

[85]Selâvî, **a.g.e.**, s. 240.
[86] **A.e.**, s. 242.
[87] Rezûk, **a.g.m.**, 496.
[88] Selâvî, **a.g.e.**, s. 254.

İslamiyet'in Mağri'de yayılmasına gayret eden ve bunda da gayet başarılı olan İdrîsîler başta Fes olmak üzere Asile, Aḳlâm, Hacerünnisr gibi şehirleri kurarak imar etmiştir. Kayrevan ve Kurtuba'daki isyancılardan kaçan Arapların Fas'a gelmeleriyle Fas'ta Arap nüfusu artmıştır. Bunun neticesi olarak da Fas'ta Arapça, din ve kültür dili haline gelmiştir. Kurtuba ve Kayrevan'dan gelen âlimler sayesinde, Fas önemli bir ilim merkezi olmuştur. İdrîsîler döneminde yirmiden fazla şehirde darphane olması bu dönemde ülkede ticari hayatın da fevkalade canlı olduğunu göstermektedir.[89]

1.8.2. Murâbıtlar (1056-1147)

Tarihçiler Murâbıtların Berberi Ṣanhâce Kabilesi'nin Lemtûne boyundan oldukları hususunda ittifak etmişlerdir.[90] Bazıları ise Sanhâcelerin, Lemtûne, Cüdâle ve Missevfe gibi yetmişten fazla Berberi Kabilesi'nden oluşan bir halkı temsil ettiklerini belirtmiştir.[91] Başlangıçta Lemtûne Kabilesi'nin şiarı olan Lisâm (Peçe), bilahare bu kabileyle işbirliğine gidip hâkimiyetini kabul eden Sanhâce'ye mensup diğer kabileler tarafından da benimsenmiştir. Böylece Sanhâceliler, Murâbıtlar ismini alıncaya kadar Mülessimûn (Peçeliler) olarak bilinmişlerdir.[92]

Sanhâcelerin Murâbıtlar olarak adlandırılmaları ile alakalı olarak da pek çok tarihî rivayet vardır. Bazı tarihçiler bu adlandırmanın Abdullah b. Yâsin el-Cezûlî'nin (ö.1059) ıslah hareketinin bidayetinde Senegal Nehri'nin okyanusa dökülen yerine yakın bir adada inşa ettiği ribât (sınır boylarında yapılan tekke veya zaviye) etrafında toplanmaları sebebiyle olduğunu ifade ederken bazıları da onların muhalif kabilelerle yaptıkları savaşlarda gösterdikleri sabır ve metanetlerini tebcil ve tebrik sadedinde olduğunu ifade etmişlerdir. Bu bağlamda varit olan diğer bir rivayette ise bu ismin

[89] Rezûk, **a.g.m.**, s. 496.
[90] Hasen İbrahim Hasen, **Târîhu'l-İslâmi's-Siyâsî ve's-Sekâfî ve'l-İctimâʿî,** 4 c., Mektebetu'n-Nahda el-Mısriyye, 1968, C.IV, s. 115.
[91] Ali Muhammed Sallâbî, **Târîhu Devleteyi'l-Murâbıtîn ve'l-Muvahhidîn,** Beyrut, 2009, s. 15.
[92] **A.e.**, s. 15.

Abdullah b. Yâsin'in ordusuna 1058 yılında Burğuvâtalılara[93] karşı kazandığı savaştan sonra verilmiş olduğu ifade edilmiştir.[94]

Lemtûne Kabilesi'nin reisi Yahyâ b. İbrâhim, 1035 yılında Hac dönüşünde Kayrevân'a uğrayarak burada Ebû ʿİmrân el-Fâsî ile görüşmüş ve ondan kabile mensuplarına İslam dininin kaide ve kurallarını öğretmesi için kendisiyle birlikte bir talebesini göndermesini rica etmiştir. el-Fâsî ise ona bir mektup vererek kendisine yardımcı olması için talebesi Fakîhu's-Sûs Vicâc b. Zellû'nun yanına göndermiştir. Vicâc ise bu önemli görev için talebesi Abdullah b. Yâsin'i seçmiştir.[95]

Vicâc'ın rahle-i tedrisinden geçtikten sonra yedi yıl kadar Endülüs'te ilim tahsil eden[96] Abdullah b. Yâsin önce Cüdâle ardından Lemtûne Kabilesi'ne giderek tebliğ faaliyetlerine başlamışsa da başarılı olamamıştır.[97] İslam'ı henüz kabul etmiş, İslam'ın isminden başka bir şeyini bilmeyen insanların kendi menfaatleriyle çatışan İslam ahkâmını kabule yanaşmamaları bu başarısızlıkta etkili olmuştur. Kendisine karşı bir isyan hareketi başlatılan Abdullah b. Yâsin, Senegal Nehri'nin okyanusa dökülen yerine yakın bir ada üzerine inşa edilen bir ribâta çekilmiştir.[98]

Abdullah b. Yâsin bu ribâtta özellikle Lemtûne Kabilesi'ne mensup müritlerini dinî ve askerî açıdan eğitmeye başlamıştır. Ünü kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılan ribâta ve Abdullah b. Yâsin'in ders halkasına katılmak üzere gelenlerin sayısı hızla artmıştır. Çölün vahşi ortamında savaşma kapasitesine ulaşan müritlerin sayısı 30.000'i bulunca[99] Abdullah b. Yâsin onlara insanları hayra çağırmak ve halk arasındaki manevî çürümüşlük ile mücadele etmek için cihat etmeyi emretmiştir. [100]

---

[93] Burğuvâtalılar (744-1058) nübüvvet iddiasında bulunan Salih b. Tarîf'in etrafında toplanan bazı Berberî Kabilelerinin, Atlas Okyanusu sahilinde Selâ ve Âsfâ arasındaki Tâmesnân Bölgesi'nde kurdukları bir emirlik. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. **el-İstiksâ**, C.II, s. 16.

[94] İbrahim el-Kâdirî Bûteşnîş, **el-Mağrib ve'l-Endelus fî ʿAhdi'l-Murâbıtîn,** Dâru't-Talîʿa, Beyrut, 1993, s. 7.

[95] Harekât, **a.g.e.**, s. 158.

[96] Lisânuddîn Muhammed b. Abdullah, **el-Hilelu'l-Mûşiye fî Zikri'l-Ahbâri'l-Merrâkeşiyye,** Tunus, 1329/1911, s. 9.

[97] İsmail Yiğit, "Murabıtlar" **DİA**, C.XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 495.

[98] Ali M. Muhammed es-Sallâbî, **el-Cevheru's-Semîn bi Maʿrifeti Devleti'l-Murâbıtîn,** Dâru't-Tevzîʿ ve'n-Neşri'l-İslâmiyye, Kahire, 2003, s. 25.

[99] Ceran, **a.g.e.**, s. 85.

[100] Hasen Ahmed Mahmûd, **Kıyâmu Devleti'l-Murâbitîn,** Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1956, s. 146.

Lemtûne, Kudâle ve Missûfe Kabilelerini hâkimiyeti altına alan Abdullah b. Yâsin (1051), Yahyâ b. İbrâhim'in vefatından sonra, Lemtûne Kabilesi'nin başına askerî ve siyasi işler konusunda uzman olan Yahyâ b. Ömer'i tayin etmiş, kendisi ise dinî otoriteyi elinde tutmuştur.

Sicilmâse'deki fakihlerin Zenâtîlerin zulümlerine karşı kendisinden yardım istemeleri üzerine Abdullah b. Yâsin, Yahya b. Ömer'le birlikte Sicilmâse üzerine yürüyerek burayı fethetmiş, Zenâtîlerin reisi Mesʿûd ez-Zenâti'yi öldürmüş ve Derʿa'yı istila etmiştir.

Fetih hareketine devam eden Murâbıtların Sudan üzerine yürüdükleri sırada Yahyâ b. Ömer vefat etmiştir (1055). Bunun üzerine idareyi ele alan kardeşi Ebû Bekr, askerin sevk ve idaresini becerikli bir komutan olan amcazadesi Yusuf b. Taşfîn'e (ö.1106) tevdi etmiştir. Murabıtlar daha sonra Sûs üzerine yürüyerek Târûdant'ı fethetmişlerdir ki bu tarih Murâbıtların Fas'a girişlerinin başlangıcı olarak kabul edilmiştir (1056).[101]

Fas'ta ilerlemelerini sürdüren Murâbıtlar, Ağmat şehrini zapt ederek burayı geçici başkent olarak ilan etmiş ve Murabıtlar devletini kurmuştur (1057). Daha sonra Atlas Okyanusu sahilindeki Selâ ve Asfâ arasında yer alan Tamesnân Bölgesi'ne yürüyen Murâbıtlarla Bergavatalılar arasında şiddetli çarpışmalar vuku bulmuş ve Abdullah b. Yâsin bu savaşta aldığı yaralar neticesinde ölmüştür.[102]

Abdullah b. Yâsin'in ölümünden sonra Ebû Bekir b. Ömer önce Bergavata'yı itaat altına almış, daha sonra Lemtûne ve Cüdâle Kabileleri arasında önemli bir anlaşmazlık olduğu haberini alınca yerine amcazadesi Yusuf b.Taşfîn'i vekil bırakarak Sahra'ya gitmiştir. Ebû Beki b. Ömer, Sahra'da işleri yoluna koyduktan sonra 1061 yılında Fas'a dönmüş ve burada Yusuf b. Taşfîn tarafından muhteşem bir orduyla karşılanmıştır. Bu orduyla başa çıkmasının mümkün olmadığını görünce hâzirûnun önünde Fas'ın idaresini Yusuf b. Taşfîn'e teslim ederek Sahrâ'ya geri

[101] Harekât, **a.g.e.**, s. 159.
[102] Sallâbî, **a.g.e.**, s. 63.

dönmüştür. Bu tarih Fas'ta Yûsuf b. Taşfîn döneminin (1061-1106) fiili olarak başladığı tarihtir.[103]

İbnu'l Eṯîr'in "güzel huylu, hayırsever, adil, din ulemasına ve mütedeyyin kimselere iyi davranan, onlara ikramda bulunan ve görüşlerinden istifade eden bir kimse" olarak tavsif ettiği Yusuf b. Taşfîn[104] döneminde Murâbıtlar devleti, Fas tarihindeki en geniş sınırlara ulaşan devlet olmuştur. Nitekim bu devletin sınırları güneyde Sudan'a, kuzeyde İspanya ve Pirenelere, batıda Atlas Okyanusu'na ve doğuda Tunus sınırına dayanmıştır. Bazı tarihçiler Yusuf b. Taşfîn'i kendi döneminde Müslümanların en büyük hükümdarı olarak kabul etmiştir.[105]

Yusuf b. Taşfîn resmen Mağrib emîri olup ülke genelinde hâkimiyeti altına aldığı alan genişleyince ordusu ve maiyetindeki devlet ricalinin ikamet edebileceği bir şehir inşâ etmek istemiştir.[106] Bunun içinse hem Sahra'ya hem de kuzeydeki mamur bölgelere yakın olması hasebiyle Merrâkeş Bölgesi'ni tercih etmiştir.[107] Bazı tarihçiler Bin Taşfîn'in burayı Mesmûdeli maliklerinden satın aldığını ifade ederlerken[108] geniş bir çevrede Merakeş'in inşasına Ebû Bekir b. Ömer zamanında, 1062 yılında başlandığı görüşü kabul görmüştür.[109]

Başta Sanhâce, Zenâte ve Mesmûdeliler olmak üzere diğer Berberi Kabileleri mensuplarından teşkil ettiği 100 bin kişilik ordusuyla Yûsuf b. Taşfîn, Batı Mağrib'in tamamını hâkimiyeti altına alabilecek bir güce kavuşmuştur. 1063 yılında Fes şehrinin alınmasıyla başlayan fetih hareketleri sonucunda Tanca dâhil kuzey bölgelerinde istikrarı sağlayan Yûsuf b.Taşfîn, devletin sınırlarını Cezayir içlerine kadar genişletmiştir (1081).[110]

---

[103] Hasan, **a.g.e.**, s. 118.
[104] İbnu'l-Eṯîr, **el-Kâmil fi't-Târîh,** 10 c., Tsh., Muhammed Yûsuf Dekkâk, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 2003, C.IX, s. 99.
[105] Hasan, **a.g.e.** s. 119.
[106] Selâvî, **a.g.e.**, s. 24.
[107] Harekât, **a.g.e.**, s. 161.
[108] Selâvî, **a.g.e.**, s. 24.
[109] M.Razûk, "Merakeş", **DİA** C.XXIX, s. 166.
[110] Harekât, **a.g.e.**, s. 162.

Bu arada Endülüs'te, ülkenin beyliklere "Mulûku't-Tavâif"[111] bölünmesinin ardından, durum iyice kötüleşmiştir. Doğuda Abbâsî devletinin zayıflaması ve Endülüs'te beylikler arasındaki siyasi çekişmelerden istifade etmek isteyen Batı dünyası, Hristiyan Reconquista'sını (Yeniden Fetih Hareketi) başlatarak Endülüs üzerine saldırılarını yoğunlaştırmıştır.[112] Kastilya Kralı VI. Alfonso ve müttefiki Aragon Kralı III. Sanço'nun liderliğinde oluşturulan Kastilya-Aragon kuvvetleri 1085 yılında Tuleytıla'yı Yahyâ b. Zi'n-Nûn'un elinden almıştır. Sarakosta ve Batalyûs'u tehdit eden Alfonso, İşbiliye emîri el-Muʿtemid b.ʿAbbâd'dan bazı kalelerin kendisine bırakılmasını talep etmiştir. Alfonso ile bir anlaşma yapan ve yıllık vergi vermeyi kabul eden el-Muʿtemid'in söz konusu vergiyi ödemeyi geciktirmesi ve Alfonso'nun elçilerini öldürtmesi üzerine Alfonso savaş hazırlığına başlamıştır.[113]

İşbiliye emiri el-Muʿtemid'in 1086 yılında Merrâkeş'e gelerek Yûsuf b.Taşfîn'den yardım istemesi üzerine Yûsuf b. Taşfîn, 7000 süvari ve çok sayıda piyadeden oluşan ordusunun başında yüz gemiden oluşan donanmasıyla Septe'den Endülüs'e (İspanya) geçmiştir.[114] Aynı yılın Ekim ayında Zellâka denilen yerde VI. Alfonso'nun ordusuyla karşılaşan Müslümanlar büyük bir zafer elde etmişlerdir. Tarihteki en önemli hadiselerden olan Zellâka Savaşı, Müslümanların Endülüs'teki hâkimiyetinin dört asır daha sürmesini sağlamıştır.[115]

Zellâka zaferinden sonra Merrâkeş'e dönen Yûsuf b. Taşfîn'e Abbâsî Halifesi el-Muktedî Biemrillâh (1056-1094) tarafından Emîrü'l-Müslimîn ve Nâsıruddîn unvanları verilmiştir.[116] Yûsuf b. Taşfîn Endülüs'teki siyasi çalkantıların devam etmesi ve Endülüslü ulema ve fukahânın daveti üzerine Endülüs'e biri 1093 yılında, diğeri ise 1096 yılında olmak üzere iki sefer daha düzenlemiştir.[117]

---

[111] Tavâif-i mülûk şeklinde de kullanılan bu tabir, genelde büyük bir devletin yıkılmasından sonra ortaya çıkan irili ufaklı siyasi birimleri, özelde Endülüs Emevî Devleti'nden sonra hüküm süren yirmi kadar emirliği ifade eder. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz.: Mehmet Özdemir, "Mülûku't-Tavâif", **DİA**, C. XIII, s. 553-556.
[112] Ceran, **a.g.e.**, s. 89.
[113] Harekât, **a.g.e.**, s. 162.
[114] Hasan, **a.g.e.**, s. 121.
[115] **A.e.**, s. 122.
[116] İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C.VIII, s. 448.
[117] Selâvî, **a.g.e.**, C.II, s. 55, 57.

Yûsuf b. Taşfîn 1106 yılında vefat ettiğinde oğlu Alî b. Yûsuf'a İspanya ve Mağrib'in tamamının da sınırları içinde olduğu barış içinde büyük bir devlet bırakmıştır.[118]

Yûsuf b. Taşfîn'in vefatından sonra yerine geçen oğlu Alî b. Yûsuf (1106-1143), babasının lakabı olan Emîrü'l-Müslimîn lakabını kullanmış cihat etme, düşmanı sindirme ve ülkeyi himaye etme hususunda babasının yolunda yürümüştür.[119]

Ali b. Yûsuf yönetimi ele aldıktan sonra Endülüs'e geçmiş ve buradaki önde gelen din adamları ve devlet ricalinden biat almıştır. Kendisinin yokluğunda yerine vekâlet eden kardeşi Temîm b. Taşfîn'i bu görevinden azlederek onu Grenada valiliğine tayin etmiş ve Endülüs ordusunun komutanlığını ona tevdi etmiştir. Alî b. Yûsuf ikinci defa 1109 tarihinde Endülüs'e geçerek aralarında Talavera ve Madrid'in de olduğu 27 kaleyi ele geçirmiştir.[120] Kurtuba halkı ile Murabıtlar arasında bir kargaşanın meydana gelmesini müteakip, 1121 yılında Ali b. Yûsuf Endülüs'e çıkarak Kurtuba'yı kuşatmıştır. Ancak sulh sağlandıktan sonra onlarla savaşmaktan vazgeçen Alî, buraların idaresini kardeşi Temîm b. Taşfîn'e bırakmış ve İbn Tûmert liderliğinde isyan eden Muvahhidlerle savaşmak üzere Mağrib'e geri dönmüştür.[121]

Kardeşi Temîm'in 1126 yılında vefat etmesi üzerine Alî b.Yûsuf, oğlu Taşfîn'i Endülüs'e vali olarak tayin etmiştir. Taşfîn, Batı Endülüs'te başarılı hareketler yürütürken babası Merrâkeş'in duvarlarını ve camisini inşa etmekle meşgul olmuştur.

Alî b.Yûsuf 537/1143 tarihinde vefat etmiştir.[122] Alî b. Yûsuf'un vefatı üzerine yerine daha önce veliaht tayin ettiği oğlu Taşfîn b. Alî (1143-1145) geçmiştir.[123] Bu arada Muvvahid orduları kuzey batı istikametinde ilerlemeye başlamış ve Tilimsan önlerine gelmişlerdir. Onları takip eden Taşfîn, Sanhâcelilerden aldığı yardımla Muvahhidlere karşı koymuşsa da mağlup olmuştur. Bilahare

[118] Ceran, **a.g.e.**, s. 100.
[119] ʿAbdulvâhid el-Merrâkeşî, **el-Muʿcib fî Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib,** Thk., Muhammed Saʿîd el-ʿUryân, Muhammed el-ʿArabî el-ʿAlemî, el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Kâhire, 1949, s. 174.
[120] Harekât, **a.g.e.**, C.I, s. 166.
[121] Ceran, **a.g.e.**, s. 111.
[122] Harekât, **a.g.e.**, s. 167.
[123] Selâvî, **a.g.e.**, s. 70.

Sicilmâse'den ve oğlu İbrâhim'in komutasında Endülüs'ten aldığı destekle 1145 yılında Tilimsan yakınlarında Muvahhidlerle savaşa tutuşan Taşfin ağır bir yenilgiye uğramıştır. Muvahhidlerden kaçan Taşfin, Vahran'da denize nazır bir tepedeki tekkeye sığınmıştır. Tekkeyi muhasara eden Muvahhid komutanı Abdulmuémin b.Ali'nin tekkenin civarını ateşe vermesi üzerine tekkeden çıkan Taşfîn, atıyla alevlerden kurtulmaya çalışırken uçurumdan düşerek ölmüştür.[124]

Taşfîn yerine oğlu İbrahîm'i veliaht tayin etmiştir. Ne var ki yönetme ve Muvahhidlere karşı koyma konusunda aciz olduğunu gören Murâbıtlar onu tahtından indirerek yerine henüz buluğa ermemiş kardeşi İshâk'ı tayin etmişlerdir. 1145 yılında Abdulmuémin Fes'i işgal ederek Merakeş'e yönelmiştir. Dokuz aylık bir kuşatmanın ardından şehir halkı teslim olmuştur. Abdulmuémin, yakalanan Murâbıt şeyhlerini ve Hükümdar İshâk b. Ali'yi öldürterek Murâbıtlar Devleti'ne son vermiştir.[125]

1.8.3. Muvahhidler (1130-1269)

Muvahhidler hareketini kuran ve bu devletin temellerini atan kişi Masmûde boylarından Herağa Kabilesi'ne mensup olan Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullah Tûmert' tir.[126] Gerek Merrâkeşî gerekse İbn Hallikân bu zatın ismini Muhammed b.Abdullah b.Tûmert olarak belirtmişlerdir.[127]

Muhammed b. Tûmert 1092 yılında Mağrib-i Aksâ'nın Sûs beldesinde, Atlas Dağları eteklerinde yer alan İcilî köyünde dünyaya gelmiştir.[128] İbn Haldûn'un, başarılı olmada asabiyet ve akrabalık bağlarının önemine işaret ettiği gibi,[129] Mağrib kabilelerinin en büyüğüne mensup olması da onun Muvahhidler Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanan davetinde başarılı olmasının yolunu açmıştır.[130]

Hicrî V. yüzyılın sonunda ilim tahsil etmek için Kurtuba'ya geçmiş, burada kısa bir müddet ikamet ettikten sonra deniz yoluyla doğuya giderek orada on beş yıl

---

[124] Harekât, **a.g.e.**, s. 168.
[125] **A.e.**, s. 168.
[126] ʿİzzeddîn ʿAmr Mûsâ, **el-Muvahhidûn fi'l-Mağribi'l-İslâmî,** Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1990, s.35.
[127] Merrâkeşî, **a.g.e.**,s. 178., İbn Hallikân, **a.g.e.**, C.III, s. 237.
[128] Harekât, **a.g.e.**, s. 246.
[129] Abdurrahman b.Muhammed b.Haldûn, **Mukaddime**, 2 c., Çev., Halil Kendir, Yeni Şafak Dağıtım, İstanbul, C.I, s. 171
[130] Hasan İbrahim, **a.g.e.**, C.IV, s. 293.

kalmıştır.[131] Kaynaklar İbn Tûmert'in Mağrib'de ve Endülüs'te kimlerden ders aldığı konusunda tatminkâr bir bilgi vermezken Merrâkeşî onun Bağdat'ta Ebûbekir eş-Şâşî'den usûlü fıkıh ve usûlü din; Alî el-Mubârek b. Abdulcebbâr ve mevkidaşı diğer muhaddislerden hadis dersleri aldığını ve Ebû Hâmid Muhammed Gazâlî ile inziva günlerinde Şam'da görüştüğünü belirtmiştir.[132]

İbn Tûmert, bu süre zarfında usûlü din, usûlü fıkıh, hadis ve diğer mevzularda uzmanlaşmış, Arapça ve Berberi dillerinin belagat ve fesahatine hâkim olarak doğudan deniz yoluyla Mağrib'e dönmüştür.[133] Onun Mağrib'e dönüşü isyan hareketinin de başlangıcını oluşturmuştur. Hareketini ve görüşlerini Gazâlî ile ilişkilendirmeye azami gayret eden İbn Tûmert'in "*Gerçekten Aziz ve Celil olan Allah, her yüz sene başında şu ümmetin dinini yenileyecek bir zat gönderir* ."[134] hadisinden etkilendiği ve kendisinin Allah tarafından gönderilen müceddit olduğuna inandığı anlaşılmaktadır.[135]

İbn Tûmert, Mağrib'e dönüş yolunda uğradığı Bicâye, Tilimsân, Fes, Merakeş gibi yerleşim yerlerinde İslam'a aykırı uygulamalar görmüştür. "Menâkir" olarak gördüğü bu davranışlarla mücadele etmeyi ilke edinmiştir.[136] Binaenaleyh, bir muhtesip[137] gibi çarşıda pazarda gezmeye, esnafı teftişe, müzik ve eğlence aletlerini tahrip etmeye, içkileri döküp içki kaplarını kırmaya başlamıştır. Nihayet bu haberler Sultan Alî'nin de kulağına ulaşmış, o da İbn Tûmert'in huzuruna getirilmesini emretmiştir. Huzura çıkan İbn Tûmert, sultanın "Bu işin aslı nedir?" sorusuna, "Ben sadece ahireti isteyen fakir bir kimseyim. Ne dünyayı isterim ne de buna ihtiyacım var. Ben insanlara iyiliği emrediyor, onları kötülükten men ediyorum. Fakat sen bu işe daha layıksın çünkü sen bu işten mesulsün." diye cevap vermiştir. İbn Tûmert'in bu cevabı üzerine Sultan Alî vezirlerine, Merrâkeş ve civardaki âlim ve fakihleri çağırmalarını emretmiş, Mâlik b.

---

[131] İbnü'l Kattân el-Merrâkeşî, **Nazmu'l-Cumân li Tertîbi mâ Selefe min Ahbâri'z-Zamân,** Thk., Mahmûd Alî Mekkî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1990, s. 62.
[132] A.Merrâkeşî, **a.g.e.**, s. 178.
[133] İbn Haldûn, **Dîvânu'l-Mübtedâ ve'l-Haber,** 8 c., Thk. Halîl Şihâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988, C.VI, s. 302.
[134] Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eşʿab el-Sicistânî el-Ezdî, **Süneni Ebî Dâvûd,** 5 c., Çev. İbrahim Koçaşlı, Milsan Baskı, İstanbul, 1983, C.V, s. 99.
[135] Amr Mûsâ, **a.g.e.**, s. 36.
[136] Mehmet Özdemir, "Muvahhidler", **DİA**, C.XXXI, s. 410-412.
[137] Muhtesip: İslam şehirlerinde çarşı ve pazar esnafını din kurallarına göre denetleyen görevli, belediye memuru. Bkz**. TDK Sözlüğü**

Vuheyb başkanlığındaki Murâbıt âlimleri[138] huzuruna gelince de onlara İbn Tûmert'i tanıtarak şöyle demiştir: "Sizi buraya bunun durumunu incelemeniz için çağırdım. Eğer âlimse ona uyarız, eğer cahilse onu tedip ederiz."[139]

Fakihlerle yaptığı münazarada onları âciz bırakan İbn Tûmert, Mâlik b. Vuheyb'in kendisine bir kötülük yapmasından endişe ederek Merrâkeş'ten kaçmıştır. Etrafında toplanan insanlarla birlikte Ağmat'ta mukim Mesmûdeli fakîh ʿAbdulhak b. İbrâhîm'in yanına uğramıştır.[140] Ağmat'taki kısa süreli ikametinin ardından önce kendi kabilesinin yaşadığı bölgeye uğramış, burada bir müddet kaldıktan sonra da Tinmellal şehrine intikal etmiştir. Tinmellal'de tebliğ faaliyetlerini yoğunlaştıran İbn Tûmert, Murâbıtlara karşı açık bir isyan hareketi başlatmıştır. Bu arada kendisini mehdî olarak ilan etmeyi planlayan İbn Tûmert, 1121'de İcilîz'de Ğârulmukaddes denilen bir mağaraya çekilerek Mağrib'te mehdînin zuhurunun yaklaştığı haberlerini yaymaya başlamıştır.[141]

İbn Tûmert kısa bir müddet mağarada kaldıktan sonra Tinmellal'e intikal etmiştir. Burada kendisine bir keçiboynuzu ağacı altında biat edilmiştir.[142] İbn Tûmert'e evvelemirde yakın çevresinden olan on kişi biat etmiştir ki bunlara "onlar meclisi" denilmiştir. Daha sonra bunları takip eden elli kişi "elliler meclisi", sonraki yetmiş kişi ise "yetmişler meclisi" olarak adlandırılmıştır.[143] Bu sıralama aynı zamanda Muvahhidler Devleti'nin yönetim şemasını oluşturmuştur. Buna göre onlar meclisi bakanlıklar, elliler meclisi senato, yetmişler meclisi ise millet meclisi mesabesinde tanzim edilmiştir.[144]

İbn Tûmert, Muvahhidler hareketine gönüllü olarak katılmayan kabilelerle mücadeleye girişmiş, davetini kabul edenleri affederken karşı çıkanlarla savaşmıştır. Böylece Büyük Atlas Dağları Bölgesi'ndeki kaleleri ve yerleşim yerlerini

[138] Hasan İbrahim, **a.g.e.**, s. 296.
[139] Alî b. Abdullah b. Ebî Zer el-Fâsî, **el-Enîsu'l-Mutrib bi Ravdi'l-Kırtâs,** Dâru'l-Mansûr li't-Tıbaʿa, Rabat, 1972, s. 174.
[140] **A.e.**, s. 297.
[141] Arif Aytekin, "İbn Tûmert", **DİA**, C.XX, s. 425-427
[142] Ebû Bekr b.ʿAlî es-Sinhâcî, **Ahbâru'l-Mehdî b.Tûmert,** Dâru'l-Mansûr li't-Tıbâʿa ve'l-Varrâka, Rabat, 1971, s. 33-34.
[143] el-Kattânî, **a.g.e.**, s. 128.
[144] H.İbrahim, **a.g.e.**, s. 300.

fethetmiştir.[145] Merrâkeş'i fethetmek üzere 1130 yılında harekete geçen İbn Tûmert, burada büyük bir direnişle karşılaşmıştır. Kırk gün süren muhasara sonunda başta en yakın adamları olmak üzere ağır kayıplar vererek geri çekilmiş ve bu hadiseden dört ay sonra 13 Ramazan 1130 tarihinde vefat etmiştir.[146]

Muhammed b. Tûmert'e ilk önce biat eden on arkadaşı, onun vefatından sonra yaptıkları değerlendirme neticesinde öğrencisi ve halifesi Ebû Muhammed ʿAbdulmuémin b. ʿAlî el-Kummî' ye biat etmişlerdir. Tarihçiler bu biate "özel biat" demişlerdir. Buna özel biat denmesinin sebebi İbn Tûmert'in ölümünün iki yıl süreyle insanlardan gizlenmesidir. Daha sonra Muvahhidlerin tamamı 1132 yılının Rebîʿu'l-evvel ayının 20'sinde Tinmellal Camisi'nde ʿAbdulmuémin'e biat etmişlerdir.[147]

ʿAbdulmuémin, Mağrib'in fethine başlamadan önce on yıl kadar beklemiş ve bu müddet zarfında Muvahhidler tebliğ çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Nihayet 1140 yılında ordusuyla Tinmellal'den sefere çıkan ʿAbdulmuémin hâkimiyetini kuzeyde Rîf Dağlarına kadar genişlettikten sonra doğuya yönelmiştir. Vahran'da muhasara ettiği Murabıt hükümdarı Taşfîn b. ʿÂlî kaçmak isterken atından düşerek ölmüştür.[148] Bölgenin kontrol altına alınmasını müteakiben çetin bir kuşatmadan sonra Fes şehri zapt edilmiştir(1145). Aynı yıl İşbiliye şehri de Muvahhidlerin hâkimiyetine geçmiştir. Mağrib'deki hâkimiyetlerini genişleten Muvahhidler, şiddetli muharebeler sonunda Merrâkeş şehrini alarak Murabıt Devleti'ne son vermişlerdir.[149]

ʿAbdulmuémin bütün Mağrib kabilelerini itaat altına aldıktan sonra Endülüs'ü yeniden fethetmeyi ve Müslümanlara önceki dönemlerde sahip oldukları itibarlarını iade etmeyi planlamış ve başta Toledo olmak üzere pek çok yerleşim yerini Hristiyanların elinden almıştır.[150] İfrîkiyye' yi fetheden ʿAbdulmuémin, oğlu Ebû İshâk İbrâhîm'i buraya vali tayin ederek Merrâkeş'e dönmüştür. Endülüs valisi olan oğlu Ebû Yaʿkûb Yûsuf'u veliaht tayin etmek üzere Merrâkeş'e çağıran

[145] Ceran, **a.g.e.**,s. 146.
[146] Ebû ʿAbdillâh Muhammed b. İbrahîm (ez-Zerkeşî), **Târîhu'd-Devleteyi'l-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye,** Thk. Muhammed Mâdor, el-Mektebetu'l-ʿAtîka, Tûnus, 1966, s. 7.
[147]H.İbrahim, **a.g.e.**, s. 220.
[148] Harekât, **a.g.e.**, s. 260.
[149] el-Fâsî, **a.g.e.**, s. 189.
[150] H.İbrahim, **a.g.e.**, s. 220

ʿAbdulmuémin, oğlu ile birlikte yeni bir sefere çıkmış ancak Selâ Bölgesi'nde vefat etmiştir (1163).[151]

Babasının ölümünden sonra idareyi ele alan Ebû Yaʿkûb Yûsuf, babasının yolundan giderek vergi toplamaya devam etmiş ve topladığı vergilerin büyük bir kısmını silahlanmaya tahsis etmiştir. Onun zamanında devletin sınırları daha da genişlemiştir. Endülüs'te giriştiği fetih hareketleri sırasında aldığı yaralar neticesinde 1184 yılında el-Cezîretü'l-Hadrâé'da vefat etmiş ve cenazesi Tinmellal'e getirilerek babasının yanında defnedilmiştir.[152]

Yûsuf b. ʿAbdulmuémin'in vefatından sonra oğlu Ebû Yûsuf Yaʿkûb el-Mansûr'a biat edilmiştir.[153] Bu dönemde Murbıtların devamı olarak Blear Adalarını elinde tutan Benî Ğaniye,[154] Abbaâsilere bağlandıktan sonra Cezayir ve Tunus'u işgal etmiştir.[155] Yaʿkûb el-Mansûr, iktidarının ilk dönemlerinde Benî Ğâniye üzerine yürümüş Tunus'u geri almışsa da Benî Ğâniye'yi bölgeden tamamen söküp atamamıştır. Onun Benî Ğâniye ile meşgul olmasından istifade etmek isteyen Endülüs Hristiyanları Müslümanlara karşı harekete geçerek onları zayıflatma ve varlıklarına el koyma cihetine gitmişlerdir. Bunun üzerine 1190 yılında Yaʿkûb el-Mansûr, Endülüs'e geçerek Lizbon şehrine saldırmıştır.[156]

Ebû Yûsuf Yaʿkûb el-Mansûr döneminde devletin sınırları genişlememiş[157] ancak gücünün ve ihtişamının zirvesine ulaşmıştır.[158] Yaʿkûb el-Mansûr'un 1199 yılında vefat etmesi üzerine yerine en-Nâsıru li-Dînillah lakabıyla maruf oğlu Ebû Abdillâh Muhammed b. Yaʿkûb el-Mansûr geçmiştir.[159] Hükümdarlığının bidayetinde idareye başkaldıran ʿAlûdân el-Ğamâdî adında bir kişinin isyanını

[151] ez-Zerkeşî, **a.g.e.**, s. 13.
[152] H.İbrahim, **a.g.e.**, s. 223.
[153] Harekât, **a.g.e.**, s. 273.
[154] ʿAlî b. Yûsuf b. Tâşfîn tarafından Endülüs'e gönderilen ve annelerine nispetle Benî Ğâniye olarak bilinen, Mesûfe kabilesine mensup Yahyâ ve Muhammed adlı iki kişi. Murabıtların yıkılmasından sonra Muhammed ailesiyle Mayorka Adası'na geçmiş sonra da Minorka ve Yâbise Adalarını işgal etmiştir. Kendisinden sonra hüküm, oğlu İshâk'a ondan sonra da Yaʿkûb el-Mansûr'a karşı kıyam eden torunu ʿAlî b.İshâk'a geçmiştir. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. H.İbrahim, **a.g.e.**, C.IV, s. 225.
[155] M.Özdemir, **a.g.m.,** s. 410.
[156] H.İbrahim, **a.g.e.**, s.225.
[157] Özdemir, **a.g.m.**, s. 410.
[158] Ceran, **a.g.e.**, s. 167.
[159] ez-Zerkeşî, **a.g.e.**,s. 25.

bertaraf etmiştir. Bilahare İfrîkiyye'de yeniden güçlenmeye başlayan İbn Ğâniye'nin üzerine yürümüş, Nâsır'ın geldiğini haber alan İbn Ğâniye, Tûnus'tan kaçınca Nâsır, veziri Ebû Muhammed ʿAbdulvâhid b. Ebî Hafs el-Hintâtî'yi İfrîkiyye'ye vali tayin ederek Mağrib'e dönmüştür. Endülüs'te Hristiyanların Müslümanlara saldırmaları üzerine ordusuyla Endülüs'e geçmiş ve burada 1212 yılında vuku bulan ʿİkâb Savaşı'nda ağır bir mağlubiyet almıştır. Muvahhidler Devleti'nin çöküşünün başlangıcı olarak kabul edilen bu mağlubiyetten bir yıl sonra 1213 yılında Nâsır vefat etmiş ve aynı gün defnedilmiştir.[160]

ʿİkâb Savaşı'ndan sonra iktidara gelen hükümdarlar ülkede istikrarı sağlayamamışlardır. Muvahhidler Devleti'nin yıkılışına kadar geçen sürede Muvahhidler'in askerî gücü zayıflamış, isyanlar ve iç karışıklıklarla sarsılan devlet, 1269 yılında tarih sahnesinden silinmiştir.[161]

1.8.4. Merînîler (1196-1465)

Muvvahhidlerin son demlerinde Mağrib yeni bir siyasi bölünmeye şahit olmuş ve üç bağımsız Berberi Devleti ortaya çıkmıştır. Muvahhidler döneminde İfrîkiyye'ye vali olarak tayin edilen Hafsîler, merkezî idarenin iyice zayıflamasından istifade edip Ebû Zekeriyyâ el-Hafsî zamanında bağımsızlıklarını ilan ederlerken Zenâte Berberilerinin iki kolu olan Merînîler ve Abdülvâdiler, Mağrib'in geri kalanını kendi aralarında taksim etmişlerdir. Buna göre Mağrib-i Aksâ, Merînîler'e tahsis edilirken Mağrib-i Evsat, Abdulvâdîlere terk edilmiştir.[162]

Merînî emiri ʿAbdulhak b.Mahyû (1195-1217) devrinde Muvahhidlere karşı başlatılan ve zaman zaman çetin savaşların da yaşandığı mücadele, yarım asırdan fazla devam etmiş ve nihayet Ebû Yûsuf Yaʿkûb b. ʿAbdulhak'ın (1258-1286) Merrâkeş'i 1269 tarihinde fethetmesiyle birlikte sona ermiştir.[163] Merrâkeş'e giren Yaʿkûb, şehirde mukim Muvahhidleri bağışlamış, Mesmûdelilerin ileri gelenlerine ihsanda bulunarak onlardan pek çoğunun hali hazırdaki görevlerine devam etmelerine müsaade etmiştir.

---

[160] H.İbrahim, **a.g.e.**, s. 232.
[161] Özdemir, **a.g.m.**, s. 412.
[162] es-Seyyid ʿAbdulazîz Sâlim, **Târîhu'l-Mağrib fi'l-ʿAsrı'l-İslâmî,** Muessesetu Şebâbi'l-Câmiʿa, İskenderiyye, 1982, s. 781.
[163] Harekât, **a.g.e.**, C.II, s. 13-18.

Merrâkeş'in fethiyle birlikte Merînî Devleti'ni ilan ederek Emîrü'l-Müslimîn ünvanını almış ve diğer kabilelere mektuplar yazarak durumu bildirmiştir.[164] Daha sonra Yaʿkûb, kardeşinin oğlu ʿAmir b. İdrîs başkanlığındaki bir heyeti el-Muntasır el-Hafsî'ye göndererek kendisine biat ettiğini bildirmişse de Mağrib'deki işleri tam anlamıyla kontrol altına aldıktan sonra Hafsîler adına hutbe okunmasına son vermiştir.[165]

Sultan Yaʿkûb, Mağrib-i Aksâ'da düzeni sağlayıp Tanca ve Septe'yi fethettikten sonra 1274 yılında ʿAbdülvâdîlerin elindeki Sicilmâse üzerine yürümüştür. Zenâteliler, Araplar ve Berberilerden oluşan büyük bir orduyla kaleyi muhasara eden Sultan Yaʿkûb, bir yıl süren bu kuşatma esnasında mancınık sistemleriyle birlikte barutu da kullanmıştır ki bu gelişmenin Mağrib tarihinde bir ilk olduğu belirtilmiştir.[166]

Sicilmâse'nin fethiyle birlikte Mağrib-i Aksâ'nın tamamı Merînîlerin hâkimiyeti altına girmiştir. Yeni Merînî Devleti'nin başşehri olarak Fes şehrini seçen, burada kendisi için bir saray ve askerleri için kışlalar yaptıran Sultan Yaʿkûb, ikinci bir şehir kurulmasını emretmiş ve kurulan bu yeni şehri "Yeni Fes" olarak adlandırmıştır (1275).[167]

Endülüs'teki Müslümanları Hristiyan komşularının baskılarına karşı himaye etme hususunda Merînî Devleti selefleri Murabıtlar ve Muvahhidlerin izinden yürümüştür.[168] Gırnata hükümdarı II. Muhammed el-Fakîh'in Sultan Yaʿkûb'dan yardım istemesi üzerine oğlu Ebû Zeyyân komutasında 5000 süvariden müteşekkil bir askerî birliği 1274 yılında Endülüs'e göndermiştir. Bilahare büyük bir ordu teşkil eden Sultan bir yıl sonra 1275 yılında Endülüs'e geçmiştir.[169] Bu ilk seferinde İstecce civarında karşılaştığı Kastilya ordusunu mağlup eden Sultan,[170] Endülüs'e üç sefer

---

[164] ʿAlî b. Ebî Zerʿ el-Fâsî, **ez-Zahîretü's-Seniyye fî Târîhi'd-Devleti'l-Merînîyye,** Rabat, 1972, s. 118.
[165] Harekât, **a.g.e.**, s. 19.
[166] İbn Haldûn, **el-ʿİber**, C.VII, s. 249.
[167] Abdulfettâh Mukallid el-Ğuneymî, **Mevsûʿatu'l-Mağribi'l-ʿArabî,** 3 c., Mektebetu Medbûlî, Kahire, 1994, C.III, bölüm 5, s. 220, 221.
[168] **A.e.**, s. 222.
[169] el-Fâsî, **a.g.e.**, s. 143-145.
[170] Ceran, **a.g.e.**, s. 225.

daha düzenlemiştir. 1285 yılında düzenlediği son seferde hastalanmış ve 1286 yılında Cezîretü'l-hadrâ'da vefat etmiştir.[171]

Sultan Yaʿkûb'un vefatından sonra oğlu Ebû Yaʿkûb Yûsuf b. Yaʿkûb'a biat edilmiştir. Ebû Yaʿkûb adaletli olma ve cihat etme hususunda babasının yolundan yürümüştür. Birkaç kere Endülüs'e geçmiş, Tilimsân üzerine sefer düzenlemiştir. Daha sonra yerine oğlu Ebû Sâbit ʿÂmir geçmiştir (1307-1308). Ebû Sâbit'in 1308 yılında zehirlenerek öldürülmesinden sonra yerine kardeşi Ebu'r-Rebîʿ Süleymân b. ʿAbdullah b. Yûsuf geçmiştir (1308-1310).[172]

Onun döneminde Fes şehrinde mimari gelişmiş, insanlar gösterişli binalar inşa etme hususunda birbirleriyle yarışır olmuştur.[173] Ebu'r-Rebîʿ'den sonra yönetimi Ebû Saʿîd Osmân b.Yaʿkûb üstlenmiştir (1310-1331). Onun döneminde Merînîler Orta Mağrib'i (Cezayir) istilâ ederek 1315 yılında Tilimsân'ı ʿAbdulvâdîlerin elinden almıştır. Osman, Granada hükümdarının talebi üzerine Endülüs'e geçmiştir.[174] Ayrıca onun devrinde Mağrib ordusu başarılı olmuş, savaş gemisi sanayisi canlanmış, şehircilik ve ekonomi gelişmiştir.[175]

Ebû Saʿîd Osmân b. Yaʿkûb'un vefatının akabinde idareyi ele alan oğlu Ebu'l-Hasan ʿAlî b. Osmân (1331-1351), Tûnus'u işgal ederek Tûnus Emîri Ebû Yahyâ el-Hafsî'yi hezimete uğratmıştır. Granada hükümdarı İbnü'l-Ahmer'in yardım talebi üzerine oğlu Ebû Mâlik'in komutasında beş bin kişilik bir süvari birliğini Endülüs'e göndermiş ve Cebel-i Târık'ı geri almıştır (1333). Ebu'l-Hasan'ın dönemi siyasal, sosyal, bayındırlık ve fikrî bakımdan faaliyetlerle dolu bir dönem olmuştur. Devletin sınırları doğuda Mısrâta'ya, güneyde Mali sınırlarına dayanmıştır. Tûnus'taki ikametinin uzaması sebebiyle Mağrib-i Aksâ'da öldüğüne dair bir şayia çıkartılmış ve bunun üzerine oğlu Ebû ʿİnân, insanları kendisine biat etmeye çağırmıştır (1348). Durumu haber alan Ebu'l-Hasan, oğluna mani olmak için Tûnus'tan yola çıkarak

[171] A.Sâlim, **a.g.e.**,s. 285.
[172] Harekât, **a.g.e.**,C.II, s. 39.
[173] İbn Haldûn, **el-ʿİber**, C.VII, s. 314
[174] A.Sâlim, **a.g.e.**, s. 785.
[175] Harekât, **a.g.e.**,s. 42.

Mağrib-i Aksâ'ya varmıştır. Burada Ummu'r-Rebîʿ Nehri civarında oğluyla savaşa giren Ebu'l-Hasan mağlup olmuş ve çok geçmeden vefat etmiştir (1351).[176]

Ebû ʿİnân Fâris b. Ebi'l-Hasan'ın 1348 yılında gayri meşru bir şekilde üstlendiği yönetim, babasının vefatıyla birlikte meşruiyet kazanmıştır (1351-1357). Saltanatı döneminde Tilimsan'ı ʿAbdulvâdilerden, Bicâye'yi Hafsîlerden geri almış, Kusantîne ve Tûnus'u fethetmiştir. Endülüs'te kayda değer bir hadise yaşanmamıştır. Ebû ʿİnân 1158 yılı Kurban Bayramında Tilimsân'dan Mağrib-i Aksâ'ya geri dönmüş ve bir hastalığa yakalanmıştır.[177] Hasta yatağında kendisini ziyarete gelen veziri el-Hasan b. el-Fûdûdî tarafından boğularak öldürülmüştür.[178]

Ebû ʿİnân'dan sonra Merînîlerin siyasî sistemi önemli ölçüde değişikliğe uğramıştır. Önceleri sultanın tek başına yönettiği devlette bundan sonra bazı istisnalar dışında, vezirler ve diğer devlet ricali etkili olmuşlardır. Dolayısıyla "vezirlerin nüfuzu dönemi" olarak adlandırılan bu süreçte devletin gücü zayıflamış, gerileme ve çöküş dönemi başlamıştır.[179]

Birbiri ardına zayıf hükümdarların işbaşına geldiği dönemde Merînîler önce Mağrib-i Ednâ'yı daha sonra Mağrib-i Evsat'ı kaybederek ilk sınırlarına dönmüştür. Portekizlilerin 1415 yılında Septe şehrini işgal etmeleri devletin yıkılışının işaret fişeği olmuştur. Endülüs'te de durum Müslümanların aleyhine dönmüştür. Hristiyanların yürüttüğü "Kutsal savaş" Endülüs sınırlarını aşarak Mağrib'e ulaşmış ve Portekizliler Mağrib sahillerinin büyük bir kısmını işgal etmişlerdir. [180]

1458 yılında el-Kasru's-Sağîr'i ve 1464 yılında Tanca'yı ele geçiren Portekizliler, buralarda büyük katliamlar yapmışlardır. O dönemde hükümdar olan Sultan Ebû Muhammed Abdülhak b. Ebî Saʿîd Osmân (1420-1465) ve idaresinden memnun olmayan halkın öfkesi, sultanın Vattâsî ailesinden aldığı vezirlik görevine iki Yahudiyi getirmesi üzerine iyice kabarmıştır. Sultan Abdulhak'ı görevden halettiklerini ilan eden muhalifler, onun yerine Ehl-i Beyt'e mensup İdrîsî ailesinden

[176] **A.e.**, s. 49-51.
[177] Harekât, **a.g.e.**, s. 53-56.
[178]Ebu'l-Velîd İsmâʿîl b. el-Ahmer, **Ravdatu'n-Nesrîn fî Devleti Benî Merîn,** Matbaʿatu'l-Melekiyye, Rabat, 1962, s. 27.
[179] Ceran, **a.g.e.**, s. 251.
[180] A.Sâlim,**a.g.e.**, s. 787.

Şerîf Ebû Abdullah el-Hafîd'i getirmiştir. Şehirden kaçmak zorunda kalan Sultan Abdülhak yakalanarak geri getirilmiş, bir katırın sırtında şehirde dolaştırıldıktan sonra el Hafîd'in emriyle öldürülmüştür (1465). Onun ölümüyle birlikte Merînî Devleti de tarihteki yerini almıştır.[181]

1.8.5. Vattâsîler (1472-1554)

Son Merînî hükümdarı Abdülhak'ın muhalifler tarafından haledilmesinden sonra halk, İdrîsî şeriflerinden el-Hafîdî'ye biat etmişti. Fakat ülkede yaşanmakta olan hadiselerden istifade eden Vattâsîler 1470 yılında Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Mansûr b. Zeyyân el-Vattâsî önderliğinde el-Hafîdî'yi emirlikten ve imametten azletmişlerdir. Mansûr iktidarda ancak bir yıl kalabilmiş arkasından tahta Muhammed eş-Şeyh b. Ebû Zekeriyyâ geçmiş ve o andan itibaren kendisini Mağrib sultanı ilan etmiştir (1472).[182]

Ebû Zekeriyyâ, uzun süren saltanatı döneminde sadece Fes şehrini ve mücavir alanlarını hâkimiyeti altına alabilmiştir. Bu dönemde gerek Mağrib'de gerekse Endülüs'te çok önemli hadiseler meydana gelmiştir. Daha önce Mağrib'in kuzey bölgelerini istila eden Portekizliler, Kastilya ile 1479 yılında yaptıkları anlaşmayla Mağrib-i Aksâ'nın diğer bölgelerini de kendi nüfuz alanına dâhil ederek işgal etmeye başlamıştır. İspanyollar 1496 yılında Septe ve Melilla'yı işgal ederken[183] Portekizliler Ezmur ve Tîd arasındaki Büreyce sahilini ele geçirip 1501 yılında burada Cedîde şehrini kurmuşlardır. Mağrib sahil ve limanlarının önemli bir kısmına hâkim olan Portekizliler, işgal ettikleri bölgelerde hâkimiyetlerini idame ettirebilmek maksadıyla pek çok kale inşa etmişlerdir. [184]

Muhammed eş-Şeyh Ebû Zekeriyyâ 1505 yılında yaygın kanaate göre kırk kadar yakın arkadaşıyla birlikte zehirlenerek öldürülmüştür. Onun ölümünden sonra yerine babasının yaptığı anlaşma mucibince Portekizlilerin elinde rehine olarak

[181] İsmail Yiğit, **Siyasi, Dinî, Kütürel, Sosyal İslam Tarihi,** 10 c., Kayıhan Yayınları, İstanbul, C.IX, s. 214.
[182] el-Ğuneymî, **a.g.e.**, bölüm 6, s. 21.
[183] Harekât, **a.g.e.**, s. 198.
[184] Yiğit, **a.g.e.**, s. 216.

kalmasından dolayı "Bortugâlî" (Portekizli) lakabıyla anılan oğlu Muhammed Ebû Abdullah tahta geçmiştir (1505-1524).[185]

Portekizlilere karşı büyük bir düşmanlık besleyen Ebû Abdullah, tahta geçtikten sonra onlarla mücadeleye devam etmiştir. Babasının zamanında Portekizlilerin işgal ettikleri yerleri geri almak için saldırılar düzenlemişse de onun zamanında da Portekizliler işgal hareketlerine devam etmişlerdir.

Ebû Abdullah'ın saltanatının beşinci yılında Sûs civarında Saʿdî şerifleri ortaya çıkmıştır. Agadir yakınlarındaki Fonti Kalesi'ni karargâh olarak kullanan Portekizlilerle savaşmakla meşgul olan Saʿdîler, müdahale etmek için şartların münasip olduğunu fark edince başlangıçta Hristiyanlarla cihat adına sürdürdükleri savaşı, mevcut yönetime karşı isyana dönüştürerek 1523 yılında Merrâkeş'i işgal etmişlerdir. Ebû Abdullâh, şehri Saʿdîlerden geri almak için kuşatmış ancak Fes'te isyan çıktığı ve kardeşlerinden birine biat edildiği haberinin kendisine ulaşması üzerine kuşatmayı kaldırarak Fes'e dönmek zorunda kalmıştır. Kısa bir süre sonra da vefat etmiştir (1525).[186]

Ebû Abdullah'ın vefatını müteakip Ebû Hassûn el-Bâdisî olarak bilinen Ebu'l-Hasan ʿAlî b. Muhammed eş-Şeyh'e biat edilmiştir (1525). Çok geçmeden kardeşinin oğlu Ebu'l-ʿAbbâs Ahmed b. Muhammed el-Bortugâlî onu tahttan indirerek tevkif ettirmiş ve kendisi tahta geçmiştir. Saʿdîlerin elinden Merrâkeş'i geri almak için şehri kuşatmışsa da almaya muvaffak olamamıştır. Nihayet Saʿdîlerin Merrâkeş emîri el-Aʿrec namıyla maruf Ebu'l-ʿAbbâs Ahmed es-Saʿdî ile yaptığı barış anlaşmasıyla ülke iki Müslüman devlet arasında taksim edilmiştir (1533).[187]

Ne var ki Saʿdîler muahede şartlarına bağlı kalmayıp Fes'e saldırmak için hazırlıklara başlamışlardır. 1536 yılında Tedlâ yakınlarında yapılan savaş Vattâsîlerin hezimetiyle neticelenmiştir. Saʿdîler Mağrib'deki ilerlemelerini sürdürerek önemli merkezleri hâkimiyetleri altına almışlardı. Bilahare Fes şehrini kuşatan Saʿdîler, bir yıllık bir muhasaranın ardından 1549 yılında şehri kontrol altına almışlardır. Saʿdî sultanı Muhammed el-Mehdî şehirde hâkimiyeti sağlar sağlamaz

[185] Harekât,**a.g.e.**, s. 199.
[186] **A.e.**, s. 199, 200.
[187] Selâvî, **a.g.e.**, C.IV, s. 149-151.

başta Vattâsî sultanı Ebu'l ʿAbbâs olmak üzere Vattâsî mensuplarını tevkif ettirmiştir. Ebu'l-ʿAbbâs 1553 yılında Merrâkeş'te gözetim altındayken vefat etmiştir.[188]

Saʿdîlerin eline geçen Fes'ten kaçan Ebû Hassûn, Cezayir sınırlarında Osmanlılara iltica edip onlardan yardım talep etmiştir. Onun bu talebi üzerine gönderilen Salih Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Fes'e taarruz etmiş ve şiddetli çarpışmalardan sonra Saʿdîleri mağlup ederek Fes şehrini geri almıştır (1554). Şehrin alınmasının akabinde Ebû Hassûn, Osmanlı Devleti tarafından Fes'e vali olarak tayin edilmiştir. Halkın Osmanlı askerinin mevcudiyetinden şikâyetlerinin artması üzerine Ebû Hassûn, askerlerin büyük kısmını geri göndermiştir. Bu durumu fırsat bilen Saʿdîler Fes'i tekrar ele geçirmek için saldırıya geçmiştir. Onların karşısında mukavemet gösteremeyen Ebû Hassûn yakalanarak öldürülmüştür. Onun öldürülmesiyle de Vattâsî Devleti fiilen sona ermiştir (1554).[189]

1.8.6. Saʿdîler (1511-1659)

Hicaz topraklarının Yenbûʿ Bölgesi'nden Derʿa ahalisinin daveti üzerine[190] Mağrib-i Aksâ'ya gelerek Derʿa Bölgesi'ne yerleşen Saʿdî şerifleri, gerek Merînîler gerekse Vattâsîler zamanında resmî bir görev icra etmeyip güneydeki ahali nezdinde saygın bir şekilde hayatlarını idame ettirmişlerdir.[191]

Mağrib sahillerine Portekiz müdahalesinin giderek artması üzerine Sûs ahalisi Şâzeliyye tarikatı şeyhlerinden, *Delâilü'l-Hayrât* adlı meşhur virdin müellifi Muhammed b. Süleymân el-Cezûlî'nin (ö.1465)[192] mürîdi Muhammed b.Mübarek'e müracaat ederek ondan kendilerine emîr olmasını, Sûs'ta birliği tesis ettikten sonra hâkimiyetini Mağrib topraklarının tamamına teşmil etmesini talep etmişler ancak o, bunu reddederek Saʿdî şeriflerinden Muhammed'i işaret etmiştir. Muhammed bu teklifi kabul etmiş ve Tedâvent yakınlarındaki Tîdsî köyünde 1509 yılında kendisine

[188] Harekât, **a.g.e.**, C.II, s. 202.
[189] Yiğit, **a.g.e.**, s. 330.
[190] Rivayete göre Derʿa ahalisi meyveleri olgunlaşmadan düşen bir felakete düçar olmuşlar. Bunun üzerine onlara "Sicilmâse halkının yaptığı gibi yapar ve bir Şerif (Hz.Peygamber soyundan olan kişi) getirirseniz, onların meyveleri olgunlaştığı gibi sizin meyveler de olgunlaşır." demişler. Onlar da Yenbuʿdan Moulâ Zeydân b. Ahmed'i getirmişler. (Bkz.Selâvî, **a.g.e.**, C.V, s.3.)
[191] Harekât, **a.g.e.**, s.274.
[192] Süleymaan Uludağ, , "Cezûlî, Muhammed b.Süleymân", **DİA**, C.VII, s. 515-516

biat edilmiştir. Mesmûde'ye mensup şeyhler, kadılar ve fakihler de Muhammed'in yanında durarak bu biati desteklemişlerdir.[193]

Muhammed, Sûslu kabilelerin kendi üzerinde ittifak etmelerinin akabinde Portekizli müstevlileri Mağrib'den çıkarmak için harekete geçmiştir. Hristiyanlara karşı giriştiği bu cihat hareketinde kendisine geniş bir Müslüman kitlesi eşlik etmiştir. Hristiyanları mağlup etmesi, o bölgelerde tekrar İslam'ı hâkim kılması üzerine Muhammed, diğer Müslüman gurupların da muhabbetine mazhar olmuştur.[194]

Bu başarılarının ardından Saʿdî şerifi Muhammed'e "el-Kâim Biemrillah" ünvanı verilmiştir.[195] Tidsi'de bazı kabile reisleriyle yaşadığı nahoş münakaşalar neticesinde Derʿa'ya dönerek 1512 yılına kadar burada kalmıştır. Daha sonra tekrar Tidsi'ye dönen el-Kâim Biemrillah burada büyük oğlu Ebu'l-ʿAbbâs Ahmed el-Aʿrec'i veliaht tayin ederek halktan ona biat etmesini istemiştir. Bu arada huzura çıkan Hâha ve eş-Şeyâzime şeyhleri düşmanın artan baskılarından şikâyet ederek el-Kâim Biemrillah'tan veliahtla birlikte kendi beldelerine gelmesini talep etmişlerdir. Bu talebi kabul eden el-Kâim, işleri idare etmesi ve mülkünü güçlendirmesi için küçük oğlu Muhammed el-Mehdî'yi Sûs'ta yerine vekil tayin ederek büyük oğluyla birlikte yola çıkmış ve Hâha beldesinde Efûgal denen yere vasıl olmuştur. Muhammed el-Kâim Biemrillah 1517 yılında vefat edene kadar burada kalmıştır.[196]

Saʿdîler Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı olan Muhammed el-Kâim Biemrillâh'ın 1517 yılında vefat etmesi üzerine yerine daha önceden veliaht tayin ettiği büyük oğlu Ebu'l-ʿAbbâs Ahmed el Aʿrec geçmiştir. Emîrlik ve cihat komutanlığı görevlerini kendisi deruhte eden Ahmed, devlet işlerini vezir tayin ettiği küçük kardeşi Muhammed eş-Şeyh ile birlikte yürütmüştür.[197] Güney Mağrib sahillerinde Portekizlilerle yerli işbirlikçilerine karşı büyük bir taarruz hareketi başlatmıştır. Merrâkeş'in liman şehri Asfî önlerinde Portekizlilere karşı ciddi bir

[193] Harekât, **a.g.e.**, s. 274.
[194] Selâvî, **a.g.e.**, C.V, s. 12.
[195] Ceran, **a.g.e.**, s. 380.
[196] Vefrânî, **a.g.e.**, s. 50.
[197] Yiğit, **a.g.e.**, C.IX, s. 369.

zafer kazanan Ahmed, burada Portekiz valisi Lopez Barriga'yı ve mahallî işbirlikçi Yahya b. Tâʿfûft'u öldürmüştür.[198]

Saʿdîler'in Asfî ve Ezmur'u Portekizlilerden geri almaları (1526) üzerine Mağrib'in diğer bölgelerinden binlerce mücahit, Ahmed'in ordusuna katılmıştır. Bu arada Merakeş'i elinde tutan Hintâtilerin daveti üzerine Mearakeş'e giren Ahmed, şehri onlardan teslim alarak kendi emîrliğini ilan etmiştir. Ancak Fes ve civarında hâkim olan Vattasilerle bir problem yaşamak istemeyen Ahmed, Vattasî sultanına bağlı olduğunu açıklamıştır (1530). Ahmed el-Aʿrec'in kendisine bağlılığını ilan etmesi Vattasî sultanını ikna etmemiş, onu Merrâkeş'ten çıkarmak üzere büyük bir orduyla harekete geçmişse de bu hareketinden bir başarı elde edemeden Fes'e geri dönmek zorunda kalmıştır.[199]

Ahmed el-Aʿrec'in devleti başarıyla yönettiği küçük kardeşi Muhammed eş-Şeyh ile arasında meydana gelen anlaşmazlık sonunda gerçek bir savaşa dönüşmüştür. Bu savaşta kardeşini mağlup eden Muhammed eş-Şeyh, ailesiyle birlikte ağabeyini tevkif ettirerek Saʿdî emiri olarak tahta oturmuştur (1540). On sekiz yıl hapiste kalan Ahmed, kendisini tahttan eden kardeşiyle aynı yıl içerisinde vefat etmiştir (1557).[200]

Kardeşini azlettikten sonra tahta oturan Sultan Ebû ʿAbdullah Muhammed eş-Şeyh, kökünü kazıyıncaya kadar düşmanla sabırla cihat etmek için Sûs beldesinde kalmıştır. Merakeş'i hâkimiyeti altına alıp Mağrib'in güneyinde işleri yoluna koyduktan sonra Vattâsi Devleti'ne son vermeye ve ülkenin tamamını hâkimiyeti altına almaya karar veren Sultan, büyük bir ordu ile Vattâsilerin üzerine yürümüştür. Şehirleri ve beldeleri ardı ardına fetheden Sultan nihayet Fes şehrini muhasara etmiştir. Uzun bir muhasaradan sonra şehre giren Muhammed eş-Şeyh, Vattâsîlerin tamamını yakalatıp Merrâkeş'e göndermiştir. Kaçmayı başaran Vattâsî sultanı Ebû Hassûn ise Cezayir'de Osmanlılara iltica etmiştir (1549).

Osmanlıların Cezayir'de ilerlemelerini hazmedemeyen Muhammed eş-Şeyh, Osmanlıları işgal ettikleri yerlerden çıkarmak ve Mağrib-i Evsat'ı da hâkimiyeti

[198] Harekât, **a.g.e.**, s. 276.
[199] Yiğit, **a.g.e.**, s. 369-370.
[200] **A.e.**, s. 371.

altına almak için Cezayir üzerine yürüyerek Tilimsân'ı ele geçirmiş, hâkimiyet alanını Şelf vadisine kadar genişletmiştir (1550). Osmanlıların karşı saldırısıyla ele geçirdiği yerlerden çekilmek zorunda kalan Muhammed eş-Şeyh, Fes'e geri dönmüştür. Vattâsî sultanı Ebû Hassûn'un talebi üzerine Fes üzerine yürüyen Osmanlı ordusunun karşısında tutunamayan Muhammed eş-Şeyh, Merrâkeş'e kaçmak zorunda kalmıştır. Osmanlıların Fes'ten çekilmesini fırsat bilen eş-Şeyh tekrar Fes üzerine yürüyerek şehri ele geçirmiş ve son Vattâsî sultanı Ebû Hassûn'u öldürmüştür. Böylece Mağrib-i Aksâ'nın tamamı Saʿdilerin hâkimiyetine girmiştir (1553).[201] Dindarlığı ve İslamî ilimlere olan vukûfiyeti ile temayüz eden ve Saʿdîlerin en başarılı hükümdarlarından biri olan Ebû ʿAbdullah Muhammed eş-Şeyh el-Mehdî 1557 yılında kendisine düzenlenen bir suikastla öldürülmüştür.[202]

Muhammed eş-Şeyh'in trajik bir şekilde öldürülmesinin ardından yerine Ebû Muhammed ʿAbdullah el-Ğâlib Biemrillah (1157-1574) geçmiştir. Kendisine önce Fes ahalisi sonra da Merrâkeş halkı biat etmiştir.[203] el-Ğâlib'in tahta oturmasının üzerinden bir yıl geçmeden Osmanlı'nın Cezâyir beylerbeyi Barbaros Hayreddin Paşa'nın oğlu Hasan Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Mağrib üzerine yürümüştür. Vâdi'l-Leben denilen yerde iki ordu karşılaşmış ve Osmanlı ordusu belli bir kazanım elde etmeden geri çekilmek zorunda kalmıştır (1558). Endülüslü korsanlarla işbirliği yapan Benî Râşid'in üzerine yürüyen el-Ğâlib, 1567 yılında Şefşâven'i istila ederek yüz yıldır bölgede ikamet etmekte olan Râşidoğullarını buradan çıkarmıştır. Portekizlileri el-Cedîde'den çıkarmak için büyük kısmı gönüllülerden müteşekkil ordusuyla harekete geçmişse de muvaffak olamamıştır. Ebû Muhammed el-Ğâlib, yakalandığı nefes darlığı hastalığı neticesinde 1573 yılında hayata gözlerini yummuştur.[204]

---

[201] Selâvî, **a.g.e.**, C.V, s. 23-28.

[202] Bu suikastla ilgili şöyle bir hikâye anlatılmaktadır: Muhammed eş-Şeyh, Mağrib-i Aksâ'yı hâkimiyeti altına aldıktan sonra Kanuni Sultan Süleymân bir elçi göndererek hem kendisini tebrik etmiş hem de ondan hutbeleri Osmanlı halifesi adına okutmasını ve sikkelere kendi ismini kazdırmasını istemiş. Bu talep karşısında cevabının ne olacağını soran elçiye Muhammed eş-Şeyh: "O balıkçıların sultanına söyle, ona cevabımı Mısır'da vereceğim." demiş. Bunun üzerine Kanûnî'nin fedaileri, Muhammed eş-Şeyh'i öldürerek kesik başını İstanbul'a götürmüşler. (Bkz. Vefrânî, **a.g.e.**, s. 93-94)

[203] Ceran, **a.g.e.**, s. 452.

[204] Harekât, **a.g.e.**, s. C.II, s. 286.

Sultan el-Ğâlib Biemrillah, Merrâkeş'te vefat edince toplanan Ehlu'l-Hal ve'l-ʿAkd, sultanın daha önce veliaht tayin ettiği ve o sırada Fas'ta bulunan oğlu Ebû ʿAbdullah Muhammed el-Mütevekkil ʿAlellâh'a (1573-1575) biat etmiş ve durumu bir yazıyla kendisine bildirmişlerdir.[205] el-Mütevekkil de Muhammed el-Mehdî ve el-Ğâlib Biemrillah gibi sert mizacıyla bilinmiştir. Ancak hükümdarlık süresi uzun sürmemiştir.[206] el-Mütevvekil'in işbaşına gelmesiyle Mağrib nisbî bir sükûnetin ardından tarihindeki kritik dönemlerden birine girmiştir.

Babasının ölümünden sonra Muhammed el-Mütevekkil'in amcaları ʿAbdulmelik ve Ahmed ile arası açılmış, bunun üzerine her ikisi de Cezayir'de Osmanlı Devleti'ne iltica etmişlerdir. İspanyol ve Portekizlilerin Mağrib'i işgal etmelerine ancak Osmanlı Devleti'nin mâni olabileceğini çok iyi bilen ʿAbdulmelik İstanbul'a gelerek Sultan III. Murad ile görüşmüştür. Kendisini merasimle karşılayan Sultan'dan Osmanlı Devleti'ne bağlı olmak şartıyla Mağrib'i kendisine bırakmasını istemiştir. Mağrib'i himayesine almak isteyen Osmanlı Devlet'i de bu görevi Cezayir beylerbeyi Ramazan Paşa'ya tevdi etmiştir. Ramazan Paşa yanında ʿAbdulmelik el-Muʿtasım olduğu halde ordusuyla Fes üzerine yürümüş, ʿAbdulmelik taraftarlarının katılmasıyla daha bir güçlenen ordu kısa sürede el-Mütevekkil'in ordusunu bozguna uğratarak Fes'i işgal etmiş ve ʿAbdulmelik'i tahta oturtmuştur (1575).[207]

Bu ağır yenilginin ardından Merrâkeş'e kaçan el-Mütevekkil iktidarını yeniden elde etmek için Portekiz'den yardım istemiştir. Portekiz kralı Don Sebastiao; İspanya, Papalık, Fransa, İtalya ve Almanya'dan topladığı gönüllü kuvvetlerle büyük bir ordu meydana getirmiştir[208]. Muhammed el-Mütevekkil'in kuvvetleriyle birleşen bu ordu ile Ramazan Paşa komutasındaki Arap, Berberi ve Türklerden müteşekkil ordu Vâdi'l-Mehâzin'de[209] karşı karşıya gelmiş ve tarihin kaydettiği en parlak savaşlardan birini yapmıştır (1578). Bu savaşta Portekizliler ağır kayıplar vermiş, Kral Sebastiao ve el-Mütevekkil öldürülmüştür. el-Muʿtasım zafer sevincini yaşayamadan vefat etmiştir. Bu sebeple bu savaşa "Üç Kral Savaşı" denmiştir. el-

[205] Selâvî, **a.g.e.**, C.V, s. 57.
[206] Harekât, **a.g.e.**, C.II, s. 290.
[207] Refik Özdek, **Türkler'in Altın Kitabı**, 4 c., Tercüman Yayınları, İstanbul, t.y., C.III, s. 565.
[208] Harekât, **a.g.e.**, s. 292.
[209] **A.e.**, s. 293.

Muʿtasım'ın vefatı üzerine kardeşi Ahmet, Sultan Murad tarafından Mağrib tahtına getirilmiş, o da hediyeler ve elçilik göndererek Osmanlı Devleti'ne bağlılığını arz etmiştir.[210]

Vâdi'l-Mehâzin savaşı sırasında hayatını kaybeden ʿAbdulmelik el-Muʿtasım'ın yerine daha önce veliaht tayin ettiği kardeşi Ahmed el-Mansur ez-Zehebî'ye biat edilmiştir (1578). Sudan'a düzenlediği seferlerde bölgeden getirilen altınların bolluğu sebebiyle kendisine "altın gibi" anlamına gelen ez-Zehebî unvanı verilmiştir.[211] Oğlu Muhammed eş-Şeyh el-Meémûn'u Fes'e emir tayin ettikten sonra Merrâkeş'e dönmüştür. Burada ülkenin ve ahalinin ıslahına koyulmuş, Tâza'dan Sûs'un en ücra bölgesine kadar ülkeye huzur hâkim olmuştur. Ticaretin gelişmesini teşvik etme sadedinde bakır sikke darp ettirmiştir.[212]

Yakalandığı ciddi bir hastalıktan kurtulduktan sonra oğlu Muhahmmed eş Şeyh el-Meémûn'u veliaht tayin eden el-Mansûr,[213] iktidarı süresince haricî ilişkilerde dengeli bir siyaset takip etmeye itina göstererek, ülkesini ağır yükler altına sokmaktan kaçınmıştır.[214] Mağrib'de 1599'dan 1607'ye kadar devam eden ve binlerce insanın hayatını kaybetmesine sebep olan veba salgınında önde gelen pek çok şahsiyetle birlikte Ahmed el-Mansûr' da hayatını kaybetmiştir (1603).[215]

Ahmed el-Mansûr'un vefatından sonra oğulları arasında başlayan taht kavgaları sebebiyle devlet gerileme ve çöküş sürecine girmiştir. Fes'te sultanlığını ilan eden Zeydân b. el-Mansûr'a (1603-1627) karşı diğer kardeşleri Ebû Fâris ve daha önce veliaht tayin edilen ancak sonradan babası tarafından hapsedilen Muhammed eş-Şeyh isyan etmişlerdir.[216]

Gerek hanedan içerisindeki gerek halk arasındaki kalkışmalar neticesinde çalkantılı bir dönem geçiren Zeydân b. el-Mansûr'un 1628 yılında vefatı üzerine

---

[210] Joseph von Hammer Purgstall, **Büyük Osmanlı Tarihi,** 10 c., Üç dal Neşriyat, İstanbul, 1993, C.IV, s. 85.
[211] Yiğit, **a.g.e.**, C.IX, s. 379.
[212] **Tarîhu'd-Devleti's-Saʿdiyyeti't-Tagmâdartiye,** Thk. ʿAbdurrahîm Benhâde, Dâr Tînmel li't-Tıbâʿa ve'n-Neşr, Merrâkeş, 1994, s. 64-65.
[213] Selâvî, **a.g.e.**, C.V, s. 93-94.
[214] Yiğit, **a.g.e.**, C.IX, s. 382.
[215] Harekât, **a.g.e.**, C.II, s. 308.
[216] **A.e.**,s. 314-315.

Merrâkeş'te oğlu ʿAbdulmelik b. Zeydân'a biat edilmiştir (1627). Kendisine karşı isyan eden kardeşlerinden Ahmed'i hapsettirmiş ancak Velîd, önceden topladığı kuvvetlerle saltanatı ele geçirerek kardeşini bir suikastla öldürtmüştür (1630). Kardeşinin ölümüyle tahta geçen el-Velîd b. Zeydân (1630-1635), başta kardeşi Muhammed eş-Şeyh el-Asğar olmak üzere aile fertlerinin pek çoğunu tutuklatmıştır. Kardeşinin döneminde Merrâkeş'te hapiste olan el-Asğar, Velîd'in ölümünden hemen sonra hapisten çıkarılarak sultan ilan edilmiştir (1635-1653). el-Asğar'ın Merrâkeş'te vefat etmesinin akabinde yerine oğlu el-ʿAbbâs b. Muhammed eş-Şeyh el-Asğar geçmiştir ki o da Saʿdîler'in son hükümdarıdır (1635-1653).[217]

1.8.7. Filâli Devleti (1631-1912)

Resûlullah'ın (sav) torunu Hasan b.ʿAlî b. Ebî Tâlib'in (ra) soyundan olan Filâlî şerifleri, Hicaz'ın sahil şehri Yenbuʿ'dan Mağrib'e gelmişlerdir. Bu ailenin Mağrib'e gelen ilk üyesi, hicrî VII. yüzyılın sonlarında, Merînî sultanı Yaʿkub b. ʿAbdulhak'ın son demlerinde Sicilmâse ve Tafilalt bölgelerinden Hicaz'a giderek kendisini Mağrib'e davet eden hacılarla birlikte ülkeye gelen Hasan b. Kâsım (ö.706) olmuştur.[218] Filâlî şeriflerinin atası olan bu zata dışarıdan gelmesi münasebetiyle Şerîf el-Hasan ed-Dâhilî lakabı verilmiştir. Fazileti ve âlim kişiliğiyle temayüz eden Hasan, Şeyh Ebû İbrahim'in kızı ile evlenerek Maslah'a yerleşmiştir.[219]

Hareketlerini Tafilelt'ten başlatmaları sebebiyle "Filâlî" şerifleri olarak tesmiye edilen bu aile mensupları, Hz. Peygamber'in soyundan oldukları için bölgeye geldikleri ilk günden itibaren halkın alaka ve ikramına mazhar olmuşlardır. Merînî idarecileri de siyasetten uzak duran ve ibadetle meşgul olan bu aile efradına büyük değer vermiş ve her hususta onlara yardımcı olmaya gayret etmişlerdir.[220]

Filâlîler 1630'lardan itibaren Şerîf b. Mevlây III.ʿAlî ile siyaset meydanına çıkarak Güney Mağrib'te Sicilmâse, Sûs ve diğer bazı yerlerde yönetimi elinde bulunduran Emir Ebû Hassûn'a karşı siyasi mücadele başlatmıştır.[221] Sicilmâse'de

---

[217] **A.e.**, s. 318-319.
[218] Abdulaziz b. Abdullah, **Târîhu'l-Mağrib, el-ʿAsru'l-hadîs ve'l-Fetretu'l-Muʿâsıra,** 2 c., Mektebetü's-Selâm, Mektebetü'l-Meʿârif, Dâru'l-Beydâ, Rabat, 1970, C.II, s. 2.
[219] Ceran, **a.g.e.**, s. 740.
[220] Yiğit, **a.g.e.**, C.IX, s. 450.
[221] M.Razûk, "Filâlîler**", DİA**, C.XIII, s. 71-73.

muhkem bir kaleye sahip olan Tâbûasâmt halkı ile Mevlây Şerif arasında ortaya çıkan husumet tarafları savaşın eşiğine getirmiştir. Bu durum karşısında sahil bölgelerinden yardım talebinde bulunan Mevlây Şerîf'in bu çağrısına, Sûs Bölgesi'nde hâkimiyetini kurmuş olan dostu Ebu'l-Hasan ʿAlî b. Muhammed es-Simlâlî (Ebû Hassûn) icabet etmiştir.[222] Buna mukabil Tâbûasâmt halkı da Dilâlî zaviyesinden yardım talebinde bulunmuştur. Neticede iki hasım grup karşı karşıya gelmiş fakat âkil insanların araya girmesiyle taraflar savaşmadan geri çekilmiştir (1633). Bu olaydan sonra Tâbûasâmt ahalisinin kendisi ile Ebû Hassûn'un arasını bozmak için faaliyet yürüttüklerini öğrenen Mevlây Şerîf, iki yüz süvari ile kaleye bir baskın düzenleyerek kaleyi zapt edip kale halkını kılıçtan geçirmiştir. Bu başarısı onun şöhretini artırmıştır. Sicilmâse'de davullar çalınıp Ebû Hassûn'un valisinin gözü önünde Mevlây Şerîf'e biat edilmiştir. Bu duruma öfkelenen Ebû Hassûn, valisine Mevlây Şerîf'i yakalayıp kendisine getirmesini emretmiştir. Ebû Hassûn'un adamları tarafından yakalanan Mevlây Şerîf, Sûs'taki kalelerden birine hapsedilmiştir.[223]

Mevlây Şerif hapiste iken oğlu Mevlây Muhammed, Tâbûasâmt halkından geri kalanları da öldürerek mallarına el koymuştur. Elde ettiği ganimetlerle hatırı sayılır bir ordu kurmuştur. Ebû Hassun'un haksız uygulamalarından muzdarip olan Sicilmâse ve civarındaki gruplar da bu orduya katılmıştır. Ebû Hassûn'a karşı ayaklanan Mevlây Muhammed, halk kitlelerinin desteğini yanında bulmuştur. Ebû Hassûn ve taraftarlarının Sicilmâse'den çıkarılmasının akabinde halk Mevlây Muhmmed'e biat etmiştir (1640).[224]

Mevlây Muhammed, Sicilmâse'de otoriteyi sağlamış ve halktan aldığı siyasi ve askerî destek sayesinde Ebû Hassûn kuvvetlerini Arap, Berberi ve Harâtîn nüfusunun yoğunlukta olduğu Derʿa ve mücavir Sahrâ bölgelerinden çıkarmıştır. Fakat işler Derʿa ve civar bölgelerde hakimiyeti sağlayan Mevlây Muhammed'in tasavvur ettiği şekilde gelişmemiştir. Zira nüfuzları Fes şehri civarını ve batı istikametinde Ebû Regreg'e kadar olan bölgeyi kapsayan Dilâîler, Mevlây

[222] Muhammed Daʿîf er-Ribâtî, **Târîhu'd-Daʿîf,** Thk. Ahmed el-ʿİmârî, Dâru'l-Menşûrât, Rabat, 1986, s. 7.
[223] Harekât, **a.g.e.**, C.III, s. 19.
[224] Vefrânî, **a.g.e.**, s.424.

Muhammed'in Fes'e saldıracağı endişesiyle ordularıyla birlikte Mulûya Vadisi boyunca harekete geçmişlerdir. Önce Sicilmâse ve civar bölgelere saldırılar düzenlemesi için öncü birlikler göndermişler daha sonra 1646 yılında meydana gelen el-Kâʿa Savaşı'nda da Mevlây Muhammed'i hezimete uğratmışlardır.[225]

Bu olaylardan üç yıl sonra Fes şehri halkı, Mevlây Muhammed'e haberci göndererek Dilâilere karşı kendisinden yardım istemiştir. Fes halkı kendisine başta teçhizat ve asker olmak üzere her türlü yardımı yapacaklarına dair söz vermiştir. Onların davetini kabul eden Mevlây Muhammed, 1649 yılında Fes şehrine girmiştir. Burada kendisine hem eski Fes hem de yeni Fes halkı biat etmiştir. Dilâî Zâviyesi mensuplarını şehirden çıkarıncaya kadar burada kalan Mevlây Muhammed, akabinde Sicilmâse'ye dönerek kardeşi Mevlây Reşîd kendisine karşı ayaklanıncaya kadar bu bölgenin yönetimi ile iktifa etmiştir.[226]

Babasının ölümünden sonra kardeşi Mevlây Muhammed'den çekinen Reşîd, babasının zâviyesini terkederek rakib olan Dilâî zaviyesine gitmiştir. Burada bir müddet kaldıktan sonra Doğu Fas istikametine gitmiş orada İznassen Kabilelerinin desteğini sağlayarak kuvvetli bir taraftar kitlesi oluşturmuş, akabinde Vecde'ye yerleşerek bir hükümdar gibi hareket etmeye başlamıştır. Bu durumdan haberdar olan Mevlây Muhammed ordusuyla kardeşinin üzerine yürümüştür.[227] İki kardeş arasında Angad köyü yakınlarında vuku bulan savaşta nereden geldiği belli olmayan bir kurşunla Mevlây Muhammed ölmüştür. Kardeşinin vefatından sonra halk, Mevlây Reşid'e biat etmiştir (1664).[228]

Ebu'l-ʿİzz Mevlây Reşîd b.Muhammed eş-Şerîf b.ʿAlî el-Hasanî el-ʿAlevî (1664-1672), XVII. yüzyıldan günümüze kadar Fas'ı yöneten Filâlîler (ʿAleviyye-Hasaniyye) hanedanının hakiki kurucusudur.[229] Kardeşinin vefatından sonra Doğu Mağrib'in tamamının biatını alarak düzenli bir ordu kurma yoluna gitmiştir. Doğu Mağrib'e giden yolu emniyet altına almak için Tâze şehrini ele geçiren Mevlây Reşîd, Fes şehrine yönelmiştir. 1666 yılında Fes şehrine giren Reşîd, bilahare 40.000

[225] Harekât, **a.g.e.**, C.III, s. 21.
[226] Vefrânî, **a.g.e.**, s. 427.
[227] Yiğit, **a.g.e.**, C.IX, s. 453.
[228] Vefrânî, **a.g.e.**, s. 426.
[229] Ceran, **a.g.e.**, s. 747.

kişilik ordusuyla Kasru'l-Kutâme'ye yürümüştür. Hâkimiyet alanını Atlas Okyanusu sahillerine kadar genişleten Reşîd, 1669'da Merrâkeş'e girmiştir. Mevlây Reşîd, Sûs ve Anti Atlas bölgelerini de topraklarına katmış ancak bu başarılarını pekiştiremeden 1672 yılında Merrâkeş'te vefat etmiştir.[230]

Mevlây Reşîd'in Merrâkeş'te vefat etmesi üzerine, Yeni Fes şehrindeki halifesi kardeşi Ebu'n-Nasr Mevlây İsmâʿîl'e biat edilmiştir (1672). Biat merasiminin tamamlanmasından sonra saltanatın ağır yükünü omuzlayan Mevlây İsmâʿîl, kendi yakınlarının ve Berberi Kabilelerinin isyanlarını bastırabilmek için çetin bir mücadele sürecine girmiştir. Saltanatının altıncı yılında isyanları bastırmış, uzak yakın herkesi kendisine boyun eğdirip ülkede huzur ve istikrarı sağlamıştır. Ülkede istikrarı temin ettikten sonra Sûdan'ı işgal ederek Nil kıyılarına kadar ulaşmıştır. Doğuda ise devletin sınırlarını Biskura ve Telemsan'a kadar genişletmiştir.[231]

Meknes şehrini saltanat merkezi olarak seçen Mevlây İsmâʿîl sadece kendisine bağlı bir ordu kurmuştur. Ekseriyetini Arapların oluşturduğu bu ordu, çekirdeğini Vedâye Arap Kabilesi oluşturduğu için Vedâye adıyla anılmıştır. Ordunun en kalabalık unsurunu ise siyahi kölelerden teşekkül eden ve sayıları 150 bine ulaşan Âbid alayları (Âbidu'l-Buhârâ) oluşturmuştur.[232] Orta Atlas Bölgesi'nde emniyeti temin etmek için her birinde 400 ila 3000 muhafızın konuşlandırıldığı yeni kasabalar inşa ettirmiştir.[233]

Şiddete varan sertliği ve cimriliği ile meşhur olsa da Mevlây İsmâʿîl, Mağrib'de benzerine az rastlanan bir sulh ve istikrar dönemi yaşatmıştır. Öyle ki, Muvahhidler'in kurucusu ʿAbdulmümin b. ʿAlî'den sonra Mağrib tarihinin en büyük sultanı olarak kabul edilmiştir. Oğullarından Tedlâ valisi Ahmed ez-Zehebi'yi veliaht tayin etmesinden üç gün sonra 20 Mart 1727 tarihinde hayata gözlerini yummuştur.[234]

[230] Razûk, **a.g.m.**, s. 72.
[231] Vefrânî, **a.g.e.**, s. 429-430.
[232] Razûk, **a.g.m.**, s. 72.
[233] A. b.ʿAbdullah, **a.g.e.**, s. 10.
[234] Ceran, **a.g.e.**, s.766.

Mevlây İsmâʿîl'in vefat etmesinden sonra Mağrib'de taht kavgaları başlamış ve ülke otuz yıl sürecek bir anarşi dönemine girmiştir.[235] Mağrib tarihinin en zorlu dönemlerinden biri olarak kabul edilen bu dönemde Mevlây İsmâʿîl'in oğullarının çoğu yönetime gelmiş fakat hiçbiri sistemi oturtmaya, siyasi krizi halletmeye ve ülkenin işlerini yoluna koymaya muktedir olamamıştır.[236]

Âbid Alayları ile Vedâye Kabilelerinin sebep olduğu ve otuz yıl süren bu siyasi istikrarsızlık ve iktisadi çöküntü döneminin ardından Mağrib istikrara ancak Mevlây III. Muahmmed b. Abdullah'ın saltanat yıllarında kavuşabilmiştir (1757-1790). Sultan, muhalif grupları etkisiz hale getirip ülkede emniyeti sağlamış ve halkın gelir seviyesini artırmada da başarılı olmuştur. Seleflerinin aksine ulemanın güvenini kazanan sultan, bu sayede halk kitlelerine daha kolay ulaşabilmiştir.[237] Böylece refah ve istikrar ülke sathına yayılmış ve bunun neticesinde hem devletin işleyişindeki aksaklıklar giderilmiş hem de iktisadi ve millî müesseseler sağlamlaştırılmıştır. Avrupa ve İslam ülkeleriyle dostluk ve ticari anlaşmalar yapılmıştır.[238]

Mevlây III. Muhammed b. Abdullâh'ın 1790 yılında vefat etmesini müteakip ülkede baş gösteren taht kavgalarının akabinde Mevlây Yezîd'e biat edilmiştir.[239] İki yıl süren saltanatı döneminde (1790-1792) Mevlây Yezîd, bir yandan İspanya ile mücadele etmiş diğer yandan güneydeki isyanlarla uğraşmıştır.[240] Mevlây Yezîd'in 1792 yılında vefatından sonra kardeşleri arasında taht mücadelesi başlamış ve kardeşi Mevlây Süleyman b. Muhammed b. Abdullâh tahta geçmiştir (1792-1822). Mevlây Süleyman saltanatının ilk yıllarını hasımlarıyla mücadele ederek geçirmiştir. 1798 yılında muzaffer olarak Merrâkeş'e giren Sultan, kardeşini vekil olarak burada bıraktıktan sonra Tâdle yoluyla Fes şehrine geri dönmüştür. Mevlây Süleymân otuz küsur yıllık saltanatı müddetince Avrupa'yla herhangi bir sorun yaşamamış, Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini de imzaladığı dostluk muahedesi çerçevesinde yürütmüştür.

[235] **A.e.**, s. 771.
[236] Harekât**, a.g.e**, C.III, s. 63.
[237] Razûk, **a.g.m.**, s. 72.
[238] A. b.ʿAbdullah, **a.g.e.**, s. 33
[239] Harekât, **a.g.e.,** C.III, s. 120-122.
[240] Razûk, **a.g.m.**, s. 72.

Hastalığının şiddetlenmesi üzerine tahtı yeğeni Mevlây Adurrahmân b. Muhammed'e teslim ettikten sonra 1822 yılında vefat etmiştir.[241]

Mevlây Süleymân'dan sonra sırasıyla tahta geçen Mevlây Abdurrahman b. Hişâm (1859), Mevlây IV. Muhammed b. Abdurrahmân (1859-1873) ve Mevlây I. Hasan b. Muhammed (1873-1894) dönemlerinde ülkede Avrupa'nın nüfuzu iyice artmıştır. İspanya ve Fransa karşısında alınan mağlubiyetler, ülke içindeki muhalif hareketleri de tetiklemiştir. Gerek kuzeyde gerekse güneyde baş gösteren ve iki yıl süren isyan hareketleri ülkenin istikbalini tehdit eder duruma gelmiştir. Bu olayların akabinde Filâlîler, Avrupa ile denge politikası izleyerek ülkenin istiklâlini muhafaza etmeye gayret etmişlerdir. Bu denge siyasetinin en başarılı uygulayıcısı ise Mevlây I. Hasan b. Muhammed olmuştur.[242] Onun Yukarı Atlas Bölgesi'ndeki isyancılara karşı başlattığı bir seferden dönerken yolda vefat etmesi üzerine yerine on dört yaşındaki oğlu Mevlây Abdulaziz el-ʿAlevî geçmiştir (1894).[243]

Yeni Sultan'ın işleri, kendisinin tahta çıkmasında en önemli rolü oynayan ve Sultan'ı vesayeti altına alan Hâcib Ahmed b. Mûsâ tarafından yürütülmüştür.[244] Ahmed b. Mûsâ 1900 yılında vefat edinceye kadar ülkede istikrarı koruyarak iç karışıklıklara meydan vermemiştir. Onun ölümünden sonra Sultan Abdulaziz ülkede otoritesini tam olarak sağlayamamış, bilhassa 1904 yılında patlak veren Cilâlî b. İdrîs ez-Zerhûnî'nin isyanları Sultan'ı güç durumda bırakmıştır. Muhaliflerle mücadelede etkisiz olan Sultan'ın giderek Fransa'ya yaklaşması ve kötü yönetimi sebebiyle halkın başlattığı isyanlar neticesinde Abdulaziz görevden ayrılmış ve yerine kardeşi Mevlay Abdulhafîz b. el-ʿAlevî geçmiştir (1907-1912).[245]

Yeni sultan Abdulhafîz döneminde ülkede iç karışıklıklar artmıştır. Sultan, ülkedeki bu kaotik durumu düzeltmeye gayret etmek yerine, halkın tepkisine yol açacak katı bir siyaset takip etmeye başlamıştır. Zenginlerin mallarına el koyan Sultan, halkı ağır vergiler ödemeye icbar etmiştir. Fransızların, kardeşi Abdulaziz'e verdikleri borcun tahsili için gümrük vergilerine el koymaları üzerine halkın üzerine

[241] A. b.ʿAbdullah, **a.g.e.**, s. 45-50.
[242] Razûk, **a.g.m.**, s. 72.
[243] Ceran,**a.g.e.**, s. 842.
[244] Yiğit, **a.g.e.**, C.IX, s. 476.
[245] Razûk, **a.g.m.**, s. 72.

koyduğu vergileri daha da artıran Sultan'a karşı Fes şehri civarındaki Arap ve Berberi kabileler ayaklanarak Sultan'ı Fes şehrinde muhasara altına almıştır. Buna mukabil Sultan Fransızlardan kendisini korumalarını talep etmiştir. Sultan'ı muhasaradan kurtaran Fransızlar, aynı yıl Rabat ve Miknâse'yi, müteakiben'de Ezmur'a kadar uzanan sahil şeridini işgal etmiştir. 30 Mart 1912 tarihinde Fransa'nın Abdulhafîz'e kabul ettirdiği anlaşmayla Mağrib, Fransa'nın himayesini kabul etmek zorunda kalmıştır.[246] Himaye antlaşmasıyla Sultan'ın içerideki hâkimiyeti kabul edilmiş ancak Fas'ın menfaatlerinin yurt dışında Fransız elçiliklerince korunacağı, ayrıca ülkede idari, adli, mali ve askerî ıslahat yapılacağı hükme bağlanmıştır. İspanya'nın nüfuzu altındaki bölgeler, ayrı bir antlaşmayla İspanya himayesine verilmiştir.[247]

Himaye antlaşmasının imzalanmasından sonra yaptıklarıyla Fransa'nın sömürgecilik niyeti netleşmiştir. Bazı uygulamaları şunlardır:

- Hürriyetin her türlü tezahürünü yasaklamıştır. Her türlü hak ve reform talebini, birlik ve açılım belirtisini şiddet ve güç kullanarak bertaraf etmiştir.

- Fas'taki verimli arazilere el koymuştur. İşlenen beş milyon hektar araziden yaklaşık bir milyon hektarı mülk sahiplerinin elinden zorla almıştır.

- Ülkenin yeraltı zenginliklerini sömürmüştür. Bunu yaparken yerel halkın istifade edebileceği, hayat standartlarını yükseltecek fabrikalar, üretim merkezleri açmamış sadece Fransız sanayi ve millî ekonomisine ham madde tedarik etmiştir.

- Fas ticaretini Fransız piyasalarına bağlamıştır. Böylece o piyasa ile işbirliği oranı yüzde doksan beşe ulaşmıştır.

Faslılar bu himayeyi tamamen reddetmiş ve bunu da ülkenin değişik bölgelerinde sömürgeye karşı ayaklanarak göstermişlerdir. Bu ayaklanmalar şunlardır:

- Ahmed el-Hîbe ayaklanması. Tarûdant ve güney bölgelerinde başlayıp Merakeş'e kadar yayılmış ve 1919 yılında liderin öldürülmesiyle sona ermiştir.

---

[246] Yiğit, **a.g.e.**, C.IX, s. 480.
[247] Davut Dursun, "Himaye Dönemi"**, DİA**, C.XII, s. 192-196.

- 1907 yılında Orta Atlaslarda başlayıp 1920 yılına kadar devam eden Mûhâ ve Hamû ez-Zeyyânî ayaklanması.

- Muhammed b. Abdulkerîm el-Hitâbî liderliğindeki meşhur Rîf ayaklanması.

Başta İbn Yûsuf ve Karaviyyîn Medreseleri olmak üzere, dini müesseselerde eğitim gören millî bağımsızlık hareketi mensupları sömürgeye karşı faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ebû Şuʿayb ed-Dukâlî ve Muhammed b. el-ʿArabî el-ʿAlevî gibi âlimlerin yaydıkları selefi inançlarıyla donanmış olan bu medrese mensupları, Fransız sömürge idaresinin mukaddesatı yerle bir etmek ve halkın akidesini bozmak için ortaya koyduğu misyonerlik ve uysallaştırma propagandalarına karşı durmuşlardır.

Sömürge idaresi, yayınladığı Berberi Genelgesi'yle Arap ve Berberi unsurlar arasında tefrika çıkarmaya çalışmış, halk arasında falcılık ve büyücülüğü yaymak için dine muhalif bidat ve âdetlerin sergilendiği festivalleri teşvik etmiştir. Hacca gidişleri ve Arap ülkelerinden gazete ve dergi girişlerini yasaklamak suretiyle Fas'ı Arap ve İslam dünyasından izole etmiştir. Ülke içerisinde yayımlanmasına müsaade edilen gazete ve dergilere aşırı derecede sansür uygulamıştır.[248]

1956 yılına kadar devam eden bu dönemde Fransa, Filâlî sultanlarıyla zaman zaman anlaşmazlık yaşasa da, hanedanın devamına müsaade etmiştir. 1954 yılında Cezayir'de sömürge yönetimine karşı başlatılan ayaklanma, Fransa'yı Faslı liderlerle anlaşmaya mecbur bırakmıştır. Binaenaleyh Fransa, 1953 yılında önce Korsika Adası'na ardından Madagaskar'a sürgün ettiği Mevlây V. Muhammed'in ülkeye dönmesine ve yönetimi ele almasına izin vermiştir.[249] Fas'ın 1956 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından Mevlây V. Muhammed kral ünvanını almıştır. 1961 yılında vefat eden Kral Muhammed'in yerine oğlu II. Hasan kral olmuştur. Kral II. Hasan 1962 yılında ilan ettiği anayasa ile meşruti monarşi idaresini kurmuştur.[250]

23 Temmuz 1999 yılında Kral II. Hasan'ın ölümünden sonra yerine oğlu VI. Muhammed tahta çıkmıştır. 2010 yılında Tunus'ta başlayıp Kuzey Afrika ülkelerinin

[248] Hasan Cellâb, "el-Endiye el-Edebiyye bi-Merrâkeş Hilâle Fetreti'l-Himâye", **el-Menâhil, Mecelle Faslıyye Tasduruha Vizâretu's-Sekâfe el-Mağribiyye,** S.79, 2006, s. 72,73.
[249] **A.y.**
[250] Razûk, **a.g.m.**, s. 72.

tamamına yayılan ve "Arap Baharı" olarak adlandırılan kitlesel protestolar neticesinde Kral VI. Muhammed, 1966 tarihli anayasada köklü bir değişiklik yaparak bazı yetkilerini parlamentoya devretmiştir. Yeni anayasada Fas, "Anayasal Parlamenter Demokratik ve Sosyal Monarşi" olarak tanımlanmıştır.[251]

1.9. Bağımsızlık Sonrası Fas

1.9.1. Siyasi Görünümü

1912-1956 yılları arasında Fransız ve İspanyol himayesinde kalan Fas, 1956'da tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur. Ülke, iki meclisli parlamenter monarşi rejimiyle idare edilmektedir. Kral, Başkomutan, Yüksek Güvenlik Konseyi Başkanı, Genelkurmay Başkanı ve "İnananların Emiri" sıfatıyla aynı zamanda ülkenin dinî lideridir.

Pek çok Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkesinde olduğu gibi, Arap Baharı 2011 yılından itibaren Fas'ın da gündeminde yer almıştır. Arap Baharı'nın Fas'taki yansıması olan 20 Şubat Hareketi'nin başlattığı protesto gösterilerine karşı soğukkanlılığını koruyan krallık rejimi, anayasa değişikliğine ve erken seçimlere gitmek suretiyle halkın taleplerini yerine getirmeye çalışmıştır. Kral VI. Muhammed, 9 Mart 2011 tarihli konuşmasıyla anayasa reformu çalışmalarını başlatmıştır. 1 Temmuz 2011 referandumunda %98,5 "evet" oyuyla kabul edilen yeni anayasa, çağdaş demokrasilerde anayasal güvence altına alınan hak ve özgürlüklerin birçoğunu kapsamaktadır. Anayasa değişikliğinin ardından 25 Kasım 2011 tarihinde yapılan milletvekili genel seçimlerinde ise Fas Adalet ve Kalkınma Partisi (PJD) "protesto, umut, değişim" oylarını almayı başararak birinci gelen parti olmuş ve koalisyon hükûmetini kurmuştur.

Fas Parlamentosu, milletvekillerinden oluşan Temsilciler Meclisi (TM) ve sivil toplum örgütlerinin (meslek odaları, ücretliler ve yerel danışmanların) temsilcilerinden oluşan Danışmanlar Meclisi (DM) olmak üzere iki kanatlı yapıya sahiptir. Parlamentonun birinci kanadı olan 395 üyeli TM, beş yıllığına tüm seçmenlerin katılımıyla tek dereceli seçimle belirlenmektedir.

[251] Luick, Megerle, **a.g.e.**, s. 77.

Parlamento'nun ikinci kanadı olan 270 üyeli DM üyelerinin 3/5'i her bölgede, yerel yönetimlerin temsilcilerinden oluşan seçim kurulunca (yerel danışmanlar), kalan 2/5'lik kısmı ise her bölgede, meslek odalarınca seçilen temsilciler ile ulusal boyutta ücretlilerin temsilcilerinin oluşturduğu seçim kurulunca seçilmektedir. Danışmanlar Meclisi üyeleri 9 yıllığına seçilmekte ancak her üç yılda bir 1/3'ü yenilenmektedir. Danışmanlar Meclisi Başkanı, her üç yıllık dönemin başında ekim ayında yeniden seçilmektedir.[252]

1.9.2. Dış Ülkelerle İlişkiler

Son otuz yılda meydana gelen bölgesel ve uluslararası değişiklikler; özellikle uluslararası barış ve güven kavramlarının gelişmesi, uluslararası ilişkilerde ideolojik boyutun gerilemesine mukabil iktisadi ilişkilerin öneminin artması, buna ek olarak ikinci körfez krizi, Filistin ve İsrailli tarafların müzakere masasına oturup gerekli antlaşmaları imzalamaları, ayrıca son yıllarda yoğunluğu belirgin bir şekilde artan uluslararası terör tehlikesine dikkatleri çeken 11 Eylül hadisesi ülkelerin dış siyaset algılarını da belirgin bir şekilde etkilemiştir.

Toplumsal hareketin geçirdiği dönüşümler ve bunun yol açtığı başlıca bölgesel zorluklar, diğer bölge ülkelerinin olduğu gibi Fas dış politikasının önüne de bir takım sorunlar çıkarmıştır. Dış siyasetini bu değişimlere uygun hâle getirmeye çalışan Fas, ülkenin toprak bütünlüğü, siyasal ve sosyal birliğin inşası gibi sabiteleri göz önünde bulundurarak Arap ve İslam Dünyası'na açılmış, Afrika ülkeleri ve Avro Bölgesi'yle ilişkilerini derinleştirip küresel güçlerle sağlam ilişkiler kurmuştur.[253]

Birleşmiş Milletler üyesi olan Fas Krallığı, başta Arap Birliği olmak üzere, Batı Afrika Birliği, İslam Konferansı Teşkilatı ve Bağlantısızlar Hareketi gibi uluslararası ve bölgesel kuruluşların üyesi, pek çoğunun da kurucu üyesidir. Şu anki Kral VI. Muhammed, İslam Konferansı Teşkilatı bünyesindeki Filistin Konseyi'nin başkanlığını yürütmektedir.[254]

---

[252] Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, **https://www.mfa.gov.tr/turkiye-fas_siyasi-iliskileri.tr.mfa** (çevrimiçi 19.05.2022)

[253] İdrîs Lekrînî, **es-Siyâsetu'l- Hâriciyyetu'l-Mağribiyye Mâ Baʿde Dustûr 2011,** https://www.alkhaleej.ae (çevrimiçi, 21.05.2022)

[254] www.marefa.org/العلاقات_الخارجية_المغربية (çevrimiçi 21.05.2022)

1.9.3. Avrupa ile İlişkiler

Fas, Afrika ve Avrupa arasında siyasi, kültürel ve ticari bakımdan önemli bir irtibat noktasıdır. Fas ile Avrupa Birliği arasındaki altyapısını muhtelif ticari antlaşmaların oluşturduğu ilişkiler giderek gelişmektedir. 2000 yılında, AB ile Fas arasındaki ortak ticareti kademeli olarak serbestleştiren ve karşılıklı mal sevkiyatını artıran bir ortaklık antlaşması imzalanmıştır. Fas'ın AB iç pazarına kademeli olarak entegrasyonunu temin etmek için Fas'a AB tarafından 2008 yılında "statut avancé" öncelikli statü verilmiştir. Ayrıca AB ile Fas arasında 2012 yılında kapsamlı bir serbest ticaret antlaşması imzalanmıştır. Ticari bakımdan Fas, Avrupa Birliği'ne, özellikle ana ticaret ortağı olan Fransa ve İspanya'ya bağımlıdır. İthalatının %47,5'ini AB ülkelerinden yapan Fas'ın toplam ihracatında AB'nin payı ise %55'tir. Ekonomik şeffaflık, olumlu yatırım iklimi ve altyapısıyla Kuzey Afrika'nın bu örnek ülkesi, uluslararası pek çok kalkınma bankası tarafından desteklenmektedir.

Liberalleşen ekonomi Fas halkının yüzleşmesi gereken fırsatları ve zorlukları da beraberinde getirmiştir. Böylece üretilen ürünler giderek Avrupa piyasalarının öngördüğü güvenlik ve kalite seviyesine ulaşmıştır. Büyük çoğunluğu Fransa ve İspanya'da olmak üzere farklı Avrupa ülkelerinde yaşayan Faslı gurbetçiler, gelirlerinin önemli bir kısmını ana vatandaki ailelerine göndermektedir. Bu da Fas ekonomisinin gelişmesine önemli bir katkı sunmaktadır.[255]

1.9.4. Türkiye ile İlişkiler

Türkiye ve Fas arasındaki diplomatik ilişkiler, Fas'ın bağımsızlığını kazanmasını takiben 17 Nisan 1956 tarihinde iki ülke hükûmetleri tarafından aynı gün yapılan ortak açıklamayla tesis edilmiştir. Türkiye Fas'ı Afrika, Akdeniz ve İslam âleminin önemli bir üyesi olarak görmektedir. İkili ilişkilerin her alanda güçlendirilmesi hususunda karşılıklı irade mevcuttur. Bu bağlamda 2013 yılında Türkiye ile Fas arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyinin (YDSK) kurulması yönünde ortak bildiri imzalanmıştır. Söz konusu konseyin, Fas'tan Türkiye'ye yapılacak bir üst düzey ziyaret vesilesiyle hayata geçirilmesi kabul edilmiştir.

[255] Luick, Megerle, **a.g.e.**, s.79-80.

Parlamentolarında dostluk grupları bulunan Türkiye ve Fas arasındaki Serbest Ticaret Antlaşması 2006 yılında yürürlüğe girmiştir. Serbest Ticaret Antlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte, iki ülke arasındaki ticari ilişkiler büyük bir hız kazanmış ve 2018 yılındaki ticaret hacmi 2,7 milyar ABD dolarını aşmıştır.

Fas'ta son yıllarda altyapı ihalelerini kazanan Türk şirketlerinin sayısı giderek artmaktadır. Hâlihazırda Fas'ta faaliyet gösteren Türk şirketi sayısı 160 civarındadır. Türk şirketleri esas itibariyle müteahhitlik ve inşaat, toptan ve perakende ticaret, tekstil, mobilya, demir çelik, halı, gıda ve hazır giyim gibi sektörlerde faaliyet göstermektedir. Türk müteahhitlik şirketlerinin Fas'ta sürdürdükleri işlerden aldıkları pay, kazanmış oldukları çeşitli ekonomik ve ticari şirketlerin işletme hakları ve üstlendikleri projelerin toplam değeri 4.1 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. Bu yatırımlarla yaklaşık 8.000 Fas vatandaşına istihdam sağlanmıştır.[256]

1.9.5. Arap Ülkeleriyle İlişkiler

Fas, kendisine büyük miktarlarda mali destek sunan Suudi Arabistan ve körfez ülkeleriyle kuvvetli ilişkilere sahiptir. Irak'ın Kuveyt'i işgalini kınayan ve Suudi Arabistan'a destek amacıyla askerî kuvvet gönderen ilk Arap ülkesidir. 11 Eylül saldırılarını kınayan ilk Arap ülkesi olan Fas, Afrika Kıtası'nda barışın korunmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Fas'ın dış ilişkilerindeki en büyük problem Cezayir'le yaşadığı Batı Sahra problemidir. Cezayir, Fas'ın geri almak istediği Batı Sahra'daki ayrılıkçı Polisaryo Cephesi'ni desteklemektedir ve bu yüzden iki komşu ülke arasındaki ilişkiler onlarca yıldır gergin bir şekilde devam etmektedir.[257]

1.9.6. Ekonomik Durumu

Özellikle Fas'ın kırsal bölgelerinde, eğitim, elektrik ve temiz suya erişimin zor olması ve birçok yerde işleyen bir sağlık sisteminin bulunmaması nedeniyle halk şehirlere göç etmektedir. Pek çok gencin iş bulamaması sebebiyle şehirlerdeki problemler de günden güne artmaktadır. Öğrenim seviyesine bakılmaksızın her iki

[256]Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, **https://www.mfa.gov.tr/turkiye-fas_siyasi-iliskileri.tr.mfa** (çevrimiçi 19.05.2022)
[257] https://www.marefa.org (çevrimiçi, 21.05.2022)

gençten birinin işsiz olduğu Fas'ta, genel işsizlik oranı resmî verilere göre yaklaşık %9'dur. Buna karşın ülkenin genel ekonomik durumunda yıllardan beri bir gelişme söz konusudur. Zira ülke, bir tarım toplumundan sanayi ve hizmet toplumuna dönüşmektedir. Ülkenin dünya ticaretiyle bütünleşmesinin hızlandırılması kapsamında ulaşım altyapısının modernizasyonu çalışmalarına hız verilmiştir. Bu bağlamda Tanger-Med2 (Tanca-Akdeniz 2) limanını inşa eden hükûmet, kara ve demir yolları ağının genişletilmesi için de büyük meblağlar ayırmıştır. [258]

Yükseliş eğiliminde olan sanayi üretimi gayrisafi yurt içi hasılaya üçte bir oranında katkı sağlamaktadır. Sanayi üretimi ağırlıkla sahil bölgesinde Rabat ve Sâfi arasında özellikle Kazablanka ve Muhammediye civarında yapılmaktadır. Beş yıllık kalkınma planı çerçevesinde özellikle metal ve plastik işleme, araba montaj sanayi, elektronik aletler, gıda ürünleri ve tekstil endüstrisi teşvik edilmiştir.[259]

Fas'ın önemli bir ekonomi alanı da turizmdir. 2011 yılında turistik bölgelere yapılan terör saldırıları yabancı ziyaretçi sayısında belli bir düşüşe sebep olsa da Fas, kısa sürede bu yaraları sarabilmiştir. Hükûmet "Azur Planı" çerçevesinde ülkenin turizm altyapısını büyük ölçüde genişletmeyi kendisine hedef olarak belirlemiştir. Bu bağlamda Fas sahillerinde yeni tatil beldeleri inşa edilmektedir. Fas, ihracat imkânlarını geliştirmek için serbest bölgeler kurmaya önem vermektedir. Fas, kısa adı EFTA olan, Avrupa Serbest Ticaret Birliği ülkeleri İzlanda, Liechtenstein, Norveç ve İsviçre ile 2000 yılında, Türkiye ve ABD ile 2006 yılında, Avrupa Birliği ile 2012 yılında serbest ticaret antlaşmaları imzalamıştır. Ayrıca 50'den fazla ülkeyle de serbest ticaret antlaşması imzalayan Fas, böylece bir milyarı aşkın nüfusa sahip bir pazara girme imkânını elde etmiştir. [260]

[258] Luick, Megerle, **a.g.e**., s.78.
[259] Buchholz, **a.g.e.**, s. 32.
[260] Luick, Megerle, **a.g.e.**, s.78.

İKİNCİ BÖLÜM

FAS'IN EDEBÎ HAYATINA ETKİ EDEN ÂMİLLER

2.1. Matbaa

Sert bir basmakalıbının izini daha yumuşak bir maddenin üzerine baskıyla çıkarma esasına dayanan tab' etme sanatının tarihi oldukça eskilere dayanmaktadır. Kâğıt üzerine ilk baskı örnekleri Çin'de ortaya çıkmıştır. Burada 600 yılına doğru "blok kitap" basımı yapılmaya başlanmış, bunu Japonya ve Kore takip etmiştir. Bilahare kâğıt imalatı Doğu'dan Batı'ya intikal etmiş ve Avrupalılar kâğıt üzerine ağaç kalıplarla baskı yöntemini uygulamıştır. Hareketli baskı 1440 yılında Johann Gutenberg tarafından gerçekleştirilmiştir. 1454-55 yıllarında madenî harflerin kullanıldığı matbaada basılan kitap örnekleri günümüze ulaşmıştır.[261]

Müslüman coğrafyanın bu yeni teknoloji ile tanışması ise ya bu coğrafyada yaşayan Yahudi ve Hristiyan azınlıkların dinî materyallerini basmak için kendi matbaalarını kurmaları ya resmî görevlilerin Avrupa başkentlerine gerçekleştirdikleri seyahatler esnasında matbaayı görüp öğrenmeleri ya da sömürgeci Avrupalıların işgal ettikleri yerlerdeki ihtiyaçlarını görmek için kendi matbaalarını beraberlerinde getirmeleri sayesinde olmuştur. Fakat Fas'ın matbaa ile tanışması yukarıda anlatılanlardan farklı olmuştur.[262] Nitekim Fas'ta matbaanın tarihine işaret eden araştırma ve çalışmaların tamamı, Avrupa'ya yakın olmasına rağmen Faslıların bu yeni baskı tekniğini, Avrupa'da icat edilmesinin üzerinden dört asır geçtikten sonra, XIX. yüzyılın ikinci yarısında kullanmaya başladıkları ve bu yeni teknolojiye ilgi duyma konusunda da İslam ülkeleri arasında son sıralarda yer aldıkları hususunda ittifak etmiştir.[263]

Dirâsât fî Târîhi'l-Mağrib kitabının yazarı Cermân ʿAyyâş, matbaanın Fas'a kesin getiriliş tarihi ve o döneme hâkim şartlar hakkında yeterli bilgi sahibi

[261] Kemal Beydili, "Matbaa", **DİA,** C. XXVIII, s. 105-110.
[262] Fawzî A. Abdulrazak, "The History Of Printing As An Agency Of Change In Morocco Between 1865 And 1912", Boston Üniversitesi, **Basılmamış Doktora Tezi,** 1977, s. 98.
[263] Latîfe el-Gandûz, **et-Tıbâʿa ve'n-Neşr bi'l-Mağrib,** Dâr ebî Rakrâk, Rabat, 2014, s. 55.

olunmadığını ifade ederek bunun sebebinin o döneme şâhit oldukları kabul edilen Faslı tarihçiler Muhammed Akensûs ve Ahmed Nâsırî'nin konu hakkında sessizliğe bürünmeleri olduğunu söylemiştir. Aynı şekilde ʿAyyâş, G.Salmon ve A.Peretie gibi yabancı yazarların eserlerinde matbaanın Fas'a gelişi ile ilgili olarak verdikleri bilgilerin bir belgeye dayanmadığını ve şifahi bilgiler olduğunu belirtmiştir. A.Peretie'nin iddiasına göre matbaa bir Türk tarafından Kahire'den Fas'a getirilmiş, sultan ondan matbaayı satın alarak onu sıkıntıdan kurtarmış, yaklaşık bir yıl aradan sonra da insanların onun Hristiyan olduğunu iddia etmeleri üzerine o zatı Fas'tan kovmuştur.[264]

Belgeler ve rivayetlerin tamamı matbaanın Fas'a girişinin devlet eliyle değil de şahsi girişimler sonucunda olduğu hususunda ittifak etmiştir. Fas'a nasıl ve kimin tarafından getirildiği ve bilahare yönetimin eline nasıl geçtiği hususunda bazı ihtilaflar olsa da 1865 yılında ülkeye bir taş baskı makinesi getirildiği hususunda görüş birliğine varılmıştır. Bu konudaki belirsizliği ortadan kaldıran belgeler ise XX. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmıştır. 1859-1869 yılları arasında IV. Muhammed'in sadrazamı olan Ebû Abdullah Muhammed et-Tayyib b. el-Yemânî'nin notlarına dayandırılan resmî belgelerle matbaanın Fas'a Kadı Muhammed et-Tayyib er-Ravdânî tarafından getirildiği ispat edilmiştir.[265]

Maalesef biyografi kitapları Fas'a matbaayı getirme şerefini haiz olan bu zat hakkında bir iki küçük gönderme hariç, yeterli bilgiye yer vermemiştir. Bu konudaki tek kaynak neredeyse el-Muhtâr es-Sûsî'dir.[266] es-Sûsî, et-Tayyip hakkında şunları söylemiştir: "et-Tayyip b. Muhammed, hem ders okutur hem de kadılık görevini ifa ederdi. Halkın arasında ahlakının güzelliği ve huyunun yumuşaklığı ile temayüz etmişti. 1866 yılında vefat etmiştir. Hac dönüşü Mısır'dan ilk taş matbaayı satın alarak Fas'a getirmiştir. Sultan Muhammed b. Mevlây Abdurrahman bu matbaayı kendisinden satın alarak Savîra'dan Meknâs'e nakletmiştir. Bu matbaada

[264] Cermân ʿAyâş, **Dirâsât fî Târîhi'l-Mağrib,** eş-Şeriketu'l-Mağribiyye li'n-Nâşirîn, Rabat, 1986, s. 121, 122.
[265] Gandûz, **a.g.e.**, s. 103.
[266] **A.e.**, s. 103.

ilk basılan kitap Tirmîzî'nin *eş-Şemâil* adlı eseridir. Daha sonra buradan Fes'e nakledilmiş ve orada kitap basmaya devam etmiştir ki bu çok büyük ve eşsiz bir hizmettir."[267]

Matbaa Savîra limanına ulaşır ulaşmaz önce Miknâs'e ardından Fes şehrine götürülmüştür. Din ulemasından olumlu yönde fetva alan saray yönetimi, matbaanın yönetimini üstlenmiş; matbaanın giderleri 1865 yılından 1871 yılına kadar hazine ve vakıflar tarafından karşılanmıştır. Bu müddet zarfında matbaaya "el-Matbaʿa es-Saʿîde" ya da Sultan Muhammed b. Abdurrahmân'a nispetle "el-Matbaʿa el-Muhammediye" adı verilmiştir. 1871 yılında Mısırlı baskı ustasının Fas'tan ayrılması sebebiyle matbaanın faaliyeti durmuştur. Nihayet et-Tayyib el-Ezrak isimli bir müteşebbis, Fes şehrindeki ilim talebelerinin yoğun talebi ve yönetimin müsaadesiyle el-Matbaʿa es-Saʿîde' nin idaresini üstlenmiştir. Böylece taş baskı Fas'ta yeni bir aşamaya geçmiş ve şahıs matbaalarının sayısı giderek artmıştır.[268]

Taş matbaadan bağımsız olarak tipografik matbaanın[269] Fas'a gelmesi gecikmiştir. Faaliyeti sınırlı olan matbaada özellikle Tanca'da ilk sayısı 1889 yılında çıkan *el-Mağrib* gazetesi basılmıştır. Bu sayıda matbaa sahiplerinin şu şekilde bir ilanı yer almıştır: "Bizden Arapça olarak basılması istenen şeyleri uygun fiyatlarla yüksek hassasiyet ve kalitede basabiliriz." Bu matbaadan sonra Tanca ve Fes şehirlerinde iki yeni tipografik matbaa tesis edilmiş ve bunları diğer şehirlerde kurulan matbaalar takip etmiştir. [270]

Fas'ta matbaa sayısının artmasıyla birlikte gazete ve dergiler yaygın hale gelmiştir. Dinî, ilmî ve edebî yayınların çeşidi ve adedi artmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında Fas'ta kültürel çalışmaların çeşitliliğini

---

[267] Muhammed el-Muhtâr es-Sûsî, **Hilâle Cezûle,** 4 c., el-Matbaa el-Mehdiyye, Titvân, 1958, C. IV, s. 120, 121.

[268] Gandûz, **a.g.e.**, s. 120 - 134.

[269] En eski seri baskı tekniği olan tipo baskıda kullanılan kalıbı birbirinden bağımsız metal harfler oluşturur. Bütün metinler ise dizgicilerin bu harfleri yan yana getirmesiyle oluşur. Hazırlık aşamasında zorluklar ve baskı kalitesinin düşük olması nedeniyle günümüzde kalitenin önemsenmediği düşük tirajlı işlerde kullanılır. Bkz.:https://printcenter.com.tr/printopedia/baski/tipografik-baski/ (çevrimiçi 1.12.02)

[270] el-Menûnî, **Mezâhiru Yakzati'l-Mağribi'l-Hadîs,** 2 c., el-Cemʿiyyetu'l-Mağribiyye li't-Teélîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, Rabat, 1985, C.I, s. 316.

göstermiştir.[271] Ayrıca akademisyenlerin, yayıncıların, teknisyenlerin, uzmanların ve müşterilerin bir araya gelmesini sağlaması sebebiyle ekonomik yönden bir piyasa oluşturduğu gibi iyi düzeyde metinlerin üretilmesine, veri birikimine, bilginin korunmasına ve daha geniş çapta yayılmasına imkân sağlamıştır.[272]

2.2. Eğitim

2.2.1. Fas'ta Arapça Eğitimin Tarihçesi

İslam ordularının Arap Yarımadası'nın dışında fetihlerine devam etmeleri neticesinde "Küttab"[273] adı verilen mahalle mektepleri ortaya çıkmış ve başta büyük şehirler olmak üzere yeni fethedilen yerlerin en ücra köşelerindeki irili ufaklı yerleşim yerlerine kadar yayılmıştır. Şüphesiz ki mahalle mekteplerinin ülke sathına yayılmasında yeni Müslüman olan insanların Kur'ân-ı Kerîm'i öğrenme ve çocuklarına öğretme hususunda aşırı istekli olmaları da etkili olmuştur. Ayrıca doğudan batıya yeni fethedilen diyarlara giderek oralardaki insanların çocuklarına Kur'ân-ı Kerîm'i öğretmek, ahaliye İslam ahkâmını anlatmak için gayret eden Hicazlı, Şamlı, Iraklı ve Mısırlı ilk devir Müslümanlarının da mahalle mekteplerinin açılıp yayılmasındaki katkıları büyük olmuştur.[274]

Fas'ta ise Arapça eğitimi miladi VII. yüzyılın sonlarında Müslüman Arapların buralara kadar ulaşmalarıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Başlangıçta bu eğitim, VII. yüzyılın sonundan VIII. yüzyılın ilk dönemlerine kadar, Müslüman Mağrip ahalisinden belli sayıda mevâlî (Arap fatihlerle işbirliği yapan Zenâte Kabileleri) çocuğuna Kur'ân-ı Kerîm'in öğretilmesi ve hıfz ettirilmesiyle sınırlı kalmıştır. Arapça eğitimi, XII. yüzyılın başlarından Muvahhidler Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen

---

[271] Abdulmuttalib el-Misnâvî, "et-Târîh li'l-Edebi'l-Mağribî el-Hadîs: el-Menhec, el-Kadâyâ ve'z-Zevâhir", Abdulmelik es-Saʿdî Üniversitesi, **Basılmamış Doktora Tezi,** Titvân, 2014-2015, s. 116.
[272] Abdulrazak, **a.g.d.t.**, s. IV
[273] Küttâb: İlk mektep anlamına gelir ve Batılı yazarlar tarafından daha çok *Kurân Okulu* manasında kullanılır. Emevî ve Abbâsî döneminden itibaren en yaygın eğitim kurumu olan küttâblar başlangıçta İslamiyeti yayma vazifesi görür, daha sonraki dönemlerde ise ağırlıklı olarak dinî kültürün muhafaza edildiği yerler olarak kullanılır. Hemen hemen her mahallede bulunan küttâblar, temel eğitimin gerçek bir mümin yetiştirme amacıyla da bağlantılı olarak hocaları daha ileri seviyede eğitim veren kişiler olup bir camiye bitişik halde kurulan müesseselerdir. Bkz,: Jacob M. Landau, "Küttaâb", **DİA**, C.XXVII, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, s. 3-4.
[274] Muhammed Esʿad Talas, **et-Terbiye ve't-Taʿlîm fi'l-İslâm,** Muessesetu Hindâvî li't-Taʿlîm ve's-Sekâfe, Kahire, 2014, s. 59.

sürede halkın mahallî dil ve lehçelerde yaptığı eğitim faaliyetleri ile birlikte yürütülmüştür.[275]

Başta muallim ücretleri olmak üzere eğitim sürecinin muhtelif merhalelerindeki masrafların tamamı, ister halktan ister yönetici zümreden olsun, çocukların velileri tarafından karşılanmıştır. Zira İslam'ın ilk dönemlerinde hükûmetler eski Yunan ve Roma'da olduğu gibi eğitim faaliyetlerine doğrudan müdahil olmamıştır.[276] Kâbisî, *er-Risâle* isimli kitabında konu ile ilgili yaptığı değerlendirmede müdahale edilmemesinin sebebini şu şekilde ifade etmiştir: "İslam'ın ilk dönemlerindeki liderlerin arasında, ister umumi ister hususi olsun, Müslümanların menfaatine olan işlerin tamamıyla ilgilenmeyen bir lider yer almamıştır. Mesela o liderler halkın ihtiyaçlarını görmesi için memurlar, aralarındaki davalara bakması için hâkimler, camilerde müezzinler ve daha pek çok alanda insanlar görevlendirmiştir. Ancak onlardan herhangi birinin insanların çocuklarını küçük yaşlardan itibaren eğitebilmeleri için maaşını hazineden karşılamak suretiyle bir mahalle mektebinde müderris görevlendirdiğine dair bir haber bize ulaşmamıştır. Bu ise (doğrusunu Allah bilir) onların çocukların eğitimine bigâne kalmaları sebebiyle değil, eğitim işinin her insanı ilgilendiren bir mevzu olduğuna inanmaları sebebiyledir. Zira kim çocuğu için ne yaparsa kendi faydasına yapmış olur. Bundan dolayı da eğitimi, babalardan başkasının yüklenmemesi gereken bir iş olarak onlara bırakmışlardır."[277]

Mescitlerde, mahalle mekteplerinde, evlerde, meclislerde, umumi veya şahsi mekânlarda icra edilen eğitim faaliyetlerinde öğrencilere din dersi, edebiyat, tarih ve ahlak dersleri verilmekteydi.[278] Bu meyanda muallim ve öğrenci velileri arasında imzalanan ve **el-Muşârete** adı verilen bir sözleşmeyle müderris ücretlerinin tespit ve tediye şekli kayıt altına alınmaktaydı.[279]

2.2.2. İlk Eğitim Kurumları ve Medreselerin İnşası

Medrese denildiğinde akıllara kelimenin lügat anlamı olan "ders okunan veya okutulan mekân" gelmektedir.[280] Hadislerde ders ve tedârüs kelimeleri geçtiği halde, ilk devirlerde ders yapılan mekânlara medrese denilmemiştir. Resûl-i Ekrem

[275] el-Huseyn Askân, **Târîhu't-Taʿlîm bi'l-Mağrib Hilâle'l-ʿAsri'l-Vasît,** Merkez Dirâsâti't-Târîhiyye ve'l-Bîéiyye, Rabat, 2004, s. 15.
[276] **A.e.**, s. 16.
[277] Ebu'l-Hasan ʿAlî el-Kâbisî, **er-Risâle el-Mufassale li Ahvâli'l-Muteʿallimîn ve Ahkâmi'l-Muʿallimîn ve'l-Muteʿallimîn,** eş-Şerike et-Tûnusiyye li't-Tevzî, 1986, s. 98
[278] Talas, **a.g.e.**, s. 45.
[279] Askân, **a.g.e.**, s. 17.
[280] **A.e.**, s. 56.

döneminde Medîne'de Kur'ân öğretiminin yapıldığı bir eve **dârulkurrâ** adı verilmiştir. Yapıldığı andan itibaren bir eğitim ve öğretim kurumu olarak da hizmet veren Mescid-i Nebevî'yi ve orada bulunan Suffe'yi medresenin ilk numunesi olarak kabul etmenin daha doğru olacağı ifade edilmiştir.[281]

Dolayısıyla Resûl-i Ekrem (sav) ve Hulefâ-i Râşidîn zamanında mescitler, mahalle mektepleri, umuma ve şahıslara ait bazı mekânlar ilk eğitim müesseseleri olarak hizmet vermiştir. Bu mekânlarda ilk Müslümanlar, onların oğulları, kızları ve köleleri Kur'ân ayetlerini hıfz etmiş ve dînî ilimleri tahsil etmişlerdir. Âlimler ve talebeleri bu eğitim faaliyetlerini Medine'de Mescid-i Nebevî'de, Mekke'de Mescid-i Haram'da; İslam âlemindeki diğer mescitlerde, hanelerde ve sohbet meclislerinde sürdürmüştür. Hilafet kendilerine intikal edince Emevîler, eğitim işinin gelişmesi ve eksikliğin giderilmesi yolunda bazı adımlar atarak kendi saraylarıyla birlikte önde gelen komutanlarının ve o dönemde hâli vakti yerinde olan bazı zevatın konaklarını da eğitim faaliyetlerine tahsis etmişlerdir. [282]

XI. yüzyılın sonlarına doğru İslam beldelerinde camilerden bağımsız, yeni bir eğitim kurumu olarak çok sayıda büyük medrese inşa edilmiştir.[283] İlk medresenin ne zaman inşa edildiği hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kaynaklarda medrese olarak zikredilen ilk eserin fakih ve muhaddis Ebû Bekir Ahmed b. İshâk es-Sebgi (ö.954) tarafından Nişabur'da kurulan dârussünne olduğu belirtilmiştir.[284] İbni Hallikân, ilk medresenin Selçuklu veziri Nizâmulmülk tarafından inşa edildiğini ifade ederken,[285] medreselerin sahabe ve tabiin zamanında bilinmediğinden bahseden el-Makrîzî, bilinen ilk medresenin Nişabur halkı tarafından inşa edilen Beyhakiyye medresesi, ikincisininse Sultan Mahmud'un kardeşi Emir Nasr b. Sebuk Tegin tarafından yaptırılan Saʿdiyye medresesi olduğunu söylemiştir. Ayrıca bu medreselerin en meşhurunun Nizâmulmülk tarafından Bağdat'ta inşa edilen ve bünyesinde hoca ve talebelere barınma imkânı sunan Nizâmiye medresesi olduğunu

[281] Nebi Bozkurt, "Medrese", **DİA,** C. XXVIII, s.324.
[282] Talas, **a.g.e.**, s. 45
[283] Nâcî Maʿrûf, **Neşéetu'l-Medârisi'l-Mustakille,** Matbaatu'l-Ezher, Bağdâd, 1966, s. 5.
[284] Bozkurt, **a.g.m.**, s.324.
[285] İbn Hallikân, **a.g.e.**, C.II, s. 129.

belirtmiştir.[286] İbn Cübeyr, 1184 yılında Bağdâd'a yaptığı seyahatinde medreselerden ve Nizâmiye medresesinin azametinden bahisle şöyle demiştir: "Bağdat'da yaklaşık otuz medrese vardır ve tamamı şehrin doğu yakasındadır. O medreselerin her birinin yanında görkemli saray bile sönük kalır. Bu medreselerin en azametlisi, en meşhuru Nizâmu'l-Mülk'ün yaptırdığı ve 1110 yılında yenilenmiş olan Nizâmiye Medresesi'dir. Ayrıca bu medreselerin büyük vakıfları ve vakıf arazileri vardır. Bunların geliri medresede ders veren fakihlere gider onlar da ihtiyaçlarını görecek şekilde talebelere takdim ederler. Dolayısıyla bu belde (Bağdat) medreseler ve şifahaneler konusunda büyük bir şerefe ve ebedi bir gurura sahiptir."[287]

Bu medreselerin sayısı Bağdat 1258 yılında Moğollar'ın eline düşünceye dek artmaya devam etmiştir. Moğollar Bağdat'ı işgal ettiklerinde şehirdeki medrese sayısının otuz sekize, hadis mektebinin ise on sekize ulaşmış olduğu belirtilmiştir.[288]

2.2.3. Fas'ta Medresenin Ortaya Çıkışı

Araştırmacıların tamamına yakını müstakil olarak medrese kurumunun XI. yüzyıl sonlarına doğru İslam coğrafyasının doğusunda ortaya çıktığı hususunda fikir birliğine varsalar da müstakil olarak medresenin Fas'ta ne zaman ortaya çıktığı hususunda Faslı tarihçiler arasında ihtilaf husule gelmiştir. Bu ihtilaf, tarihî kaynaklardaki rivayetlerin birbiriyle çelişmesi ve medrese kelimesinin lügat ve ıstılah manası arasındaki farkın nazarı dikkate alınmamasından ve Fas'taki ilk medreselerin kuruluş zamanının kaydedilmesi hususunda geç kalınmış olmasından kaynaklanmıştır.[289]

Geç dönem kaynaklarının pek çoğunda Fas'ta medreselerin ortaya çıkış tarihini doğudaki medreselerin ortaya çıkış zamanına yani miladi XI. yüzyıla kadar götüren ifadeler yer almıştır.[290] Bu cümleden olarak, *el-İʿlâm*' da ilk medresenin Yûsuf b. Tâşfîn (1060-1105) tarafından Fes şehrinde yaptırılan Sâbirîn medresesi olduğu belirtilmiştir.[291] Yine Muvahhid hükümdarı Yaʿkûb el-Mansûr'un (1184-1198) İfrîkiyye, Mağrib (Fas) ve Endülüs'te camiler ve medreseler yaptırdığı, rütbe

[286] Takiyyudîn Ahmed el-Makrîzî, **el-Hutatu'l-Makrîziyye,** 4 c., Matbaʿatu'n-Nîl, Mısır, 1910, C.IV, s. 192.
[287] İbn Cubeyr, **er-Rıhle,** Dârsâdır, Beyrut, t.y., s. 205.
[288] Nâcî Maʿrûf, **a.g.e.**, s.5.
[289] Askân, **a.g.e.**, s.58.
[290] **A.e.**, s.58.m
[291] el-ʿAbbâs b. İbrâhîm es-Semlâlî, **el-İʿlâm bi Men Halle Merrâkeş ve Ağmât min el-Aʿlâm,** Tdk. ʿAbdulvahhab b. Mansûr, 10 c., el-Matbaʿatu'l-Melekiyye, Rabat, 1993, C.VIII, s. 96.

ve hiyerarşilerine göre hoca ve öğrencilere maaş verdiğinden bahsedilmiştir.[292] Fakat bu rivayetleri miladi XIII. yüzyıldan sonra kaleme alınan kaynaklar teyit etmemiş aksine XIII. yüzyıldan önce medreselerin ortaya çıktığı görüşünü reddetmiştir.[293] Mesela İbn Merzûk, Sultan Ebû Yûsuf Yaʿkûb b. Abdulhak tarafından 1285 yılında tamamlanan Saffarîn medresesi inşa edilinceye kadar, Fas'ta medrese inşa etmenin bilinmediğini belirtmiştir.[294] Makarrî de Endülüs'te ilim tahsil etmek için medreseye ihtiyaç duyulmadığını ve insanların ücret mukabilinde mescitlerde ilim okuduklarını ifade etmiştir.[295]

Fas'ta medrese kavramının muhtevasına uygun ilk medrese 1237 yılında dönemin önde gelen âlimlerinden Ebu'l-Hasan ʿAlî el-Ğâfikî eş-Şârî (ö.1251) tarafından Septe'de yaptırılmıştır.[296] Medresenin kurucusu şark ehlinin yolunu takip ederek en değerli gayrimenkullerini buraya vakfetmiştir.[297] Muhtelif ilim dallarında tasnif edilmiş eserleri ihtiva eden bir kütüphaneyi de medreseye bağışlamıştır. Bu kütüphanenin Fas'ta vakfedilen ilk kütüphane olduğu belirtilmiştir.[298]

Merînî Devleti'nin medrese açma girişimi ise Septe'de medrese açılmasından kırk yıl sonra olmuştur. Merînî hükümdarı Ebû Yûsuf Yaʿkub b. Abdulhak, 1276 yılında Halfâviyyîn'de bir medrese inşasına girişmiştir.[299] 1285 yılında tamamlanan bu medrese daha sonra Saffârîn Medresesi olarak anılmıştır. Merînîler daha sonra da Fas, Tilimsân ve diğer şehirlerde medreseler inşa etmiştir.[300]

2.2.4. Himaye Dönemi'nde Eğitim Politikaları

Fas'taki mevcut eğitim, eğitimin iki ana türünün bir uzantısı ve devamı olarak günümüze ulaşmıştır. İlki Himaye Dönemi'nden önce vâr olan, muhteva ve biçim

[292] **A.e.**, C.X, s. 265.
[293] Askân, **a.g.e.**, s. 59.
[294] Muhammed b. Merzûk, **el-Musnedu's-Sahîhu'l-Hasen**, Thk. Maryâ Hîsûs Bîğîrâ, eş-Şerike el-Vataniyye, Cezâyir, 1981.
[295] Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, **Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endülüsi'r-Ratîb,** Thk. İhsân ʿAbbâs, 8 c., Dâr Sâdır, Beyrut, 1968, C. I, s. 220.
[296] Askân, **a.g.e.**, s. 60.
[297] Muhammed b. ʿAbdulmelik, **ez-Zeyl ve't-Tekmile li Kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıle,** Thk. İhsân ʿAbbâs, Muhammed b. Şerîfe, Beşşâr ʿAvâd Maʿrûf, 8 c., Dâru'l-ʿArab el-İslamî, Tûnusi 2012, C. VIII, s. 197.
[298] Muhammed b. el-Kâsım el-Ensârî, **İhtisâru'l-Ahbâr ʿAmmâ Kâne bi Sağri Septe min Seniyyi'l-Âsâr,** Thk. ʿAbdul'vehhâb b. Mansûr, Rabat, 1983, s. 29.
[299] Askân, **a.g.e.**, s. 63.
[300] Nebi Bozkurt, **a.g.m.**, s. 326.

olarak mevcudiyetini muhafaza eden millî, **geleneksel ya da asil eğitim**, ikincisi ise Fransız himayesinin Faslı çocuklar için ikame ettiği, muhteva ve biçim olarak mevcudiyetini günümüze kadar muhafaza eden **sömürge eğitimidir.** Her iki sınıfta da zaman içerisinde sathi olarak bir takım değişiklikler ve düzeltmeler yapılmış ancak meselenin özüne dokunulmamıştır.[301]

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk dönemlerinde Arap ülkeleri; özellikle Mısır, Şam ve Irak gibi doğu ülkeleri, edebiyat ve ilim alanında aktif gelişmelere şahit olurken Fas, her türlü yeni fikrî akımdan uzak, eski kültürün izinden gitmeye devam etmiştir. Doğu'da Arap edebiyatının Rönesans tarihi XIX. yüzyılın ortalarında başlamış olsa da bu Rönesans, Fas'ta Birinci Dünya Savaşı'nın öncesine kadar gecikmiştir. Bu gecikmeye o dönemde Fas'ın kelimenin tam anlamıyla hem Doğu'dan hem de Batı'dan izole edilmesi sebep olmuştur.[302]

Fas'ın Fransa'nın himayesini kabul etmesini müteakip himaye yönetiminin Fas'a eğitim sorumlusu olarak tayin ettiği Paul Marty, 1920 yılında Meknes'te bir grup Fransız yöneticiye yaptığı konuşmada eğitimin önemine işaret ederek şöyle demiştir: "1912 senesinden itibaren Fas, Fransa'nın himayesine girmiştir, aslında Fransız toprağı olmuştur. Sınırlarında sizin ve silah arkadaşlarınızın şiddetinin boyutunu bildiği bazı direnişlerin devam etmesine rağmen, ülkenin tamamının askerî olarak işgalinin tamamlanmış olduğu söylenebilir. Fakat biz Fransızlar, silahla kazanılan zaferin tam bir zafer anlamına gelmediğini bilmekteyiz. Şüphesiz ki kuvvet, imparatorlukları kurar fakat onların devamlılığını garanti etmez. Başlar topların önünde eğilirken, kalpler öfke ateşiyle ve intikam arzusuyla beslenir. Öyleyse bedenlerden sonra ruhların da baş eğdirilmesi gerekir. Bu görev birinciden daha az gürültü çıkarsa da en az onun kadar zordur ve genellikle çok uzun bir zaman gerektirir."

Bu açık seçik girişten sonra Marty, Faslı Müslümanların üç farklı sınıfı oluşturduklarına dikkat çekmiş ve Müslüman halkı; devlet organlarında çalışan memurlar, ulema, büyük tüccarlar ve ileri gelenlerin oluşturduğu nispeten eğitimli ve kültürlü seçkin sınıf, şehirlerde yaşayan yoksun ve cahil kitleler ile şehirlerden uzakta, dağınık köylerde yaşayan köylüler olarak tasnif etmiştir. Halk tabakalarının durumunu tahlil ettikten sonra Marty sonuç olarak şöyle demiştir: "Bu nedenle biz,

[301] Muhammed ʿÂbid el-Câbirî, **Edvâé ʿalâ Muşkili't-Taʿlîm bi'l-Mağrib,** Dâru'n-Neşri'l-Mağribiyye, Dâru'l-Beydâ, 1985, s. 7.
[302] Kennûn, **Ehâdîs ʿani'l-Edebi'l-Mağribiyyi'l-Hadîs,** s. 17.

seçkin zümrenin eğitimi ile avam tabakasının eğitimi arasında bir ayrım yapmak zorundayız. Seçkin tabakanın çocuklarına verilecek eğitim, onların ticaret ve yönetim alanında yetiştirilmesini hedefleyen sınıfsal bir eğitim olacaktır. İkincisi ise cahil halk kitlelerine has eğitimdir ve ekonomik ortama göre değişmektedir. Şehirlerde eğitim el sanatlarına, özellikle inşaat mesleklerine ve halk sanatlarına yönelik olacaktır. Kırsalda ise eğitim çiftçiliğe yönelecektir. Bu uygulamalı eğitimde yer alacak ortak ders ise sayesinde öğrencilerimizi Fransa'ya bağlayabileceğimiz Fransızcadır."[303]

Özetle Fransa, Fas'taki eğitim siyasetini bu muhteva ve esaslar üzerine inşa etmiştir. Fakat 1930 yılında himaye yönetiminin Fas hükûmetine yayınlattığı, doğrudan ve tehlikeli bir şekilde halkın arasını açmak suretiyle Fas varlığından Arap ve İslam kimliğini almayı hedefleyen "Berberi Genelgesi" Fransa'nın gerçek niyetini ifşa etmiştir. Ahaliyi bir yandan "Arap unsurlar" diğer yandan "Berberi unsurlar" olarak tefrik etmek suretiyle halkın arasına kapsamlı bir kültürel ayrışma sokmaya çalışan himaye yönetimi, özellikle Berberileri Fransızlaştırmak ve Hristiyanlaştırmak istemiştir. Bunun için "Fransız Berberi Okulları" adını verdiği okullar açmaya karar vermiştir. Bu okullarda Arap ve İslam kültüründen tamamen kopmuş, olabildiğince Fransız kültürü ve Batı medeniyetinin değerleriyle beslenmiş yeni bir nesil yetiştirmeyi ve bu sayede Fas'ın ilelebet Fransa'ya tabi olmasını sağlamayı hedeflemiştir. 1930 yılında yayınlanan bu genelge gerçekte himaye yönetiminin 1914 yılından beri üzerinde çalıştığı sömürge planı için bir ölüm, Fas millî direniş hareketi için de bir doğum belgesi olmuştur.[304]

O dönemde meydana gelen hadiselerin seyri ülkenin toparlanma yoluna girdiğini göstermiştir. Nitekim bu dönemde Fas hükûmeti Avrupa'ya gönderdiği pek çok öğrenci grubundan tahsilini tamamlayarak geri dönenleri çeşitli devlet dairelerinde görevlendirmek suretiyle devletin eğitimli personel ihtiyacını karşılamaya gayret etmiştir. Halkın eğitimi üzerinde neredeyse hiçbir etkisi olmayan bu kişilerin, modern eğitime dikkat çekme ve bunu ülkeye kazandırma hususundaki etkileri fevkalade olmuştur. Dolayısıyla insanlar çocuklarını yabancı okullara kaydetmek, Avrupa ve Arap ülkelerindeki fakültelere göndermek suretiyle onların modern bir şekilde eğitim almalarına özen göstermiştir. Aynı şekilde devlet de

[303] el-Câbirî, **et-Taʿlîm fi'l-Mağribi'l-ʿArabî,** Dâru'n-Neşri'l-Mağribiyye, Dâru'l-Beydâ, 1988, s. 17, 18.
[304] **A.e.,** s. 21.

modern okullar açmaya yönelmiş ancak ülkedeki himaye yönetimi engeller çıkararak çok az okul açılmasına müsaade etmiştir. Mesela Himaye Dönemi sona erinceye kadar ülkede sadece üç adet devlet lisesi yapılabilmiştir.

Fransız yöneticilerin ister ilkokulda ister lisede olsun Fransızca eğitimi dayatması sebebiyle, devlet okullarının tamamında okuyan öğrenci sayısı elli bini aşmamıştır. Bunun üzerine halk işe koyularak devlet okullarında yer bulamayan öğrencilerden mümkün olan en fazla sayıda öğrenciyi almak ve çocuklarına dayatılan Fransızca eğitime karşı koymak için bir dizi özel okul açmıştır.[305] Yüksek tahsil için yurt dışına gitmekten başka çaresi olmayan öğrenciler, pasaport çıkarmak ve gidecekleri ülkede hayatlarını idame ettirebilecekleri parayı temin edebilmek için büyük sıkıntılara katlanmak zorunda kalmıştır. Fakat vatandaşların öğrenme ve ilim bayrağını yükseltme arzusu sayesinde bütün bu zorlukların üzerinden gelinmiştir.[306]

2.2.5. Bağımsızlık Sonrası Fas'ta Eğitimde Reform Faaliyetleri

2 Mart 1956 tarihinde Fransa ile imzalanan anlaşma neticesinde kırk dört yıllık Fransa himayesi sona ermiş ve Fas bağımsız bir devlet olmuştur.[307] Fransa'nın izinden giden İspanya da kuzeydeki himayesinden vazgeçmiştir. Ayrıca aynı yılın Ekim ayında Tanca'daki uluslararası bölge kapatılmıştır. Kral V. Muhammed'in muzaffer bir şekilde ülkeye döndüğü 5 Kasım 1955 tarihinden sonra ve bağımsızlığın

---

[305] "el-Medârisu'l-Hurra" halk tarafından açılan ve yönetilen özel okullardır. Fas'ta ilk özel okullar 1919 yılında Rabat, Fas ve Tetvân'da açılmıştır. Takip eden birkaç sene içerisinde Selâ, Dâru'l-Beydâ, Merrâkeş, el-Cedîde, Asfâ ve Savîra'da açılan okullarla sayı biraz daha artmıştır. 1930 yılından itibaren Fas'ta otuzdan fazla özel okul inşâ edilmiştir. Bu okulların müfredatı "Mısyîd/Mısâyîd" denilen Kur'ân Kurslarının müfredatının yenilenmesiyle hazırlanmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in ezberlenmesine ilaveten müfredata İslam inancının temelleri ve prensipleri, Arapça dilbilgisi ve Matematik eklenmiştir. Yirmili yıllarda özel okulların bazılarında bu derslere ilaveten Tarih, Coğrafya, Mantık ve Fransızca dilbilgisi de okutulmuştur. Bkz.: John J. Damis, **The Free-School Movement İn Morocco,** Çev. es-Saʿîd el-Muʿtasım, Matbaʿatu'n-Necâh, el-Cedîde, Dâru'l-Beydâ, 1991, s.30, 31.

[306] Kennûn, **a.g.e.**, s. 38,39.

[307] 2 Mart 1956 yılında Kral V. Muhammed ile Fransa Cumhuriyeti arasında imzalanan anlaşmanın ek protokolüne bakıldığında bu anlaşmayla Fas'ın tam bağımsızlığını elde etmediği ancak bu yolda önemli bir başlangıç yaptığı söylenebilir. Nitekim bu protokolde Fas hükûmetinin Fransa'nın menfaatleri aleyhine bir karar alamayacağı, Fransızları ve yabancıları ilgilendiren hususlarda Fransız temsilcinin mülahazalarını ifade edeceği, Fas hükûmetinin bir ordu kurabileceği ancak geçiş döneminde ülkedeki Fransız askerlerinin statüsünde bir değişiklik olmayacağı, şu âna kadar Fransa'nın elinde olan idari yetkilerin tarafların anlaşacakları bir prosedüre göre Fas hükûmetine geçeceği, Himaye Dönemi'nde yönetimde yer alan Fransız memurların ve çalışanların sahip oldukları hakların korunmasının garanti edileceği ve ülkedeki Fransız temsilcinin "Fransız Yüksek Temsilcisi" unvanını kullanacağı hususları kayıt altına alınmıştır. Ek protokol için bkz: es-Sıddîk b. el-ʿArabî, **Kitâbu'l-Mağrib,** Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, Dâru's-Sekâfe, Rabat, 1984, s. 42.

resmen ilanından birkaç ay önce, mevcut kamu otoritesi yönetim organlarını Fas hükûmetine teslim etmeye başlamıştır. Böylece 1955 yılı Aralık ayında Halk Eğitim Müdürlüğü, Fas Halk Eğitim Bakanlığına dönüştürülmüştür. Fransız temsilciliğinin faaliyetlerine son verilen bakanlıkta özel okullara has bir bölüm kurulmuştur.[308]

Bakanlık 1956 senesinde hem okulların bir millî sistem içerisinde birleştirilmesini hem de devlet okullarının yaygınlaştırılmasını öngören bir program başlatmıştır. Bakanlık ilk olarak müfredatın Arapça olması yönünde adım atmıştır. Zira himaye idaresinin son demlerinde eğitim müdürlüğü "İslam-Fransız Okulları" nda nazari olarak haftada yirmi saat Fransızca ve on saat Arapça olarak ders verilmesini esas almış ancak uygulamada durum daima farklı olmuştu. Buna göre bölümlerin her birinde kayıtlı öğrenci sayısı elliye yaklaştığında yirmi saat olan Fransızca yirmi beş saat olurken Arapça beş saat ile sınırlandırılmıştı. Bundan dolayı bakanlık 1956 yılında ilkokul birinci sınıfta derslerin tamamının Arapça olarak verilmesini, 1957 yılında ise ikinci sınıflarda eğitim dilinin haftada on beş saat Fransızca, on beş saat de Arapça olmasını kararlaştırmıştır. Ne var ki bu değişiklikler modern Arapça okul kitaplarının teminini ve liyakat sahibi öğretmenlerin görevlendirilmesini gerekli kılmıştır. Bakanlık da öğretmen ihtiyacını karşılamak için diğer Arap ülkelerinden özellikle Mısır'dan çok sayıda öğretmen getirtmiştir.[309]

1959 yılındaki istatistikler ilkokul, ortaokul ve liselerdeki toplam öğretmen sayısının yarıdan fazlasının Faslı geri kalanının ise genellikle Fransız olduğunu, ortaokul ve liselerdeki yabancı öğretmenlerin oranının ise %85'ten fazla olduğunu ortaya koymuştur. Yabancıların sayısındaki bu artış ［esas olarak Fransızlar］sadece Fransız himayesinin mirasından değil, bağımsız Fas'ın okullardaki öğrenci sayısının artmasına paralel olarak Fransız ve diğer yabancı öğretmenlere olan talebinin artmasından kaynaklanmıştır. 1961 yılından itibaren ülkeye gelen Fransız öğretmenlerin sayısında bir azalma görülürken ortaokul ve liselerdeki öğretmenlerin arasındaki yabancı oranı yetmişli yıllara kadar yüksek olmuştur. 1958 yılında

[308] Damis, **a.g.e.**, s.107.
[309] **A.e.**, s. 110.

ortaokul ve liselere öğretmen yetiştirmek için bir enstitü açılmış fakat bir netice almadan yüksek öğretmen okulunun açılmasının akabinde kapatılmıştır.[310]

1956 yılında bağımsızlığını elde etmesinden 1999 yılında "Ulusal Eğitim Sözleşmesi"nin ilan edilmesine kadar geçen sürede Fas, eğitim ve öğretim alanını düzenleme konusunda kendi özgüvenini temin etmek, eğitimi Fransızca olmaktan çıkarmak ve üzerinde Himaye Dönemi'nden kalma tozları silkelemek amacıyla bir dizi ıslahat girişiminde bulunmuştur.[311]

Bu bağlamda Fas hükûmetinin yaptığı çalışmaların en önemlisinin 1960-64 yıllarını kapsayan **beş yıllık plan** olduğu ve planın 1965 yılından 1987 yılına kadar yapılan üç veya beş yıllık planlar arasında **plan** kelimesinin gerçek anlamına uygun olan ilk ve son plan olduğu ifade edilmiştir. Başta eğitim komisyonu olmak üzere, sendikalar, öğrenci dernekleri, gazi dernekleri, ulusal hareketteki genç ve aktif siyasi çevreler ve geniş halk kitleleri tarafından desteklenen bu plan, eğitim siyasetinin ana ekseni olarak dört ilke benimsemiş ve bu ilkelere sadece ulusalcı sloganlar olarak değil, kültürel ve sosyal boyutları olan millî bir mesele olarak bakmıştır. Bu yüzden de içeriğini açık seçik ortaya koymak için azami gayret göstermiştir.

Bu ilkeler şunlardır: Eğitimin tabana yayılması, eğitim birliğinin sağlanması, eğitimin Arapça olarak yapılması ve söz konusu eylemlerin Faslılık bilinciyle icra edilmesi.

Beş yıllık planda eğitimin genele yayılmasında üç grup tespit edilmiştir: Altılı-yedili yaşlarda ilkokul çağına ulaşmış çocuklar, yaşları yedi ila on dört arasında değişen okul çağındaki çocuklar ve kadın/erkek okuma yazma bilmeyen yetişkinler.

%95'i aşan oranıyla okuma yazma bilmeyen yetişkinler ve yedi yaşını aşmış olmalarına rağmen bir okulda kendilerine yer bulamayan çocukların oluşturduğu bu büyük sorunu aşmak için planda **Silku'l-İnkâz (İmdat İpi)** projesi benimsenmiştir. Özel bir eğitim süreci olan bu projeyle okula gidemeyen çocukların normal ders saatleri dışında alacakları dersler sayesinde, kısa sürede ilkokul diploması almaları

[310] el-Câbirî, **a.g.e.**, s. 30, 31.
[311] "Ehemmu Merâhili İslâhi't-Taʿlîm fi'l-Mağrib", https://your-book.com (çevrimiçi 16.09.2022)

amaçlanmıştır. Planda nizami eğitimin genelleşmesinin fiili olarak tamamlanacağı tarih olarak Ekim 1966 belirlenmiştir. Bu süre zarfında okul dışında kalan çocukların sayısı tespit edilerek, 7-8 yaş grubundaki çocukların eğitiminin 1963 yılında, 9 yaşındakilerin eğitiminin 1964 yılında, 10-11-12 yaş grubundakilerin eğitiminin 1965 yılında ve 13 yaş grubundakilerin eğitiminin ise 1966 yılında tamamlanması ve böylece bu yaş gruplarındaki çocuklardan hiçbirinin okul dışında kalmaması gayesi güdülmüştür.[312]

Bu ilk beş yıllık planda eğitimin birleştirilmesiyle birlikte Himaye Dönemi'nde vâr olan eğitim türlerini kapsayan fakat aynı zamanda geçmişi muhafaza etme ve geleceğe bakma iradesini de yansıtan bir Millî Fas Okulunun inşa edilmesi hedef olarak konmuştur.[313]

3 Mart 1963 tarihli genelge ile temel eğitim zorunlu hale getirilmiştir. Fransız bakalorya sistemi yerine Fas bakalorya sistemi ikame edilmiştir.[314] 1964 yılında Rabat ve Kunaytara arasında yer alan el-Maʿmûre ormanında siyasi parti ve sendika temsilcilerinin katılımıyla gerçekleştirilen ve Maʿmûre münazarası olarak bilinen çalıştayda ilköğretimde eğitimin tamamen Arapça olması, ortaokuldan başlayarak yabancı dilde eğitimin ders konularının gereksinimlerine göre sürdürülmesi ve Fas'ta resmî eğitim dilinin Arapça olduğunun ilan edilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat 1967 yılında eğitim dilinin Arapça olması fikrinden geri adım atılmış ve fen derslerinde eğitim dilinin Fransızca olmasına karar verilmiştir. Dolayısıyla eğitimin Faslılık çerçevesinde yapılması fikrinden de vazgeçilmiştir.

1970 yılında 500 kadar Faslı aydın ve ilim adamı, eğitimde iki dilliliğin olumsuz sonuçlarına dikkat çektikleri ve Arapçanın eğitim dili olması gerektiğini vurguladıkları bir bildiri yayınlamıştır.

1994 yılında Kral II. Hasan'ın daveti üzerine oluşturulan "Eğitim Sorunları Yetkili Ulusal Komitesi" eğitimin 6-16 yaş arasındaki çocuklar için zorunlu ve ücretsiz olmasını ayrıca eğitimde birliğe ve Arapça eğitime dönülmesini kararlaştırmıştır. 1999 yılında oluşturulan "Eğitim ve Öğretim Kraliyet İstişare

[312] **A.e.**, s. 33-35.
[313] el-Câbirî, **Edvâé ʿalâ Muşkili't-Taʿlîm bi'l-Mağrib,** s. 72.
[314] el-Câbirî, **a.g.e.**, s. 38, 39.

Komitesi" tarafından yayınlanan "Eğitim ve Öğretim Ulusal Sözleşmesi" 2000 yılında yürürlüğe girmiştir. 2006 yılında Kral VI. Muhammed tarafından oluşturulan "Eğitim Yüksek Kurulu" nun, 2000 yılında yürürlüğe giren "Ulusal Sözleşme" nin hedeflerinden ekseriyetinin gerçekleşmediğine dair rapor takdim etmeleri neticesinde, eksikliklerin giderilmesi için bir acil eylem planı yayımlamıştır.

Eğitim alanında yapılan ve ekseriyetinin başarısız olduğu ıslah girişimlerinden sonra Kral VI. Muhammed 2015 yılında, çalışmaları 2030 yılının başlarında sona erecek olan "Fas Okulunun Stratejik Islah Vizyonu" belgesini yayınlamıştır.[315]

Bugün Fas genelinde 4.349 okulda 4 milyona yakın ilk ve ortaokul öğrencisi eğitim alırken, 419 lisede ders gören öğrencilerin sayısı 40 bine yaklaşmıştır.[316]

2.3. Eğitim Kurumları

2.3.1. Klasik Medreseler (el-Medâris el-ʿAtîka)

Eskiden beri eğitim Fas medeniyetinin rükünlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Fas'ta klasik medreselerin ortaya çıkışı İslami fetihlerle başlamış ve bunu Sûs'ul-Aksâ'dan Sicilmâse ve Derʿa'ya, Rîf Bölgesi'nden, Yukarı Atlas Bölgesi'ne, Fâs, Septe, Tâdle'den ʿAdveteyn'e kadar ülkenin her tarafına yayılan entelektüel hareketler takip etmiştir. Sûs ve güney bölgeleri bu konuda daima diğer bölgelerin önünde yer almıştır, bu da günümüze kadar süregelen bu müesseselerin sisteminin buralarda iyice yerleşmesini sağlamıştır.

Geleneksel yöntemle eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü söz konusu medreselerde, mahalle mekteplerinde (Küttâb) Kur'an-ı Kerîm'i ezberleyen her yaştan talebenin medreseye iltihakına izin verilmiştir.[317] Şeri ilimleri öğretmede ve İslam inançlarını yorumlamada kendilerine has eğitim yöntemleriyle temayüz eden bu medreseler, İslam Dini Medreseleri, Köklü Eğitim Medreseleri, Geleneksel

[315] "Ehemmu Merâhili İslâhi't-Taʿlîm fi'l-Mağrib", https://your-book.com (çevrimiçi 16.09.2022)
[316] https://www.marefa.org (çevrimiçi 16.09.2022)
[317] Muhammed el-Hâtemî, el-Huseyn Cihâdî, "el-Medârisu'l-ʿAtîka bi'l-Mağrib", **Maʿlemetu'l-Mağrib,** 23 c., Matbaʿatu Selâ, Rabat, 1989, C.XX, s. 7044,7045.

Eğitim Medreseleri, Dinî Medreseler, Kur'ân Medreseleri ve Şerʿî Medreseler olarak da adlandırılmışlardır.[318]

Klasik medreseler iki kısma ayrılmıştır:

1- Kur'ânı Kerîm'i, Verş[319] rivayetine göre ezberleyen hafızların diğer meşhur kıraatları, Kur'ân'ın kaidelerini ve hattının doğru yazılmasını öğrenmek maksadıyla gittikleri Kur'ân medreseleridir ki bu türden medreselerin sayısı azdır.

2- Kur'ânı Kerîm'i ezberleyen öğrencilerin, Arapça ve şeri ilimlere ilaveten matematik, mantık ve diğer ilimleri de öğrenmek üzere gittikleri ilmî medreseler.[320]

Sûs Çölü'nde kurulan ilk ilmî medrese ise Fakih Vaggâg b. Zallu (ö. 1054) tarafından Aglû'da inşa ettirilen **"el-Vigâgiye"** medresesidir ki Ribât olarak da adlandırılmıştır. Bu medresenin müdavimlerine de Murabıtlar denilmiştir. Bu medreseden mezun olan Abdullah b. Yasin, kendisiyle birlikte Nijer vadisindeki küçük adaya sığınan Sahralılara **"Murabıtlar"** ismini vermiş, bilahare bu isim kurulan devletin de ismi olmuştur.[321]

Klasik medreselerde, yine aynı medreselerden mezun olmuş ders vermeye ehil fakihler, **"Şart"** olarak adlandırılan ve kabileler tarafından ödenen yıllık bir ücret mukabilinde görevlendirilmekteler. Medreselerin ilmî, idari ve eğitim olarak yönetilmesinden mesul olan fakihlere, tasarruflarında bağımsız hareket edebilmeleri için tam yetki verilmektedir. Medreseye iltihak etmek isteyen öğrencilere ise Kur'ânı Kerîm'i hıfz etmiş olmaları ve medresenin kurallarına uymaları şartı getirilmiştir. Öğrenci sayısına bir sınırlama getirilmemiştir. Öğrencilerin sayısı ders veren fakihin ilmî şöhretine ve medresenin sunduğu imkânlara bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Öğrenciye eğitimini bir medresede ya da herhangi bir sınırlama ve şart olmaksızın farklı medreselerde tamamlama imkânı verilmiştir.

---

[318] Cemîl Hamdâvî, **Menâhicu't-Taʿlîm fi'l-Medârisi'l-ʿAtîka bi'l-Mağrib İbbâne'l-ʿAsri'l-Vasît,** 1.bs., Titvân, 2018, s. 7.
[319] Ebû Saʿîd Osmân b. Saʿîd b. Abdillâh el- Kıbtî (ö.197/812). Yedi kıraat imamından Nâfiʿ b. Abdurrahman'ın meşhur iki ravisinden biri. Bkz., Tayyar Altıkulaç, "Verş", **DİA,** C.XLIII, s. 63.
[320] el-Hâtemî, **a.g.m.**, s. 7044.
[321] Muhammed el-Muhtâr es-Sûsî, **Medârisu Sûs el-ʿAtîka,** Haz. Rıdallâh Abdulvâfî el-Muhtâr es-Sûsî, Sûs, Fas, 1987, s. 50.

Klasik medreselerin tamamında eğitimin esasını fıkıh ve nahiv teşkil etmiştir. Bunların yanında ferâiz, matematik, belagat, aruz, edebiyat, tefsir, hadis ve mantık gibi tamamlayıcı ilimler de okutulmuştur. Bu derslerin her birinin okutulmasında fakih, bilinen belli başlı metinleri esass almıştır.[322] Klasik medreselerin ekseriyeti talebelerin mezun olduktan sonra günlük yaşantılarında işlerine yarayacak fıkıh, ferâiz ve matematik gibi dersleri öğretmeyi yeğlemiş, özellikle edebiyat gibi mezuniyetten sonra bir faydası umulmayan dersleri göz ardı etmiştir. Hocaların pek çoğu da vakit kaybı olduğu düşüncesiyle edebî çalışmalardan uzak durmuştur. Fakat buna mukabil bazı medreselerde edebiyata özel bir ilgi gösterilmiş ve edebiyat da diğer ilimlerin mertebesine yükseltilmiştir.[323]

Maliye, idare ve eğitim yönünden merkezî otoriteden bağımsız olan bu medreseler, hocaların ve talebelerin masraflarını karşılama hususunda sırtını kabilelere özellikle de onların zenginlerine dayamıştır. Zira medresenin gücü genellikle, hoca ve talebelerin devamlılığını sağlayan ekonomik kaynaklara bağlı olarak tezahür etmiştir.[324] Medreselere yapılan yardımlar arasında hayırseverlerin vakfettikleri gayrimenkuller, talebe ve hocaların istifade edebilmeleri için bağışlanmış kitaplar da yer almıştır.[325] Hatta ders gören talebelerden ve medrese mensuplarından vefat edenlerin defnedilebilmesi için mezarlık arsaları da vakfedilmiştir.[326] Günümüzde bu medreselerin her türlü ihtiyacı hayır kurumları ve hayırsever insanların yaptıkları bağışlarla karşılanmaktadır. Son dönemde Vakıflar Bakanlığı bu medreselerin bazılarıyla ilgilenerek öğrencilerine burs tahsis etmiştir.[327]

Modern okulların yaygınlaşması ve klasik medreselerin görevlerinin tamamına yakınını uhdesine alması klasik medreselerin gücünü kaybetmesine yol açmıştır. Bu medreselerden mezun olanların sadece fakih ve imam-hatip olmaları da medreselerin hızlı dönüşüm ve gelişmelerin farkında olan sosyal çevreyle arasındaki mesafenin giderek açılmasına sebep olmuştur. Bu durum bazı medrese mezunlarının

---

[322] el-Hâtemî, **a.g.m.**, s. 7044.
[323] el-Mehdî b. Muhammed es-Saʿîdî, **el-Medârisu'l-ʿAtîka ve İşʿâuhe'l-Edebî ve'l-ʿİlmî bi'l-Mağrib,** Vizâretu'l-Evkâf ve'ş-Şûʾûnu'l-İslamiyye, Matbaʿatu Fudâle, Rabat, 2006, s. 295.
[324] **A.e.**, s. 118.
[325] Askân, **a.g.e.**, s. 56, 57.
[326] Muhammed b. el-Kâsım el-Ensârî, **İhtisâru'l-Ahbâr ʿAmmâ Kâne bi Sağri Sebte min Seniyyi'l-Âsâr,** Thk.ʿAbdulvahhâb b. Mansûr, 2. Baskı, Rabat, 1983, s. 21.
[327] el-Hâtemî, **a.g.m.**, s. 7044.

medreselerde uygulanan müfredatın ve eğitim yönteminin yenilenmesi yönünde çağrıda bulunmalarına sebep olmuştur. 1995 yılında Tiznit'teki Adoz Derneği, "Klasik İlmî Medreselerin Çağdaş Çevreye Entegrasyonu ve Reform Perspektifi" başlığıyla bir sempozyum düzenlemiş ve bu sempozyuma çok sayıda profesör, fakih ve müfettiş katılmıştır. Bu sempozyumun sonunda klasik medreselerin reformuna dair "Adoz Bildirge"si yayınlanmıştır.

Bundan yıllar sonra klasik medreselerle ilgili olrak 1301 numaralı Kanun yayınlanmıştır. Sekiz bölüm yirmi beş maddeden oluşan kanunda klasik medreselerdeki eğitimin çağdaş okullardaki gibi düzenlenmesi öngörülmüştür. Bu kanuna göre klasik medreseler de ilk, orta, lise ve yüksekokul şeklinde dönemlere ayrılmıştır. Eğitim süreleri çağdaş okullarınkiyle aynı olan ve Din İşleri ve Vakıflar Bakanlığının gözetiminde faaliyetlerini sürdüren medreselerde hem müfredat hem de eğitim sistemi yenilenmiştir.

2004 yılında yapılan bir çalışmada Fas genelinde 156'sı bakanlığa bağlı olmak üzere 494 klasik medrese olduğu belirtilmiş ve bu medeselerde 476'sı bakanlıktan düzenli maaş alan 1531 profesör ve fakihin görev yaptığı, 6795'i burslu olmak üzere 21651 öğrencinin eğitim gördüğü ifade edilmiştir.[328]

2.3.2. Fas'ta Üniversite Kurumu

Fas, tarihinin erken dönemlerinde "üniversite" nin kuruluşunu bilen İslam ülkelerinden biri olarak kabul edilmiştir. Bu müesseseler, medeni bir kurum olmaları hasebiyle kültürün yayılması, geliştirilmesi ve toplumun kimliğinin muhafazası için gerekli görülmüştür.

Fas "üniversitesi" bugün bilinen üniversite biçiminde tezahür etmemişse de üniversite kurulması fikrinin mevcudiyeti bu bağlamdaki en önemli husus olarak görülmüştür. Bu, bilimsel bilginin yeri, zamanı ve ihtisas alanlarının belirlendiği bir düzenleme çerçevesinde ders veren nitelikli hocalar vasıtasıyla yaygın hale getirilmesi fikridir ki mezkûr şartlar gerek Fas'taki iki büyük camide gerekse doğuda İslam ülkelerindeki bazı büyük camilerde layıkıyla yerine getirilmiştir. Bu suretle camiler ilmî enstitülere dönüşmüştür.

[328] **A.g.m.**, s. 7045.

Başlangıçtan itibaren namazların edası, özellikle de cemaatle eda edilmesi dinî bir vecibe olan cuma namazı münasebetiyle Müslümanların bir araya geldikleri mekânlara İslam ülkelerinde "mescit" denilmiştir. Fakat daha sonra toplumun dinî konular hakkında bilgi sahibi olmak, hadiseler ve sorunlar hakkında ulemadan fetva almak maksadıyla mescitlere sıklıkla gidip gelmesinin sonucu olarak "mescitler" hızlı bir şekilde camiye dönüşmüştür. Böylece mescit olsun cami olsun, bu mekânlarda dinî görevlerle birlikte eğitim öğretim de verilmeye başlanmıştır ki bu gelişme daha sonra bazı camileri **Câmiʿa (Üniversite)** mesabesine taşımıştır. Böylece ister İslamî ilimlerde ve kültür seviyesinde olsun ister müesseseler seviyesinde olsun İslam medeniyetinin zenginleşmesinde en büyük pay Fas'ın olmuştur. Fas'ta eğitim kurumları başından beri cami, medrese ve zaviyeden oluşmuştur. İslam medeniyeti ile nesiller arasındaki aidiyet hissini inşa eden bu müesseseler, bu medeniyetin kıymetli organları olarak gelecek nesillere emanet edilmiştir.[329]

Fas geçen yüzyılın ortalarında bağımsızlığını geri kazandıktan sonra, klasik üniversite kurumunu önemli şehirlerde kurduğu modern üniversitelerle kuvvetlendirmiştir. Çağdaş üniversite sisteminin en gelişmişini esas alan bu kurumlar, beşerî ilimlerin yanında teknoloji ve mühendislik alanlarında topluma liyakatli insanlar yetiştirmeye devam etmektedir.[330]

2.3.3. Karaviyyîn Üniversitesi

Fes şehrindeki Karaviyyîn Camii, İslamî Mağrib'deki en büyük özgün dinî yapılardan biri olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla Fes, ev sahipliğini yaptığı, kültürel ve fikrî sahada oynadığı rol bakımından İslam dünyasındaki en eski ilim ve eğitim merkezlerinden biri olarak kabul edilen **Camiʿatu'l-Karaviyyîn(Karaviyyîn Üniversitesi)** ile meşhur olmuştur. Mescit, binasının büyüklüğü, ek hizmet binalarının çokluğu, eğitim ve entelektüel faaliyetlerin çeşitliliği sebebiyle de pek çok çalışmanın konusu olmuş, hakkında pek çok kitap kaleme alınmıştır.[331]

---

[329] Muhammed el-Kettânî, **Mesârâtu'l-Mağribiyye fi'l-Hadâre ve's-Sekâfe,** Dâru's-Sekâfe, Dâru'l-Beydâ, 2005, s.57,58.
[330] **A.e.**, s.72.
[331] el- Hâc Mûsâ ʿAvnî, "el-Karaviyyîn", **Maʿlemetu'l-Mağrib,** 23 c., Matbaʿatu Selâ, Rabat, 1989, C.XIX, s. 6624,6625.

IX. yüzyılın ortalarında Fatıma el-Fehriyye isimli üstün ahlak ve takva sahibi bir kadın tarafından yaptırılan Karaviyyîn Camii, aynı zamanda Müslüman toplumların güzel hasletlerinden biri olan gönüllü iş yapmaya ve hayırseverliğe şahane bir örnek oluşturmuştur.[332] Fatıma el-Fehriyye'nin ailesi, İdrîsi sultanı I. Yahya (848-863) zamanında Kayrevan'dan Fas'a hicret etmiştir. Fatıma'nın babası Fakîh Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Fehrî, Fas'a ulaşmasının akabinde vefat etmiş ve kızları Fatıma ve Meryem'e iyi bir servet bırakmıştır. Hem ilim öğrenmekten hem de faziletli olmaktan yana olan bu iki hanımın Hz. Peygamber'in (sav) "*Kim, Allah rızasını gözeterek bir mescit inşa ederse, Allah da ona cennette aynısını yapar."* hadisi şerifinden[333] etkilenmiş oldukları ifade edilmiştir. Dolayısıyla her ikisi de günümüze kadar ulaşan ve Müslüman kadının şanını sonsuza dek yüceltecek olan bu projeyi gerçekleştirmeye azmetmişler ve sonunda gerçekleştirmişlerdir.[334]

Murâbıtların Merrâkeş'i başkent yapmasıyla birlikte (1062) Karaviyyîn Camii İslam âleminin en mühim kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu tarihten itibaren mevcut ders halkaları dinî ilimler ağırlıklı olmak üzere hususileşmiştir. Mağrib medeniyetinin en yüksek seviyesine ulaştığı Merînîler döneminde ise Karaviyyîn ve Yeni Fes Camii'inin etrafına medreseler ve kütüphaneler inşa edilmiştir.[335] Bu dönemde muntazam bir şekilde İslam kültürünü geliştiren ve âlimler yetiştiren ilk üniversite olan Karaviyyîn'in şöhreti, İslam dünyasının her köşesine yayılmıştır. Dolayısıyla Karaviyyîn, asırlar boyu aydın zümrelerin buluştuğu, âlimler arasında ilmî tartışmaların yapıldığı ve İslam coğrafyasının her tarafından öğrencilerin ilim tahsil etmek için geldikleri bir merkez olma özelliğini muhafaza etmiştir.[336]

İspanya'nın Hristiyanlar tarafından ele geçirilmesini müteakip pek çok âlim Fas'a gelerek Karaviyyîn medresesinin eğitim kadrosuna dâhil olmuştur. Bazıları eğitim ve öğretim alanında Muvahhidlerle başlayıp Merînîlerle zirveye ulaşan

---

[332] **A.y.**
[333] **Sahîhi Buhârî,** hadis no: 450., **Sahîhi Müslim,** hadis no: 533.
[334] Abdulhâdî et-Tâzî, **Câmiʿu'l-Karaviyyîn,** 3 c., Dâru'n-Neşri'l-Maʿrife, Rabat, 2000, C. I, s. 46.
[335] Abdulhâdî et-Tâzî, "Karaviyyîn Camii", **DİA**, C. XXIV, s. 478.
[336] Kettânî, **a.g.e.**, s. 61.

gelişmeleri dikkate alarak Karaviyyîn Medresesinin dünyanın en eski üniversitelerinden biri olduğunu ileri sürmüşlerdir.[337] Bu görüşü ileri sürenlerden biri de Rus Müsteşrik Jouse Ponteleimon Krestovitich'tir (1871-1942).[338] Mısır'da yayınlanan *el-Hilâl* dergisinin 1 Temmuz 1893 tarihli on birinci sayısında kaleme aldığı "Dünyanın En Eski Bilimsel Külliyesi" başlıklı makalesinde Karaviyyîn Camii hakkındaki görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: "Şüphesiz ki dünyanın en eski külliyesi, zannedildiği gibi Avrupa'da değil Afrika'da daha önce Mağrib ülkelerinin başkenti olan Fes şehrinde inşa edilmiştir. Zira tarihi delillerle ispat edilmiştir ki o medrese (Kayrevân Külliyesi) dir.[339] Milâdî IX. yüzyılda kurulmuştur. Bu nedenle o sadece dünyanın en eski külliyelerinden biri değil aynı zamanda o dönemde öğrencilerin yüksek ilimleri tahsil ettikleri tek külliyedir. Oksford ve Bolonya sakinleri İlâhiyat kelimesinin sadece ismini bilirken, geniş Arap dünyasından başka, Avrupa ve İngiltere'den öğrenciler, yüksek ilimleri Trabluslu, Mısırlı ve Tunuslu öğrencilerle birlikte Arapça dilinde öğrenmek için Kayrevan Külliyesi'ne gelmekteydiler. Arap rakamlarını ilk olarak Avrupa'ya götüren ve asıl adı Gerbert of Aurilac olan Papa II. Silvester (946-1003) de bahsi geçen külliyede ders okumuştur."[340]

Profesör et-Tâzî'nin yüz kırk ilim kürsüsüne sahip şehir[341] olarak tavsif ettiği Fes'te o günlerde, Karaviyyîn Camii'nin şubeleri mesabesinde olan irili ufaklı mescitlerde ve medreselerde ders halkaları tertip edilmekteydi. Bu medreseler bir bakıma yüksek tahsil öğrencileri için hazırlık sınıfı işlevi görmekteydi.[342] Karaviyyîn Camii'nin temsil ettiği bu özgün eğitim sistemi Emîru'l-Muminîn Muhammed b. Yûsuf'un himayesinde de devam etmiştir. 1933 yılında orada eğitimin ıslah edilmesine dair bir genelge yayınlamıştır. Fas'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Karaviyyîn'e gelenlerin sayısında bir artış olmuş ve buradaki eğitim sistemiyle reforme edilen yeni üniversite sistemi arasında sorunlar ortaya çıkmıştır. Bunun

[337] et-Tâzî, **a.g.m.**, s. 478.
[338] Arap asıllı Rus müsteşrik. Moskova ve Kazan'da ilahiyat okumuş ve Kazan Üniversitesinde Arapça ve Fransızca dersler vermiştir.1899 yılında İslam itikadına ve tarihine dair bir çalışma olan Muʿtezile konulu tezi yayınlanmıştır. 1916 yılında üniversitede İslam Hukuku dersleri vermiştir. Ekim devriminden sonra Bakü Üniversitesinde profesör olarak çalışmıştır. Bu dönemde Kafkasya tarihine dair Arapça belgeler konusunda çok kıymetli çalışmalar yapmış, değerli eserler telif etmiştir. 1871 yılında doğmuş ve 1942 yılının ocak ayında Bakü'de ölmüştür. Bkz.: et-Tâzî, **a.g.e.**, C.I, s. 140.
[339] Bilindiği üzere Kayrevan Camii Tûnus'tadır. Yazarın metinde Fes şehri üzerinde ısrarla durması ve medresenin yapım tarihini IX. yüzyıl olarak vermesi, niyetinin Karaviyyîn Camii olduğunu göstermektedir. Bkz.: **A.e.**, s. 116.
[340] Jouse Ponteleimon Krestovitich, "Akdemu Medrese Kulliye ʿİlmiyye fi'l-ʿÂlem", **Mecelletu'l-Hilâl,** S. 11, 1893, s. 420.
[341] et-Tâzî, **a.g.e.**, C.II, s.370.
[342] Kettânî, **a.g.e.**, s. 67.

üzerine 1963 yılında yayınlanan bir genelge ile Karaviyyîn Üniversitesi kurulmuştur. Bu üniversiteye bağlı olarak aynı sene içerisinde Fes şehrinde Şeriat Fakültesi, Tetvan'da Usûlu'd-Dîn Fakültesi ve Merrâkeş'te Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesi açılmıştır. Rektörlüğü hâlâ Fes'te olan üniversitenin son fakültesi olan Şeriat Fakültesi, 1979 yılında Agadir yakınlarındaki Ayt Melûl 'da açılmıştır.[343]

2.3.4. Fas'taki Diğer Üniversiteler

V. Muhammed Üniversitesi: Fas'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra 1957 yılında Rabat Üniversitesi olarak kurulmuştur. Yüksek eğitim kurumlarını Himaye Dönemi'nden devralan üniversite, bağımsızlık sonrası Fas'ta açılan ilk üniversite olmuştur. V. Muhammed Üniversitesi, hakiki manada eğitim faaliyetlerine ilk olarak edebiyat ve sosyoloji fakülteleriyle başlamıştır. Üniversitenin yapılandırılmasına dair 21 Temmuz 1959 tarihli genelge ile üniversite bünyesinde fen, hukuk, iktisat ve sosyal bilimler fakülteleri açılmıştır. Rabat'taki bu müesseseler, Dâru'l-beydâ, Fas ve Kuneytara şehirlerinde açılan şubelerle güçlendirilmiştir. Daha sonra bu şubeler yeni ilavelerle birlikte 1975 ve 89 yıllarında yeni üniversitelere dönüşmüştür.

V. Muhammed Üniversitesi, bağımsızlık sonrası Fas'ta, üniversite eğitimi konusunda ister çerçeve oluşturma konusunda olsun ister ilk dönem seçkin hocalar eliyle bilimsel-kültürel çeşitlilik ve üniversite tecrübesi oluşturma bakımından olsun öncü bir rol oynamıştır. 1992-93 öğretim yılının başında üniversite, Agdâl V. Muhammed Üniversitesi ve Sûs V. Muhammed Üniversitesi olarak ikiye ayrılmıştır. Agdâl'daki üniversite bünyesinde sosyoloji, fen bilimleri, hukuk, iktisat ve sosyal bilimler fakülteleri, Sûs'taki üniversitenin bünyesinde ise tıp, eczacılık, diş hekimliği, eğitim bilimleri, hukuk, iktisat ve sosyal bilimler fakülteleri yer almaktadır.[344]

II. Hasan Üniversitesi: Rabat'taki V. Muhammed Üniversitesi'ne bağlı fakültelere ilave edilen yeni kurumlarla birlikte resmî olarak 1975 yılında Dâru'l-beydâ'da kurulmuştur. Bu üniversitenin bir şubesi 1989 yılına kadar Muhammediye'de faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu tarihte üniversite ʿAynu'ş-Şok ve Muhammediye şubeleri olarak ikiye ayrılmıştır. ʿAynu'ş-Şok şubesinin bünyesinde

[343] Ahmed et-Tevfîk, "el-Câmiʿâtu'l-Mağribiyye", **Maʿlemetu'l-Mağrib,**, C. IX, Rabat, 1989, s. 2873.
[344] Tevfîk, **a.g.m.**, s. 2873.

edebiyat, fen bilimleri, hukuk, iktisat, sosyal bilimler, tıp, eczacılık, diş hekimliği fakülteleri ile elektrik ve mekanik yüksekokulları yer almaktadır. II. Hasan Üniversitesi Muhammediye şubesinde edebiyat, fen bilimleri, hukuk, iktisat, sosyal bilimler ve bilim teknik fakülteleri hizmet vermektedir. [345]

Kral II. Hasan döneminde, üniversite öğrenimine rağbetin artması sebebiyle 1984 yılında Muhammediye şehrinde, yine kendi adının verildiği bir üniversite kurulmuştur. Fas'ın iki büyük şehri Rabat ve Dâru'l-beydâ arasındaki stratejik konumu sebebiyle özel bir öneme sahip olan üniversite, başarılı yönetim ve akademik personel sayesinde büyük bir şöhrete kavuşmuştur. [346] Fes şehrinde kurulmuş olan Asrî Üniversite ise 1975 yılında modernize edilmiş ve üniversiteye Alevî Devleti'nin en meşhur krallarından biri olan Sîdî Muhammed b. Abdullah'ın **(**1721-1790) adı verilmiştir. Başlangıçta Rabat'taki V. Muhammed Üniversitesi'ne bağlı olan fakülteleri bünyesinde toplamış, daha sonra iki adet edebiyat fakültesi (Zahru'l-Mihrâz ve Sâys) ve fen bilimleri, hukuk, iktisat, sosyal bilimler fakülteleri ve yüksek teknoloji okulu ile faaliyet alanını genişletmiştir.[347]

1978 yılında Fas'ın doğusunda yer alan Vecde şehrinde, daha önce Fas Üniversitesine bağlı bir fakülte olan I. Muhammed Üniversitesi açılmıştır. Üniversite bünyesinde hukuk, edebiyat, fen bilimleri, tıp ve eczacılık fakülteleri ile Nador Çok Programlı Eğitim Fakültesi yer almaktadır.[348] Önde gelen Mâlikî fakihlerinden Kâdî ʿİyâd'ın (ö.1149) adını taşıyan üniversite Merrâkeş'te 1978 yılında açılmıştır. Üniversitenin bünyesinde halen iki edebiyat fakültesi, iki fen bilimleri fakültesi ve bir teknoloji yüksekokulu faaliyet göstermektedir. Meknâs şehrinde 1982 yılından beri Fes üniversitesine bağlı olarak faaliyet gösteren edebiyat ve fen bilimleri fakülteleri 1989 yılında müstakil bir üniversiteye dönüştürülerek Mevlây İsmâʿîl'in (1645-1727) adı verilmiştir. Bu yeni üniversite daha önceki iki fakülteye ilaveten bünyesine hukuk, iktisat, sosyal bilimler fakülteleriyle teknik yüksekokulunu ve Reşîdiye'deki teknik ilimler fakültesini katmıştır. Aynı şekilde 1982 yılına kadar Fas Üniversitesine bağlı olarak Titvan'da faaliyet gösteren fakülte, 1989 yılında müstakil

[345] https://www.marefa.org (çevrimiçi 15.10.2022)
[346] www.marefa.org (çevrimiçi 15.10.2022)
[347] Tevfîk, **a.g.m.**, s. 2874.
[348] www.marefa.org (çevrimiçi 15.10.2022)

bir üniversite olmuş ve bu yeni üniversiteye Abdulmelik es-Saʿdî'nin (ö.1578) ismi verilmiştir. 1989 yılında Cedîde şehrinde, 1986 yılından itibaren Dâru'l-beydâ'daki II. Hasan Üniversitesine bağlı olan edebiyat fakültesi, 1989 yılında müstakil bir üniversiteye dönüştürülerek üniversiteye Fas'ın geç dönem selefîlik hareketinin önemli şahsiyetlerinden Şuʿayb ed-Dukâlî'nin (1878-1938) ismi verilmiştir. Stat şehrinde bu üniversiteye bağlı olarak, teknik ilimler fakültesi ve millî ticaret ve işletme enstitüsü açılmıştır. V. Muhammed Üniversitesine bağlı olarak Kuneytra şehrinde faaliyet gösteren edebiyat ve fen fakülteleri, 1989 yılında müstakil bir üniversite olmuş ve üniversiteye İbn Tufeyl adı verilmiştir. Agadir şehrindeki İbn Züheyr Üniversitesi ise 1986 yılında açılmıştır.[349]

el-Ehaveyn Üniversitesi: Fas'ın dünya üniversiteleriyle rekabet eden en önemli ilim merkezlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bazı batılı medya organları bu üniversiteyi "Arap Harvard'ı" olarak adlandırmıştır.[350] el-Ehaveyn Üniversitesi Atlas Dağlarının eteklerinde İfran şehrinde yer almaktadır. Kendine özgü mimarisi, harika coğrafi konumu ve sahip olduğu modern ekipmanlarıyla üniversite, Arap ve dünya üniversiteleri arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Üniversite 1992 yılında, dünyanın her tarafından öğrenci ve araştırmacıları cezbedecek ve medeniyetlerin buluşma yeri olacak bir merkezin inşasını murat eden Kral II. Hasan tarafından kurulmuştur. Sosyoloji, iktisat ve iletişim fakültelerinde yüksek kalitede eğitimin verildiği üniversitede eğitim dili İngilizcedir.[351]

2.4. Edebî Cemiyetler

Bir ülkedeki edebiyat meclisleri, o ülkedeki kültürel hayatın tezahürlerinden biridir. Bu türden meclisler toplumdaki kültürel canlılığı, toplumdaki aydın zümrenin çeşitli edebî ve entelektüel konular etrafında münazara yapma, fikir teatisinde bulunma arzularını yansıtmaktadır. Bu sebepledir ki bu meclislerin tarihi, halkların zihin dünyalarının bir kaydı olmasının yanında, tarihin belli döneminde toplumun

[349] Tevfîk, **a.g.m.**, s. 2874.
[350] https://www.startimes.com (çevrimiçi, 15.10.2022)
[351] www.marefa.org (çevrimiçi 15.10.2022

kültürel ilgi alanlarındaki gelişim ve değişim süreçlerinin takip edilebilmesi için yardımcı bir araç olarak kabul edilmiştir.[352]

2.4.1. Fas'ta Edebiyat Kulüpleri Olgusu

Faslılar edebî faaliyetlerin icra edildiği meclisleri erken dönemde tanımıştır. Bu olgu Murabıtlar döneminden günümüze ülkede hüküm süren devletlerin ve hükümdarların tarihiyle ilişkilendirilmiştir.[353] Mesela edebiyat ve şiire, özel bir ihtimam gösteren Emir Alî b. Yûsuf zamanında Murabıtlar Devleti'nde edebî faaliyetler büyük bir gelişme göstermiştir. Emirin şair ve edipleri taltif ve teşci etmesi üzerine Endülüslü şair ve edipler heyetler halinde onun sarayına gelerek meclislerine iştirak etmişlerdir.[354] Yine Muvahhid hükümdarı Yaʿkûb el-Mansûr'un Meclisi, seçkin kişilerin, ediplerin, ilim ve fen erbabının da meclisi olmuştur.[355] Aynı şekilde kaynaklar, iyi bir şair, hattı güzel ve belâğâtı kuvvetli bir yazar, râvileriyle birlikte hadislere vâkıf, hafızı Kur'ân, matematik ve Arabi ilimlerde bilgi sahibi, usulü din ve mantık konularına hâkim, âlimlerle fıkhi meseleleri tartışıp müzakere edecek kadar fakih olan Merînî sultanı Ebû ʿİnân'ın meclislerinden bahsetmiştir.[356] Saʿdîler döneminde, özellikle Mevlây Ahmed el-Mansûr zamanında edebi ve ilmi faaliyetler büyük bir gelişme göstermiştir.[357]İlim ve irfanı yaymakta pek hevesli olan Mansûr farklı görüşleri dinlemek, çeşitli meselelerin cevabını bulmak için meclisler düzenlemiştir. Bu dönemdeki ilmî meclisler, en muntazam ve en verimli meclisler olarak kabul edilmiştir.[358]

Fas'ta yönetimden bağımsız, ilim erbabının öncülüğünde edebî ve ilmî faaliyetlerin icra edilebileceği mahfillerin, meclislerin ve kulüplerin ortaya çıkmasında bazı amiller etkili olmuştur. Bu amillerden ilki ve en belirleyici olan ise doğudan Fas üzerine esen ve beraberinde doğunun, Fransızların Mısır'a saldırmalarının ertesinde, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren aşina olduğu, edebî ve

---

[352] Muhammed Ehamîde, "en-Nâdi'l-Cerrârî, Safhatun min Târîhi's-Sekâfeti'l-Mağribiyye", **el-Menâhil,** s. 19.
[353] Muhammed Kâsımî, "Zâhiretu'l-Endiyeti'l-Edebiyye bi'l-Mağrib", **el-Menâhil,** s. 49.
[354] Sallâbî, **a.g.e.**, s.210.
[355] Selâvî, **a.g.e.**, C.II, s. 201.
[356] **A.e.**, C. III, s. 205, 206.
[357]Abdulkerîm Kerîm, **el-Mağrib fî ʿAhdi'd-Devleti's-Saʿdiyye,** Cemʿiyyetü'l-Muerrihîne'l-Mağâribe, Rabat, 2006, s. 307.
[358] Kâsımî, **a.g.m.**, s. 49.

entelektüel uyanışın emarelerini taşıyan etkili değişim rüzgârları olmuştur. Fransızların bu saldırısı, Batı ile doğrudan temas kurulabilmesi sebebiyle toplumu ve düşünce yapısını derinden etkilemiştir. Dolayısıyla da İslamî ve Arap karakteri muhafaza edilmekle birlikte, Fransa ve Avrupa'daki edebiyat mahfilleri tarzında, meclisler ve kulüpler teşekkül etmiştir. Bu kulüplerden, ʿAbbas Mahmûd el-ʿAkkâd'ın meclisi ve Ahmed Lutfî es-Seyyid, Halîl Mutran ve Mustafa Sadık er-Râfiʿî gibi dönemin önde gelen edip ve müfekkirlerinin müdavimleri arasında yer aldığı Edibe Mey Zeyyâde'nin salonunun şöhreti ülke sınırlarını aşmıştır.

İkinci amil Avrupa'ya giden diplomat ve resmî heyetlerin seyahatlerinde tecelli etmiştir. Bu seyahatler sırasında Batı ile yakından temas kurulmuş, Avrupa toplumu ile Fas toplumu mukayese edilerek, birinin geri kalması diğerinin ise ilerlemiş olmasının sebeplerini inceleme imkânı elde edilmiştir.

Üçüncü amil ise yüksek vatanseverlik duygusuna sahip bir Fas toplumunun ortaya çıkmasına neden olan sömürge olmuştur. Bu da ilim adamları, fakihler ve edebiyatçılardan bir grup hevesli vatanseveri siyasi, entelektüel, edebî, fıkhi, nahvi ve sosyal mevzular ile sair millî meselelerin müzakere edilebileceği bir dizi meclis, kulüp ve salon açmaya teşvik etmiştir.[359]

Hür yayın yapma imkânının olmadığı, yayınlanmasına müsaade edilen gazete ve dergilerin de sıkı bir şekilde kontrol edildiği Himaye Dönemi'nde ise söz konusu meclisler iletişim görevini ifa etmiştir. Faslı edip ve yazarlar sosyal, edebî, entelektüel mesele ve olguların pek çoğunun ders halkalarında hatta çağdaş okullarla üniversitelerde ilgi ve uygulama alanı bulamadığı bu dönemde, edebiyat meclislerinin, salonlarının mesajını, eğitim, edebiyat ve millî mevzulardaki rolünün önemini kavramışlardı. Bu sebeple zenginlerin, ilim adamlarının ve ediplerin haneleri fikir teatisi, müzakere, araştırma ve tahlil, eleştiri ve münakaşa gibi edebî konuların icra edilmesine uygun mekânlar olmuştur. Bu şekilde kültürel boşluğun doldurulmasına, ilim ve siyaset adamları arasında bir tür iletişimin sağlanmasına gayret edilmiştir. Ayrıca buradaki **"Kulüp"** lafzından, bu oluşumların dünyadaki

[359] Muhsin Aʿmâr, "Zâhiretu'l-Endiye ve's-Salonâti'l-Edebiyye fî Fransa ve Ûrubba", **el-Edebü'l-Mağribiyyu'l-Hadîs ve'l-Muʿâsır: et-Târîh ve'l-Hitâb,** Külliyetu'l-Âdâb ve'l-ʿUlûmi'l-İnsâniyye, el-Kuneytra, Matbaʿatu'l-Emîne, 2014, s. 503.

diğer kulüplere ya da bu gaye ile inşa edilmiş edebiyat mahfillerine benzediği kanaatine varılmamalıdır. Fas'ta herhangi bir mahalde, hanede veya dükkânda icra edilen edebî meclislere **en-Nâdî (Kulüp)** denilmiştir ve bu meclisler genel olarak oluşuma öncülük eden zevatın adıyla anılmıştır.[360] Muayyen bir kültür merkezine bağlı olmayan bu meclisler sahraya, köylere, varoşlara dağılmış; steplere, ovalara, kasabalara ve büyük şehirlere kadar yayılmıştır.[361]

2.4.2. Rabat'taki Edebiyat Meclisleri

Geçen yüzyılın yirmili otuzlu yıllarında Rabat'ta yaşanan edebî uyanış, buradaki edebiyat meclislerinin ve salonlarının gelişmesine yardımcı olmuştur. Şehirde bulunan on beşten fazla mecliste ki merhum Abdullah el-Cerrârî bu meclisleri edebiyatın koltuk değnekleri olarak tesmiye etmiştir, genel olarak edebiyat piyasasında revaçta olan mevzular okunmuş, müzakere edilmiştir. Bu meclislerin kutbu mesabesinde olan zevat ise donanımları ve edebî kabiliyetleriyle tezahür etmiştir. Rabat'taki on beşi aşkın meclis arasında **Candârî ve Cerrârî Meclisleri** ağırlıklı olarak edebî karakterleriyle öne çıkmıştır.[362]

en-Nâdî el-Candârî (Candârî Meclisi): Rabat'taki edebiyat meclislerinin en meşhurlarından biri Muhammed b. Mustafa Bûcandâr'a nispet edilen **en-Nâdî el-Candârî**'dir. Bûcandâr, 1890 yılında Rabat'ta doğmuş, eğitimini Rabat'ın önde gelen âlimlerinin yanında tamamlamıştır. Himaye Dönemi'nde Fransız Genel Valisinin yanında mütercim olarak çalışmış, bilahare enstitüye Arapça hocası olarak tayin edilmiştir.[363]

Muhammed Bûcandâr 1917 yılında Fes şehrine giderek burada Abdulhay el-Kettânî'nin kütüphanesinde bir müddet araştırma yapmıştır. Rabat'a döndükten sonra yakalandığı hastalık sebebiyle yürüme kabiliyetini kaybetmiştir. 1920 yılının başından itibaren Bûcandâr'ın, Rabat'ın Bukrûn Mahallesi Vazzehrâ Sokağı'ndaki evi

[360] Kasımî, **a.g.m.**, s. 50,
[361] Azîz Bûyğef, "el-Endiyetu'l-Edebiyye ve's-Sakâfe fî Selâ", **Devriyye Kâne et-Târihiyye,** S. 48, 2018, s. 160 - 166.
[362] Kâsımî, **a.g.m.**, s. 51.
[363] Muhammed b. el-ʿAbbâs el-Kabbâc, **el-Edebu'l-ʿArabî fi'l-Mağribi'l-Aksâ,** 2 c., Matbaʿa Dâru'l - Menâhil, Vizâretu's-Sekâfe, Rabat, 1929, C.I, s. 66.

âlim, edebiyatçı ve ilim talebesi dostlarından pek çoğunun bir araya geldiği, ilmî bir meclis olmuştur.[364]

Candârî Meclisi, edebiyata özellikle şiire büyük önem veren az sayıda meclisten biri olmuştur. Bu da önde gelen şair ve ediplerin tatil günlerinde buraya gelerek kaside, münazara ve münakaşa gibi edebî konuları müzakere etmelerini sağlamıştır. Bütün bunlara ilave olarak meclis; romanların sahnelenmesi, öğrencilere yardım verilmesi, başarılı olanların mükâfatlarla teşvik edilmesi, ilimde ve sanatta isim yapmış şahsiyetler için saygı törenleri düzenlenmesi gibi faaliyetlerde de bulunmuştur.[365]

Bu meclisin müdavimlerinden olan Dr. Abdulkerîm Kerîm, Fas'ın diğer şehirlerinde bu meclisin bir benzerinin olmadığını ve meclisin bu şöhretini, bazı konularda münazara yapmak, sohbet etmek, araştırma yapmak, kaside ya da edebiyata dair yenilikleri müzakere etmek maksadıyla buraya gelen şair, yazar, edip ve âlimlerin sayesinde elde ettiğini ifade etmiştir.[366]

Öncüsü Muhammed Bûcandâr'ın vefatıyla birlikte meclisin onun evinde sönen kandili, Abdullah el-Cerrârî'nin evinde yanmaya devam etmiştir. Cerrârî evinde devam eden edebî meclislerde, Candârî Meclisi'nin müdavimlerine ve Arap edebiyatı araştırmacılarına çok değerli hizmetler sunmuştur.[367]

Nâdî el - Cerrârî (Cerrârî Meclisi): Cerrârî Meclisi'nin doğuşu, 1930 yılında Fransız himaye yönetiminin Faslı Berberiler ile Araplar arasına tefrika sokarak ülkedeki İslam inancını ve millî birliği zayıflatmak gayesiyle yayınladığı Berberi Genelgesi ile aynı zamanda olmuştur. Üyeleri arasına bağımsızlık talep eden belgeye imza koyanlardan birisi olan Eğitimci Şair el-Hâc Osmân Curyo gibi millî kurtuluş hareketine mensup seçkin şahıslardan bir grubu dâhil etmiş olması, bu meclisin kurulmasının tesadüf eseri olmadığı inancını doğurmuştur.[368]

---

[364] Muhammed b. Mustafa Bûcandâr, **el-İğtibât bi Terâcimi Aʿlâmi'r-Rabat,** Thk. Abdulkerîm Kerîm, Rabat, 1987, s. 2, 3.
[365] Kâsımî, **a.g.m.**, s.53.
[366]Bûcandâr, **el-İğtibât bi Terâcimi Aʿlâmi'r-Rabât,** Thk. Ahmed b. Abdulkerîm Necîb, Merkez Necîbveyh li'l-Mahtûtât, Casablanca, 2014, s. 4.
[367] Kâsımî, **a.g.m.**, s. 54.
[368] Ehamîde, **a.g.m.**, s. 21.

Bu meclis, kuruluşundan 1983 yılında kurucusunun vefatına kadar geçen zaman diliminde, ilki yabancı himayesinin gölgesinde, ikincisi ise Fas'ın bağımsızlığa geçiş sürecinde geçen iki farklı döneme şahit olmuştur. Tabiatıyla Cerrârî Meclisi'ndeki oturumlar bütün bu değişimlerin gölgesinde icra edilmiş ve yeni ortaya çıkan konular ve durumlar meclis içerisinde enine boyuna tartışılmıştır. Meclis 1955 yılına kadar faaliyetlerini kurucusunun da doğum yeri olan Rabat'taki eski şehir bölgesinde icra etmiş, bilahare şehrin dışına Duyûru'l-Câmiʿ Mahallesi'ne taşınmıştır. Allâme Abdullah el-Cerrârî, edebiyat sohbetlerinin düzenlenmesi için cuma gününü seçmiştir. Oğlu Abbas el-Cerrârî bu seçimle ilgili olarak şunları söylemiştir: "Bu meclis her vakit açıktı yalnız Cuma günleri ikindi namazını müteakip umuma tahsis edilmişti. Bu gelenek, babasını kastederek, onunla 1930 yılında başlamış ve hayatının son Cuma gününe kadar bir kez olsun aksamadan devam etmiştir."[369]

Bu meclisin oturumlarına has, karşı çıkılmadan uyulması icap eden bazı usul ve kaideler belirlenmiştir. Meclisin kurucusu Abdullah el-Cerrârî, burada ele alınacak mevzuların belirlenmesi ve yapılan konuşmaların kayıt altına alınmasına büyük önem vermiştir. Bu kayıtları tutanak haline getiren büyük oğlu Profesör Abdulvâhid, 1965 yılının yazında söz konusu tutanaklara yazmış olduğu mukaddimede bu oturumlara dair şunları söylemiştir: "Bunlar, şiirden lügate, nahivden mantığa, tarihten diğer mevzulara kadar çok sayıda konunun ele alındığı sunumlardır. Biz bu sunumlardaki faydalı bilgileri ve konuşmacılardan kopup gelen şiirleri kaydetmek için yanımıza kâğıt kalem alırdık."

Cerrârî, konuşmacıların ve konuşmaya müdahil olanların belirlenen mevzuya bağlı kalmaları hususunda azami gayret göstermiş, mevzuyu bir şekilde farklı alanlara çekmek isteyenlere müsaade etmemiştir. Önceki oturumların notları sonraki oturumlarda okunmuş, yorumlanmış ve gerekli görülmesi durumunda bazı düzeltmeler yapılmıştır.[370]

Nâdî el-Cerrârî, sadece Rabat'taki âlim ve edebiyatçılarla sınırlı kalmamış aksine Rabatlı olmayan ve Rabat'a gelen âlim ve ediplerin de buluşma mekânı olmuştur. Edebî ve entelektüel savların yarışma arenası olması hasebiyle bu meclis, millî kültürün gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır. Ayrıca Millî Bağımsızlık

[369] **A.g.m.**, s. 23.
[370] Kâsımî, **a.g.m.**, 55.

Hareketi'nin öncülerinin buluşma yeri olan meclis, hem kültürel hem de millî çalışmaların yönlendirildiği bir mekân olmuştur.[371]

1983 yılında Abdullâh el-Cerrârî'nin vefatından sonra meclisin idaresinin oğlu ʿAbbâs el-Cerrârî tarafından üstlenilmiş olması, bu edebî geleneğin sürdürülmesinin yanında meclisin geliştirilmesi ve etki alanının genişletilmesinin teminatı olmuştur. Meclis bu ikinci dönemde ilk dönemin sabitelerini muhafaza ederek, daha büyük bir açılım yapma ve kültürel aktivitelerin daha geniş bir alana yayılması gayretleriyle temayüz etmiştir.

ʿAbbaâs el-Cerrârî, ikinci döneminde edebiyat meclisine taze kan pompalamaya gayret etmiştir. Bunun için de yeni üyelere alan açmış, üniversite hocalarından seçkin bir grubu bu meclise dâhil etmiştir. Hayatlarının önemli bir bölümünü Himaye Dönemi'nde yaşamış yaşlı âlimler, fakihler ve ediplerin oluşturduğu birinci kuşakla bağımsızlık döneminde yetişen, okuyan ve şekillenen genç kuşağı bir araya getirmiştir. İki kuşak arasındaki bu buluşma Cerrârî Meclisi'ne ve meclisteki oturumlara pek çok yönden zenginlik ve çeşitlilik kazandırmıştır.[372]

2.4.3. Selâ'daki Edebiyat Meclisleri

Selâ'daki edebiyat meclislerinin buradaki entelektüel ve kültürel hareketlerde derin ve önemli bir etkisi olmuştur. Bu meclislerde çoğunlukla ilmî müzakereler yapılmış, müphem mevzular izah edilmiş ve müşkül olan hususlar çözüme kavuşturulmuştur. Dolayısıyla bu meclisler âlimler ve edebiyatçıların özgür bir ortamda muhavere yaptıkları, tartıştıkları, fikir teatisinde bulundukları ve bilimin mükemmelliğine ulaşma yolundaki zorlukları aşmak için çaba sarf ettikleri mahfiller olmuştur.[373] Selâ şehrindeki meşhur meclislerden bazıları şunlardır:

en-Nâdî es-Subeyhî (Subeyhî Meclisi): Selâ şehrinin önde gelen şair, edip ve âlimlerinden olan Ebû Abdullah es-Subeyhî'ye (ö.1969) nispetle bu isimle anılmıştır.[374] Subeyhî'nin evi hem Fas içinden hem de Fas dışından gelen âlim, edip ve şairlerin bir araya gelme mekânı olmuştur. Buraya gelenler, özellikle de

[371] **A.g.m.**, s. 56.
[372] Ehamîde, **a.g.m.**, s. 25,26.
[373] Bûyğef, **a.g.m.,** s. 161.
[374] Kâsımî, **a.g.m.**, s.58.

yabancılar, arzu ettikleri her şeyi bulabilmişlerdir. Daha doğru bir ifadeyle onun evi, meşrepleri ve zevkleri farklı olan insanların toplanarak ilmî, edebî ve tasavvufî konularda münakaşa ve müzakereler yaptıkları halka açık bir foruma dönüşmüştür.[375]

Bu meclis özellikle geride bıraktığı ilmî ve edebî ürünlerin bolluğu, meclislerinden taşan ilmî, edebî feyz ile şairlerin daha önce yazdıkları ya da irticalen mecliste coşkuyla okudukları şiirler sebebiyle hak ettiği bir şöhrete kavuşmuştur. Şüphesiz bu meclislerdeki oturumların belgeleri, ister şahıslar seviyesinde ister eserler seviyesinde olsun, Fas edebiyatının gizli kalmış yönlerini aydınlatmada ve bu edebiyatın zenginleşmesinde önemli katkılar sunmuştur.[376]

en-Nâdî en-Nâsırî (Nâsırî Meclisi): *el-İstiksâ'* nın müellifi Allâme Ahmed b. Hâlid en-Nâsırî'ye nispet edilmiştir. Maalesef bu mecliste icra edilen edebî, kültürel tartışma ve müzakerelere ışık tutacak verilere ulaşılamamıştır.[377]

En-Nâdî el-Edebî el-İslamî (İslam Edebiyatı Meclisi): Selâ şehrindeki meclislerin en meşhuru olan "İslam Edebiyatı Meclisi" 1927 yılında kurulmuştur. Bu kuruluş kendisine hedef olarak edebî konferanslar düzenlemek ve ilmî düşünceyi yaygınlaştırmak suretiyle eğitim ve öğretim ruhunu canlandırmayı seçmiştir. Selâ'da ilim ve kültürü geliştirme tutkusuna ilaveten bazı Fas şehirlerindeki uygulamaları örnek almak suretiyle öğrenci ve hocalar arasındaki dostane ilişkileri sağlamlaştırmak, özellikle Kur'ân-ı Kerîm'in de dili olan Arapçayı ve diğer ilimleri ihya etmek bu meclisin kurulmasında çok önemli bir rol oynamıştır.[378]

1927 yılında kurulmasına rağmen resmî otorite tarafından 1929 yılında tanınan[379] Selâvî Edebiyat Meclisi, edebî konferanslar tertip etmeye önem vermiş ve bu konferanslar sayesinde yeni değerlere ulaşmanın yolunu ve ilmin en yüce merhalelerini gerçekleştirmenin değerini idrak etmiştir. Bunun için de toplumdaki

---

[375] Abdullah el-Cerrârî, **min Aʿlâmi'l-Fikri'l-Muʿâsır bi'l-ʿAdveteyni'r-Rabat ve Selâ,** 2 c., Matbaʿatu'l-Emniyye, Rabat, 1971, C.II, 123.
[376] Kâsımî, **a.g.m.**, 58, 59.
[377] **A.g.m.**, s. 59.
[378] Bûyğef, **a.g.m.**, s. 161.
[379] Kâsımî, **a.g.m.**, s. 59.

cehaletle mücadele etmeyi, zalim cehaletin prangalarını kırmayı kendisine görev addetmiştir.[380]

Nâdî Muhammed el-ʿArabî Maʿnînû (Muhammed el-Arabî Meclisi): Bu yazarın hanesi her gün yazarlar, edebiyatçılar ve şairlerle dolup taşmıştır. Bu meclis canlılığı, entelektüel faaliyetleri ve edebiyat piyasasında revaçta olan münazara ve müsamereleriyle darbı mesel olmuştur. Öyle ki katılımcılar açısından bir zevke dönüşen oturumlarına herkes, bir kere bile olsa katılmak istemiştir.

Nâdî el-Udebâ (Edebiyatçılar Meclisi): 1903 yılı Şubat ayında bu mecliste Muhammed Ebâ Hanînî, Alman Şair Rainer Maria Rilke (ö.1926)[381] hakkında bir konferans vermiş ve konferansında şairin, "Edebiyat Yolundaki Bir Gencin Mektubuna Cevap" başlıklı bir metnini Arapçaya tercüme etmiştir.[382]

2.4.4. Fes'teki Edebiyat Meclisleri

Eskiden beri Fes şehri, öğrencilerin ve ilim adamlarının seyahat ettikleri önemli ilmî merkezlerden biri olmuştur. Diğer Fas şehirlerinde olduğu gibi bu ilim şehrinde de çok sayıda edebi cemiyet teşekkül etmiştir.

Nâdî el-Musâmerât (Sohbet Meclisi): Bu mecliste bir dizi sohbet tertip edilmiştir. Bu sohbetlerin en meşhuru, *Târîhu'ş-Şiʿr ve'ş-Şuʿarâ* (Fas'ta Şiir ve Şairlerin Tarihi) kitabının müellifi Ahmed en-Numeyşî'nin 1924 yılında yapmış olduğu konuşmadır.

Meclisi Mevlây İdrîs b. Abdulhâdî el-ʿAlevî (Mevlay İdrîs b. Abdulhâdî el-ʿAlevî' nin Meclisi): İlim adamları ve ediplerin davet edildiği bu meclisler halka açık alanlarda icra edilmiştir. Abdullah el-Fâsî el-Fehrî (ö.1930)[383] burada 1915

[380] Bûyğef, **a.g.m.**, s. 162.
[381] **Rainer Maria Rilke** (d. 4 Aralık 1875, Prag - ö. 29 Aralık 1926, Montrö, İsviçre), Alman lirik şiirinin en önemli temsilcilerinden biridir. Bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Rainer_Maria_Rilke
[382] Kâsımî, **a.g.m.**, s. 60.
[383] Abdullah b. Abdusselâm el-Fehrî el-Fâsî, 24 Ekim 1871 yılında dünyaya gelmiştir. Karaviyyîn medresesinde tahsilini tamamladıktan sonra edebiyat ve şiire yönelmiş ve bu alanda önde gelen şahsiyetler arasında yer almıştır. Bir müddet Karevyyîn Medresesi vakıflarının idaresini yürütmüş, bilahare Sultan Mevlây Abdulhafîz'in sarayında kâtiplik, Paris'te büyükelçilik, Fas Bölgesi'nde kadılık ve Tanca Bölgesi'nde sultana naiplik yapmıştır. Bkz. https://ar.wikipedia.org/wiki/عبد_الله_الفاسي (çevrimiçi 04.12.2022)

yılında, kaleme aldığı *Hadîkatu't-Taʿrîs fî Vasfî Zahâmeti Pârîs* adlı kitabı ve Paris hatıraları etrafında bir sohbet yapmıştır.

Nâdî Ahmed b. el-Me'mûn el- Belğîsî (Ahmed b. el-Me'mûn el- Belğîsî Meclisi): Ahmed b. el-Me'mûn'un hanesi; ilminden, irfanından ve kütüphanesinden istifade etmek isteyen öğrenci, âlim ve tasavvuf muhiplerinin sürekli ziyaret ettikleri bir mekân olmuştur. Bu meclislerde ilmî ve güncel mevzular etrafında fikir teatisinde bulunulmuş, müzakereler yapılmıştır. Perşembe günleri hariç haftanın diğer günlerinde bu meclisler icra edilmiştir. Perşembe günleri ise sadece önde gelen ilim adamlarına tahsis edilmiştir.

Nâdî Muhammed b. Ahmed el-Kurdûdî (Muhammed b. Ahmed el-Kurdûdî Meclisi): Edebî kitapların okunduğu bu kulüp, şairlerin şiirlerini sunduğu ve irticalen şiir müsabakalarının icra edildiği bir mahfil olarak temayüz etmiştir.[384]

2.4.5. Sûs' taki Edebiyat Meclisleri

Düzenli olarak bazen de önemli görülen bir hadise üzerine edebiyat seminerleri ve meclisleri düzenleme hususunda Sûs meclisleri dikkate değer bir yere sahip olmuştur. Önemli gördükleri bir doğum hadisesi, bir edibin, ilim adamının gelişi veya uğurlanması, bir düğün vesilesi ya da okutulan bir eserin hatmedilmesi yahut başka bir münasebetle meclis reisinin huzurunda konuşmalar yapılmış, şiirler okunmuştur.[385]

Sûs' ta edebî meclis düzenlenmesine vesile olan en önemli münasebetlerden biri de Tâhir el-İfrânî Medresesi öğrencilerinden birinin başkanlığında büyük âlimlerden müteşekkil bir İfrân heyetiyle İlğlilerle aralarında ilişki tesis eden Sahra uleması ve Sûs'un büyük âlim ve edebiyatçılarının senede iki kere İlğ'i ziyaret etmeleri olmuştur.

Bu ziyaretler ve mütemadiyen gelen heyetler İlğ' deki edebiyat çevresinin gelişmesinin ve Sahralıların deyimlerinin, diğer Sûsluların aksine, İlğlilerinkiyle

[384] Kâsımî, **a.g.m.**, s. 60,61.
[385] Muhammed Muhtâr es-Sûsî, **Sûsu'l-ʿÂlime,** Matbaʿatu Fudâle, el-Muhammediye, 1960, s. 103.

karışmasının en büyük sebebi olmuştur. Bu yönüyle Dûkâdîr köyü Ukaz Panayırı'na[386] benzetilerek ikinci Ukaz olarak adlandırılmıştır. [387]

Diğer bölgelerden farklı olarak İlğ'de, büyük edebiyat âlimi Ebû'l-Hasan Alî b. Abdullah el-Ilğî 'nin riyasetinde edebiyat meclisleri tertip edilmiştir. Bir bayram havasında geçen bu meclislerde, irşat maksadının ve edebî nezaketin sınırlarını aşmadığı müddetçe her türlü edebî münazara ve müsabaka yapılmıştır. Edebiyat çevresine yeni dâhil olanlara da yeni kasidelerini ya da mesajlarını, kendilerini pür dikkat izleyen topluluğun huzurunda takdim etme imkânı verilmiştir. Bu yeni ediplerden başarılı olanlar taltif edilirken diğerleri de incitilmeden teşvik edilmiştir. Dolayısıyla bu meclislerin Sûs'ta edebiyatın gelişmesine katkıları büyük olmuştur.[388]

1925 yılında ülkede baş gösteren açlık felaketi sebebiyle pek çok âlim hayatını kaybetmiş, bu meclislere devam edecek ilim ve edebiyat talebesi hemen hemen hiç kalmamıştır. Netice itibarıyla güneydeki bu harika edebî gelenekler giderek kaybolmaya başlamıştır. Daha sonra sömürge orduları Sûs arazisini yakıp yıkarak en son direniş kalesini de 1934 yılında imha etmiştir. Böylece edebî geleneklerden geriye kalanlar da ortadan kalkmış, kısa süre sonra ilgisizlik baş göstermiş, kararlılık zayıflamış ve kalpler sarsılmıştır.[389]

Fas, kuzeyden güneye pek çok edebiyat meclisine şahit olmuştur. Bu meclisleri bazen vatandaşlar bazen de sömürge güçleri kontrol etmiştir. Bu meclisleri kontrol edenler, buraların ilim alanındaki önemini idrak etmiş, değerini anlamışlardır. Bazı gazete ve dergilerde yayımlananlarla merhum Abdullah el-Cerrârî ve Muhammed Muhtar es- Sûsî'nin şahsi gayretleri bir kenara bırakılırsa maalesef bu meclislerde icra edilen edebî faaliyetler kayıt altına alınmamış sadece hatıralara hapsedilmiştir.[390]

Nitekim Sûs edebiyatının tartışmasız tarihçisi Muhammed Muhtar es-Sûsî, bu meclislerde icra edilen oturumları, seminerleri ve sohbetleri muhtelif eserlerinde

[386] İslam' dan önce Arabistan' ın çeşitli bölgelerinde kurulan, Araplar' ın sosyal ve ekonomik hayatında önemli rol oynayan panayırların en tanınmışlarından olan bu panayır, Mekke' nin güneydoğusunda Tâif ile Nahle arasındaki Ukaz' da kurulurdu. Bkz. Elnûre Azizova, "Ukaz", **DİA,** C.LXII, s. 61.
[387] es-Saʿîdî, **a.g.e.**, s. 303.
[388] Sûsî, **a.g.e.**, s. 103.
[389] **A.e.**, s. 57.
[390] Kâsımî, **a.g.e.**, s. 67.

derlemiştir. Sûs edebiyat çevrelerinde icra edilen faaliyetleri nakletmesi hasebiyle Muhtâr Sûsî' nin eserleri, Fas şiir eleştirisinin önemli kaynakları arasında sayılmıştır.[391]

Edebiyat meclislerinin yazma mevzusunu ihmal etmelerini eleştiren Kâsımî, bu hususta ki görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: "Eğer bunlar (Cerrârî ve Sûsî) olmasaydılar bu edebiyat meclisleri meçhul olarak kalmaya devam eder, katılanların ya da ailelerin sözlü olarak anlattıklarından başka bir şey bilinmezdi. Eğer bu meclislerin tamamı yazmaya ve oturumları kayıt altına almaya önem verselerdi, bu meclisler hakkında şu an tedavülde olan görüşler daha farklı olurdu. Araştırmacılar, Fas edebiyatına dair değerlendirmelerini ve Arap edebiyat tarihinin ana kaynaklarını tekrar gözden geçirirlerdi."[392]

2.4.6. Merrâkeş' teki Edebiyat Meclisleri

Murâbıtlar, Muvahhidler ve Saʿdîler gibi Fas'ta hüküm süren üç büyük devlete ve bir dizi ʿAlevî hükümdarına başkentlik yapmış olan Merrâkeş, tarihi boyunca ilim ve siyaset meydanında çok büyük roller oynamıştır. Aynı şekilde coğrafi ve siyasi konumu sebebiyle, Batı Arap, Endülüs, Uzak Sahra, Sudan ve Afrika medeniyetlerinin buluştuğu önemli bir merkez olmuştur. Arap-İslam dünyasından ve Fas'tan ilim adamları ve edebiyat âlimleri bir araya gelerek burada ilmî, edebî meclisler ve münazaralar tertip etmişlerdir. Saltanat merkezi Fas'ın başka şehirlerine intikal edinceye değin şehrin tarihi, iktisadi konumu ile **Câmiʿa** ve medreseleri sayesinde, bu meclislerden ilim pırıltıları yayılmaya devam etmiştir.

Merakeş'teki edebiyat meclisleri ikiye ayrılmıştır: Birinci kısımdaki meclisler, millî tonların edebî tonlara baskın olduğu, müdavimlerinin gençleri heyecanlandırmak, cesaretlendirmek için bağımsızlık ve hürriyet kitaplarını, marşları, direniş edebiyatını tedavüle soktukları, üyelerinin kahir ekseriyetini İbn Yûsuf Üniversitesi ile medrese öğrencilerinin oluşturduğu meclislerdir. Birinci grup, **Nâdî Abdullah İbrâhîm (Abdullah İbrahim Meclisi)** ve **Nâdî Abdukâdir Hasan (Abdulkâdir Hasan Meclisi)** meclisleri bünyesinde temsil edilmiştir.

[391] Burada kastedilen eserler şunlardır: el-Maʿsûl (20 cilt), el-İlğiyyât (3 cilt) ve Sûs el-ʿÂlime, bkz. Kâsımî, **a.g.m.**, s. 69.
[392] **A.g.m.**, s. 67.

İkinci kısımda yer alan meclisler ise edebiyat ve dile ait tonların ağır bastığı, ilmî münazaraların, münakaşaların ve konferansların sıkça icra edildiği meclislerdir. Bu edebiyat meclisleri şunlardır:

Nâdî Muhammed el-Muhtâr es-Sûsî (Muhammed Muhtar es-Sûsî Meclisi): Muhammed Muhtar es-Sûsî, Merrâkeş'e ilk olarak 1919 yılında öğrencilik döneminde gelmiş, başta Ebû Şuʿayb ed-Dukâlî olmak üzere Merakeş'in önde gelen âlimlerinden ders okumuştur. Bilahare Fes şehrine giden Sûsî, burada ilmini geliştirdikten sonra 1929 yılında tekrar Merrâkeş'e geri dönmüştür.[393] Şehrin eski ilmî hüviyetine kavuşması için Arapçayı ve dinî ilimleri yaymayı hedefleyen Sûsî, bu hususu hatıratında şu şekilde ifade etmiştir: "Hem saygılı bir öğrenci hem de ders okutup irşat faaliyetinde bulunacak bir hoca olarak halkıma, ülkeme ve dinime karşı sorumluluklarımı yerine getirmek niyetiyle Kızılşehir'e (Merrâkeş) gelip demir attım. Bunun yanında yok olmaya yüz tuttuğunu gördüğüm fasih Arapçayı muhafaza etmek ve mazinin silinmiş izlerini tekrar ihya edip bu ümmetin şanını yüceltmek ümidiyle kaleme sarılıyorum."[394]

Sûsî' nin Merrâkeş'e gelişini takip eden ilk birkaç ay, onun hatıratında, "Remîle edipleri" olarak tesmiye ettiği Merrâkeş'in genç edebiyatçılarından bahsederken, "Onlarla birlikte etrafımızda bir edebiyat meclisi oluşmuştur, dolayısıyla biz hem Kızılşehir'e gelişimizle hem de bu şehrin mübarek uyanışıyla mutlu olduk." diyerek işaret ettiği edebiyat meclisinin başlangıç tarihi olmuştur.[395]

Bu mecliste gençlere, öğrencilere risale ve hutbe kaleme alma, şiir yazma ve edebî metinleri tahlil etmeleri öğretilmiştir. Düzenli olarak tertip ettikleri edebî sohbetlerde şiir rivayetleri ele alınmış, muhtevası tartışılmış, üzerine yorumlar yapılmış ve nihayetinde şiirlerin ezberlenmesi için müsabakalar düzenlenmiştir.[396] Bu sohbetlerde yeme içme ve edebî nükteler hiç eksik olmamıştır. Bu ziyafet ortamında başta şiir olmak üzere edebî mevzuları ele almış, o gün ve daha sonra hayatlarında kendilerine faydalı olacak fikirleri dile getirmişlerdir.[397]

---

[393] Cellâb, **a.g.m.**, s. 71, 75.
[394] Muhammed Saʿîdî, "Cevânib min Şahsiyyeti Muhammed el-Muhtâr es-Sûsî", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 249, 1985, s. 42.
[395] Muhtâr es-Sûsî, **el-İlğiyyât**, 3 c., Matbaʿatu'n-Necâh, Dâru'l-Beydâ, 1963, C.II, s. 120.
[396] Cellâb, **a.g.m.**, s. 78,79.
[397] es-Sûsî, **a.g.e.**, C.III, s.119.

Dil mevzulu sohbetlerinde, pek çok konuda derin bilgi sahibi olan es-Sûsî'nin Arap diline ve kavaidine de mükemmel derecede vâkıf olduğu görülmüştür. Nitekim bu sohbetlere katılan Merrâkeşli bir edip[398], Muhtâr'ın herhangi bir şiirde ya da metinde karşılaştığı yeni bir kelimeyi dinleyicilere sorduğunu, dinleyicilerden cevabını alamayınca kendisinin o kelimenin manasını ya bir şiirden ya da bir edebî metinden delil getirmek suretiyle izah ettiğini ifade etmiştir. [399]

Büyük edip ve şair et-Tâhir el-İfrânî'ye (ö.1957) saygı maksadıyla bu meclis tarafından bir edebiyat haftası düzenlenmiştir. 1935 yılında düzenlenen bu hafta ile ilgili olarak es-Sûsî şunları söylemiştir: "Remîle'deki genç edebiyatçılar ve Merrâkeş onu bağırlarına bastılar. "Edebiyat Haftası" olarak isimlendirdiğimiz bu haftada şiirler okundu, törenler düzenlendi. Harika bir hafta olmuştu."[400]

Sömürge ve himaye yönetiminin çetin şartlarına rağmen, bu meclis diğer şehirlerdeki edip, şair ve ilim adamlarıyla irtibat halinde olmuştur. Bu dönemde gerek Rabat ve İlğ, gerekse diğer şehirlerdeki ilim adamları ve edipler Muhtâr es-Sûsî'nin hatırından hiç çıkmamıştır.[401]

Nâdî Muhammed b. İbrahîm (Muhammed b. İbrâhim'in Meclisi)

Himaye Dönemi'nde Merrâkeş'te faaliyet gösteren bir diğer edebiyat meclisi de Şâʿiru'l-Hamrâ olarak bilinen Muhammed b. İbrâhîm'in[402] meclisi olmuştur. Ne var ki bu meclis hedefleri, önem verdiği mevzular ve üyelerinin niteliği bakımından Sûsî'nin meclisinin aksi istikametinde faaliyet yürütmüştür. İlkinde yeni neslin eğitiminin yanında öğüt vermek ve rehberlik yapmak suretiyle, onlardaki edebî yeteneği geliştirmek, gençlere şiir yazmayı ve ezberlemeyi öğretmek esas alınırken, İbn İbrâhîm'in meclisinde eğlence, karşılıklı nükteler söylemek, şakalaşmak ve şaraba dair şiirler okumak tercih edilmiştir.[403]

---

[398] Şair, Edip ve Araştırmacı Ahmed eş-Şarkâvî İkbâl (ö.2000), bkz. Cellâb, **a.g.m.**,s.93.
[399] Cellâb, **a.g.m.** s. 80.
[400] es-Sûsî, **el-Maʿsûl,** 20 c., Matbaʿatu'n-Necâh, Dâru'l-Beydâ, 1963, C.VII, s. 146.
[401] es-Sûsî, **el-İlğiyyât,** C.II, s. 13.
[402] Muhammed b. İbrâhîm el-Merrâkeşî, Şâʿiru'l-Hamrâ lakabıyla meşhur olmuştur. 1897 yılında Merrâkeş'te doğmuş ve yine 1955 yılında orada hayata gözlerini yummuştur. Bkz. https://poetsgate.com/poet.php?pt=1068 (çevrimiçi 23.12.2022)
[403] Cellâb, **a.g.m.**, s. 84, 85.

Üyeleri, diğer şehirlerdeki edebî meclislerle irtibat halinde bulunan Abdullah İbrahim, Abdulkâdir Hasan ve Mubârek el-Ğarrâs gibi millîyetçi şairlerle sıcak ve sıkı ilişkileri olan bir grup Sûslu ve Merrâkeşli edipten ve medrese talebelerinden oluşan Sûsî'nin meclisi, faaliyetlerini muntazam olarak icra ederken, üyeleri edebiyatla hobi olarak uğraşan bazı meslek erbabı ile bir grup öğrenci, aydın ve edip olan İbn-i İbrâhîm'in meclisi, halktan izole olmuş bir vaziyette faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu izole oluşta, Muhammed b. İbrâhim'in millîyetçilere düşmanlık edip onları kınayan bazı zevata övgüler düzmesinin payı büyük olmuştur.[404]

Zulmün, despotizmin, kısıtlamaların zail olması ve bağımsızlık şafağının sökmesini müteakip Merrâkeşli gençler, kendi kültürel miraslarını araştırarak edebî yeniliklere yönelmişlerdir. Neticede edebî cemiyetlerin sayısı artmış; halk edebiyatı, tiyatro, öykü ve şiir gibi faaliyet alanları çeşitlenmiştir. Merrâkeş'te kurulan bu cemiyetler gerek burada gerekse ülkenin tamamında edebî hareketin canlanmasında önemli rol oynamıştır.[405]

2.5. Doğudaki Edebî Cemiyetlerin Fas'a Yansıması

Faslı edip ve eleştirmen el-ʿArabî Bencelon, Ürdün'ün başkenti Amman'da Büyük Öncüler Kulübü'nün düzenlediği programda çok sayıda Arap ve Ürdünlü dinleyicinin huzrunda "Fas'ın Kültürel Panoraması" başlıklı bir konferans vermiş ve geçen yüzyılda Fas'taki edebî faaliyetlere dair şunları söylemiştir: "Eğer bir zaman makinesi bizi geçen yüzyılın başına döndürebilseydi ve biz herhangi bir okuyucuya Fas edebiyatının durumunu sorsaydık bize şöyle cevap verirdi: Mısırlılar yazar, Faslılar tashih eder, Lübnanlılar basar ve Sudanlılar okur! Artık mazide kalan ve okuyucular arasında dilden dile dolaşan bu söylenti iki meseleye işaret etmektedir: İlki, Faslılar ve diğer Mağrib ülkeleri halkları -büyük oranda- doğudaki kardeş ülkelerde olduğu şekliyle, bağımsız bir edebi uyanışa şahit olmamıştır. Bazı denemeler olmuşsa da, bunlar edebi bir akım ya da ekol oluşturacak kadar gelişmemiştir. İkincisi ise Faslıların i'rab, sarf ve nahiv gibi dilbilgisi kaidelerine hizmet etmeye yönelmiş olmalarıdır. Bu konuda pek çok kitap kaleme almışlar fakat bununla yetinmeyip yazdıkları kitaplara haşiye, şerh yazmışlardır. Bugün haşiye yazılmamış kitap hemen hemen hiç yoktur. Nitekim Merhum Muhammed et-Tâzî, "*Bir Gazetecinin Günlüğü*" adlı eserinde, "Belki de Arapça konuşan halklar arasında bu dilin kaidelerini en iyi bilen biziz." demiştir …. Neticede geçen yüzyılın otuzlu yıllarına kadar Fas edebiyatı Endülüs

[404] **A.y.**, s.85.
[405] **A.y.**, s. 92, 93.

edebiyatının bir kopyası olarak kalmış ve diğer dünya ve Arap edebiyatlarıyla birlikte yürüyüp gelişememiştir."[406]

Bu tarihte, özellikle Mısır'da olgunlaşıp üretim aşamasına ulaşan Doğu Rönesans'ının ilmî, edebî ve sanatsal izleri kitap, dergi ve gazetelerle Fas'a kadar ulaşmaya ve burada büyük bir özlemle elden ele dolaşmaya başlamıştır. Bu cümleden olarak, Şeyh Muhammed ʿAbdûh, öğrencisi Reşîd Rızâ ve hocaları Seyyid Cemâleddin el-Efgânî ilimde, reformda ve İslam'ı müdafaa konusunda; Mustafa Lutfî el-Menfelûtî, Muhammed Ferîd Vecdî, Allâme Muhammed Kurd Alî ve tarihçi Corci Zeydân edebiyat ve sosyolojide; Şevkî, Hafız, Zehâvî ve Rusâfî modern şiirde; Mustafa Kâmil ve Saʿd Zaʿlûl gibi siyaset ve fikir dünyasının önde gelen şahsiyetleri de kendi alanlarında etkileyici izler bırakmıştır.

Bu mektepten, yeni neslin yetişmesi için fikirlerini yayan hakiki vatanseverler, edipler ve ilim adamlarından oluşan ilk kuşak mezun olmuştur. Bu nesil, geçmişle parlak gelecek arasında bir köprü olmuş ve Fas'taki rönesansın kapılarını açmıştır. Bu mektep sayesinde Fas, felsefe ve edebiyattaki modern entelektüel akımları tanımış, medeniyet tarihine ve Avrupa'daki ilmî gelişmeye vakıf olmuştur. Zira bu mektep mensupları onlara kendi dilleriyle (Arapça) hitap etmiştir ve aynı zamanda onlara batılı müfekkirlerin ve ediplerin Arapçaya tercüme edilmiş en güzel eserlerini sunmuştur. Bu sayede sömürge yönetiminin küçük rütbeli memurlar olmaları konusunda ısrarcı olduğu Faslı aydınların yarısı, Fransız dilinde istifade etmelerine müsaade edilmeyen batılı müfekkirlerin eserleriyle tanşma imkânı bulmuştur.

Sanat alanında da şark müziğinin, özellikle okul millî marşlarının bestelerinin, müzik camiasındaki etkisi büyük olmuştur. Mısır ve Tunus'tan tiyatro ekipleri Fas'ı ziyaret etmişler ve bu sayede Fas tiyatro sanatı ile tanışmıştır. O zamanki gençler, gösterilerden beğendikleri kesitleri taklit etmeye başlamışlardır ki bu da Fas'ta tiyatronun gelişmesinin yolunu açmıştır.

Özetle, doğudaki Rönesans/Nahda hareketinin Fas'taki entelektüel ve edebî hayatın gelişmesindeki katkısı gerçekten büyük olmuştur.[407] Faslı edipler Arap

[406] el-ʿArabî Bencelon, "Nahdatu'l-Edebi'l-Mağribî mine'l-Mâdî ile'l-Hâdır ve'l-Mustakbel", **Cerîdetu'l-Vatan,** 24 Eylül 2022

dünyasında, özellikle Mısır'da ortaya çıkan edebî ekollere yakın ilgi göstermişler, onların edebî yöntem ve yönelişlerinden etkilenmişlerdir.[408]

2.6. Kütüphaneler

Beş bin yılı aşkın bir süre öncesinden beri kütüphaneler, Mezopotamya yüksek kültüründe hayatın ayrılmaz bir parçası olmuştur. Kütüphaneler, öncelikle yönetimi elinde bulunduran kraliyet sarayının civarında kurulmuş ve genellikle neyin alınıp satıldığını kaydetmek için iş arşivleri olarak hizmet etmiştir. Zamanın tüm bilgilerini depolayan ve aktaran tek bilgi merkezi olan kütüphaneler, bu yönleriyle bir iktidar aracı olarak da görülmüştür.[409] Mezopotamya'daki en eski kütüphane örneği Ninova'daki Assurbanipal Kütüphanesidir (MÖ VII. yüzyıl). Bu kütüphanede, bugün bir kısmı İngiltere'deki British Museum'da muhafaza edilen çivi yazısıyla yazılmış, yedi yüz bine yakın kil tablet olduğu ifade edilmiştir. Bu tabletler, yukarıda bahsi geçen işlere ilaveten gelecek nesillere Gılgamış Destanı, Yaratılış Destanı ve Tufan hakkındaki metinleri de ulaştırmıştır.[410]

MÖ III. yüzyılın başlarında Ptolemaisos Hanedanı tarafından kurulan İskenderiye Kütüphanesi, antik dönemdeki en meşhur ve en büyük ilim hazinesi olarak kabul edilmiştir.[411] İslam âlemindeki ilk kütüphanelerin ise Kur'ân-ı Kerîm ve hadis etrafında yoğun telif faaliyetlerinin yapılmaya başlandığı Emevîler döneminde ortaya çıktığı ve o dönemde bazı âlimlerin evlerinde önemli sayıda kitaptan oluşan kütüphaneler olduğu ifade edilmiştir.[412]

Emevî Emiri Halid b. Yezîd b. Muʿ'aviye'nin (ö.704) kütüphanesinin kelimenin gerçek anlamıyla İslam tarihindeki ilk kütüphane olduğu söylenmiştir. Arap tarihçilerin görüşüne göre bu Emir, kimya ile uğraşması sebebiyle siyasetten el çekmiş ve ilme yönelmiştir. Yunanca'dan kimya ile alakalı eserleri tercüme ettirmiş

---

[407] Kennûn, **a.g.e.**, s. 40, 41.
[408] el-Misnâvî, **a.g.e.**, s. 85.
[409] https://www.planet-wissen.de/gesellschaft/lernen/bibliotheken/index.html (çevrimiçi 12.01.2023)
[410] Ahmad Chouqui Binebine, **Histoire des Bibliotheques au Maroc,** trc. Mustafa Tûbî, el-Matbaʿatu'l-vataniyye, Merrâkeş, 2003, s. 23.
[411] Bodo Harenberg, **Chronik der Menschheit,** Harenberg Verlag und Mediengesellschaft mbh, Dortmund, 1988, s. 142.
[412] İsmail E. Erünsal, "Kütüphane", **DİA**, C. XXVII, s. 11.

ve böylece İslam tarihindeki ilk tercüme faaliyetleriyle birlikte ilk kütüphane de ortaya çıkmıştır.[413]

Tarih araştırmaları miladi XI. yüzyıldan itibaren yaklaşık iki asırlık bir zaman diliminde, önemli kütüphaneleri ifade etmek için kullanılan ***Dâr*** kelimesinin bilahare kendilerine has binaları olmasa bile büyük kütüphanelerin tamamını ifade etmek için kullanıldığını göstermiştir. Her zaman daha özgün anlamlar yüklenmiş olan ***Hizâne*** kavramının, sözlükte "Kendisinde bir şey muhafaza edilen yer"[414] olarak tarif edilmiş olsa da, ***Beyt*** ve ***Dâr*** kavramlarıyla aynı anlamda kullanıldığı görülmüştür. Kütüphanelerin ifa ettiği görevi taltif ve tavsif etmek için bu isimlere ***Hikmet, İlim ve Kütüb*** ifadeleri eklenmiştir. Böylece kütüphaneler ***Dâru'l-Kutub, Beytu'l-Hikme, Hizânetu'l-Kutub ve Dâru'l-ʿİlm*** gibi isimlerle anılmıştır. [415]

2.6.1. Fas'ta Kütüphanenin Ortaya Çıkışı

Fas tarihi ve medeniyetine dair eserleri okuyanlar bu coğrafyada ***Hizâne*** lafzının kullanımının daha yaygın olduğunu fark etmiştir. Her türden kitabın muhafaza edildiği müesseseler günümüze kadar ***Hizâne*** olarak adlandırılımaya devam etmiştir. ***Mektebe*** kavramı ise kitap ticaretinin yapıldığı büfe ve dükkânları tarif ermek için kullanılmıştır. Fas'taki bu ilmî müesseselerin tarihi araştırıldığında, genel olarak bu müesseselerin üç gruba ayrıldığı görülmüştür: Hizânetu'l-Kutubi'l-Melekkiyye (Kraliyet Kütüphanesi), Hazâinu'l-Kutubi'l-Hâssa (Özel Kütüphaneler) ve Hazâinu'l-Kutubi'l-ʿÂmm (Halk Kütüphaneleri). Bunların tamamı Fas'ta kültürün gelişmesinde ve yazılı mirasın korunmasında esaslı rol oynamıştır.[416]

İslam'ın Fas'a girişini takip eden ilk dönemlerde buradaki kültürel hayata dair sınırlı verilerden hareketle, o karanlık dönemde kütüphaneler hakkında bir fikir oluşturmak mümkün olmamıştır. Esasen Fas'ta bu müesseselerin ne zaman ortaya çıktığına dair pek fazla bir şey bilinmemektedir çünkü ilk dönem medeniyet tarihi ile alakalı herhangi bir kaynak mevcut değildir, varsa bile günümüze ulaşmamıştır.

---

[413] Binebine, **a.g.e.**, s. 27.
[414] İbn Manzûr, **a.g.e.**, s. 1154.
[415] Youssef Eche**, Les bibliothéques arabes,** Çev. Nizâr Ebâza, Muhammed Sabbâğ, Dâru'l-Fikr el-Muʿâsır, Beyrut, 1991, s. 35.
[416] Ahmed Şevki Benîn, "Mektebe", **Maʿlemetu'l-Mağrib,** C.XX, s. 7238, 72339.

Emevî hükümdarlarının Fas'taki ilk dönemleri fütuhat dönemi olmuştur. İlk fatihlerin uhdesine esas görev olarak bütün beldelere İslam'ı götürmeleri tevdi edilmiştir. Arap hükümdarların ve komutanların bu ulvi gayeyle en ücra köşelere inşa ettikleri mescitlerin müştemilatında, muhtemelen orta çağdaki diğer mescitlerde olduğu gibi, müminlerin istifade edebilmeleri için içerisinde Kur'an nüshaları ve hadis kitaplarının bulunduğu hücreler inşa edilmiştir.[417]

Ayrıca Arap fatihleri fethettikleri beldelerde ele geçirdikleri kitapları yok etmeyip muhafaza etmişlerdir. Endülüs'ün fethi sırasında (711) Târık b. Ziyâd altın yaldızlı, gümüşle bezenmiş yirmi iki tane mushaf (kitap) bulmuştur. Târık, İncil'lerin yanında nebatat ve değerli taşlara dair bilgiler ihtiva eden kitaplarla tılsım kitaplarından oluşan bu değerli koleksiyonu muhafaza etmesi için Emevî halifesi el-Velîd b. Abdulmelik'e hediye etmiştir.[418] Bu Faslı komutanın kitaplara göstermiş olduğu ilgi, fethedilen İspanya şehirlerinde kitap araması, onun kitap tutkusunu idrak etmemize ve kendisine has bir kitap koleksiyonu olabileceğini düşünmemize yol açmıştır.[419]

Fas'ta gerçek anlamda bir kütüphanenin varlığının özellikleri, bu alandaki bilgi eksikliğine rağmen farklı bir kültürel harekete şahit olan İdrîsîler döneminde ortaya çımıştır. Bu dönemde Endülüs'ten, Kayrevan'dan ve Arap dünyasından Fas'a ilim adamı heyetleri gelmiş, ilim halkaları düzenlenmiş ve İdrîsî emirleri kültürel hareketi teşvik ederek bu bağlamda ilim adamlarını evlerdeki ve mescitlerdeki kitapları korumaya, toplamaya, seçmeye, telif ve istinsah etmeye çağırmıştır. Önemli siyasi istikrar ve büyük ilmî faaliyetlerle bilinen bu iklimde, meclisindeki ilmî münazaralara iştirak eden, hadis ve şeri konularda âlim, kültürlü biri olan İdrîsî Emîri IV. Yahyâ öne çıkmıştır. [420] Bu Emîr'in mülkiyetinde, ilim tahsil etmek ve görüşlerini tevsik etmek için müracaat ettiği özel bir kitap kolaksiyonu bulunduğu ve

[417] Binebine, **a.g.e.**, s. 28, 29.
[418] Ebû Amr Yûsuf b. Abdulberr el-Kurtubî, **el-Kasd ve'l-Emr,** Matbaʿatu's-Saʿâde, Kahire, 1931, s. 34.
[419] Binebine, **a.g.e.**, s. 30.
[420] Benîn, **a.g.m.**, s. 7239.

bir grup müstensihin devamlı surette ona kitap istinsah etmekle meşgul olduğu ifade edilmiştir.[421]

2.6.2. Hizânetu'l-Kutubi'l-Melekiyye (Kraliyet Kütüphanesi)

Kraliyet Kütüphanesi, kralların veya halifelerin şahsi kütüphaneleridir. Bu kütüphaneler sahip oldukları kıymetli, bir benzeri daha olmayan nadir eserlerden oluşan koleksiyonlarıyla diğer özel kütüphanelerden ayrılmıştır. Bu bağlamda tarihçilerin bahsettiği ilk kütüphane İdrîsî Emîri IV. Yahyâ'nın kütüphanesi olmuştur. XII. yüzyılda Murâbıt Hükümdârı Alî b. Yûsuf b. Tâşfîn'in tahta geçmesiyle birlikte Fas, kütüphanenin gerçek anlamda gelişmesine şahit olmuştur. [422]

İktidarının ilk günlerinden itibaren Endülüs'ün her tarafından önde gelen yazarları Fas'a getirten Alî b. Yûsuf b. Tâşfîn'in etrafında, hiçbir hükümdara nasip olmayacak sayıda ilim adamı toplanmıştır.[423] Emsalsiz bir kütüphane kurmak amacıyla, İspanya'ya yaptığı her seferde yanında Endülüs ve şark hatlarıyla yazılmış pek çok eserle Fas'a dönmüştür. Netice olarak şair ve ediplerin katılımıyla görkemli edebiyat meclisleri organize eden, kütüphane kurmak için birbirleriyle yarışan Endülüs'teki emirliklerin kitapları Murâbıtların kütüphanesine getirilmiştir. Alî b.Yûsuf b. Tâşfîn'in kütüphanesine getirilen bir dizi yazma eserin Emevî Halifesi II. Hakem'e (ö.974) ait olduğu belirtilmiştir.[424]

Bu kraliyet müessesi (kütüphane) Muvahhidler asrında; özellikle de ileri görüşlü, zeki bir mutasavvıf, felsefeye düşkün bir âlim olan Yûsuf b. Abdulmümin zamanında, gelişmesini sürdürmüştür. Yûsuf, kütüphanesini Kurtuba'daki el-Hakem el-Mustansır'ın kütüphanesini örnek alarak düzenlemiştir. Yarısı felsefeye dair olmak üzere kütüphanesindeki eserlerin adedi dört yüze ulaşmıştır. Burada herhangi bir mübalağa yoktur çünkü bu sultan, filozof İbni Rüşd'e Aristo'nun eserlerini şerhedip kendisi için Arapçaya çevirmesini emretmiştir.

---

[421] Ebû Abdillah b. Abdulaziz Muhammed b. Muhammed el-Bekrî, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik,** 2 c., Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, 1992, C.II, s. 816.
[422] Binebine, **a.g.e.**, s. 50.
[423] Merrâkeşî, **a.g.e.**, s. 173.
[424] Binebine, **a.g.e.**, s. 50.

Kraliyet kütüphaneleri en parlak dönemlerini Merînîler, Saʿdîler ve ʿAlevîler döneminde yaşamıştır. Bu hanedanların sultanları bu kütüphaneleri geliştirme ve zenginleştirme hususunda hiçbir şeyi esirgememişlerdir. Nadir kitapları seçmeleri, kıymetli kitapları istinsah etmeleri için Fas dışına heyetler göndermişler; Fas dâhilindeki zâviye ve mescit kütüphaneleriyle özel kütüphanlerden ödünç kitap temin etmek için de memurlar görevlendirmişlerdir. Bütün bu çabalar sayesinde Kraliyet Kütüphanesi günümüzde, ihtiva ettiği kıymetli nadir eserler ve vesika sayısı bakımından Batı İslam Dünyası'nın en zengin kütüphanesi kabul edimiştir.[425]

2.6.3. Hizânetu'l-Hâssa (Özel Kütüphaneler)

Özel kütüphaneler, idareden bağımsız olarak bir âlimin, halifenin, zengin veya kitap âşığı bir kimsenin özel gayretleriyle tesis edilmiştir. Tarihçi Mesʿûdî (ö.956); İslamî Orta Çağ'da Emevî Devleti'nin kurucusu Muʿâviye b. Ebî Süfyân'ın (ö.679) şahsi bir kütüphanesi olduğunu, gecenin üçte birini uyuduktan sonra uyandığını, sonra kralların hayatlarının-haberlerinin-savaşlarının ve harp hilelerinin yazılı olduğu kitapları getirterek maaşlı bir görevliye okuttuğunu belirtmiştir.[426] Ancak kelimenin gerçek anlamına uygun olarak ilk özel kütüphane Muʿâviye'nin torunu Hâlid b. Yezîd (ö.704) tarafından oluşturulmuştur.[427] Yine tarih kitapları Endülüs'te pek çok âlimin yanında, Aişe binti Ahmed b. Muhammed b. Kâdim (ö.1009) gibi bazı kadın âlimelerin de özel kütüphanelere sahip olduklarını belirtmiştir.[428]

Aynı dönemde Fas'ta sultanların haricinde emirler, vezirler, muhafızlar, kadılar, âlimler ve âlime kadınlar da kitap toplayarak kendilerine has kütüphaneler oluşturmuşlardır. Bu dönemde Septe'deki şahsi kütüphanelerin sayısına işaret eden en-Nâsırî şöyle demiştir: "Septe'de XI. yüzyıldan kalma altmış iki tane kütüphane vardı. Bunların tamamı özel kütüphaneydi ve en büyük kütühane de, İbnu'l-ʿAcûz es-Septî'nin (ö.1022) kütüphanesiydi."[429]

---

[425] Benîn, **a.g.m.**, s. 7239.
[426] Ebu'l-Hasen Alî b. el-Huseyn b. Alî el-Mesʿûdî, **Murûcu'z-Zeheb ve Meʿâdinu'l-Cevher,** 4 c., Haz. Kemâl Hasen Merʿî, el-Mektebetu'l-ʿAsriyye, Beyrut, 2005, C.III, s. 32.
[427] Binebine, **a.g.e.**, s. 61.
[428] Ebu'l-Kâsım b. Beşkuvâl, **es-Sıla fî Târîhi Eimmeti'l-Endülüs ve ʿUlemâihim,** 2 c., Thk. Beşşâr ʿAvâd Maʿrûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, 2010, C.II, s. 343.
[429] el-Ensârî, **a.g.e.**, s. 29.

Fas'ta hüküm süren diğer hanedanların dönemlerinde de özel kütüphanelerin sayısı artmaya devam etmiştir. Mezhep ve meşrebine bakmadan bütün araştırmacılara kapılarını açan bu özel kütüphaneler, yazılı mirasın muhafaza edilmesinde ve günümüze ulaşmasında çok önemli rol oynamıştır. [430]

2.6.4. Hizânetu'l-Kutubi'l-ʿÂmme (Halk Kütüphaneleri)

Tarihçiler orta çağda X. yüzyıldan itibaren umumi kütüphanelerin varlığından söz etmişlerdir. O zamanki kütüphanelerin ilkinin Kahire'de Fâtımî Sarayı'ndaki ***Dâru'l-ʿİlm*** olduğu belirtilmiştir. [431] Kahire'de Fatımîler'in pek çok kütüphanesi olduğuna işaret eden İbn Tağrîberdî, sadece hilafet sarayında emsalsiz nadir eserlerin ve kıymetli kitapların olduğu kırk odalı bir kütüphane bulunduğunu ve bu kütüphanenin İslam dünyasındaki en büyük kütüphane olduğunu ifade etmiştir. Altı bin beş yüzü tıp ve astronomi hakkında olmak üzere, muhtelif ilim ve fen alanlarında iki yüz bin cilt eserin bulunduğu kütüphaneye, âlimler ve öğrencilerin yanı sıra Fâtimîlerin şiî tarikatı prensiplerini öğrenmek isteyen herkesin girmesine müsaade edilmiştir.[432]

Aynı şekilde Yâkût el-Hamavî, XIII. yüzyılın başlarında Merv şehrinde sürekli olarak vakıflar tarafından takviye edilen ve insanların tamamının kitapları mütalaa etmek ya da arzu etmeleri durumunda ödünç olarak almak için girebildikleri on adet halk kütüphanesinden bahsetmiştir.[433]

Endülüs'teki bir dizi kütüphane ***umumi kütüphane*** olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda Endülüs şehirlerindeki kütüphane sayısı yetmişe ulaşmıştır. İspanya ile olan yakın ilişkileri göz önüne alındığında Fas'ın bu vesileyle, İspanya ve diğer beldelerde olduğu şekliyle, kamu menfaatine tahsis edilen kütüphaneleri öğrenmiş olabileceği belirtilmiştir.[434] Fas'taki halk kütüphanelerine dair *İhtisâr*'ın müellifi şu bilgileri aktarmıştır: "Klasik köklere ve nadir eserlere sahip bu meşhur kütüphanelerin en eskisi,

[430] Benîn, **a.g.m.**, s.7239.
[431] Binebine, **a.g.e.**, s. 67.
[432] Cemâleddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî, **en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve'l-Kâhire,** 16 c., Matbaʿatu Dâri'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire, 1933, C.IV, s. 111.
[433] Yâkût el-Hamavî, **Muʿcemu'l-Buldân,** 10 c., Matbaʿatu's-Saʿâde, Kahire, 1919, C.VIII, s. 36.
[434] Binebine, **a.g.e.**, s. 67.

kendi parasıyla yaptırdığı medrese ile anılan Şeyh Alî eş-Şârî'nin kütüphanesidir. Bu, Fas'ta ilim ehline vakfedilmiş olan ilk kütüphanedir."[435]

Fas'ta umumi kütüphane olarak kabul edilen ikinci kütüphane ise Muvahhidler tarafından Merrâkeş'te inşa edilmiştir. Kraliyet Medresesinin eki olan bu kütüphane başlangıçta emirlere ve hanedana mensup çocuklara tahsis edilmiştir. Günümüze kadar bu kütüphanede muhafaza edilmiş iki kaynakta yer alan malumata göre, bu kütüphane Muvahhid Devleti'nin son halifeleri döneminde umumun istifadesine açılmıştır.[436]

Umumi kütüphane olarak nitelendirilen ve kamu yararına tahsis edilen bu müesseselere mescit kütüphaneleri ve cami kütüphaneleri de eklenmiştir. Tarihçilerin halk kütüphanesi olarak saymadıkları bu mekânlar, herkesin girip istifade edebildiği gerçek halk kütüphaneleri olmuştur. Toplumun bütün kesimlerinin ziyaret ettiği bu kütüphanelerin kitapları esas itibarıyla vakıf yoluyla temin edilmiştir. Bu kütüphanelere kitaplarını vakfeden hayırseverler kitaplarını, bu mekânlara gelen herkesin istifadesine sunulması şartıyla verdiklerini ifade etmişlerdir. Neticede vakfedilen bu kitaplar, mescit ve cami kütüphanelerinin birer ***Halk Kütüphanesi*** olduğunu ortaya koymuştur.[437]

Fas'ın ilk Millî Kütüphanesi 1920 yılında Himaye Dönemi'nde kurulmuştur. 1926 yılında idarenin belgelerini muhafaza eden bir kuruma dönüşmüştür. Bilahare 1920 yılında feshedilen Bilimsel Öğretmen Kütüphanesinin kitapları ve demirbaş eşyaları buraya nakledilmiştir. Bağımsızlığın kazanılmasından itibaren mescitler, zaviyeler ve özel kişiler tarafından yapılan kitap bağışlarıyla kütüphane muhtevası zenginleşmiştir. 2003 yılında "Fas Krallığı Millî Kütüphanesi" olarak adlandırılmıştır. Resmî açılışı ise 2008 yılında Kral VI. Muhammed tarafından yapılmıştır. [438]

Fas Krallığı Kültür Bakanlığının hazırlamış olduğu kütüphane rehberinde yer alan bilgilere göre, özel kütüphanelerle okul ve üniversite kütüphaneleri hariç, bugün

[435] el-Ensârî, **a.g.e.**, s. 29.
[436] Binebine, **a.g.e.**, s. 69.
[437] **A.e.**, s. 69, 70.
[438] https://www.bibalex.org/arablib/ar/Libraries/Details/1048 (çevrimiçi 19.01.2023)

Fas genelinde 609 Halk Kütüphanesi'nin hizmet verdiği belirtilmiştir.[439] Basılı kitaplara ek olarak, internet, video, sesli kitap, e-kitap ve DVD gibi modern teknik imkânların da sağlandığı bu kütüphanelerde icra edilen faaliyetler, kişisel ve ekonomik gelişim için okuma etkinlikleri, eğitim programları ve kurslar düzenlenerek daha geniş bir alana yayılmıştır.[440]

2.7. Basın

Fas edebiyatının halkın geneline yayılması yolunda önemli rol oynayan millî basın, gençlerin edebiyata yönelmelerini teşvik etmiş ve insanların kültürel gelişimine katkıda bulunmuştur. Buna bağlı olarak hevesli gençlik dikkat çekici şekilde gazete ve dergilerde bir dizi eleştiri yazısı ve edebî çalışma yayımlamıştır. Şüphesiz medya platformları vasıtasıyla gazetecilik faaliyetleri arasında edebî konular daha fazla yer bulmaya başlamıştır.[441] Zira basın, Arap mefkûresinin aynası, fikir mücadelesinin, kültürel konuların ve kavramların okuyucuya ve aydınlara açılan penceresi olmuştur.[442]

Himaye yönetiminin 1930 yılında Berberi Genelgesi'ni ilan etmesine Fas halkı öfkelenmiş, millî duyguları kabarmış, duygu ve düşünceleri ifade edebilmek için bir platform oluşturulması fikri hararetle dile getirilmeye başlanmıştır. Neticede millî gazeteler kurulması cihetinde fikir birliğine varılmıştır. Fiili olarak bu gazete ve dergilerin öncülleri 1932 yılında Kuzey Fas'ta yayımlanmaya başlamıştır. İnsanların kahir ekseriyeti de önde gelen aydın şair, ilim adamı ve edebiyatçıların yazıları sayesinde, bu gazete ve dergilere büyük ilgi göstermiştir.[443]

Sokağın baskısı ve küresel gelişmeler karşısında Fransa, bazı dergi ve gazetelerin yayınlanmasına izin vermiştir. Bunlar, Muhammed Salih Mîse'nin sahibi olduğu *Mecelletü'l-Mağrib,* Abdulkebîr el-Fâsî'nin sahibi olduğu *es-Sekâfetu'l-Mağribiyye,* Ahmed Huseyn en-Neccâr'ın sahibi olduğu *Risâletu'l-Mağrib* dergisi ve

[439] el-Memleketu'l-Mağribiyye, Vizâretu's-Sekâfe, **Delîlu'l-Mektebâti'l-ʿUmûmiyye bi'l-Mağrib.**
[440] www.ultrasawt.com (çevrimiçi 19.01.2023)
[441] el-Misnâvî, **a.g.d.t.**, s. 312.
[442] Enver el-Cundî, "Devru's-Sahâfeti'l-ʿArabiyye fi'l-Fikri'l-Hadîs ve Tetavvuruhâ beyne'l-Harbeyn 1918 - 1939", **Daʿvetu'l-Hak**, S**.** 66, 1987, s. 41.
[443] Abdullatîf Ahmed Hâlis, "Rubʿu Karn fî Hıdmeti'l - Hadâreti'l-İslamiyye", **Daʿvetu'l - Hak,** S. 223, 1982, s. 38.

el-ʿAlem ve *er-Reʾyu'l-ʿÂmm* gazeteleridir. Bu platformlar ülkedeki edebî ve entelektüel hareketin canlanmasına katkı sağlamış ve edebiyatçılar, sömürgecilerin sıkı kontrollerine rağmen, ürünlerini bu gazete ve dergilerde neşrederek okuyucularına ulaştırmıştır. Ayrıca Fas'taki millî basın, Doğu Arap Dünyası'ndaki edebî rönesansın tezahürleriyle edebî ve entelektüel ilişkileri güçlendirmiştir. Bu bağlamda yapılan çeşitli araştırmalarda, millî basının Fas edebiyatının dirilişinde önemli rolü olduğu hususunda ittifak edilmiştir.[444]

Kültürel ve millî kimlik temellerinin tehdit altında olduğunu hisseden Faslı seçkinler, sömürgecilerin bu habis niyetleriyle mücadele edecek, insanları inançlarını ve dillerini tehdit eden bu tehlikeye karşı bilinçlendirecek millî bir basın organı kurulmasının gerekli olduğunu görmüşlerdir. Bu yayın organlarına paralel olarak sadece edebî konularla iştigal eden gazete ve dergiler de yayınlanmıştır. Bu dergi ve gazeteler Doğu Arap Dünyası'ndaki edebî ve kültürel gelişmelere vâkıf olma babında Doğu edebiyatına dair ürünlere ve yazılara yer vermenin yanı sıra, Fas edebiyatı ürünlerine de özel ilaveler tahsis etmişlerdir. Bu da Faslıların, Faslı özelliklerini muhafaza etmekle birlikte, yazma ve eser telif etme hususunda Doğu'daki edebiyat öncülerinin üsluplarından etkilenmelerine ve onların yolunu takip etmelerine sebep olmuştur.[445]

2.7.1. Dergi ve Süreli Yayınlar

Fas'taki bilgi çeşitliliğini yansıtan önemli aynalardan biri olan dergilerin yayınına ciddi anlamda 50'li yılların sonuna doğru başlanmıştır. İslami İşler ve Vakıflar Bakanlığı 1957 yılında meşhur *Daʿvetu'l-Hak* dergisini yayımlamaya başlamıştır. İslamî ilimler ile edebî ve kültürel konuları işleyen ve aylık olarak yayımlanan dergi, Fas'taki kültür ve edebiyat dergilerinin öncüsü olarak kabul edilmiştir.

Merrâkeş'teki "Yazarlar Derneği" 1958 yılında *Risâletu'l-Edîb* adını verdikleri bir kültür-edebiyat dergisi çıkarmıştır. Ancak bu derginin ömrü kısa olmuş ve 1959 yılında yayınına son verilmiştir.

---

[444] el-Misnâvî, **a.g.d.t.**, s. 312.
[445] **A.e.**, s. 313.

1964 yılı Fas'ın en büyük kültür düşünce dergisi *Aklâm*'ın zuhuruna şahit olmuştur.[446] Genel yayın yönetmenliğini Prof. Ahmed Stâdî' nin yaptığı derginin kadrosunda Muhammed İbrâhim Ebû ʿAllû, Abdurrahman b. ʿAmr gibi yazarlar yer almıştır. Bu yazarlar yazılarında, sosyalist düşünceyi savunan ve yönetimden ayrılan el-İttihâdu'l-Vatanî li'l-Kuvvâti'ş-Şaʿbiyye (Ulusal Halk Güçleri Birliği) Partisine yakın durduklarını aleni bir şekilde ortaya koymuşlardır. Genç, modern, aydın ve entelektüel bir sınıfın ortaya çıkmasına ve şiir, araştırma ve ideolojik tartışmaların özgürce ifade edilmesine katkı sağlayan en önemli mecralardan biri haline gelen dergi, düzenli olmamakla beraber 55 sayı çıkarılmış ve 1984 yılında yayın hayatına son verilmiştir.[447]

Gene 1964 yılında Muhammed el-ʿArabî el-Mesârî ve Abdulcebbâr es-Suheymî *el-Kıssa ve'l-Mesrah* dergisini çıkarmıştır. İsminden de anlaşılacağı üzere bu dergide sadece öykü ve tiyatroya yer verilmiştir. İki yıl sonra, yani 1966 yılında Fransızca yazan şairler, ürünlerini *Enfâs* adını verdikleri dergide yayımlamaya başlamışlar, ne var ki bu derginin yayın hayatı da 1972 yılında sona ermiştir. 1979 yılında Emine el-Belğatî'nin genel yayın yönetmeni olduğu kültür ve edebiyat dersgisi *ez-Zamânu'l-Mağribî* dergisi 1983 yılına kadar yayınını sürdürmüştür. Aynı şekilde 1982 yılında yayın hayatına başlayan düşünce ve edebiyat dergisi *el-Mukaddime* de uzun ömürlü olmamış ve 1983 yılında yayınına son vermiştir.

Araştırmacı, mütercim ve sinema eleştirmeni Mustafa el-Misnâvî'nin girişimleriyle 1986 yılında çıkarılan *Beytu'l-Hikme* dergisinin yayın hayatı da 1988 yılında sona ermiştir. 80'li yılların ortasından itibaren pek çok dergi edebiyat dünyasına adım atmıştır.[448]

Mecelletu's-Selâm: Kıymetli ilmî, edebî ve tarihî konulara ilaveten, kuzey ve güneydeki millî unsurların değişik dâhilî va haricî olaylar karşısındaki tutumlarına ve mücadelenin farklı alanlarına ışık tutması sebebiyle *Mecelletu's-Selâm,* Fas'ta millî hareketin gelişmesinin en önemli dayanaklarndan biri olarak kabul edilmiştir.

[446] Muhammed Abdulğanî, "el-Mecellâtu'l- Mağribiyye, Zeğârîdu'l-Vilâde ve Hidâdu'l-Mevt", **https://www.alakhbar.press.ma/,** (çevrimiçi 26.01.2023
[447] Elif Demir, "Bağımsızlık Sonrası Fas Kültürel Kimliğini Şekillendirmede Edebi Dergilerin Rolü", **İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,** S. 1, 2020, s. 44.
[448] Abdulğanî, **a.g.m.**

Uzun müzakereden ve yorucu mücadeleden sonra Tetvan halkı ilk millî cemiyet olan Cemʿiyyetu't-Tâlib el-Mağribiyye (Fas Talebe Cemiyeti)'nin kuruluşuna onay alabilmiş, 4 Ekim 1932 tarihinde cemiyetin tüzüğü tastik edilmiş ve bölgedeki bazı şehirlerde şubeler açılmasına ruhsat verilmiştir. Tetvan halkının önemli bir kazanımı olan bu cemiyet ve diğer şubeleri; aydınların, fikir adamlarının buluşma yerleri, millî bilinçlendirme ile siyasal eğitimin merkezleri olmuştur.

el-Hâc Muhammed Dâvûd'a *Mecelletu's-Selâm* dergisini çıkarması için müsaade edilmesi, Tetvan halkının elde ettiği bir diğer kazanç olmuş ve derginin ilk sayısı 1933 yılında yayınlanmıştır. Sadece on sayı yayınlanabilen dergi, 1934 Kasım'ında kapanmıştır. Derginin son sayısının kapağında, el-İslam, el-Mağrib, el-ʿUrûbe (İslam, Fas, Araplık) şiarı yer almıştır.[449]

Mecelletu'l-Mağrib: 1932 yılında Rabat'ta yayınlanmaya başlayan derginin yayın hayatı 1936 yılına kadar sürmüştür.[450] Muhammed Sâlih Mîse'nin sahibi olduğu bu dergide, başta Fas edebiyatı, özellikle gazete ve dergilerde yayımlanan şiirler hakkında pek çok eleştiri yazıları yazan Muhammed b. el-Abbâs el-Kabbâc olmak üzere, birçok edip ve eleştirmen ürünlerini okuyucuyla buluşturmuştur.[451]

Mecelletu Daʿvetu'l-Hak: Fas İslami İşler ve Vakıflar Bakanlığı tarafından 1957 yayınlanmaya başlayan *Daʿvetu'l-Hak* dergisi, Fas edebiyatına çok önemli hizmetler yapmıştır.[452] Derginin ilk sayısı Kral V. Muhammed'in şu veciz sözleriyle yayın hayatına adım atmıştır:

"Kapsamlı uyanışımızın şafağında bize emanet edilen görevlerimizin en kesinlerinden biri de manevi ve entelektüel bakımdan ihtimamızı ikiye katlamamız ve akılları yüce dinimizin öğretilerine, sahih kavramlarına uymayan, bir takım gelenek ve evhamın prangalarından kurtarmaktır.

Önümüze çıkan engellere, başımıza gelen dehşet ve talihsizliklere rağmen, Allah'ın ipine sarılma, O'nun ilkelerine tutunma ve O'nun kanunlarına uyma konusundaki kararlılığımız, özgürlük mücadelesinden galip çıkmamızın ana amillerinden biri olmaya devam edecektir.

---

[449] Muhammed el-ʿArabî, "Mecelletu's-Selâm, Evvelu Sahîfetin Vataniyyetin Mağribiyye", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 203, 1993, s. 105.

[450] Muhammed Muhammed el-Muʿallimî, "es-Sahâfetu'l-Mağribiyye, Neşéetuhâ ve Tetavvuruhâ", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 124, 1970, s. 136.

[451] el-Misnâvî, **a.g.e.**, s. 314.

[452] Mustafa Bûhilâl, "Daʿvetu'l-Hak, fî Mehrecâni Bulûğihâ Rubʿ Karn", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 223, 1982, s. 197.

Bu nedenle Vakıflar Bakanlığının, özellikle dinî reformları, çeşitli sosyal ve kültürel meseleleri ele alan kapsamlı bir dergi çıkarmayı üstlenmesinden dolayı memnuniyet duymaktayız. *Daʿvetu'l-Hak* dergisinin barış ve başarı yolunu tutması dileğiyle."[453]

Daʿvetu'l-Hak dergisi, o dönemde Fas'taki entelektüel hareketin önde gelenlerini ve araştırmacıları kendine çeken güvenilir bir referans belgesi olarak öne çıkmıştır.[454]Ayrıca ediplerin şiir ve nesir alanındaki ürünlerini yayımlama hususunda gayret etmiş ve Abdullah Kennûn, Muhammed b. Tâvît, ʿAbbâs el-Cerrârî, Saʿîd Hacî, Muhammed el-Menûnî, ʿAlâl el-Fâsî, Muhammed Muhtâr es-Sûsî ve Abdulmecid b. Cellûn gibi daha pek çok önemli kalemi bünyesine katmıştır. Her fırsatta, en kuvvetli hatipleri, en kabiliyetli şairleri ve en iyi yazarları davet etmek suretiyle, önemli gün ve geceleri ihya etmiştir ve bu münasebetle derginin sayfaları kıymetli makale, araştırma yazılarıyla dolup taşmıştır.[455]

Derginin yirmi beşinci yılı münasebetiyle Şair Şihâb Cenkelî hissyatını şöyle dile getirmiştir:

دعوةٌ للحقّ تبدوُ بسمـــــــــةً للعاقلينَ وروضةً لا تنـــــــضبُ

فيها الحياةُ لمن أرادَ غذاءَهـــا والروحُ تسعدُ إذ ترى ما يوجبُ

أدبٌ وعلمٌ والثقافةُ منهـــــــجُ والصدقُ في طياتها مستعـــــذبُ

دينٌ ونورٌ في طليعةٍ مسلـــــك تهدي العقولَ إلى النعمِ وترقبُ

هبتْ نضالا من سنينَ عديدةً توفي حقوقُ المسلمينَ وتعتـــبُ [456]

Âkil kimseler için Davetül Hak, bir tebessüm, tükenmez bir bahçedir

Rızkını isteyen için onda hayat vardır, ruh ise uygun olanı bulunca sevinir,

Yolu kültür, ilim ve edebiyattır, kıvrımlarında dürüstlük tatlı su gibidir,

Yolunun başlangıcında nur ve din, akılları mutluluğa sevk edip gözetmektedir.

[453] **Daʿvetu'l-Hak,** (Temmuz 1957)
[454] Bûhilâl, **a.g.m., s.** 197.
[455] Mustafa Kaştilyo, "ed-Daʿve", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 223, 1982, s. 249.
[456] Şihâb Cenkelî, "Kavlun Kerîmun Muhezzebun", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 223, 1982, s. 275.

Müslümanların haklarını vermek ve gönüllerini hoş etmek için yıllardan beri bir mücadele etmektedir.

Daʿvetu'l-Hak dergisi dar bölgeciliğe uzak, Arap edebiyatçı ve düşünürlere ise yakın olmuştur. Bu yüzden kapılarını herkese açmıştır dolayısıyla dergi Iraklı, Suriyeli, Lübnanlı, Mısırlı ve Tunuslu edebiyatçı ve yazarların ürünlerini neşretttikleri, görüşlerini ifade ettikleri bir platforma dönüşmüş; tarihi boyunca Doğu ile Batı arasında iletişime imkân sağlayan devasa bir entelektüel birikim ortaya koymuştur.[457]

Mecelletü Enfâs: Fas'ın bağımsızlığını elde edişinin onuncu yılında Fransızca konuşan bir grup Faslı aydın bir araya gelerek *Souffles* (Fr. Nefes) dergisini çıkarmıştır. İlk önce Fransızca daha sonrasındaysa Arapça ile birlikte iki dilde basılmış olan derginin ilk sayısı 1966 baharında yayınlanmıştır.[458] Genel yayın yönetmenliğini Şair Abdullatif el-Laʿbî' nin yaptığı dergi, Fas'ta gerçek anlamda kültürel devrimin temsilcisi olmuştur. Farklı bir Fas hayal eden solcu entelektüelleri siyasal eylem için biraraya getirme sadedinde ise sağlam bir kültürel ve entelektüel platformu layıkıyla oluşturabilmiştir. *Enfâs* dergisi siyasi ve edebî meseleleri aynı çerçevede ele almıştır.[459]

Toplam yirmi iki sayı basılan derginin ilk dokuz sayısı Fransızca, 10 ve 11. sayıları ise Fransızca ve Arapça olarak yayınlanmıştır. 1972 yılında el-Laʿbî ve arkadaşlarının tevkif edilmesiyle birlikte derginin yayın hayatı da sona ermiştir.[460]

Mecelletu'l-Menâhil: Fas Kültür Bakanlığı tarafından üç ayda bir yayınlanan kültür ve edebiyat dergisi *el-Menâhil*'in ilk sayısı 1974 yılı Kasım'ında çıkmıştır.[461] "Bu pınarları *(el-Menâhil)* ne zamanının kaynakları ne de bugünün düşünceleri beslemiştir. Bu pınarın suyu, gerçeğe dönüşen hayalin hatırasının eskittiği geçmiş zamanın topraklarından kaynamaktadır."[462] Sunum yazısında bu şekilde tavsif edilen ve hâlen yayın hayatına devam eden derginin her sayısında araştırmacıların

[457] Ömer el-Cîdî, "Devru Mecelleti Daʿveti'l-Hak fî Hıdmeti's-Sekâfeti'l-Mağribiyye", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 223**,** 1982, s. 209.
[458] Demir, **a.g.m.**, s.45.
[459] Abdulğanî, **a.g.m.**
[460] Demir, **a.g.m.**, s.45
[461] el-Misnâvî, **a.g.d.t.**, s. 316.
[462] Muhammed Sabbâğ, "Takdîm", **el-Menâhil**, S.1, 1974, s. 9.

çalışmaları, edebiyatçıların ürünleri ve şairlerin şiirlerinin yer aldığı muhtelif edebî konulara yer verilmiştir. Fas ve Arap dünyasındaki edebî, kültürel ve entelektüel pek çok konu derginin müteakip sayılarında ayrıntılı bir şekilde irdelenmiştir. Örneğin on üçüncü sayıda "Araplar ve Faslılarda Tiyatro" başlığı altında tiyatro konusu ile birlikte "Mehâzin Vadisi Savaşı Kahramanı Abdulmelik el-Muʿtasım" ve "Afrika Kıtasının Entelektüel Şehri Fas" başlıklı konular ele alınmıştır.[463]

Mecelletu Âfâk: Edebiyat, ilim ve kültür alanında ağırlığı olan kalemler vasıtasıyla modern ve klasik Fas edebiyatıyla alakalı önemli konuları ele alan bu dergi, Fas Yazarlar Birliği tarafından 1963 yılında çıkarılmaya başlanmıştır. Düzensiz olarak yayınlanmaya devam eden derginin ilk sayısındaki "İle'l-Emâm (İleriye)" başlıklı yazısında Muhammed ʿAzîz el-Câlibî, derginin ilkeleri ile alaklı olarak şu görüşleri ifade etmiştir: "Prof. Abdulkerîm Ğallâb kardeşimiz bir önceki sayıya yazdığı giriş yazısında kalemlerimiz hakiki kültürün ufkunda yüzsün diye, enkazın ortadan kaldırılmasının şartlarını ortaya koymuştur. Şüphesiz ki iyi bir eser ortaya koymanın kökleri sebat ve gayretten gelir. Kendini beğenen, kibirli ve nefsine aldanan kimselerin kalpleriyse hem yaratıcı bir tutkunun aleviyle tutuşmaya ve samimiyete hem de güzel düşnünmeye kapalıdır. Dolayısıyla "Âfâk" ailesi görevine bağlı kalmış ve derginin bir yıllık hayatı boyunca bunu ispatlamıştır, nihayet sorumluluk duygusu hepimizin benliğini kaplamıştır. Böylece biz, her yazarın görüşüne ve ifade hürriyetine saygı göstererek, söylenende bir tutam doğruluk olsa bile mesajlarımızla halkımızın, halklarımızın çıkarı için yaşamaya başladık."[464]

1968 - 1976 yılları arasında Abdulkerîm Ğallâb'ın (ö.2017) yönetim kurulu başkanlığını yaptığı dergi[465] müteakip sayılarında muhtelif edebî konulara yer vemiştir. Örneğin, derginin 1971 bahar sayısında Abdulkerîm Ğallâb Modern Fas Edebiyatı başlıklı makalesinde öykü hakkında şunları söylemiştir: "Öykü, Abdurrahmân el-Fâsî, ʿAlâl el-Câmiʿî, Ahmed Bennânî, Abdullah İbrâhîm ve Abdulmecîd bin Cellûn gibi yazarların ellerinde büyüyüp geliştikten sonra, siyasi ve sosyal alanlarda dolaşmaya başladı. Vatan evladının mücadelesinin yanında, yapabildiği kadarıyla da sömürge insanının zulmünü tasvir ediyordu. Hareket noktası, bağımsızlık dönemi ve sonrası edebiyatçı ve yazarların takip ettiği geniş yoldu. Artık eğilim, sömürgecilikle yüzleşmekten sosyal, siyasal ve ekonomik suistimallerle yüzleşmeye, işçi ve işsizlerin hayatlarını tahlil etmeye, yolu, sokağı, fabrikayı ve mütevazı evi tasvir etmeye kaymıştı."[466]

---

[463] el-Misnâvî, **a.g.d.t.**, s. 316.
[464] Muhammed ʿAzîz el-Cebbânî, "ile'l-Emâm", **Âfâk,** 1 Ekim 1969, s. 3.
[465] https://ar.wikipedia.org/wiki/ عبد الكريم غلاب (çevrimiçi 25.01.2023)
[466] el-Misnâvî, **a.g.d.t.**, s. 317.

Yine aynı sayıda Reşîd Benhadû, Fas Millî Hareketi hakkında şunları ifade etmiştir: "Fransız ve İspanyol sömürgeciliğinin gölgesinde ulusal hareketimizin yaşadıkları, şüphesiz Fas'ta asil, entelektüel ve edebî bir başlangıcın yeniden canlanması için nesnel şartları oluşturuyordu. Bundan kastım, direniş fikri ve edebiyatıdır. Bu ise millî hareketi oluşturan grupların tamamına yakınının edebiyat ve düşünce dünyasına ait olmaları sebebiyleridir."[467]

Fas edebiyatının henüz istenen seviyeye gelmediğine işaret eden Muhammed Berrâde, görüşlerini *Âfâk* dergisinin 1 Ocak 1969 tarihli sayısında şu şekilde dile getirmiştir: "Bizim edebiyatımız henüz sosyal gerçekliğimizle doğrudan ilişki kuramamış ve içinde yaşadığımız tarihî ânın seviyesine ulaşamamıştır."[468]

Fas'ın edebî, kültürel, siyasi ve entelektüel tarihini yayımlayan bu dergilerin bir envanteri çıkarıldığında, uzmanlık alanı ne olursa olsun derginin toplum, bilim ve iletişim için bir gereklilik olduğu ortaya çıkmıştır.[469]

2.7.2. Gazeteler

Fas' ta gazetenin ortaya çıkış tarihiyle alakalı farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazı kaynaklar bu tarihi XIX. yüzyılın sonlarında Avrupa ülkeleri arasında baş gösteren sömürgecilik mücadelesi ve Fas'ı kolonileştirme hususunda aralarındaki şiddetli rekabetle ilişkilendirirken, bazı kaynaklar ise bu tarihi 1820 yılına kadar götürmüştür. Bu tarihte işgal altındaki Septe şehrinde *Hür Afrika* gazetesi ve bilahare İspanya tarafından 1860 yılında işgal edilen Tetvan'da *Sadâ Tetvân* ve 1889 yılında Tanca'da *el-Mağrib* gazeteleri yayınlanmıştır.

Fas'ta basın tarihini araştıran Câmiʿ Bâydâ, 1870'den Himaye Dönemi'nin başladığı 1912 yılına kadar Fas'ta, on üçü Tanca'da, dördü Kazablanka'da olmak üzere on yedi Fransızca gazetenin yayınlandığını belirtmiştir. Elbetteki bu gazeteler Fas'ta rekabet içinde olan devletlerin çıkarlarını ve Fas'ın boynuna geçirdikleri ilmeği birçok cihetten sıklaştıran diplomatik faaliyetlerini savunmayı üstlenmiştir.[470]

XIX. yüzyılın başında **barışçıl nüfuz** olarak nitelenen yeni siyaset, ülkede yayınlanan Avrupa gazetelerinin sahiplerini, Faslı okuyucular için bazı sayfaların

[467] **A.y.**
[468] Muhammed Berrâde, "el-Edebu'l-Mağribî ve'l-Lahzatu't-Târîhiyye, **Âfâk** 1 Ocak 1969, s. 7.
[469] Abdulğanî, **a.g.m.**
[470] Ahmed el-Merînî, "Nazrah ʿAlâ Târîhi's-Sahâfeti'l-Mağribiyye", /www.aljazeera.net (çevrimiçi 27.01.2023)

Arapça olarak çıkarılması hususunda teşvik etmiştir. Bunun akabinde tamamı Arapça olan gazeteler de yayınlanmaya başlamıştır. Bu bağlamda Fransızlar, 1905 senesinde *es-Saʿâde* gazetesini yayınlamaya başlamıştır. 1911 yılında Mısırlı iki gazeteci İspanyolların hesabına, Fransızlara saldıran *el-Hak* gazetesini çıkarmışlardır.

1912 yılında Fransa'nın Fas'ı himayesine aldığını ilan etmesinden sonra, Fransız basını güneyde ve kuzeydeki Avrupalı rakiplerine üstün gelmeye başlamıştır. Fas'taki Fransız Yüksek Komiserliği 1913 yılında önce Fransızca, sonra Arapça olarak Fas Resmî Gazetesi'ni çıkarmaya başlamıştır. 1932 yılına kadar bu gazete ve refiki olan *es-Saʿâde* gazetesinden başka gazete, Arapça konuşan vatandaşlara tahsis edilmemiştir. Bu dönemde Fas dışında yayınlanan Arapça gazeteler, kaçak yollardan ülkeye getirilebilmiştir.[471]

Ülke genelinde ve özellikle İspanya'nın himayesindeki bölgelerde silahlı mücadelenin gerilemesi neticesinde sömürgecilerin suistimallerinin dozunun artması ve millî hareketin liderlerinin önderlik ettiği siyasi mücadelenin başlaması ile toplum içerisindeki muhtelif oluşumlarlarla iletişimi sağlama konusundaki rolü de dikkate alındığında, basına acil ihtiyaç duyulduğu gerçeği ortaya çıkmıştır. Vatanperverlerin sömürgenin meydan okumalarına karşı koyabilmeleri için, toplumda ferdin seviyesinin yükselmesine katkı sunacak kültürel bir inkılap oluşturma arzularına ilave olarak, millî hissiyatın gelişmesi ve İspanyol işgaline karşı muhalefet etme, sömürge döneminde Fas'ın kuzeyinde basının gelişmesi yönünde etkili olmuştur.[472]

Fas'ta basın alanındaki yayıncılık faaliyetleri, Fas bağımsızlığını elde edene kadar otuzlu, kırklı ve ellili yıllara kadar devam etmiştir. Bu süreçte basını; ülkede bağımsızlık talep etmenin ve toplumu kültürel, fikrî ve eğitim bakımından reforme etmenin bir aracı olarak gören bazı gazetecilerin yıldızı parlamıştır. Bağımsızlığın başlangıcı ve altmışlı yetmişli yıllarda basında, şekil ve muhteva bakımından nitelikli bir gelişme yaşanmıştır. Ancak XIX. yüzyılın başından itibaren onlarca gazete yayınlanmasına, ünü Fas sınırlarını aşan pek çok gazetecinin çıkmasına ve Fas basınının bu uzun kariyerine rağmen, ister sömürege döneminde ister bağımsızlık

[471] İlyâs Talha, "Târîhu's-Sahâfe el-Mektûbe fî Buldâni Şimâli İfrîkiyye", **Mecelletu'l-Meʿârif lil-Buhûs ve'd-Dirâsâti't-Târihiyye,** S.14, 2017, s. 191.
[472] Saʿîd el-Hâcî, "Târîhu's-Sahâfe fî Şimâli'l-Mağrib", **Dirâsât Muhakkeme,** Merkezi't-Tekâmul li'd-Dirâsât ve'l-Abhâs, Fes, t.y., s. 13.

döneminde olsun, Fas'taki üniversite ve enstitüler, gazeteci yetiştirecek bir müessese kurmayı düşünmemiştir. Bu durum 1969 yılında Alman Friedrick Neumann'ın gazetecileri eğitecek bir merkez açmasına kadar devam etmiştir. Bilahare iş gelişmiş ve gazetecilerin iki aşamada mezun olacakları enstitüler kurulmuştur.[473]

Gazeteler, hem sömürge döneminde hem de özgürlük ve bağımsızlığın elde edilmesinden sonra, gerek Fas'ta gerekse yurt dışında edebî ve entelektüel eserlerin tanıtımına büyük katkıda bulunmuştur. Bu gazetelerden bazıları şunlardır: [474]

Cerîdetu'l-Mağrib: Tanca'da kurulan ilk tipografik matbaada basılan *el-Mağrib* gazetesinin ilk sayısı 15 Mayıs 1889 tarihinde çıkmıştır. Gazeteyi çıkaranların kim olduğu halen bilinmemektedir zira gazete sahipleri hakiki isimleri yerine müstear isimler kullanmışlardır. Örneğin, ilk sayının son kısmında gazetenin sahipleri olarak ʿÎsâ Kilerci - Kesbâni isimleri yer alırken, bir sonraki sayının birinci sayfasında gazetenin sahipleri ʿÎsâ Ferec ve Selîm Kesbânî olarak belirtilmiştir. Kendisini edebî, bilimsel ve bilgilendirici olarak tanımlayan gazetenin ilk sayısı, 405 x 257 mm ebadında dört sayfa olarak çıkmıştır. Her sayfasında üç sütun olan gazetede herhangi bie resme yer verilmemiştr.

Tanca'da haftalık olarak yayınlanan bu gazeteden günümüze sadece iki nüsha ulaşmıştır. Bu iki nüshadan birincisi (ilk sayı) Tetvanlı tarihçi Allâme Sîdî Muhammed Dâvûd'un çok kıymetli nadir Arapça gazeteleri koleksiyonunda korunurken, 3 Ağustos 1889 tarihini taşıyan ikinci nüsha ise (onbirinci sayı) Muhammed el-Menûnî'nin kütüphanesinde muhafaza edilmiştir.475

Cerîdetü's-Saʿâde: Fransız hükûmetinin sözcüsü mesabesinde olan ve Arapça olarak haftada bir yayınlanan gazete, yayın hayatına Fransız komisyonunun Tanca'daki merkezinde 7 Kasım 1904 tarihinde başlamıştır. Fransa tarafından finanse edilen gazete, Fransız fikirlerinin halka ulaştırılması için Fas'ın büyük şehirlerine

[473] el-Merînî, **a.g.m.**
[474] el-Misnâvî, **a.g.d.t.**, s.319.
[475] el-Menûnî, **a.g.e.**, s. 358, 363.

kadar ulaştırılmıştır. Apaçık sömürgeci bir içeriğe sahip olan gazetenin Fas kamuoyunu bir hayli rahatsız ettiği de ifade edilmiştir.[476]

Sömürge yönetimi tarafından yayınlanmış olmasına rağmen, Ahmed es-Subeyhî, Abdullah el-Kabbâc, Abdulkâdir Hasan, Abdurrhmân el-Hacevî, Muhammed el-Cezûlî ve daha birçok şair ve edibin ürünlerini muhtelif sayılarında yayımlamaları sebebiyle bu gazete, Fas edebiyatının kitlelerle buluşturulmasında önemli bir rol oynamıştır.

Fas'ta yayınlanan ilk gazetelerden biri olarak kabul edilen *Cerîdetü's-Saʿâde* ile ilişkili olan erken dönem şairlerinden Muhammed Bûcandâr, 1912 yılından önce yani gazetenin Tanca'da yayınlandığı dönemde, divanındaki şiirlerin yarısını bu gazetede yayımlamıştır. Dolayısıyla araştırmacılar bu gazeteyi, sömürge döneminde Fas'taki kültürel ve edebî atmosferle alakalı araştırmalar için önemli bir referans olarak görmüşlerdir. Ne var ki bu gazetenin pek çok sayısı kaybolmuştur. 1957 yılına kadar yayınlanmaya devam eden gazetenin yerini alan *el-Enbâ* gazetesi, otuzlu yıllara dair bazı ciltleri hariç, gazetenin belgelerini muhafaza edememiştir.[477]

Cerîdetü'l-ʿAlem: İstiklâl Partisinin yayın organı olan ve günlük olarak çıkarılan *el-ʿAlem* gazetesi, Fas'ta Arapça olarak yayınlanıp günümüzde de devam eden en eski gazetedir. Parti tarafından 1 Eylül 1946 tarihinde yayınlanmaya başlamıştır. O dönemde sömürgeciliğe karşı en fazla mücadele eden gazete olarak öne çıkmıştır. Bunun sonucunda, toplatılmasından makalelerin yayımlanmasının engellenmesine kadar geniş bir alanda şiddetli sansüre maruz kalmıştır. *el-ʿAlem* gazetesi, 1977 yılında İstiklâl Partisi hükûmette yer alıncaya kadar muhalefetin sözcülüğünü yapmayı sürdürmüştür.[478]

Gazetenin özellikle kültürel eki, Fas edebiyatının zenginleştirilmesi tartışmalarına katkı sunan önemli kürsülerden biri olarak kabul edilmiştir. Haftalık olarak sayfalarının bir kısmını şiir, nesir ve eleştiri türünden ürünlerini yayımlayabilmeleri için Fas'tan ve Arap dünyasından edebiyatçılara tahsis etmiştir. Bu bağlamda gazetenin kültürel ve edebî bakımdan zenginleşmesine Abdullah

[476] https://www.marefa.org/(صحيف)_السعادة (çevrimiçi 29.01.2023)
[477] el-Misnâvî, **a.g.d.t.**, 319.
[478] https://ar.wikipedia.org/wiki/(المغرب)_جريدة_العلم (çevrimiçi 30.01.2023)

Kennûn, Muhammed b. Tâvît, Abdulkerîm Ğallâb, Abdullah el-Cerrârî, Abdulazîz b. Abdullâh ve daha pek çok edebiyatçı katkı sağlamıştır. Gazetenin 18 Nisan 1946 tarihli sayısında Fas'ın özelliklerinin araştırılmasının ve diğer Arap ülkelerinin edebî ürünlerinin taklit edilmemesinin gerekliliğine işaret eden Abdulazîz b. Abdullah bu görüşlerini, *"Mısırlıların bize tarih, coğrafya, edebiyat, arkeoloji ve diğer alanlarda kitap telif etmelerini beklemek; Nil Nehri, Piramitler, Saʿîd ve Ğûta'yı vasfeden metinlerle dolu kitapları okumak ar olarak bize yeter."* demek suretiyle dile getirmiştir. Buna mukabil Faslı edebiyatçılar, Fas edebiyatını Arap edebiyatından ayrı bir edebiyat olarak telakki etmemişlerdir.[479]

Cerîdetü'l-Umme: Bünyesine, Abdullah el-Cerrârî, Muhammed Bûcandâr, Abdullah Kennûn ve Muhammed b. Tâvît gibi önde gelen edebiyatçıları katan *Cerîdetü'l-Umme* gazetesi Fas edebiyat kervanına ülkenin bağımsızlığını elde etmesinden sonra katılmıştır. Bu gazete genel olarak edebî ve entelektüel akımın canlanmasında etkili olmuştur. Bu sayede ürünlerini yayımlayacakları geniş bir alan bulan şair ve yazarların ekseriyeti, şiir ve makalelerin sunulup tartışıldığı edebiyat meclislerinden uzaklaşarak insanların pek çoğunun okuduğu gazete ve dergilere yönelmiştir.[480]

Cerîdetu'l-İttihâdi'l-İştirâkî: Sosyalist Halk Güçleri Birliği Partisinin *(Hizbu'l-İttihâdi'l-İştirâkî li'l-Kuvvâti'ş-Şaʿbiyye)* yayın organı olan ve günlük olarak yayınlanan *el-İttihâdu'l-İştirâkî* gazetesi, parti tarafından Mayıs 1983 tarihinde çıkarılmaya başlamıştır. Fransızca olarak yayınlanan *Liberation*'ın refiki olan gazetenin trajı 2001 yılında 110.000'e ulaşmış ve ülkeninin ikinci büyük gazetesi olmuştur.[481]

el-İttihâdu'l-İştirâkî gazetesinin kültürel eki Faslı yazarların edebî çalışmalarına sayfalarında yer vermeye gayret etmiştir. Faslı yazarların gazeteye gönderdikleri öykü, şiir ve eleştirel makalelerin yayımlandığı bir "haftaya bakış dergisi" mesabesinde olan bu kültürel ilave *ʿAlem, Envâl* ve diğer gazeteler gibi

[479] el-Misnâvî, **a.g.d.t.**, s. 321, 322.
[480] **A.e.**, s.322.
[481] https://ar.wikipedia.org/wiki/(المغرب)_للقوات_الشعبية_الاشتراكي_الاتحاد_حزب (çevrimiçi 01.02.03)

onların kültürel ve entelektüel buluşma noktası olmuştur.[482] Faslı aydın, Faslılık özelliği baskın olan ilmî ve edebî projelerin ortaya konması için gayret etmeye ve "tarihi, medeniyeti, şanı ve kahramanlığıyla özgür bir vatandaş" olarak kendisine yüklenen rolü sürekli ve acil bir şekilde yerine getirmeye çağrılmıştır."[483]

Ayrıca ister kültürel eklerinde, ister normal sayılarında olsun, *el-İttihâdu'l-İştirâkî* benzeri ulusal gazetelerin sayfalarında tefrika edilen siyasi kitaplar da Fas halkının bilinçlenmesine katkıda bulunmuştur. Aydınlar ve yazarlar arasındaki tartışmalar, entelektüel ve edebî ürünlerin yayımlandığı bu kültürel ilaveler, Fas edebiyatının bütün yönleriyle tezahür etmesinde etkili olmuştur. Bu eklerde yayımlanan edebî araştırmalar, eleştiri yazıları ve diğer edebî mahsüller sebebiyle, modern Fas edebiyatına dair hatırı sayılır bir bilgi birikimi meydana gelmiştir.[484]

[482] el- Mesnâvî, **a.g.e.**, s. 323.
[483] Muhammed b.Muhammed et-Titvânî, "Hel Yueddi'l-Musakkafu'l-Mağribî Devrehû fî İğnâi's-Sekâfe bi Bilâdinâ", **Daʿvetu'l-Hak,** S.146, 1972, s. 96.
[484] el-Misnâvî, **a.g.d.t.**, s. 323.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI FAS'TA EDEBÎ ÇEVRE

3.1. Fas'ta Arap Edebiyatının Gelişim Sürecine Bir Bakış

Arapçanın Fas'ta yaygınlaştırılması faaliyetleri Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervan tarafından Kuzey Afrika'ya vali olarak tayin olunan Hassan b. Nuʿmân zamanında başlamıştır. O, Arap kültürü ve İslam medeniyetinin Fas'ta yerleşmesinin öncülerinden olmuştur. Bunun için kitaplar yazdırmış, Arapçayı devletin resmî dili olarak kabul etmiş ve ister Müslüman ister gayrimüslim olsun, tebanın Arapça öğrenmesini zorunlu kılmıştır. Daha sonra halife olan Ömer b. Abdulazîz (682-720) de insanlara *Kur'ân-ı Kerîm*'i ve dinin hükümlerini öğretmeleri için Kuzey Afrika ve Fas'a on kişiden oluşan bir fakihler heyeti göndermiştir. Aynı şekilde Mûsâ b. Nusayr da bu amaç doğrultusunda pek çok fakih ve Kur'an hocası görevlendirmiştir.

Bütün bu gayretler neticesinde Faslıların Araplaşması, başka bir ifadeyle Arapça'nın Fas'ta yaygınlaşması hız kazanmıştır. Mesela Endülüs'ün fetih gününde Târık b. Ziyâd'ın (670-720) üç yüzü Arap olmak üzere, on iki bin küsur askerden oluşan ordusuna Arapça olarak irad ettiği hutbeyi askerlerin tamamının anladığı ifade edilmiştir.[485]

Târık b. Ziyâd'ın Arap değil de Berberi olması sebebiyle bu hutbenin ona ait olduğunun bazıları tarafından inkâr edilmesine rağmen, pek çok araştırmacı bu hutbeyi Fas-Arap Edebiyat Tarihi'nin başlangıcı olarak kabul etmiştir.[486] Bu hutbenin Târık b. Ziyâd'a ait olduğunu ifade eden Abdullah Kennûn'un *en-Nübûğu'l-Mağribî* adlı eserine yazdığı takdim yazısında Emir Şekîb Arslan (1869-1946), hutbenin Târık'a ait olduğuna kani olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: "Arap karakteri Berberilere üstün gelmiş ve onların arasından fasih Arapça konuşan hatipler ve âlimler çıkmıştır. Buna şahit olarak Târık b. Ziyâd'ın İspanya Kralı Rodrigez'i mağlup ettiği savaştan önce yaptığı o ses

[485] Kennûn, **a.g.e.**, s. 42.
[486] el-Misnâvî, **a.g.e.**, s. 37.

getiren konuşması yeter. Şayet bu konuşmanın aynısını Kus b. Sâide veya Sebhân el- Vâil[487] yapsalardı, bundan daha beliğ olamazdı. Ben bu hutbe konusunu uzun uzun düşünüyor ve kendi kendime diyordum ki, burada anlamı kolay kolay çözülemeyecek bir muamma var. Zirâ rivayetler hem Târık b. Ziyâd'ın özbeöz Berberi olduğu hususunda hem de birkaç örnek Arapça hutbeden biri olan o iddialı hutbenin ona ait olduğu konusunda ittifak ediyordu. Bu birbirine zıt iki olgu arasında böyle bir uyum olması nasıl mümkün olabilirdi? Bu hususta hâlâ müteredditim. Nihayet üstad Abdullah Kennûn'un "*Bu nadir hutbe kesinlikle Berberiler'in duru Arap ahlakına uyum sağlamalarının bir meyvesidir."* tespitiyle tereddütlerim izale oldu."[488]

Târık b. Ziyâd'ın bu meşhur hutbesi pek çok araştırmacı tarafından Fas'ta Arap edebiyatının başlangıcı olarak kabul edilse de, tarihsel olarak Arapçanın Fas edebiyatına nefes olması, doğuda ve batıda Müslüman Araplar tarafından fethedilen ülkelerden çok sonra olmuştur. Bu gecikmede coğrafi, medeni, içtimai ve siyasi sebeplerin yanında kabileler arasında zuhur eden fitneler, vuku bulan savaşlar ve bunlardan daha fazla Endülüs'ün fethi etkili olmuştur. Zira Endülüs'ün fethiyle birlikte Fas'taki Arap unsurlarla birlikte Faslılar da Endülüs'e yönelmiştir. Dolayısıyla Endülüs'ün fethi, Arap edebiyatının Fas'ta filizlenmesine kapıları kapatmış ve onun Mağrip ülkelerinde gelişip yükselmesine mâni olmuştur. Bu fetih diğer Arap beldelerinden Mağrib'e yapılan göçlerin de önünü kesmiştir. Nitekim Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu Abdurrahman b. Muʿaviye (731-788) , Fas'a gelerek bir müddet dayıları olan Nefzâ Kabilesi'nin yanında kaldıktan sonra gemiyle Mezme'den Endülüs'ün Menkeb Bölgesi'ne geçerek burada yerleşmiştir. Daha sonra ailesini ve kendisine tabi olanları da buraya getirtmiştir.

Netice olarak Endülüs'ün Araplaşması Fas'tan önce olmuş ve orada Fas'tan daha önce Arap edebiyatı kuvvetli bir şekilde ortaya çıkmıştır. Fas'ta Arap edebiyatına dair ilk emareler, miladi VIII. yüzyılın sonlarında ve IX. yüzyılın başlarında Mevlây

---

[487] Kus b. Sâide b. ʿAmr el-İyâdî (ö.600): Yetiştirdiği hatiplerle tanınan Necran çevresindeki İyâd Kabilesi'ne mensuptur. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamakta ancak kaynaklar iyi bir hatip olduğunu belirtmektedir. Hz. Peygamber'in (sav) risaletinden önce Ukaz panayırında verdiği hutbeyi Hz. Peygamber de dinlemiş ve pek beğenmiştir. (bkz. Mehmet Ali Kapar, "Kus b. Sâide", **DİA,** C. XXVI, s. 460.)
Sehbân b. Vâil (ö.I. yüzyılın sonları): Cahiliye devrinde Vâil Kabilesi arasında doğdu ve kabile içinde yetişti. Hem Cahiliye Devri'nde hem İslami Dönem'de hitabet, fesahat ve belağatıyla meşhur oldu." Ebleğu min Sahbânı Vail, efsahu min Sehbânı Vail, entaku min Sehbânı Vâil" gibi darbımesellerin konusunu teşkil etti. Bkz. İsmail Durmuş, Mustafa Öz, "Sehbân el-Vâilî", **DİA,** C. XXXV, s. 511, 512.)

[488] Kennûn, **a.g.e.**, s. 22, 23.

İdrîs zamanında görülmüştür. Hakikaten Fas, bu sultanın döneminde nisbî bir ferahlık yaşamıştır. Fakat onun ölümünden hemen sonra çocukları ve torunları arasında ortaya çıkan fitne, neredeyse taş üstünde taş bırakmamıştır. Fitneler sonucu bölünmüşlükten şarktakine benzer beylikler ortaya çıksa bile aradaki fark çok büyük olmuştur. Çünkü şarktaki fitne ve savaşlar Arap edebiyatının gelişimine katkı sağlarken, bu coğrafyadaki fitne ve savaşlar, henüz emekleme aşamasındaki Arapçanın yok olması tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına yol açmıştır[489].

Fas'ın (el-Mağrib) dört bir tarafında İslamiyet'in yayılmasında büyük gayret gösteren ilk müstakil devlet İdrîsiler olmuştur.[490] Bu dönemde bazı edip, şair ve tarihçiler ortaya çıkmıştır. Ne var ki, onların eserlerinin tamamı kaybolmuştur.[491]Abdullah Kennûn o dönemde fıkıh ve fetva konularında meşhur olan, Derrâs b. İsmâʿîl el-Fâsî, Ebâ Cîde b. Ahmed, Ebâ Muhammed el-Asîlî ve İbnu'l-ʿAcûz gibi âlimlerin biyografilerine eserinde yer vermiştir.[492]

Önde gelen tarihçi ve edebiyatçılardan olan Abbâs el-Cerrârî (d.1937), İdrîsiler döneminin edebiyat bakımından bir tür belirsizlik dönemi olarak temayüz ettiğini ifade etmiştir. Arapça'nın henüz insanların dillerine, kalplerine ve akıllarına ulaşmak için düşe kalka yol aldığı o dönemde edebiyatın varlığından söz etmenin doğru olmayacağını söyleyen Cerrârî, olumsuzluklara rağmen Arapçanın yayılmaya devam ettiğini ve bunda da aşağıdaki amillerin etkili olduğunu belirtmiştir:

1- İdrîsîlerin hâkim oldukları bölgelerdeki istikrar ortamı,
2- İdrîsîlerin Arap oluşu,
3- Karaviyyîn Câmii'nin inşa edilmesi,
4- Faslıların ilim tahsil etmek kastıyla Kayrevân'a, Endülüs'e gidip tahsillerini ikmal ettikten sonra tekrar Fas'a geri dönmeleri,
5- Kayrevân ve Endülüs'ten Fes şehrine gelen Arap heyetlerin çok oluşu.
6- Finikçeden etkilenen Berberi lehçesinin Arapçaya yakın olması.

[489] Tâvît, **a.g.e.**, C.I, s. 9,10.
[490] Ceran, **a.g.e.**, s. 45.
[491] el-Misnâvî, **a.g.d.t.**, s. 38.
[492] Kennûn, **a.g.e.**, s. 49-51.

7- İç kesimler ve uzak bölgeler haricinde Berberi lehçesinin Arapçaya mukavemet göstermemesi.
8- Faslı Müslümanların Kurân-ı Kerîm'i takdir etmeleri ve onun dilini ve üslubunu beğenmeleri.
9- Faslıların dalgalar halinde doğuya köle olarak sürülmeleri ve bazılarının Arapçayı öğrenmiş olarak geri dönmeleri. [493]

Şüphesiz ki Fas, İdrîsîler Dönemi'nde Endülüs'ten pek çok fakih ve ilim adamının düzenli olarak göç etmesi neticesinde Araplaşma yolunda küçümsenmeyecek bir merhale kat etmiştir.[494] Ancak İdrîsî Devleti'nin sonuna kadar Fas; nüfusu, âdetleri ve lehçesi itibariyle Berberi olarak kalmıştır. Çünkü İslamî fetihten geri kalan ve bilahare onlara katılan Endülüslü Arapların sayısı en fazla birkaç bin kişidir ki onların dağılımının da Fas toplumunun Araplaşmasına kayda değer bir etkisi olmamıştır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki ister merkezî yönetimde olsun ister bağımsız birimlerde olsun devletin, daha doğrusu yöneticilerin dili Arapça olmuştur.[495]

Murabıtlar Dönemi'nde Arapça, Fas coğrafyasına iyiden iyiye nüfuz etmeye başlamıştır. Siyasi ve idari bakımdan nüfuz sahibi olan bazı bölge valilerinin dışında, Murâbıtlar gönüllerini kelimenin tam anlamıyla Araplara açmıştır. Ekseriyeti yargıda olmak üzere ordunun komuta kademeleri, yazı işleri gibi pek çok merkezde Arap memurlar çalıştırılmıştır. Araplaştırma hareketi, Murâbıtların hükümranlıkları süresince dost oldukları Abbasî Devleti'ni örnek alarak siyah üniforma giyilmesini ya da sikke gibi egemenliğin muhtelif tezahürlerini de kapsamıştır. Aynı şekilde Endülüs-Arap sanatı saraylara ve daha sonra tamamının ya da ekseriyetinin Muvahhidler tarafından yıkıldığı mescitlere kadar ulaşmıştır.

Ali b. Yûsuf, Temîm b. Yûsuf, İbnu'l-Hâc ailesi gibi Murâbıt emirleri Arap yardımcılardan ziyadesiyle istifade etmişlerdir ki onların ilmî ve edebî meclisleri bilahare darbımesel olmuştur. Gerçekten o döneme kadar Fas'ta ilmin yayılması arzu edilen seviyede olmamıştır. Zira ilim öğrenmek için mümkün olan en fazla sayıda

[493] el-Cerrârî, **a.g.e.**, s. 50, 51.
[494] **A.e.**, s. 50, 51.
[495] İbrahim Harekât, "el-Berber ʿArrebû'l-Mağrib", **Daʿvetu'l-Hak,** S.88-89, 1966, s. 106.

talebeyi cezbedecek yatılı medreseler henüz yapılmamıştı. Yine de öğrenci ve ulemanın Endülüs, Fas ve Kayrevan arasında gidiş gelişleri Arapçanın Fas'ta gelişmesi için geniş bir alan açmıştı.[496]

Fas halkının kendi iradesiyle seçip benimsediği inançlarının gerektirdiği şekilde Murâbıtlar, Arapçanın hem resmî dil hem de edebiyat ve düşünce dili olmasını kararlaştırmıştır. Zira Faslılar, İslam dinini sadece kabul etmekle kalmamış, bilakis bu dinin halk arasında yayılmasına, korunmasına ve kuvvet bulmasına da gayret etmişlerdir. Kaldı ki o devirde ilim ve düşünce dili Arapçadır ve dünyanın çeşitli bölgelerinden öğrencilerin ilim tahsil etmek üzere gittikleri Bağdat, Kayrevân, Fâs ve Kurtuba gibi İslam şehirlerinde dersler Arapça olarak okutulmaktadır. Dolayısıyla siyasi otorite tarafından, ilim irfan taşıyan bir kap olarak telakki edilen Arapça, halka zorla dayatılmamış, aksine halk Arapça'yı seçmiş ve benimsemiştir. Böylece Fas'ta önemli bir entelektüel hareketin ayağa kalkması için gerekli altyapı oluşturulmuştur [497].

Murâbıtların ilim ve edebiyata önem vermesi; geleneği özümsemiş, usul ilmine, fıkıh ve Arapça'ya hâkim büyük âlim ve edebiyatçıların çıkmasının önünü açmıştır. [498] Dolayısıyla bu devlet ilim ve ıslah temelleri üzerine kurulmuş, emirleri de ilim öğrenmeyi ziyadesiyle sevmişlerdir. Neticede geri kalmışlık ve cehalet denizinde yüzen Fas'a yeni, kültürel ve medeni ufuklar açmışlardır.

Edebî hareketteki en büyük gelişme ise şiir ve edebiyata özel bir ihtimam gösteren, şair ve edebiyatçıları teşvik eden Emir Alî b. Yûsuf zamanında yaşanmıştır.[499] Yine şiir, yazı, nahiv ve edebî ilimlerle iştigal etmek bu devirde ortaya çıkmıştır. Gerek bu ilimlerde, gerekse şiir ve edebiyatta, biyografilerini Kalâéidu'l-ʿIkyân ve Zahîretu İbn Bassâm ve diğer tabakat kitaplarında Endülüslü meslektaşlarının biyografileriyle birlikte okuduğumuz değerli âlimler yetişmiştir.[500]

Murâbıtlar dönemindeki bu ilim ve edebiyat tutkusu erkeklerle sınırlı kalmamış, kadınlar da bundan nasibini almıştır. Yûsuf b. Tâşfîn'in kızı, Alî'nin

[496] Harekât, **a.g.m.**, s.107.
[497] et-Temesmânî, a.g.m. https://alfhrass.com/هل-أجبر-أهل-المغرب-الأقصى-على-استعمال-ا (çevrimiçi 4.2.03)
[498] Harekât, **a.g.m.**, s.107.
[499] Sallâbî, **a.g.e.**, s. 210.
[500] Kennûn, **a.g.e.**, s.73.

kızkardeşi, Ümmü Talha olarak bilinen Temîme Sultan kusursuz güzelliği, üstün zekâsı, nezaket ve cömertliğiyle meşhur olmuştur. Aynı şekilde şairler, çok fazla şiiri ezbere bilen Zeyneb binti İbrâhîm b. Teflvît'i yaptığı iyilikler, hayır işleri ve cömertliği sebebiyle övmüşlerdir.[501]

Dolayısıyla Murâbıt varlığıyla birlikte sosyal durumda büyük değişiklik olmuş; güven ve istikrarın genele yayılmasından sonra dikkatler sanata, edebiyata yönelmiş, Fas ve Endülüs düşüncesi arasındaki etkileşim şiirle nesirde etkisini göstermiştir. Ayrıca Murâbıtlar, Endülüs'te râic olduğu vechile, yazma kurallarının gelişmesi arzusuyla yazarları büyük oranda yazışmayla alakalı eser yazmaya teşvik etmiştir.

Gelişme aşamasında bazı milletlerin edebiyatları çeşitli sebeplerle zayıflayıp, tökezlemiştir. Edip ve şairleri olumsuz olarak etkileyen savaşlar ve siyasi çekişmelerin çokluğu sebebiyle aynı sıkıntı, özellikle ilk dönemde, Fas edebiyatının da başına gelmiştir. Dolayısıyla bu dönemdeki edebî mahsüller hem zayıf hem de seyrek olmuştur. Ancak devletin genel şartlarının iyileşmesiyle birlikte o kabiliyet yeniden ortaya çıkmaya, canlanıp parlamaya başlamıştır. Nitekim Murâbıtlar döneminde siyasi istikrar temin edilince, edebiyat ve diğer ilim dallarında önemli şahsiyetler yetişmiştir.[502]

Merrâkeşî'nin *Muʿcibi'*ndeki, "Cezîre'nin (Endülüs) her tarafından önde gelen ilim adamları Emîrü'l Müslimîn'in -Yûsuf b. Taşfîn- huzuruna gelmekteydiler. Öyle ki sultanın divanı bu yönüyle Abbâsîlerin sarayına benzetilmiştir. Aynı şekilde Alî b.Yûsuf b. Taşfîn saltanatının ilk günlerinden itibaren, Endülüs Yarımadası'nın her tarafından önde gelen âlimleri yanına getirtmiş, onları koruyup kollamıştır."[503] İfadelerinden anlaşılcağı üzere Muvahhidler, ilim ve irfan bakımından çorak değil, aksine bu alanda zirveye ulaşmış bir Fas bulmuşlardır. Muvahhidler seleflerinden intikal eden ilimlerden uygun gördüklerini aynen muhafaza ederek Murâbıtlar döneminde mahzurlu olarak görülen ilimlerin öğrenilmesini de teşvik etmişlerdir. Dolayısıyla eğitime büyük katkılar sunan Muvahhidlerin kendi zamanlarındaki ilimleri teşvikleri maddi olsun, manevi olsun

[501] **A.e.**, s. 74, 75.
[502] el-Misnâvî, **a.g.d.t.**, s. 45.
[503] Merrâkeşî, **el-Muʿcib fî Telhisi Ahbâri'l-Mağrib,** Thk. Selâhaddîn el-Havârî, el-Mektebetu'l-ʿAsriyye, Beyrut, 2006, s. 123, 132.

büyük boyutlara ulaşmıştır. Bu bağlamda medreseler kurmuşlar, enstitüleri imar etmişler, büyük âlimleri getirterek onlara kitap telif ve tedvin ettirmişlerdir. Aynı şekilde muhtelif ilmî heyetleri bir araya getirerek münazaralar ve yarışmalar düzenlemişlerdir. Kütüphaneler kurup, zorunlu eğitim konusunda öne geçmiş, meccani eğitimi uygulamaya koymuşlardır. Eğitim için yöntem ve program belirleyip, eğitimin tabana yayılması gayesiyle hem Arapça hem Berberi dilinde eğitim yapılmasına imkân sağlamışlardır.[504]

İbn Tûmert'in ardından yönetimi ele alan ve kendisi de iyi bir hatip, fakih ve âlim olan Abdulmuémin el-Muvahhidî, Murâbıt hükümdarlarının yolunu takip ederek değişik beldelerden kendi sarayında ya da civarında bulunmaları için davet ettiği ilim adamlarına, ediplere izzet ikramda bulunmuş, her türlü giderlerini karşılamıştır.[505]

Yine bu dönemde medeni gelişmelere paralel olarak edebî ve entelektüel faaliyetler de genişlemiştir. Murâbıtların başlattıkları edebiyat hareketinden istifade eden Muvahhidler, bu harekete kendi sanatsal karakterlerinin damgasını vurmuşlardır. Binaenaleyh edebiyata yöneliş artmış, Endülüs'teki edebiyat ve düşünce adamlarıyla her bakımdan sağlam ilişkiler kurulmuştur. Aynı şekilde halifeler de müstehcenlikten ve şarap mevzularından arındırılmış, sadeliğiyle öne çıkmış Arap edebiyatının gelişmesine büyük ilgi göstermişlerdir.[506] Edebî ilimler olarak tesmiye edilen nahiv, lugat, aruz, beyân, tarih ve siyer gibi ilimlere önceki dönemlerde de rağbet olduğunu ancak Muvahhidler döneminde bu ilimlerin yaygınlaştığını ifade eden Kennûn, bunun hakiki bir uyanış olduğunu belirtmiştir.[507]

Kıymetli şair ve ilim adamlarının yetiştiği bu dönemde, felsefi ilimler de daha önceki hiçbir devirde olmadığı kadar yaygınlaşmıştır. Bu dönemi felsefi ilimlerin Fas'taki altın çağı olarak niteleyen Kennûn, bu ilimlerin öğretilmesi ve üstadlarının faaliyetlerini icra etmeleri bağlamında Muvahhidler'i Abbâsîlere, felsefi ilimleri

[504] el-Menûnî, **el-ʿUlûm ve'l-Âdâb ve'l-Funûn, ʿAlâ ʿAhdi'l-Muvahhidîn,** s. 15, 16.
[505] Selâvî, **a.g.e.**, C.II, s. 145.
[506] el-Misnâvî, **a.g.d.t.**, s. 46.
[507] Kennûn, **a.g.e.**, C.I, s. 126.

destekleyip filozofları himaye eden Yûsuf b. Abdulmümin'i de Halife Meémûn'a benzetmiştir.508

Muvahhidler Arap kabilelerini Fas'a nakletmek suretiyle ülkenin sosyal olarak Araplaşması yönünde seleflerinin ortaya koyduğu çalışmalardan daha fazlasını yapmıştır.[509] Örneğin, Ebû Yûsuf Yaʿkûb el-Mansûr'un idareyi ele almasından sonra Arap kabilesi Benî Hilâl'in bazı kollarını özellikle Fas'ın batı bölgelerine yerleştirmesi, Benî Selîm ve Benî Muakkal Kabilelerini ise Sahra Bölgesi'ne dağıtması, Arapçanın sözkonusu bölgelerde gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Bu yönüyle bedevi Araplar, ilk Araplaştırma kampanyasını başlatan İdrîsilerin yolunu takip etmiştir. Bedevilerin yerleşmiş oldukları Atlas Bölgelerinde ise tek başına Arapça ve Araplara mahsus âdetler her yönüyle bölge sakinlerinin hayatlarına egemen olmaya başlamış, Dukâle ve Muğle gibi bazı Berberi Kabileleri tamamen Araplık potasında erimişlerdir.

Ne var ki ülkenin Araplaşmasında büyük rol oynayan bu kabileler, ülkenin imarına ve iktisadına katkı verme hususunda aynı başarıyı göstermemiştir. Fas'ın sosyal, iktisadi ve medeni yönden gelişmesinde gerçek anlamda, "el-ʿİkâb" yenilgisinden sonra Endülüs'ten Fas'a göç eden uygar Arap unsurlar etkili olmuştur.

Arapça, yönetimin resmî dili olarak kullanılmaya devam etmiştir. Berberi lehçesini ise siyasi otorite, İbn Tûmert'in Mesmûdelilere akaid prensiplerini telkin ederken yaptığı gibi, ihtiyaç duyduğunda sınırlı şartlarda kullanmıştır. Berberi dilinin yanında halkın Arapçayı da konuşmaya başladığı bu dönemde, Endülüs lehçelerinin de etkisiyle Fas lehçesi Derîce'nin nüvesi oluşmaya başlamıştır.[510]

Merînîler asrı, edebî verimlilik bakımından en bereketli dönemlerden biri kabul edilmiştir. Bu dönemde şiirlerin daha ziyade dini eğilimlerin yanı sıra saray ve sultanları övmek gayesiyle yazıldığı görülmüştür.[511] Merînîler döneminde edebî nesir başta olmak üzere, kültürel çevrede nesri müseccanın da revaçta olduğu edebî

508 **A.e.**, s.133.
509 Harekât, **a.g.m.**, s. 107.
510 **A.g.m.**, s.108.
511 el-Misnâvî, **a.g.e.**, s. 50.

hareketlilik yaygınlaşmıştır.[512] Kültürel alanda ise büyük fakihler, muhaddisler, meşhur tarihçiler, nahiv ve dil âlimleri yetişmiş, küçümsenmeyecek sayıda edebiyat âlimi de ortaya çıkmıştır. Bu âlimler, hem Faslıların hem Doğuluların aynı şekilde istifade ettikleri ve bugün hâlâ enstitülerde ve diğer eğitim müesseselerinde öğrencilerin ve kârilerin pınarlarından kandıkları ve nuruyla aydınlandıkları, kitapların anası mesabesindeki eserleri telif etmişlerdir.[513]

İlmî ve edebî faaliyetlerin bu denli kuvvetlenip gelişmesinde, Merînî sultanlarının ve emirlerinin, edipleri ve şairleri teşvik ederek onlara izzet ikramda bulunmaları esaslı rol oynamıştır. Dolayısıyla Merînî sarayının himayesinde çok sayıda edebiyatçı ve şair yetişmiştir. Bu şair ve edipler, toplum içerisinde saygın mevki sahibi olmuş, yönetimde önemli görevlere getirilmişlerdir. Bu cümleden olarak Şair Ebu'l-Kâsım Rıdvân el-Burcî, Sultan Ebû ʿAnân'ın sarayında kâtiplik görevini deruhte etmiştir. Aynı şekilde Sultan Yaʿkûb b. Abdulhak, bir Ramazan Bayramı gününde huzurunda yazdığı kasideyi okuyan şair Abdulaziz el-Melzûzî'ye hilat giydirmiş ve bin dinar bahşiş vermiştir.[514]

Merînî sultanlarının arasında Ebû ʿAnân, Ebû Saʿîd ve Ebu'l-Hasan gibi kültürden büyük pay alan hükümdarlar olmuştur. Ebu'l-Hasan ve oğlu Ebû ʿAnân'ın düzenlediği ilmî ve edebî meclisler şöyle dursun, Tunus'a gitmek üzere gemiyle yola çıkan Ebu'l-Hasan'a eşlik eden ve denizde tamamı boğulan dört yüz âlimden müteşekkil ilmî heyet, o dönemde Fas'taki ilmî ve kültürel faaliyetlerin ne kadar yaygınlaştığına işaret etmektedir.[515]

Merînîler, gerekli kütüphaneleri inşa etmek suretiyle bilimi ve ilim adamlarını desteklemeye özen göstermiştir. Nitekim bu kütüphaneler, Merînî Devleti'ndeki entelektüel hareketin kuvvetli sütunlarını teşkil etmiştir. Merînî sultanlarının ilki Yaʿkûb b. Abdulhak, inşa ettirdiği Saffârîn Medresesi olarak da bilinen medresesini, benzersiz kitaplardan oluşan bir koleksiyonla teçhiz etmiştir. Bazı tarihçiler bu koleksiyonun on üç denkten oluştuğunu belirtmiştir. Sultan Yaʿkûb, Endülüs'e

---

[512] ʿAnân Mahmûd Abdulğanî eş-Şâvî, "Tetavvuru'l-ʿUlûm ʿAlâ ʿAhdi'd-Devleti'l-Merînîyye", **Mecelletu Surre Men Raéâ,** 41, 2010, C.XI, s. 245.
[513] Muhammed b. Ahmed b. Şakrûn, **Mezâhiru's-Sekâfeti'l-Mağribiyye,** Dâru's-Sakâfe, ed-Dâru'l-Beydâ, 1985, s. 48.
[514] el-Harîrî, **a.g.e.,**, s. 350.
[515] Harekât, **a.g.e.**, C.II, S. 164.

düzenlediği dördüncü sefer'de (1275) Kastilya Kralı Sanço ile imazladığı barış anlaşmasından sonra kendisinden bu kitapları Fas'a göndermesini talep etmiş ve o da göndermiştir. Binaenaleyh bu kitaplar, Fes şehrindeki Sultaniye Kütüphanesinin nüvesini oluşturmuştur.[516]

Özetle Fas'taki edebî ortam, bu asırda ulaşmış olduğu gelişmişlik seviyesine daha önceki hiçbir asırda ulaşmamıştır. Zira bu vasatın oluşmasına başta ekserisi ilim ve irfan ehli olan sultanlar olmak üzere; kadılar, yazarlar, muhafızlar, vezirler ve toplumun tüm tabakaları katkıda bulunmuştur. Muhtelif ilimlerde yeterli bilgi sahibi olmayan kimseler saraya yaklaşamamıştır. Devletteki makamların hiçbirinde yeteneksiz memur çalıştırılmamıştır.[517]

Fas'ın aslî sakinlerinin oranının Arap kabilelerden fazla olduğu Atlas Okyanusu bölgelerinin tamamında, Berberi lehçesi ve bedevilik ruhu egemenliğini sürdürmüştür. Bu dönemde, her ne pahasına olursa olsun Endülüs'te kalmayı tercih eden Endülüslülerin pek azı Fas'a göç etmiştir. Bu sebeple Fas'taki demografik yapıda bir önceki döneme göre pek fazla bir değişiklik olmamıştır. Merînîlerle, daha doğrusu Zenâtelilerle Arap unsuru arasında, Arap kabilelerin konumundan kaynaklanan iktisadi sıkıntılar sebebiyle herhangi bir siyasi buhran oluşmamıştır.

İlk medreselerin Murabıtlar ve Muvahhidler zamanında ortaya çıkmasından sonra Merînîler, küçük şehirlere varıncaya kadar Arapaçayı ve diğer ilimleri yaymaya başlamış, bu faaliyeti Orta Fas ve İfrîkıyye'de de (Tunus) sürdürmüştür. Yönetimin dili olan Arapçanın doğudaki ülkelerde yozlaşmaya başladığı dönemde Fas, bazen sözlü süslemelerden etkilense de doğudaki pek çok yönetimin diline egemen olan halk dilinden oldukça uzak, güzel Arap üslubunun sayısız örneklerini sunmuştur. Yine Merînîler medresler inşa etmek, öğrenci ve hocaların ihtiyaçlarını temin etmek suretiyle Arap entelektüel hareketinin bütün tezahürleriyle canlandırılmasına devam etmiştir.[518]

Merînîler döneminin hilafına Vattâsîlerin Fas'a egemen oldukları ve ülkenin barış ve rahat yüzü görmediği bu dönemde, edebî ve ilmî faaliyetler tamamen

[516] el-Harîrî, **a.g.e.**, s.349.
[517] Kennûn, **a.g.e.**, s. 222.
[518] Harekât, **a.g.m.**, s. 109.

durmamış olsa da bazı yönlerden gerilemiştir.[519] Buna bağlı olarak İslami Batı, XV. yüzyılın ikinci yarısıyla XVI. yüzyılın başlarında hiçbir zaman görmediği bir çözülme ve bozulma yaşamıştır.[520] Dolayısıyla Fas bu dönemde, Merînîler ve Muvahhidler döneminde olduğu vechile büyük âlimler yetiştirememiştir. Mahalle mekteplerinde ve medreslerde ise eğitim eskiden olduğu gibi devam etmiştir. Bu arada mahalle mektepleri yaygınlaşmış ve Kur'ân hafızlarının sayısı artmıştır.[521]

Birçok tasavvuf âlimi ve büyük fakihin yetiştiği bu dönemde direniş edebiyatı **(**Edebü'l-Mukâveme**)** ve mahallî dilde şiir yazılması gelişmiş bilahare ilgi matematik ilmine kaymıştır.[522]. Dolayısıyla bu dönemde edebiyat büyük ölçüde yozlaşmış, şairlik ya da yazarlık ünvanını gerçekten hak eden kimse olmamıştır. O dönemin şairlerinin, daha doğrusu kafiyeli cümleler yazan kimselerin mısraları, insanların gönlüne hitap edememiştir.[523] Bu dönemin ediplerinin tamamı dini ilimlerle şiiri mezceden fakihlerden oluşmuştur. Dolayısıyla bu fakihlerin şiirleri de dini bilgilerinin tesirinden kurtulamamıştır.[524]

Saʿdî devletinin hüküm sürdüğü dönem Fas'ın yönetimde, hâkimiyette, diplomaside, doğudaki Arap-İslam dünyası, batıdaki Hristiyan ve Müslüman dünyası ile Osmanlı hâkimiyetindeki Kuzey Afrika ve Güney Avrupa ile geliştirdiği ilişkilerde, ordunun yeniden tanzim edilmesinde, sanayi çarklarının modernleştirilmesinde, denizlerde ticari gemi filoları yüzdürmede ve tabii ki edebî harekette yenilenme çağı olarak kabul edilmiştir.[525]

Vattâsîler döneminin savaş ve fitne kasırgalarıyla çalkantılı ortamında her alanda olduğu gibi edebî hareket de solmuş, zayıf düşmüştür. Saʿdî Devleti'nin kurulması, güvenlik ve istikrarın sağlanmasının akabinde edebî hareket yeniden depreşmeye ve canlanmaya başlamıştır. Saʿdî hükümdarlarının, ilim adamlarının elinden tutup onları teşvik etmeleri bu yöndeki ümitleri daha da kuvvelendirmiştir.[526]

---

[519] Kennûn, **a.g.e.**, C.I, s.239.
[520] el-Misnâvî, **a.g.d.t.**, s. 59.
[521] Harekât, **a.g.e.**, C.II, s. 253.
[522] **A.e.**, s. 255.
[523] el-Misnâvî, **a.g.d.t.**, s. 58.
[524] Harekât, **a.g.e.**, C.II, s. 257.
[525] Tâvît, **a.g.e.**, C.III, s. 645.
[526] Kennûn, **a.g.e.**, C.I, s. 260.

Entelektüel hareket özellikle Mevlay Ahmed el-Mansûr döneminde büyük bir gelişme göstermiştir. Mansûr'un idareyi ele almasıyla birlikte edebî hareket eski ihtişamlı günlerine geri dönmüştür.[527] Bu gelişme bilimsel araştırma enstitülerinin artmasında, ilim adamlarıyla talebelerin çokluğunda ve ihtisas alanlarının çeşitliliğinde tezahür etmiştir.[528] Bu dönemde şairlerin fevç fevç sultanın sarayına geldikleri, sultanın divanının önde gelen yazarlarla dolup taştığı müşahade edilmiştir. Sarayda tertib edilen edebiyat meclislerine bizzat sultan da iştirak ederek edebî tartışmalara dâhil olmuş, fikir teatisinde bulunmuş ve haziruna edebî nükteler söylemiştir.[529]

Mansûr, saltanatı sırasında ilmî eserlerin Arapça'ya çevrilmesine önem vermiş ve kalkınmakta olan bazı Avrupa ülkelerindeki bilimsel icatlarla ilgilenmiştir. İlmî eserlerin Arapça'ya tercümesinde Mansûr'un ilgisi kadar Endülüs'teki felaketten sonra Fas'a göç eden kültürlü, uygar, birkaç Avrupa diline hâkim olan çok sayıda Endülüslünün, Faslılarla muhtelif seviyede temas halinde olan Avrupalıların, özellikle de esirlerin, seyyahların, tacirlerin ve büyükelçilerin katkıları olmuştur.[530]

Bütün bunlara ilaveten Saʿdîler döneminde yabancı dil öğrenimine de önem verilmiştir. Bu hususta İtalyanca ve İspanyolca okuyup yazabilen Sultan Abdulmelik b. Muhammed eş-Şeyh gibi yüksek makamlardaki zevatın etkisi olmuştur.[531] Ayrıca edebî, ilmî ve askeri kitapların tercümesine olan ilgi artmıştır. İster halka açık, ister sadece seçkin zümrenin katılımıyla icra edilmiş olsun, edebiyat meclislerinin, özellikle de Mevlid-i Nebevî kutlamalarının ki bu dönemde Mevlid-i Nebevî kutlamaları iyice yerleşmiştir, bu geleneğin Fas'taki edebî faaliyetlerin artmasında katkısı büyük olmuştur. Bu dönemde şiirin yanında nesire, şerhe, akıcı konuşma sanatına, edebiyat, biyografi ve muhtasar türünde eserler telif etmeye olan ilgi artmıştır.

---

[527] **A.y.**
[528] Abdulkerîm Kerîm, **el-Mağrib fî Ahdi'd-Devleti's-Saʿdiyye**, Menşûrât Cemʿiyyeti'l-Muerrihîne'l-Mağâribe, Rabat, 2006, s. 307.
[529] Kennûn, **a.y.**
[530] Kerîm, **a.g.e.**, s. 319.
[531] el-Menûnî, "Zâhire Taʿrîbiyye fi'l-Mağribi's-Saʿdiyye", **Daʿvetu'l-Hak,** S.10, 1967, s. 76.

Saʿdîler kütüphane inşa etme konusunda aşırı gayretkeş olmuşladır. Satın alma, istinsah etme, şehirde olsun köyde olsun eser telif etmeleri için yazarları teşvik etmek suretiyle söz konusu kütüphanelere kitap temin etme cihetine gitmişlerdir. Ayrıca gerek Endülüs'ten gerekse Doğu'dan çok sayıda kitap getirerek Faslı ilim adamları ve öğrencilerin istifadesine sunmuşlardır. Bu da onların Fas kültür ve medeniyetine verdikleri önemin bir tezahürü olmuştur.[532]

Alevîler dönemi edebiyatın büyük bir gelişme gösterdiği en parlak devirlerden biri olarak kabul edilmiştir. Bu gelişme, Alevîlerin ister birinci dönemi ister ikinci dönemi olsun sultanların edebiyatçıları, şairleri ve yazarları teşvik etmeleri sebebiyle yaşanmıştır. Alevî Devleti yöneticileri ilim erbabına hizmet yolunda olağanüstü gayret göstermişler, edebî hareket hızlı bir şekilde ayağa kalkmış ve büyük ilgi görmüştür. Ülkeyi bu yeni duruma hazırlayan ve halka bu durumu kabul ettiren Mevlay Reşîd olmuştur.[533]

Mevlay Reşîd genel olarak ilim adamlarını özel olarak da şair ve edipleri destekleyip teşvik etmesiyle meşhur olmuştur. Onları hediyeler ve ödüller vermek suretiyle taltif etmiştir.[534] Bu teşvikler sayesinde pek çoğu bölgenin medarıiftiharı olan çok sayıda şair ve yazar yetişmiştir. Bu ilim adamları; nazımda ve nesirde büyük Arap ediplerin vadisinde yürümüşler, son dönemlerde eser telif etmek yerine yazılan eserlere şerh, muhtasar ve talik yazmak gibi esas itibarıyla dildeki zafiyetlerden kaynaklanan alışkanlıklardan pek fazla etkilenmemişler aksine ilim üretmede kendi dehalarını ve kabiliyetlerini ortaya koymuşlardır. Bu asırda şiir, özellikle divan yazımında, nesirden daha fazla gelişmiştir.[535]

Saʿdî Devleti'nin yıkılmasından sonra edebiyatın sönen ruhununun yeniden canlandırılmasında Delâiyye Zâviyesinin[536] katkısı büyük olmuştur. Kuruluşunun üzerinden kısa bir müddet geçmesine rağmen zaviye hem Arap kültürünün kabileler arasında yayılmasında hem de İslami ilimlerin ülkede öğretilmesinde önemli bir

[532] el-Misnâvî, **a.g.e.**, s. 62, 63.
[533] Kennûn, **a.g.e.**, s. 311.
[534] Tâvît, **a.g.e.**, C.III, s. 775.
[535] Kennûn, **a.g.e.**, C.I, s. 311.
[536] Mulûya Bölgesi'nde Senhâce Kabilelerinden kalanları bünyesinde toplayan önceleri dinî, ilmî bir hareketten ibaret olan ve daha sonra siyasi bir oluşuma evrilen Delâiyye Zâviyesi, Mevlây Reşîd tarafından ortadan kaldırılmıştır. (Bkz: https://ar.wikipedia.org/wiki/الزاوية_الدلائية (çevrimiçi 10.03.23)

merkez olmuştur. Buradan Fas'ın o dönemdeki âlimi, Allâme Ebû Alî Hasan el-Yûsî başta olmak üzere pek çok önemli ilim adamı mezun olmuştur.[537]

Alevîler döneminde siyasi faaliyetler yaptığı gerekçesiyle Mevlay Reşîd, Delâiyye Zâviyesini tahrip ederek oradaki ilim adamlarını, başta Hasan el-Yûsî olmak üzere, Fes'e nakletmiştir. Fes'in en büyük edebî şahsiyeti olarak kabul edilen el-Yûsî, hem Saʿdîler hem de Alevîler dönemini yaşamış ve bu yönüyle de XVII. ve XVIII. yüzyıl arasında bir köprü olarak telakki edilmiştir. el-Yûsî, faaliyetleri uzun süre devam eden Muhammed b. Zâkor, el-Enîsu'l-Mutrib'in yazarı Muhammed b. et-Tayyib ve Alî Misbâh ez-Zervîlî gibi edebiyatta, şiirde ve diğer alanlarda nam yapmış önemli ilim adamlarının yetiştiği Şerâtîn Medresesinin yönetimini de deruhte etmiştir.[538]

Mevlây İsmâʿîl'in vefatından sonra yaşanan sancılı dönemin sonunda Muhammed b. Abdullâh'ın yönetime gelmesiyle birlikte ülkede istikrar temin edilmiş, bu dönemde entelektüel hayat da büyük bir gelişme göstermiştir. Edebiyatı ve edipleri teşvik eden sultan, kendisi de başta İsfahânî'nin *el-Eğânî* adlı eseri olmak üzere tarih ve edebiyat kitaplarını okumakla meşgul olmuştur. Oğlu Emîr Ali ise Fes şehrinin başta İbn Hallikân'ın *Kalâidu'l-ʿIkyân* ve *Vefâyâtu'l-aʿyân*, Makarrî'nin *Nefhu't-tayyib* ve Lisânu'd-dîn b. el-Hatîb'in eserleri olmak üzere, önemli eserlerin tedris edildiği medreselere ev sahipliği yapan bir kültür ve ilim merkezi olmasına gayret etmiştir.[539]

Yine geçmiş dönemde yeteri kadar önemsenmeyen tarihe ve biyografiye dair eserlerin yazımı da bu dönemde meşhur tarihçiler Ebu'l-Kâsım ez-Zeyyânî, ed-Daʿîf el-Mesânî ve –XI. ve XII. yüzyıllarda yaşayan önemli şahsiyetlerin biyografilerinin yer aldığı *Neşru'l-Mesânî* adlı eserin müellifi- Muhammed b. et-Tayyib'le beraber açık bir ilerleme kaydetmiştir. Aynı şekilde Sultan Mevlay İsmâʿîl zamanında Avrupa'ya elçiler gönderilmesiyle gelişmeye başlayan seyahatname türü, bu dönemde önemli gelişme göstermiştir. Değişik ülkelere gönderilen diplomatlar seyahatlerini mükemmel bir edebî üslupla kaleme almışlardır. Dinî içerikli

[537] Kennûn, **a.g.e.**, C.I, s. 274.
[538] Muhammed el-Ahdar, **el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Mağrib ʿAlâ ʿAhdi'd-Devleti'l-ʿAleviyye,** Dâru'r-Reşâdi'l-Hadîse, Dâr'ul-beydâ, 1977, s. 82.
[539] el-Misnâvî, **a.g.e.**, s. 65.

seyahatnameler ise hac farizasını ifa etmek üzere mukaddes topraklara giden kişiler tarafından yazılmıştır.[540]

Bu dönemde yöneticiler; eğitimin ıslah edilmesi, ilim adamları ile yazarların madden ve manen desteklenmesi, kitapların basılıp çoğaltılması, yurt dışına öğrenci heyetlerinin gönderilmesi gibi tedbirlerle ülkedeki kültürel ve ilmî seviyenin yükseltilmesine gayret etmişlerdir. Yine Fas edebiyat tarihinde bir ilk olarak kitapların tamamı Avrupa dillerinden tercüme edilmiştir.[541]

3.2. Fas'ta Şiir

Araplar Fas'a dilleriyle birlikte edebî ve şiirsel geleneklerini de taşımışlardır. Fetihler döneminde insanların huzur ve istikrar arayışı, edebî faaliyetlere yeteri kadar eğilememeleri sebebiyle şiir hareketi zayıf kalmıştır. Daha sonra gelen Murâbıtlar ve Muvahhidler dönemindeyse gelişme ülkenin tamamına yayılmış, bu gelişme ve istikrarın etkileri hayatın her alanında olduğu gibi şiirde de kendini göstermiştir. Halife ve emirlerin kapılarını ilim adamlarına ve edebiyatçılara açmaları ve onlara bol bol ihsanda bulunmaları sebebiyle pek çok şair huzura gelerek medihten iftihara, mersiyeden itizara, yerme ve tasvir etmeden gazele kadar şiirin bütün kategorilerinde eserlerini takdim etmişlerdir. Halife ve emirlerin şiire gösterdikleri bu özen halka da sirayet etmiştir. Nitekim Muvahhidî Hükümdarı Yaʿkûb el-Mansûr, meşhur Erek Muharebesi'nden[542] muzaffer olarak döndükten sonra ülkenin bütün bölgelerinden şairler, sultanı tebrik etmek maksadıyla huzuruna gelmişlerdir. Bu şairler, sayılarının çok fazla olması sebebiyle kasidelerinden seçtikleri ancak iki ya da üç beyti arz edebilmişlerdir.[543]

Bu dönemde Fas edebiyatı hem Abbasî hem de Endülüs edebiyatından etkilenmiş, Faslılık kimliğini kaybetmeden her ikisinden de istifade etmiştir. Devletin dinî esaslarla yönetilmiş olması sebebiyle şiir de dinî bir karaktere bürünmüş, hidayet

---

[540] Ahdar, **a.g.e.**, s. 278, 279.
[541] **A.e.**, s. 394, 397.
[542] Erek Muharebesi 1195 yılında Ebu Yusuf Ya'qub al-Mansur liderliğindeki Muvahhidler ile Kastilya Kralı VIII. Alfonso arasında cereyan etmiştir. Muharebe, Muvahhidlerin Trujillo, Montánchez ve Talavera'yı geri alması, Kastilya kuvvetlerinin yenilgisi ve ardından Toledo'ya geri çekilmeleriyle sonuçlandı. Bkz.: Thomas b. Irving, "Kastilya", **DİA**, C.XXV, s. 1, 2.
[543] Hannâ el-Fâhûrî, **el-Câmiʿ fî Târîhi'l-Edebi'l-ʿArabî**, 2 c. Menşûrâtu Zevi'l-Kurbâ, Matbaʿatu Suleimanzâde, Kum, 2006, C.II, s.1011.

ve hidayet prensiplerinden ayrıca o dönemde yaygın olan felsefi ilimlerden istifade edilmiştir. Bu dönemde nadiren hamriyyat ve açık aşk şiiri yazılmıştır.[544]

Muvahhidî hükümdarlarının sanata ve sanatçıya değer vermeleri sebebiyle Endülüs'ten Fas'a çok sayıda **Veşşâh**[545] gelerek yereldeki şairlerle irtibata geçmişlerdir. **Tevşîh** sanatıyla ilgilenen Faslı şairler, bu sanata **Zeceli**[546] de ilhak etmişlerdir.[547] Bu mevzu ile alakalı olarak İbn Haldûn şunları ifade etmiştir: "Bilahare Fas'taki şehirlerin ahalisi Muvaşşah gibi çift aruzlu yeni bir şiir sanatı ortaya koydular. Bu şiirleri kendi şehirli dillerinde nazmettiler ve "ʿ**Arûzu'l-Beled**" olarak adlandırdılar. Bu türü Faslıların arasında ilk olarak Endülüs'ten Fes şehrine gelen İbn Ömer adındaki bir kimse kullanmıştır. Burada Muvaşşah üslubuyla bir kıta nazmetmiş ve irab kurallarından biraz uzaklaşmıştır. Bu üslubu, Fes şehri halkı beğenmiş ve pek de ilgilenmedikleri irab kurallarını terk etmek suretiyle şiirler nazmetmişlerdir. Halk arasında çokça dinlenen bu şiir türünü nazmetmede mahir pek çok şair yetişmiştir."[548]

Fas şiiri, Merînîler döneminde de gelişmeye devam etmiş iyice olgunlaşmış ve Fas kimliği, rakip olarak Doğu'nun karşısına geçmiştir.[549] Ancak Saʿdîler'in son dönemlerinde edebî hayatta durgunluk belirtileri ortaya çıkmıştır. Bazı istasnai durumlar hariç şairler, kasidelerini toplumun genel olsun özel olsun, herhangi bir kesiminin duygularına hitap etmeyen, kimseyi heyecanlandırmayan, belli ve değişmeyen kalıplarda nazmetmeye başlamışlardır.[550] Himaye'nin ilanına kadar geçen bu sürede maruz kaldığı şartlar sebebiyle Faslı kimliği iyice içine kapanmıştır. Ayrıca Fransa, İspanya, İngiltere, Almanya ve İtlaya gibi Batılı sömürgeci güçlerin bölge üzerindeki rekabeti şiddetlenmiştir. Batılı güçlerin rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin başta Fas olmak üzere, hilafet namına bütün İslam dünyasında

---

[544] **A.e.**, s.1012.

[545] Bazı kaynaklarda ***Muvaşşah*** bazı kaynaklarda ise ***Tevşih*** diye anılan bu şiir türü, IX. yüzyılın sonlarına doğru Endülüs'te ortaya çıkmış, gramer kurallarına uygun Arap şiiri nazım türlerinden biridir. Muvaşşah türünde şiir nazmedenlere **Veşşâh** denir. Daha fazla bilgi için bkz: Mahmut Üstün, **Endülüs Edebiyatı Benî Ahmer/Nasıriler Dönemi,** Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 116.

[546] ***Zecel*** Endülüs'teki kültürel faaliyetler sonucunda oluşan, şekli ile kasideden, gramer kurallarına uymaması yönüyle ise ***muvaşşahtan*** ayrılan fakat kafiye ve nazım üslubuyla ***muvaşşahı*** andıran, lafızlarının çoğunu mahalli lehçelerden ve Berberî dilinden alan kendine has bir şiir türüdür. ***Zecel*** türünde şiir nazmedenlere ise ***"Zeccâl"*** denir. Bkz.: **A.e.**, s. 125.

[547] el-Fâhûrî, **a.y.**

[548] İbn Haldûn, **a.g.e.**, s. 832.

[549] el-Fâhûrî, **a.y.**

[550] Yûnus ve el-Mısrî, **a.g.e.**, s. 40.

hâkimiyetini sağlamlaştırma çabası, kendi varlığını müdafaa etmenin gayreti içinde olan devleti yorgun düşürmüş ve ülke bir nevi uzlet elbisesine bürünmüştür.[551]

Neticede şiir, sanatsal yönü ihmal edilerek çeşitli ilimlerin ve kültürün ifade edilmesinin aracı olmuştur. Fıkıh, gramer, belagat kuralları ve atasözleri manzum olarak dile getirilmiş; manzum söz söylemek, makam ve mevki edinmenin vasıtası olarak görülmüştür. Dolayısıyla şair olarak addedilen kimseler geriye sanat bakımından herhangi bir değer ifade etmeyen çok sayıda divan bırakmışlardır.[552]

1912'de himayenin ilan edilmesi, Faslıları uyandırıp varlıklarına sahip çıkmaya ve vatanlarını kurtarmaya sevk eden bir kıvılcım olmuştur. Nitekim edebiyat tarihini siyasi hayat temelinde yorumlayanlar, 1912'de başlayıp 1956 yılında bağımsızlığın ilanıyla sona eren Himaye Dönemi'ni müstakil bir dönem olarak ele almışlardır. Edebiyatın yürüyüşüne devam etmesini kesinkes bu zaman dilimine hasretmek mümkün olamasa da bu dönemin öncesi ve sonrasıyla diğer dönemlerden farklı olduğu görülmüştür. Himaye Dönemi, Fas edebiyatının ürettiği mahsuller bakımından, Berberî genelgesi öncesi ve sonrası olmak üzere, iki devreye taksim edilmiştir.

İlk dönem, savaşçıların ruhunda heyecan ve coşku ateşini tutuşturan bir çığlık mesabesinde olan Berberî Genelgesi'nin ilanıyla sona ermiştir. İkinci dönem ise bağımsızlığın ilanına kadar devam etmiştir. Bu dönemde edebiyat ve kurtuluş mücadelesi iç içe geçmiş, edipler mücahitleri elde edilecek zafer dolayısıyla önceden tebrik ederek onları savaşmaya ve mücadelede sebat göstermeye teşvik etmişlerdir.[553] Nispi bir özgürlük ortamında millî mücadeleyle alakalı fikir ve duygularını ifade etmek isteyen şairlerin oluşturduğu ve özellikle ʿÎdu'l-ʿArş'ın **(**Taht Bayramı**)** ilan edildiği 1934 yılından sonra ortaya çıkan eş-Şiʿru'l-Mukâveme **(**Direniş Şiiri), ülkedeki millî uyanışı tetikleyen unsurlardan biri olmuştur.[554] Bu dönemde düşünce hayatı geri kalmış, yabancı güçlerin istilasına uğramış ve bu sebeple her alanda duraksama evresine girmiş milletlerin takip ettiği yolu takip

[551] **A.y.**
[552] Halim Öznurhan, "Yirminci Yüzyılın İlk Yarısında Fas (Mağrip) Şiiri", **T.C. Türk İşbirliği ve Koordinasyon İdaresi Başkanlığı, Avrasya Etüdleri 40/2011-2**, s. 301-324.
[553] Yûnus, **a.g.e.**, s. 41
[554] el-Misnâvî, **a.g.e.**, s. 392.

etmiştir.[555] Faslı kültür adamları karşı karşıya kaldıkları acı durumu ve bundan kurtulmanın çarelerini aramışlardır. Bu bağlamda kurtuluş çaresi olarak din görülmüş, Selefî anlayış revaç bulmuş ve geri kalışlarının en önemli sebeplerinden biri saydıkları hurafelerden arınma faaliyeti içerisine girilmiştir.[556] Âlimler kamuoyunu aydınlatma ve cehaletle mücadele konusunda üzerlerine düşeni yapmıştır. Şeyh Ebû Şuʿayb ed-Dukâlî'nin önderliğini yaptığı hareket hurafelerle, bidatlarla, büyücülük ve deccallıkla savaşmış, sünneti ihya ederek ışığını yüceltmiş, din kavramını avam ve efsane seviyesinden müspet gerçekler ve ideal değerler seviyesine yükseltmiştir.[557]

Fas, zaman olarak doğudaki bazı ülkelerden daha sonra bağımsızlığını elde etmiş olsa da Fas edebiyatı izlemiş olduğu yol bakımından onlarla aynı kaderi paylaşmıştır. Diğerlerinde olduğu gibi Fas'ta da edipler, muhafazakârlar olarak da tesmiye edilen, **gelenekçiler** ve gelişmenin yollarını arayan, bu bağlamda Avrupa modelini ve oradaki edebî yönelişleri örnek almakta bir beis görmeyen **yenilikçiler** olmak üzere, iki seçkin gruba bölünmüşlerdir. Ancak modern Fas edebiyatını dikey olarak yani XX. yüzyılın başından, bağımsızlık dönemi ve sonrasına kadar ele alanlar ise bu dönemi üç bölümde ele almışlardır.

Bağımsızlık öncesi edebiyatın doğrudan ve tabii bir uzantısı olan birinci dönem, aslında gelenekselci muhafazakârlar ve edebî ürünlerini yeni şartlara uygun olarak geliştiren, Muhadram[558] nesil olarak adlandırılabilecek olanlar olmak üzere iki kola ayrılmış bir kuşağın edebiyatı olmuştur. [559]

İkinci nesil Faslı şairler ise önceki dönem şairlerinden farklı bir anlayışa sahip olmuşlardır. Bu anlayışın oluşmasında Faslı ediplerin oldukça etkilendikleri

---

[555] Yûnus, **a.g.e.**, s. 41
[556] Öznurhan, **a.g.m.**, s. 308.
[557] Kennûn, **Ehâdîs ʿAni'l-Edebi'l-Mağribiyyi'l-Hadîs,** s. 43.
[558] Sözlükte "sünnet olmamak; nesebi karışık olmak" gibi anlamlara gelen **hadrame** kökünden türeyen **muhadram** kelimesi (çoğulu **muhadramûn**) hem Câhiliye Devri'nde hem İslamî Dönem'de yaşamış, Hz. Peygamber hayatta iken veya vefatından sonra müslüman olmuş, ancak onu mümin olarak görememiş kimseyi ifade eder. Bkz. Mehmet Efendioğlu, "Muhadramûn", **DİA**, C.XXX, s. 393.
[559] Yûnus, **a.g.e.**, s. 47.

Romantizm akımı ve önceki dönemlerden tevarüs ettikleri yüksek edebiyat bilinci etkili olmuştur.[560]

Modern asrın özelliklerinden biri de nesiller arasındaki makasın giderek açılması olmuştur. Bundan dolayıdır ki, Arap edebî mirasının uzun tarihi boyunca içerdiği gayeler, örfler ve kalıplara karşı çıkan üçüncü, başka bir ifadeyle genç nesil ortaya çıkmıştır. Bu yenilikçi genç şairler, şiiri hayatın ruhu, özü ve kendi iç dünyalarındaki duyguları dile getirmenin bir aracı olarak görmüşler, klasik şiire karşı çıkarak şiirdeki müzikalite anlayışını değiştirmişlerdir. Sosyal içerikli şiirler yazmak yerine Batı ve Doğu Arap dünyalarının aynı oranda etkilendikleri, dünyanın tamamına yayılan, akla değil de doğrudan gönüle ulaşan şiire yönelmişlerdir.[561] Bu şiirde saadet hüzne, tebessüm gözyaşına, gündüz geceye, doğuş batışa, umut eleme karışmış; derin anlamlar yeni kelimelerle ifade edilmiştir. [562]

3.2.1. İlk Kuşak Şairler

3.2.1.1. Abdullah Kennûn

Abdullah b. Abdussamed b. et-Tihâmî b. el-Medenî Kennûn el-Hasenî, 1908 yılı Aralık ayında Fes şehrinde dünyaya gelmiştir. Yetiştirdiği ilim adamları ve dindarlığıyla maruf bir ailede, babası Allame Sîdî Abdussamed Kennûn'un elinde şekillenmiştir. Fas'a yabancı himayesi dayatılınca babasıyla birlikte Tanca'ya göç etmiştir.[563] *el-Kermel* dergisinde kendisiyle yapılan bir söyleşide Kennûn, bu göç hadisesini şöyle anlatmıştır:

"Tanca'ya 1913 yılında geldik. Bunun sebebi babam ve amcamın göç etmek istemeleriydi, çünkü ülke sömürgeye boyun eğmiş vaziyetteydi. Fes şehrinin vurulması Şam'ın başına gelenin aynısıydı. Fas'a saldırdılar ve Bâbu'l-Kîse Mescidi'nin minaresini yıktılar. O vakit ben küçüktüm. Babam beni evden çıkardı ve Sîdî Bûğâlib çeşmesini görmeye gittik. Çeşme yıkılmıştı. Daha sonra bunları yapanların Fransızlar olduğunu öğrendim."[564]

---

[560] Öznurhan, **a.g.m.**, s. 317, 318.
[561] Yûnus, **a.g.e.**, s. 47.
[562] Öznurhan, **a.g.m.**, s. 317, 318.
[563] Abdullah el-Murâbıtî et-Tırğî, Muhammed Abdulhafîz Kennûn, **es-Şiʿr ve'ş-Şuʿarâ fi'l-Mağrib ʿalâ ʿAhdi'd-Devleti'l-ʿAleviyye,** 3 c**,** Matbaʿatu'l-Halîci'l-ʿArabî, Tetvân, 2009, C. II, s. 137.
[564] **Mecelletu'l-Kermel,** sayı 11, 1984, s. 134.

Babası Sîdî Abdussamed ve amcası Sîdî Muhammed, o dönemde sadece İslam âlimlerinin otorite sahibi oldukları Medîne-i Münevvere'ye hicret etmeye karar vermişler ancak ailenin yola çıkmada geç kalması ve bu arada Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi sebebiyle bu seyehat gerçekleşememiş neticede aile Tanca'da ikamet etmek zorunda kalmıştır.[565] Mahalle mektebinde (Küttâb) ilköğrenimini ve hıfzını tamamladıktan sonra babası Abdussamed Kennûn ve Karaviyyîn Medresesi âlimlerinden muhtelif alanlarda dersler almıştır.[566] Mısır'a gidip el-Ezher Üniversitesine kaydolamaması ve Karaviyyîn Üniversitesindeki düzensizlik sebebiyle mahrum olduğu eğitimi telafi etmek ve kendisini ispat etmek için olağanüstü bir gayret göstermiştir. Üstün öğrenme yeteneği sayesinde kısa sürede çok büyük mesafe katederek daha genç yaşta öğretmenlik yapacak seviyeye ulaşmıştır. [567]

1936 yılında kız ve erkeklerin okudukları İslami bir okul açmış, bilahare 1945 yılında Tanca'da İslam Enstitüsünü kurarak 1953 yılına kadar yönetimini deruhte etmiştir. Aynı yıl Kral V. Muhammed'in sürgüne gönderilmesini protesto ederek Tetvân'a dönmüş ve 1955 yılına kadar Mevlây Hasan, Yüksek İslam Enstitüsünde ders vermiştir.[568] Ayrıca bu dönemde kendisine Tetvân Adalet Bakanlığı tevdi edilmiştir. Fas'ın 1956 yılında bağımsızlığını elde etmesinden sonra, yabancıların kurdukları sistemin tasfiye edilmesi ve bölgenin ana vatana katılması işlemlerini takip ve tenfiz etmesi için kral tarafından genel vali olarak Tanca'da görevlendirilmiştir.[569]

1955'te Suriye Arap İlim Akademisine, 1961'de Kahire Arap Dil Akademisine üye olan Kennûn, aynı yıl Fas Âlimler Birliği'ne genel sekreter olarak seçilmiştir. 1974 yılında Mekke'de toplanan Dünya İslam Birliği Teşkilatı'nın kurucu üyeleri arasında yer alan Kennûn, Irak İlim Akademisi ve Ezher Üniversitesi İslam Araştırmaları Akademisine üye olarak seçilmiştir. 1960'ta UNESCO Millî Komisyonu'na, 1969'da ise Tetvân İlim Konseyi'ne üye olarak tayin edilmiştir.

[565] Tırğî, Kennûn, **a.g.e.**, s. 137.
[566] Mustafa Tahralı, "Kennûn", **DİA,** C.XXV, s. 255.
[567] Tırğî, Kennûn, **a.g.e.**,s. 137.
[568] **A.e.**, s.138.
[569] Necât el-Merînî, " Kennûn Abdullâh", **Maʿlemetu'l-Mağrib,** C.XX, s. 6831.

1968'de İhyâu't-Turâsi'l-İslamî'nin danışma meclisine 1980'de Fas Kraliyet Akademisi ve Taht Vesâyet Konseyi'ne üye olmuştur.[570] Bu ve diğer görevlerini 9 Temmuz 1989 Pazar sabahı hayata gözlerini yumuncaya kadar sürdürmüştür.[571]

Abdullah Kennûn, edebî eser telifi ve gazetecilik alanının birleştirilmesini sağlayabilecek edebî ve ilmi niteliklere sahiptir. Dolayısıyla 1946'da Tetvân'da yayınlanan *Lisânu'd-Dîn* dergisinde makaleler ve araştırma yazıları kaleme almıştır. *Envâr Dergisi, Mîsâk Gazetesi* ve *İhyâ* dergisinde yazı işleri müdürlüğü yapmıştır. Fas edebiyatı; biyografik eserler, İslam'a dair eserler ve daha pek çok konuda telif ettiği eserleriyle tanınmıştır. Onun en önemli eseri Himâye döneminde kaleme aldığı *en-Nubûğu'l-Mağribî fi'l-Edebi'l-ʿArabî* adlı kitabıdır. Bu kitabın ilk baskısı 1936 yılında iki cilt olarak Tetvân'da piyasaya çıkmıştır. Kitap piyasaya ilk çıktığında büyük ses getirmiş ve müellifi bu eseriyle Madrid Üniversitesinden fahri doktora payesi almıştır.[572]

Şiir yazmaya yaklaşık on dört yaşındayken başlamıştır. Bu vadide eskilerin yolunu tutmuş, çağdaşlarının üslubunu örnek almış ve şiirlerinin manaları gazel, tabiat manzaralarının tasviri ve eğlence meclisleri gibi kendine has bir çerçevede gezinen üstatları taklit etmiştir. Ayrıca müsâcelât (övünme, atışma), ihvaniyaât (şairlerin birbirlerine yazdıkları şiirler), naat ve mevlidi nebevi münasebetiyle şiirler yazmıştır.[573] Fakat daha sonra bunların abesle iştigal ve vakit kaybı olduğunun farkına vararak bu tür şiir nazm etmekten vazgeçmiştir. Hel Ene Edîb (Ben Bir Edebiyatçı mıyım?) başlıklı kasidesinde bu hissiyatını şu şekilde ifade etmiştir:[574]

ألا ليتَ شعري متى أرتقي　　عن الشاعرِ المادحِ المعتِبِ؟

وينبغُ شأني في الكاتبينَ　　نُبوغًا حقيقيًا بلا كذبِ ؟

فيَسمع قولي حتى الجمادُ　　ويُطربُ منْ ليس ذا طربٍ؟

وأمنحُ في الحقِ وصفَ الأديبِ　　وما فوقَ ذلك مِن لقبٍ؟

---

[570] Tahralı, **a.g.m.**, s. 255.
[571] Tırğî, Kennûn, **a.g.e.**, s. 138.
[572] Merînî, **a.g.m.**, s. 6832.
[573] Tırğî, Kennûn, **a.g.e.**, s. 142.
[574] Kennûn, **Levhâtun Şiʿriyye**, Dâru Krîmâdis Li't-Tıbâʿa, Tetvân, 1966, s. 7, 15.

Keşke bilseydim, ne zaman azarlayan metheden şairlikten terfi edeceğimi?

Yazarlar arasındaki durumum (ne zaman) yalansız, gerçek bir usta olarak öne çıkacak?

Böylece sözlerimi cansız varlıklar bile duyar, zevksiz olanlar da kendinden geçer.

Ve gerçekten edip sıfatını alacağım ki, bunun üstünde bir unvan yoktur.

Ona göre şiir, insani bir meseleye, bir reform fikrine ve duygusal bir deneyime sempati duymak; bunların tamamını ya da birini müziksel bir ritimle, ahenkli kelimelerle ve ölçülü hecelerle güzel bir şekilde ifade etmektir.[575]

Abdullah Kennûn geride üç şiir divanı bırakmıştır, bu divanlar şunlardır:

Levhâtun Şiʿriyye (Şiirsel Tablolar): Bu, şairin eski ve yeni şiirlerinden amaç ve düşünce bakımından benzer olanları bir araya getirerek yayımladığı ilk divanıdır. Bu divanında özel günlerde ve muhtelif konularda söylenmiş **maktûʿâta** (dörtlük şeklinde yazılmış şiir) ilaveten otuz beş kasideye yer vermiştir.

Îkâʿâtu'l-Humûm (Dertlerin Ritimleri):Şair bu divanı, önceki divanın mütemmimi olarak 1981 yılında yayımlamış ve son yıllarda yazdığı yeni kasidelere ilaveten ilk divanında yer vermediği eski şiirlerinden bir kısmını da bu divanına almıştır. Divana yazdığı ön sözde şunları söylemiştir: "İlk şiir divanım *Şiirsel Tablolar*'ı yayımladığımda her şeyden önce edebiyat piyasasını tecrübe ediyordum. Bu yüzden divana eski ve yeni şiirlerden farklı amaçlar için yazılmış olanları aldım. Netice cesretlendiriciydi. Bu yüzden o divana, hissettiğim kaygıları terennüm ettiğim bu koleksiyonu ilave etmeyi uygun gördüm. Bu divan ayrıca son yıllarda nazmettiğim modern şiirlerin yanında eski şiirleri de ihtiva etmektedir."[576]

Bu divan muhtelif gayelerle söylenmiş 20 maktûʿâta ilaveten 23 kasideyi ihtiva etmektedir.[577]

Sınvânun ve Ğayru Sınvanin ve Eşʿârun Uhrâ (Benzer Olanlar ve Olmayanlar ve Diğer Şiirler): Bu divan**,** şairin vefatından sonra Muhammed

[575] Kennûn, **Dîvânu Îkâʿâti'l-Humûm,** Matbaʿatu Sûriyâ, Tanca, 1981, s. 6.
[576] **A.e.**, s. 5.
[577] Tırğî, **a.g.e.**, s. 143.

Abdulhafîz Kennûn'un titiz çalışması neticesinde toplanmış ve yayınlanmıştır. Bu divanda şair, çağdaşı ediplerden kendisine gelen ve kendisinin de onlara yazdığı şiirlerin yanı sıra, kendisine gelen bazı mektuplara ve edebî nüktelere yer vermiştir ki, bu şiir divanı hem biyografide hem de edebiyatta faydalanılan bir eser olmuştur. Ayrıca eserin naşiri, şairin bırakmış olduğu bazıları yayına hazır, bazıları dağınık vaziyette olan şiirleri de divana eklemiştir. [578]

Fas'ın fakih şairlerinden biri olan Abdullah Kennûn'un ilk dönem şiirlerinde vatanseverlik ve cihada dair mevzulara ağırlık verilmiştir. Çünkü Fas'taki Fransız sömürgeciliği döneminde yaşamış, pek çok vahşete ve suça şahit olmuştur. Fas toplumunda derin izler bırakan girişimlerden biri de sömürgecilerin Fas'taki Arap ve Berberî unsurlar arasına tefrika sokma gayretleri olmuştur.[579] Bu bağlamda sömürgeciler Fas'ın birliğini parçalamak, Berberi unsurunu diğer vatandaşlardan dil ve inanç olarak ayırmak gayesiyle 1930 yılında Berberi Genelgesi'ni yayımlamıştır. Fakat bu genelge büyük bir direnişle karşılaşmıştır. Abdullah Kennûn, duyduğu üzüntüyü şu şekilde dile getirmiştir: [580]

ضَاعتْ جهودُ الفاتحِينَا وَجُدودُ المستشهدِينَا

ضاعتْ مآثرُهم وقدْ كانتْ لنا فخرًا مُبِينَا

نَقضَ العِدَا بُنيانَهم مِن بعدِ مَا راموُه حينَا

طَمسُوا مَعالِمُه التي كُنَّا بها مُسترشدِينَا

Şehid olan fatihlerimizin emekleri ve çabaları zayi oldu.

Bizim bariz olarak övündüğümüz menkıbeleri zayi oldu,

Düşmanlar bir müddet uğraştıktan sonra onların binalarını yıktılar,

Kendileriyle yolumuzu bulduğumuz sembollerini yok ettiler.

http://www.odabasham.net/نقد-أدبي/66899-ظاهرة-الفقها

[578] **A.y.**

[579] Ahmed el-Cudaʿ, "Zâhiretu'l-Fukahâ eş-Şuʿarâ", http://www.odabasham.net/نقد-أدبي/66899-ظاهرة-الفقها (çevrimiçi, 01.05.23)

[580] Kennûn, **Îkâʿâtu'l-Humûm,** s. 9.

آلام وأحلام (Elemler ve Hayaller) adlı şiirinde şair, halkın mücadelede yılgınlık göstermesinden rahatsızlığını dile getirmiş ve onları mücadeleye teşvik etmek için şöyle demiştir:[581]

يا قومُ ما هذا التخاذلُ بينَكُم　　في حينِ أنتُم بضعةُ الأنصارِ

اللهَ في شعبٍ وشيكٍ هُلكُه　　وبقاؤُه أثرًا مِن الآثارِ

بِينَا العِدا؛ وهُم الذينَ عَلِمتُمْ　　يسقونَكُم كَأسَي ردًى ودَمارِ

تُلفَونَ أنتم مُوقِعينَ ببعضِكُم　　مُتبادرينَ الشّرَّ كلّ بدارِ

رَبّاه ما هذا الذي أودَى بِنَا　　واقتادَنَا لِمواطنِ الإعصارِ

حتى بَقينَا لا نُحركُ سَاكنًا　　نَأوي إلى الأجداثِ والأحْجَارِ

فتحكَّم الأعْداءُ في أرقَابِنَا　　وتَداولتْنا أيدي الاستِعْمارِ

Ey insanlar! Birkaç taraftar olduğunuz halde, nedir bu aranızdaki bıkkınlık?

Allah'tan korkun, bir halk neredeyse yok olup tarihî eser olacak.

Düşmanlar ki, siz onları bildiniz, size ölüm ve yıkım kadehi sunarlarken,

Siz birbirinize düşüyor, kötülük yapmaya koyuluyorsunuz.

Ya Rabbi, bu başımıza gelen ve bizi kasırganın yurduna getiren nedir?

Hareketsiz sakin kalıp durduk, mezarlara ve taşlara sığınır olduk.

Böylece düşmanlar enselerimizde hüküm sürdü ve sömürgeciler bizi elden ele dolaştırdı.

Avrupa devletlerinin kalkınması buna mukabil İslam devletlerinin iç siyasi çekişmeler sebebiyle Avrupa devletlerinin kalkınmasına ayak uyduramayışı sebebiyle şair bir hayli müteessir olmuş ve hissiyatını Lisânu Hâli Devleti'l-İslamiyye (İslam Devleti'nin Lisân-ı Hâli), adlı şiirinde şöyle dile getirmiştir:[582]

دُوَلُ الإفرنجِ تُعلي شأنَها　　وإنّا في كلِّ شَيءٍ دُونَها

[581] Kennûn, **Levhâtun Şiʿriyye**, Dâru Krimâdis Li't-Tıbâʿa, Tetvân, 1966, s. 9.
[582] **A.e.**, s. 11.

وبَنُوها أحرزوُا كِيانَها وبَنِيَّ الغُفلُ نهبٌ بينَها

يَا بني الإسلامِ ما هذا الجُمودُ

سارتْ الدولُ تَتْرَى للأمامِ وَامتطتْ مِن ذروةِ المجدِ السَّنامِ

وإنَّا رهنُ اختلالٍ في النظَام واحتِكَامٍ مِن عُداتي واهتِضَامِ

يَا بني الإسلامِ مَا هذا الجُمودُ

Avrupa devletleri saygınlıklarını yükseltmekte, bizse her şeyde onlardan geri kaldık,

Onların çocukları özlerini muhafaza ettiler, bizim gafillerse birbirlerini yağmaladılar,

Ey Müslümanlar! Nedir bu durgunluk?

(Bu) devletler bir biri ardınca ilerlediler ve şeref tepesinin zirvesine kuruldular,

Biz ise sistemdeki bozukluğun ve düşmanlarımızın zulüm ve keyfi yönetiminin rehinesi olduk.

Ey Müslümanlar! Nedir bu durgunluk?

Şâʿir adlı şiirindeyse Kennûn, şairin ideal imajını ve aynı zamanda bu imaj ile diğer insanların gönlünde şiirin işlevi ve şairin yeri arasındaki dengeyi ortaya koymuştur. Şiirine "Zeʿamû **(**İddia ettiler) kelimesiyle başlamak suretiyle şair hakkında yaygın olan kanaati reddetmiştir. Ayrıca o, selefi düşüncenin bir mensubu olarak, Arap edebiyatının muhtelif dönemlerinde şairler hakkında ki "şairler devamlı acılarını ve şikâyetlerini geveleyip dururular, doğruluktan uzaktırlar, işret meclislerinde zevku sefaya dalarlar" şeklindeki yargıları izale etmeye gayret etmiştir.[583]

ورأوهُ فاتــكــًا لا يأتلِــي يستحثُّ الكأسَ بين النُدَما [584]

يعبدُ الحُسنَ ويُفني عمرَه فيِ هَواه صَادِيًا مُغتَلِمَا

ليس رأيُ القومِ لا كانَ الذي يحسبُ الشعرَ ضلالاً وعَمى

إنما الشعرُ منارٌ وهُدًى ودُعاءٌ للمَعالي إنّمَا

[583] Yûnus, **a.g.e.**, s. 50.
[584] Kennûn, **Levhâtun Şiʿriyye,** s. 72

ونَمَوْهُ ضُلَّةً في عبقرَ إنَّ في عبقرَ جنًّا مُلهِما

فَهْوَ السادِرُ في أوهامِه وَهو الهائمُ ما بينَ الحِمَى

ليس مِن عَالمِكم هذا الذي أَضْحتِ الأهواءُ فيه حِكمَا

ليس من عَالمكم، لكنه مَلكٌ صُوِّرَ لحمًا ودمَا

Onu (şairi) sürekli şaka yapan, işret meclislerinde kadeh tokuşturan güzele tapınan ve ömrünü nefsâni arzularının peşinde telef eden biri olarak gördüler.

Halkın görüşü, şiiri körlük ve sapkınlık sayanlarla bir değildir.

Şiir ancak yüceye bir yakarış, bir fener ve yol göstericidir.

Şiiri, ʿAbkar'da kaybolmuş sandılar, güya Abkar'da[585] *ilham veren bir cin varmış.*

O, (şair) kendi hayalleriyle kararsız bir şekilde kırda bayırda dolaşmaktadır

Kendisinde heveslerin hikmet olduğu bu kimse sizin dünyanızdan değildir. O,sizin dünyanızdan değildir, ancak ete kemiğe bürünmüş bir melektir.

Arap edip ve şairlerinin kahir ekseriyetinde olduğu gibi, Kennûn' da Filistin davasına bîgane kalmamıştır. Şöyle bir hadise onu derinden etkilemiştir:

İngiliz temsilci Filistin'de Kudüs Hastanesini ziyareti esnasında, 1936 ayaklanmasında yaralanan bir Arap hastanın yatağının yanında durarak ona, "Seni inciten nedir?" diye sorar. Yaralı da ona, "Seni burada görmem!" şeklinde cevap verir. Temsilci sinirlendiğini belli etmeden, "Benden bir şey istiyor musun?" der. Bunun üzerine yaralı, "Evet! Filistin'den çıkmanızı ve burayı sahiplerine bırakmanızı istiyorum." diye cevap verir. Bu diyalogtan bir hayli etkilenen Kennûn kaleme aldığı *ʿArabî Hur (Hür Bir Arap)* kasidesinde duygularını şöyle dile getirmiştir:[586]

عربيٌ سيمَ خسفًا وهوانًا أتَرجَّى منه سِلمًا وأمانًا؟

[585] ʿ**Abkar,** Arabistan'da Necd Bölgesi'nde yer alan ʿAbkar Vâdisi'nden mülhemdir. Efsaneye göre bu vadide şair cinler yaşamaktadır. Kim orada bir gece kalırsa erkek ya da kadın cinlerden birisi ona gelerek şiir telkin eder. Cahiliye Dönemi'ndeki şairlerin her birinin kendisine şiir telkin eden bir cin yoldaşı vardı. Bkz. Necmi Küçük, **Gökyüzünde Bir Kral**, Temmuz Yayınları, İstanbul, 2020, s. 129.
[586] Kennûn, **Levhâtun Şiʿryye,** s. 17.

هو نِضْوُ البؤسِ إلا أنّه ناقمٌ يُسعِّرُها حربًا عوانًا

أتظنُ الجرحَ أوهىَ عزمَه؟ ساءَ ظنًّا بالفِدائِي وشانًا!

جَذوةٌ للحقدِ لمْ تزددْ على نفخِها إلا اضْطِرامًا واضطِغانًا

Kendisine adil davranılmayan, aşağılanan bir Arap'tan selamet ve esenlik umar mısın?

O, sefaletin güçsüz bıraktığı fakat kesintisiz devam eden savaşların tutuşturduğu bir intikamcıdır.

Sence, yara onun kararlılığını zayıflattı mı? Bu fedainin itibarını zedeleyen kötü bir tahmindir,

O, öfke ve şevkin körüklemesiyle artan bir nefret közüdür.

Kennûn, muhtelif mevzularda şiir nazmetmiş ve onun bu alandaki kabiliyeti şiir eleştirmenlerini de hayrete düşürmüştür. Adullah Kennûn'un *Levhâtun Şiʿriyye* adlı divanına dair bir makale yazan Zeki Mehâsinî, edebî analiz ve eleştiri kıstasları çerçevesinde bu divanı incelediğini; gazel, şekva, betimleme ve vatanperverlik gibi muhtelif mevzularda nazmedilen şiirlerden hayrete düştüğünü ifade etmiştir. Kennûn'un divanında ilmî mevzulara dair şiirler de yazdığını belirten Mehâsinî, onun serbest vezinde şiir denemeleri olduğunu da dile getirmiştir.[587]

3.2.1.2. ʿAllâl el-Fâsî

Muhadramlar olarak adlandırılması hususunda ittifak edilen bu yolun temsilcilerinden biri de ilk dönem şairlerin öncülerinden olan Muhammed ʿAllâl el-Fâsî'dir. Bizzat onun hayat hikâyesi, Fas'ın çağdaş, modern tarihini özetlemektedir. Büyük bir âlim, mütefekkir, edip, mücahit ve siyasi lider olan el-Fâsî, 1910 yılında Fes şehrinde dünyaya gelmiştir.[588] Mahalle mektebinde Kurân-ı Kerîm okumayı öğrendikten sonra tahsiline Fes şehrindeki ilk serbest Arap medresesinde devam etmiştir. Daha sonra Karaviyyîn Üniversitesinde öğrenimini sürdüren el-Fâsî, 1932

[587] Zekî Mehâsinî, "Abdullah Kennûn Şâʿiren bi Dîvânihî "Levhâtun Şiʿriyye", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 107, 1968, s. 66.
[588] Yûnus, **a.g.e.**, s. 52.

yılında doktora payesi ile bu üniversiteden mezun olmuştur.[589] Bu üniversitede Şeyh Muhammed b. el-ʿArabî el-ʿAlevî'den (ö.1964) selefiliğe dair dersler almıştır.[590]

Mesleki kariyerine kurucuları arasında yer aldığı Nâsıriyye Medresesinde öğretmen olarak başlamış, daha sonra Karaviyyîn Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak devam etmiştir. Siyasi mücadelesine, daha genç yaşlarda Karaviyyîn öğrencilerinin kurdukları gizli bir derneğe başkanlık yaparak başlamıştır. Millî mücadelesini, çalışmalarının başında birkaç cephede birden yürütmüştür. Fes şehri belediye meclisinin önünde belediyede reform isteyenlere önderlik ederek yönetimin uygulamalarına karşı mücadele etmiştir. Keza, genel olarak eğitimde özel olarak da Karaviyyîn Üniversitesinde reform yapılması için gayret eden Fâsî büyücülük, tarikatlar ve hurafelerle de mücadele etmiştir.[591]

1930 yılında, vatandaşların tamamının karşı çıktığı, ülkeyi idari, adli ve dinî bakımdan ayrıştırmayı amaçlayan Berberi Genelgesi'nin ilan edilmesini müteakip tutuklanmış, bir ay sonra da hapisten çıkarılarak Atlas Bölgesi'nde bir kasabaya (Tâzâ) sürgün edilmiştir.[592] Bir yıllık sürgün hayatından sonra serbest bırakılmış ve Faslı genç vatanseverlerle birlikte 1934'te Kutletu'l-ʿAmeli'l-Vatanî'yi kurmuşutur.[593] Sömürge idaresi kendisine Fas hükûmetinde adalet bakalığını üstlenmesini teklif etmişse de o bunu reddetmiştir. Millî Hareket'in görüşlerini Fransız yönetimine açıkladıktan sonra eğitim faaliyetlerine geri dönmüştür. Bilahare sömürge yönetimi ona eğitim faaliyetinde bulunmayı yasaklamıştır.

1936'da Millî Hareket'in taleplerini açıklamak, Fransız idaresinin yaptığı kötü işleri açığa çıkarmak ve halkla iletişimi sağlamak için aleni olarak konferanslar ve toplantılar düzenlemeye başlamıştır. Yine bu amaçla Dâru'l-beydâ'da (Kazablanka) organize edilen toplantı Fransız otoritesi tarafından polis ve asker marifetiyle kuşatılmış, başta ʿAllâl el-Fâsî olmak üzere, toplantıyı organize eden kişiler tevkif

---

589 Abdulkerim Ğallâb, **Melâmihu Min Şahsiyyeti ʿAllâl-el-Fâsî,** Matbaʿatu'r-Risâle, Rabat, 1974, s. 200

590 Yûnus, **a.g.e.**, s. 52.

591 Ğallâb, **a.g.e.**, s. 200.

592 Abdulhamîd el-Merînî, **el-Hareketu'l-Vataniyyetu'l-Mağribiyye Min Hilâli Şahsiyyeti'l-Ustâz ʿAlâl el-Fâsî ilâ Eyyâmi'l-İstiklâl,** Matbaʿatu'r-Risâle, Rabat, 1978, s. 41.

593 Mustafa L. Bilge, "Allâl el-Fâsî", **DİA,** C.II, s.504.

edilmiştir. Daha sonra serbest bırakılsa da 1937'de tekrar tutuklanarak bir Ekvator ülkesi olan Gabon'a sürgün edilmiş ve 1946 yılına kadar burada yaşamıştır.[594]

Fas'taki arkadaşlarının 1943'te tesis ettikleri İstiklâl Partisi'nin (Hizbu'l-İstiklâl) liderliğine getirilmiş ve sürgünden döndükten sonra fiilen partinin başına geçmiştir. 1947'de Mısır'a kaçmak zorunda kalan el-Fâsî, orada kurduğu Mektebetu'l-Mağribi'l-ʿArabî adlı merkezden İspanyol ve Fransızlar'a karşı oluşan direniş hareketini yönlendirmiştir. Fas'ın 1956'da bağımsızlığını kazanmasından sonra ülkesine dönmüş ve Rabat'ta, V.Muhammed Üniversitesi Hukuk Fakültesinde öğretim üyesi olarak göreve başlamıştır.[595]

Kuruluşundan itibaren İstiklâl Partisinin başkanlığını deruhte etmiş, millî ve siyasi konularda faaliyetlerini sürdürmüş, düşünce ve tenvir hareketine katkıda bulunmuştur.[596] ʿAllâl el-Fâsî, siyasi ve kültürel faaliyetlerle dolu bir ömür geçirmiştir. Bir davet üzerine gittiği Romanya'da devlet başkanı ile Filistin ve Batı Sahra meseleleriyle ilgili olarak yaptığı görüşme sırasında vefat etmiştir (13 Mayıs 1974).[597]

ʿAllâl el-Fâsî, selefiliğin menbaı olan bir kültürel çevrede yetişmiştir. Hurafe ve bidatlardan arındırdıktan sonra dine sarılmış, reform yapmada ve bunun için gerekli olan her şeyde aklı öne çıkarmıştır. Dinin esaslarıyla çelişmediği sürece Batı Medeniyeti'nden münasip olanların alınması suretiyle kalkınmadan geri kalmamayı arzulamıştır. Ömür boyu millî ve siyasi faaliyetlerde bulunması onun millî duygularını kuvvetlendirmiştir.[598]

Şiir yazmaya onlu yaşlarda başlamıştır.[599] Karaviyyîn Üniversitesine kaydolduktan sonra edebiyata ve şiir yazmaya olan ilgisi artmıştır. Klasik olsun modern olsun edebiyat kitaplarını ve şiir divanlarını mütalaa etmiştir. Bu sayede ilk

[594] Ğallâb, **a.g.e.**, s. 203, 204.
[595] Bilge, **a.g.m.**, s.504.
[596] Yûnus, **a.g.e.**, s. 52.
[597] Bilge, **a.g.m.**, s. 504.
[598] Yûnus, **a.g.e.**, s. 52.
[599] Merînî, **a.g.e.**, s.22.

şiir denemelerini kaleme almaya başlamış, giderek bu yöndeki kabiliyeti gelişmiştir.[600]

Şiir alanında hayli üretken olan Fâsî, şairliğinin derinliği, samimiyeti ve uzun soluklu oluşuyla temayüz etmiştir. Çocukluğundan hayatının sonuna kadar şiir yazmayı sürdürmesi ve şiirlerinin çokluğu bu ifadenin doğru olduğunu göstermiştir. Çatısı ve edebî yönünden bağımsız olarak Fâsî'nin şiirlerinin konusu incelendiğinde, dinî, siyasi ve sosyal alanın dışına çoğu zaman çıkmadığı görülmüştür. Şiirlerinde dinî, siyasi ve sosyal mevzuların dışına çıkarak nazmettikleri hariç, sanatsal güzellikten ve şiirin ihtişamından neredeyse bir eser görülmemiştir. Zira bu zat, şairliğin nihai amacının sanatsal güzelliğe hizmet etmek ve bu konuda usta olmak değil aksine emin olunan ilkenin, doğru olduğuna inanılan fikrin, kalp ve zihinde parlayan mananın dile getirilmesi olduğuna inanmıştır. Dolayısıyle ilke, düşünce ve içerik şairi olan Fâsî, şiirlerinde gayesini doğrudan, açık ifadelerle, herkesin anlayıp kavrayacağı ve kabul edeceği bir şekilde nazmetmiştir. Başka bir ifadeyle o, mesajlarını kitlelere şiir vasıtasıyla iletmiştir.[601] Fâsî'nin şiirleri, Abdulʿalî el-Vadğîrî tarafından tahkik edilerek *Dîvân-ı ʿAllâl el-Fâsî* adıyla 1984 yılında yayımlanmıştır.[602]

Fâsî'nin şiirlerinin pek çoğunun, Fas Ulusal Bağımsızlık Mücadelesinin, toplumsal ıslahatların ve edebî ifadenin gelişminin merhalelerine delalet eden belgeler mesabesinde olduğu kabul edilmiştir. Bağımsızlık öncesi "Fas çiftçisi" hakkında yazdığı şiirinde, çiftçinin toplumdaki konumunu ele alarak, onun emeklerinin ne kadar önemli olduğunu dile getirmiştir:[603]

لِيسَ في الشعبِ من يُضحِّي لِخَيـ ـرِ الشَّعبِ مِثل الفلاحِ مهمَا أجدَّا

في بُزوغِ الضِّياءِ في مطلعِ الشَّمـ ـسِ تَراهُ إلى الجهادِ مُجدَّا

لِيسَ يَشكُو حرارةَ القيظِ في الصَّيـ ـفِ ولا يَشتكي الصَّبيحةَ بَردَا

---

600 Kabbâc, **a.g.e.**, C.II, s. 3.

601 Muhammed er-Rûkî, "el-Vataniyye ve İnhâd Himemu'ş-Şebâb fî Şiʿr ʿAllâl el-Fâsî", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 354, 2000, s. 113.

602 **el-Kitâbu'l-Mağribî,** (Yayın Kurulu), Mecelletu Bibliyoğrafya Nakdiyye, el-Cemʿiyyetü'l-Mağribiyye li't-Teélîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, Matbaʿatu'n-Necli'l-Cedîde, Dâru'l-Beydâ, 1985, s. 277.

603 Yûnus, **a.g.e.**, s. 53, 54.

حَسبُه العزمُ والإرادةُ دِفئا إن طَلبنَا لدَى المَنازلِ بُردَا

حَسبُه التُربةُ الكريمةُ حِليًا إن طلبنا الجَواهِرَ عِقدَا

مِن محاريثِه على الطِّرْسِ أقْلاَ مٌ تَمدُّ السَّبيلَ للخيرِ مَدَّا.

Ne kadar iyi olursa olsun çiftçi gibi halkın iyiliği için fedakârlık yapan yoktur.

Şafak söktüğünde, güneş doğduğunda onun çabalayarak mücadele ettiğini görürsünüz.

Ne yazın sarı sıcağından, ne de sabahın soğuğundan şikâyet eder.

Biz evlerde sıcak elbise isterken, kararlılık ve irade onun içini ısıtır.

Biz mücevherden kolye isterken, değerli toprak süs olarak ona yeter.

Onun sabanı, kâğıt üzerinde hayra yol açan kalemler gibidir.

Allâl el-Fâsî şiiri, insanlardaki direniş ruhunu canlandırmanın ve birlikte bir duruş ortaya koymaya çağırmanın aracı olarak görmüştür. Millî duyguları ifade etmek için, şairin kimliğinin toplumun kimliğinde kaybolduğu, söz sanatlarının da ustaca kullanıldığı marş kıvamında şiirler yazmıştır. Filistinlilerin Yevmu'n-Nekba **(**Felaket Günü)**[604]** münasebetiyle Arapların ruhlarını uyandırmak ve onları hezimete boyun eğmemeye çağırmak için kaleme aldığı kasidede şöyle demiştir:

لا النَّكبَةُ العُظمَى وَلا ما جَرَّتْ بِمُبيدٍ أملَ الحياةِ الحُرةِ

عهدٌ علينا أن نَصونَ كِيَاننا ونَردَّ عنا عارَ تِلك النَّكبةِ

وَلَئِنْ بَدا العَادُونَ في حُلَفَائهم أقوَى، فأقوَى مِن عُرَاهم هِمَّتي

لا ضَيْرَ أنْ سَلَبُوا بِلادي حُقبةً ما دامَ إيمَانيِ بها وبِأُمَّتيِ [605]

Ne büyük felaket, ne de sebep oldukları, hür yaşama umudunu yok etmez.

[604] Türkçe karşılığı "felaket günü" anlamındadır. İsrail Devleti'nin bağımsızlık ilanını ve ardından gelişen olayları nitelemek için kullanılır. Bu nedenle İsrail'in bağımsızlını ilan ettiği tarih olan 14 Mayıs1948 gününü takip eden 15 Mayıs 1948 Nekbe Günü olarak sembolleşmiştir. Bkz. www.wikipedia.org (çevrimiçi 15.6.2023)

[605] Yûnus, **a.g.e.**, s.54.

Varlığımızı korumaya ve bu felaketin ayıbını ortadan kaldırmaya söz veriyoruz.

Düşmanlar müttefikleriyle çok güçlü görünseler bile benim azmim onların güvendiklerinden daha güçlüdür.

Bu inanç bende olduğu ve milletime güvendiğim sürece, zararı yok, onlar ülkemi bir müddet daha yağmalasınlar.

Fâsî cemaat duygusundan hiçbir zaman kopmamakla birlikte romantizm akımına ayak uydurmuştur. Kamu özerkliğine dair söylemlerini cemaat duygusuyla çelişkiye düşmeden ifade etmeye çalışmıştır. Nitekim özgürlüğü kişiselleştirip ideal sevgiliye dönüştürdüğü ve ona hitaben yazdığı şiirde bu durum bariz bir şekilde görülmüştür. Tasavvufi eğilimin ve idealizmin birlikte yer aldığı şiirde Fâsî, şöyle demiştir: [606]

أُهَمْهِمُ بِاسمِك عندَ الصباحِ كمَا هَمهمَ الذاكرُ الزَّاهدُ

وأَدنُو لِوجهِك عندَ البِطاحِ كمَا واجَه القِبلةَ العَابدُ

وَدَدتُ لو أنِّي حَلَلْتُ الوَرَى لِأَشْعُرَ فيك بكونِ اتِّحادِ

أُعَانقَ حُسنَك مُكبِّرًا مع الكُلِ في شَفقٍ وَامْتدَادِ

Zâhit ve zâkirlerin mırıldandıkları gibi, sabahları ismini zikrederim.

Âbidin kıbleye karşı durduğu gibi, sayıkladığımda senin simana yaklaşırım.

Keşke insanlardan uzaklaşıp sendeki vahdet ruhunu hissetseydim,

Keşke seherde ve kuşluk vaktinde herkesle birlikte tekbir getirerek güzelliğini kucaklasaydım.

1936-1947 arasında maruz kaldığı sürgün hayatında ailesinden, vatanından uzak olması, kendisiyle başbaşa kalması sebebiyle yaşadığı özlem ve duygu yoğunluğu eserlerine de yansımıştır. Bu dönemde vatan hasretiyle yazdığı şiirlerin mehcer şairlerinin şiirlerine benzemesi sebebiyle, onun tasa ve duyguları ifade

[606] **A.e.**, s.55.

etmede, vatan toprağını tasvir etmede içerik ve şekil yönünden mehcer şairlerinin şiirlerinden istifade ettiği ifade edilmiştir. [607]

Şairin 1941 yılında Gabon sürgününden Fas'taki refikası hanımefendiye gönderdiği ve 1962'de *el-Edîb*[608] dergisinde yayımlanan *Uzkurînî (Beni Hatırla)* başlıklı şiirinde Fes şehrini harikulade bir şekilde tasvir etmiştir:

أُذكُرِيني إن بدَا الصبحُ ولاحْ

وتَجلَّتْ شمسُه بينَ البِطاحْ

وَتَولَّى الليلُ مقصوصَ الجَناحْ

ونسيمُ الروضِ بالنسرينِ فاحْ

أُذكُرِيني

Şafak söküp sabah olduğunda beni hatırla,

Sabah güneşi vadilerin arasında yayıldığında,

Gece kanadı kırpılmış olarak çekildiğinde,

Ve meltem esintisi etrafa nesrin kokusunu yaydığında,

Beni hatırla

أُذكُرِيني تحتَ سقفِ الياسَمينْ

حيثُ تَغدينَ إليها تَلعَبينْ

تَنطمينَ الزَّهرَ كَالعقدِ الثَّمينْ

يَتحلَّى الْجِيدُ مِنه والجَبينْ

أُذكُرِيني

Yasemin çardağın altında beni hatırla,

Oynamak için geldiğin,

Alın ve gerdanın süslenmesi için

[607] **A.e.**, s.56.
[608] ʿAlâl el-Fâsî, "Uzkurînî", **el-Edîb**, S. 10, 1962, s.12.

Çiçekleri kıymetli bir kolye gibi dizdiğin yerde

Beni hatırla

وإذَا البُلبلُ فيِ الأَصْبَاحِ غَنَّي

بِنشيدٍ يُبرئُ القلبَ المُعَنَّى

راكبًا في شَدوِه فنًّا ففنَا

مَرحًا في الروضِ مسرُورًا مُهنًّا

أُذكُرينِي

Sabahları bülbül yaralı kalbe şifa olan

Bir şarkı söylediğinde

Şakıyarak daldan dala konduğunda

Bahçede coşkuyla, mutlu, şen bir şekilde dolaştığında,

Beni hatırla.

3.2.1.3. Abdulkâdir Hasen el-Merrâkeşî

Millî karakterlerini unutmadan kendilerini hissettiren ve romantizme geçişi temsil edenlerden biri de Abdulkâdir Hasen el-Merrâkeşî'dir. 1915 yılında Merrâkeş'te dünyaya gelmiştir. Mahalle mektebinde (Küttâb) Kurân- Kerîm'i ezberlemiştir. Daha sonra Merrâkeş İbn Yûsuf Üniversitesinde Arapça ilimleri okumuş ve aynı üniversiteden doktora diploması almıştır. Bu süreçte Abdulkâdir, Hizbu'l-İttihâdi'l-Vatanî li'l-Kuvveti'ş-Şaʿbiyye'nin (Ulusal Halk Birliği Güçleri Partisi) lideri, aynı zamanda yakını da olan Abdullah İbrahim'den hiç ayrılmamıştır.

Henüz öğrenciyken Bin Yûsuf Üniversitesinde Fransız sömürgeciliğine karşı direnmek için bir hücre oluşturmuş, daha sonra bu hücrenin üniversitenin içinde ve dışında etkin olması için çalışmıştır. Abdulkâdir Hasen'in millî mücadeledeki yol arkadaşı ve yakını Abdullah İbrâhim ile birlikte öncülük ettikleri en önemli hadise, Merrâkeş'teki Câmiʿu'l-finâ Meydanı'na girmek isteyen Fransız diplomat heyetine karşı gerçekleştirdikleri eylem olmuştur. Başta Fransa'nın Fas genel valisi olmak

üzere yüksek düzey Fransız yetkililerin refakatinde Merrakeş'i ziyaret edecek olan Fransız bakanı karşılamak için tüm hazırlıklar tamamlanmış, sokaklar Fransız bayraklarıyla süslenmiş ve gösteri yapacak folklor ekipleri de getirilmiştir. Buna mukabil Merrâkeş Millî Hareketi üyeleri de bu merasim için farklı hazırlıklara girişmişlerdir. Bu bağlamda Abdulkâdir ve arkadaşları, vatandaşlardan yüzlerce aç ve çıplak insanı örgütlemişlerdi. Fransız heyeti yaklaşır yaklaşmaz, vatandaşlar çekirge sürüsü gibi ortaya çıkarak heyetin etrafını sarmışlardı. Açlıklarını bastırmak için ekmek, üzerlerine giyinmek için elbise istemekteydiler. Konvoyun etrafını kuşatmış, bütün yolları kapatmışlardı. İşler iyice sarpa sarmıştı. Neticede Fransız heyetine kendi özel ikametlerine dönmekten başka bir çare kalmamıştı.

Faslıların millî duygularını yükseltmek ve sömürgeciliğe karşı direnmek için Abdulkâdir, en meşhur silahını çekmiş ve 1935 yılında *Ahlâmu'l-Fecr* (Şafak Düşleri) adlı divanını yayınlamıştır. O dönemdeki eleştirmenler bu divanı gençliğin hurucu olarak değerlendirmişlerdir.[609] Şairin bir diğer şiir divanı olan *Eğârîd* (Şarkılar) Melîke el-ʿÂsımî tarafından yayına hazırlanmış ve Karaviyyîn Üniversitesine bağlı Merrâkeş Arap Dili Fakültesi yayınları arasında çıkmıştır. [610]

Manzum olsun mensur olsun kelimeleri arkadaşlarının şevkini artıran ve düşmanın uykularını kaçıran bir silah olarak kullanması, onun defalarca tutuklanmasına ve hapsedilmesine yol açmıştır. Bağımsızlıktan sonra bazı görevlere tayin edilmiştir. Ücretsiz eğitim kurumlarında öğretmenlik yapmış, ayrıca mahkemeler nezdinde avukatlık mesleğini icra etmiştir. Ürdün, Mısır, Sudan, Libya ve Tunus'ta Fas Büyükelçiliği görevlerini deruhte etmiştir. Dışişleri Bakanlığı Afrika ve Şark Dairesi Başkanlığı ve Fas'ın Arap Ligi nezdindeki daimi temsilcisi görevlerini ifa etmiştir. Hayatında tasavvuf ağır basmış ve buna bağlı olarak şiir alanındaki verimliliği giderek azalmış, sesi sedası duyulmaz olmuştur. Bilahere şiir ve edebiyat alanından tamamıyla çekilmiştir.[611] Abdulkâdir Hasen, 1996 yılında

[609] Azîz el-ʿAtâtrî, "Abdulkâdir Hasen…Mukâvimun ʿAlâ Cebheteyi'l-Kifâhi'l-Muselleh ve'ş-Şiʿr", **Cerîdetu'l-Mesâé**, 31/08/2012; https://www.maghress.com/almassae/162580 (çevrimiçi 19.06.2023)
[610] https://www.startimes.com/?t=15680472 (çevrimiçi 19.06.2023)
[611] Yûnus, **a.g.e.**, s. 61.

Rabbine kavuşana kadar sahip olduğu her şeyi bu ülke uğruna vermek için hiçbir çabadan kaçınmamıştır.[612]

Onun şiirleri edebî değer bakımından iki kısma ayrılmıştır: Bunlardan ilki onun umumi ve hususi hissiyatını ifade etmenin yöntemini aradığı gençlik dönemi şiirleridir ki bu şiirlerini yayınladığı divanında toplamıştır. İkincisi ise şiirde iyice ustalaştıktan sonra, gazete ve dergilerde yayımladığı kaside ve mukattalardır ki bu eserlerinde romantizme meylin emareleri görülmüştür.

Millî duruşu netleşmiş, mücadelenin asıl amacının bağımsızlık olduğunu idrak etmiş bir neslin mensubu olan Abdulkâdir Hasen, şiir ve edebiyatta geleneksellik mefhumuna karşı çıkanların arasında yer almıştır. Onun milliyetçi duruşu bir yana, romantizme dönüşüne dair en fazla örnek gösterilen duygusallığını tetkik edenler, üzerinde durmayı hak eden bir olguyla karşılaşmışlardır. Şiirlerindeki aşk ve şarap imgelerini sanatkârane semboller olarak algılyanlar, onun, içinde mücadele ve kararlılık olan tasavvufa yöneldiğini ifade etmişlerdir. Bu hususta mübalağa etmeden şunu ifade etmek gerekir ki şair Abdulkâdir bazı eserlerinde Doğu'da yaygın olan ve nihayetinde Avrupa ve Amerika'ya nüfuz eden tasavvufi inançlardan açıkça etkilendiğini, yaptığı atıflarla ortaya koymak suretiyle yukarıdaki görüşü haklı çıkarmıştır. Ayrıca mukattalarındaki ifadeler, imgeler, ritim ve ahenk onun Kuzey Amerika'daki mehcer edebiyatının tesirinde kaldığını açıkça ortaya koymuştur. 1949 yılında yayımladığı *İntılâk* (Özgürlük) başlıklı şiiri onun bu durumunu ortaya koyan iyi bir örnek olmuştur.[613]

انطلاق[614]

صاحِ إنَّ الرشدَ ثابَ وحَلاَ الشدوُ وطابَ

فَاشْدُ في كُلِّ الهِضَابِ بِأغَانيكَ العِذاب

لا تُغادرْ أَيَّ لَحنْ

Arkadaş, akıl başa geldi, şakımak tatlı ve hoş oldu.

[612] ʿAtâtrî, **a.g.m.**
[613] Yûnus, **a.g.e.**, s. 62.
[614] **A.e.**, s. 62-64.

Bundan böyle tüm tepelerde, tatlı şarkılarınla şakı.

Hiçbir nağmeyi terketme.

اِنسَ ما كانَ وما سوفَ يكونْ وَالْتَهِمْ ما لاحَ في ليلِ الْحيَاةْ

اِلْتَهِم دُونَ تَوانٍ أو سُكونْ كُلَّ مَاعَنّ بها من طَيِّبَاتْ

إنها ليسَتْ تُعيرُ الهَائِبِينَ قَطْفَ مَا تُنتِجُهُ أيَّ الْتِفاتْ

اِلتَهِمْ دُونَ تَأنٍّ

Olmuşu ve olacak olanı unut ve hayatın gecesinde ne ortaya çıkmışsa al,

Gevşemeden, duraksamadan, hayatın ortaya çıkardığı bütün güzellikleri ganimet bil.

Şüphesiz ki hayat, verdiklerini dermekte çekingen olanlara iltifat etmez.

Ağırdan almadan korkusuzca giriş.

ما سيُفنِي عَنك ذِكْرُه مَنْ تَبَدَّى لك هَجْرُه

مِثْلُ رَوْضٍ جَفَّ زَهْرُه لَمْ يَعُدْ يَعْبقُ عِطْرُه

مَا سَيُفني؟ مَا سَيُفني؟

Seni terk ettiğini gördüğün kimseyi anman, senin neyini eksiltecek?

O, çiçeği solmuş koku yaymayan bir bahçe gibidir.

Ne eksiltecek? Ne eksiltecek?

لكَ فِيهَا بَعْضُ أَيَّامٍ وَ تَمضِي فَعَلَى مَ تَجْرَعُ الهَمّ عَلَى مَ ؟

أُغْدُ مِنْ رَوضٍ زَكَا عَرْفًا لِرَوْضى بَينَ أَنْغَامٍ وَغَزْلانٍ وَجَامْ

وإذا صَادفتَ أمرًا لَيس يُرْضِي فَلتُجَابِهْهُ بِصَبْرٍ وَابْتِسامْ

فَامْلأِ الْكَأسَ وَغنّ

Birkaç günlük ömrün var ve geçip gideceksin, niçin gamı yudumlarsın, niçin?

Elinde kadeh ceylanlar ve nağmeler eşliğinde bir bahçeden güzel kokulu bir bahçye geç.

Memnun olmadığın bir işle karşılaştığında, onu sabır ve tebessümle karşıla.

Kadehini doldur ve şarkı söyle.

3.2.1.4. Muhammed el-Halvî

Fas şairlerinin emiri (Emîru Şuʿarâi'l-Mağrib) Muhammed Abdurrahmân el-Halvî, muhafazakâr bir ailenin çocuğu olarak 1922 yılında Fas şehrinde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini özel medreselerde alan Halvî, yüksek tahsilini Karaviyyîn Üniversitesinde tamamlayarak 1947 yılında doktora payesi ile mezun olmuş[615] ve bir yıl sonra da lise öğretmeni olarak tayin edilmiştir.[616] Daha sonra öğretmen olarak çalışmak üzere Tetvan şehrine taşınmıştır. Çok kısa bir sürede millî duygulara hitab eden kasideleri edebiyat çevrelerinin dikkatini çekmiştir. Taht Bayramı münasebetiyle pek çok şiir ödülü almıştır.[617]

Şair el-Halvî, İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren millî duygulara hitab eden şiirleri ile en fazla tanınan ve en çok beğenilen şairlerden biri olmuştur. Ölümüne kadar sadık kaldığı klasik şiir tarzının korunması hususundaki muhafazakâr tutumuyla tanınmış, XX. yüzyılda hâkim olan "geleneksel tarzdan kurtulalım" çağrılarından etkilenmemiştir. Şiirlerinin bir kısmını topladığı ilk divanı *Esdâé ve Enğâm* (Yankılar ve Nağmeler) 1965 yılında yayınlanmıştır. Ayrıca Halvî, Taht Bayramı münasebetiyle kaleme aldığı *ʿArşiyyât* kasideleriyle meşhur olmuştur. Bu münasebetle yazmış olduğu kasidelerle katılmış olduğu müsabakalarda pek çok ödül kazanmıştır. Diğer iki divanından ilki olan *Şumûʿ* (Şamdanlar) 1988 yılında, ikincisi *Evrâku'l- Harîf* (Güz Yaprakları) ise 1996 yılında basılmıştır.[618]

Bu neslin şairlerinin tamamının başına geldiği gibi, o da millî mücadeleye katılmış olması sebebiyle bir buçuk yıl hapis yatmıştır. Çünkü millî mücadele, genelde edebiyatın özelde ise şiirin en büyük dayanaklarından biri olmuştur. Selefilik, şairin hayattaki yolunu ve ifade etmedeki yöntemini belirleyen hareket

[615] Muhammed el-Halvî, "eş-Siʿru'l-ʿArabiyyu'l-Hadîs", **Mecelletu Mecerre**, S. 5, 1997, s. 94.
[616] https://poetsgate.com/poet.php?pt=1069 (çevrimiçi 22.06.2023)
[617] Yûnus, **a.g.e.**, s.64.
[618] https://www.marefa.org/محمد_الحلوي#حياته (çevrimiçi 22.06.2023)

noktası olmuş, şiir nazmetmede de ona bağlı kalmaya dikkat etmiştir.[619] Şair, 24 Ekim 2004 Cuma günü seksen iki yaşında hayata gözlerini yummuştur.

Muhammed el-Halvî, doğuda yayılan yenilik hareketinden biraz etkilenmiş ve romantiklere yaklaşmış fakat klasik Arap şiiri alanından hiç çıkmamıştır. Fas İslami İşler ve Vakıflar Bakanı Abdulkebîr el-Alevî el-Medğırî, şairin *Evrâku'l-Harîf* adlı şiir divanına yazdığı takdim yazısında şair hakkında şunları söylemiştir:

"Edebiyat mahfillerinde ve şiir kulüplerinde Fas'ın başını yükselten, şöhretleri ülke sınırlarını aşan, isimleri doğuda ve batıda yankılanan, şiirleri beğenilen üslupları hoşa giden, şaheserlerine tanıklık edilen, kabiliyetleri övülen, yenilikçilikte, yaratıcılıkta, asalette ve bağlılıkta darbı mesel olan büyük şairlerden biri de, Arap ümmetinin göze çarpan şairliğini itiraf ettiği ve onu Arap - İslam dünayasında şiirin ve edebiyatın kutupları arasında layık olduğu yere koyduğu, şanlı şair Muhammed el-Halvî'dir.

Şair Halvî'nin gramer, morfoloji, dil, edebiyat ve belagata dair geniş bilgi sahibi olduğunu söylemeye gerek yoktur. Şiirine gelince manalarının pırıltısı, ifadelerinini büyüsü, üslubunun ihtişamı ile ruhları etkiler, gönülleri fetheder. Şiirlerinin çok, ele aldığı konuların farklı, bahir ve kafiyelerinin çeşitli olmasına rağmen, her bir kasidesinin ayrı bir pırıltısı, farklı bir güzelliği vardır.

Bu şair Millî Mücadele'ye katılmış, Kral Hasan'ın kutlu dönemindeki ilmî ve edebî kalkınmaya şahit olmuştur. O; divanları ümmetin kahramanlıkları ve zaferleri, şanlı Alevî Tahtı'nın ihtişamı, İslam'ın ve Araplığın büyük kaybı Kral V. Muhammed merhumun, menkıbeleri, değerli mirası ve Emirü'l-Müminin Kral II. Hasan'ın asaleti ve övünç kaynağı işlerini nazmettiği şiirlerle dolu olan önde gelen şairlerden biridir."[620]

Onun gazel türünde yenilikçilere ayak uydurduğu kanaatini ifade eden bir eleştirmen, insaf sınırlarını aşmıştır. Zira Halvî, gazelinde gerçek bir aşk için çabalamaya ihtiyaç duymamış ve bu yönüyle afif aşk şairlerine[621] özenmiştir. Gazellerinde kişilerden ziyade edebî sanatların güzelleğini önemsemiş ve bu bağlamda ahlakın değerini yüceltmeye gayret etmiştir.[622] Şairin kaleme aldığı ve *Daʿvetu'l-Hak* dergisinde yayımladığı *ʿAzrâé* (Bâkire) kasidesi[623] buna örnektir.

---

[619] Yûnus, **a.g.e.**, s. 64.
[620] Halvî, **Divânu Evrâki'l-Harîf,** Vizâretu'l-Evkâf ve'ş-Şuûnu'l-İslamiyye, 1996, s. 5.
[621] Şairin duygularını karşılık beklemeden kendi içinde yaşadığı âşık olma hali. Önde gelen afif aşk şairleri: Cemîl b. Maʿmer, Kays b. Zerîh ve Kays b. Mülevveh. Bkz: Abdullah Kızılcık, **Klasik Arap Edebiyatı Tarihi**, İlim Kapısı Yayıncılık, 2018, s. 58 - 60.
[622] Yûnus, **a.g.e.**, s.65.
[623] **A.y.**

تَلَفَّتتْ لفتةَ الظَّبِيِّ الذي ذُعِرَا عَذْرَاءُ تَنفِرُ مِمنْ مَسَّ أو نَظَرَا

وَصفْتُ فَاهَا ولَمْ أنعَمْ بِكَوثَرِه وَلمْ تَضُمَّ يَدِي جِيدًا ولا خَصْرَا

وَلاَ رصدتُ لها الواشِي وهَجْعَتَه لأقطعَ الليلَ في أَحْضانِها سَمْرا

وَلاَ شربتُ على ألحَاظِها نَخَبًا وَلَا أَصَابتْ يَدي من روضِهَا ثَمرَا

وإنّمَا هو سلطانُ الهَوَى صُدِعتْ مِنه الأوامرُ فَانقدْنا لِمَا أَمرَا

حمّلتُ صَدري مِنهَا مَا يَضيقُ بِه صَدرُ الوَلوَعِ ومَا يَهذِي بِه الشُّعَرَا

Kendisine dokunan ya da bakan birinden kaçan bakire, ürkek ceylanın bakışıyla etrafına bakındı.

Ağzını vasfettim fakat kevserinden nasiplenmedim, elim ne boynunu ne belini kavradı.

Geceyi koynunda konuşarak geçirmek için, muhbirin uyumasını beklemedim.

Ne onun bakışlarına kadeh kaldırdım, ne de elime bahçesinden bir meyve geçti.

Bilakis o, açıkça emirler veren ve bizim de emirlerine boyun eğdiğimiz aşkın sultanıdır.

Şairlerin sayıkladığı ve âşıkların göğsünde taşıyamadığı aşkı bağrımda taşıdım.

Bütün şairler gibi Halvî de tabiata özel bir ilgi göstermiştir. *Rebîʿu Bilâdî* (Ülkemin Baharı) başlıklı şiirinde[624] tabiatı çok güzel tavsif etmiştir.

وَافىَ الربيعُ وأشْرَقتْ أنوارُه وَافْتَرَّ في خُضرِ الرُّبىَ نُوَّارُه

وَشَدتْ بـلاَبِلُـــهُ على أَفْنَانِها فَتَرَاقَصَتْ مِن شَدْوهَا أَشجَارُه

وَسَـرَى عَبِيرُ الزَّهْرِ بَينَ خَمَائلَ نَشْوَى فَطَابَتْ بِالشَّذَا أَسْحارُه

[624] Halvî, **Dîvânu Evrâki'l-Harîf,** s. 95.

وَجَرتْ جَدَاوِلُهُ لُجَيْنًا ذَابَ فيــ ـــهِ مَعَ الأَصِيلِ جُمَانُه ونُضَارُه

وَمَبَاسِمُ الأَزْهَارِ يَغْشَاهَا النَّدَى سَحَرًا ، وَتَرْشُفُ ثَغْرَهَا أَطْيَارُه

وَعَلَىَ الرَّوَابِي الخُضْر بينَ شِيَاهِهِ رَاعٍ يُغَنِّي لِلْهَوَى مِزْمَارُه

يَشْــدُو لِلَيْــلَاه لَــوَاعِجَ حُبّــهِ لَحْنـــــًا تُـــدَغْدِغُ قَلْبَها أَوتَارُه

Bahar erişti, ışıkları her yanı aydınlatmakta, tepelerin yeşillikleri arasında çiçekler parlamakta.

Bülbülleri dallar üzerinde şakımakta ve onların şakıması sebebiyle ağaçlar raks etmekteler.

Çiçeğin kokusu, coşkun kırda bayırda yayılmakta ve bu güzel kokuyla seher vakti daha hoş olmakta.

Gümüş renkli dereler, ikindi vakti sanki içerisinde altın ve inci erimiş gibi akmaktalar.

Çiçeklerin ağzını çiy kapatmakta ve seher vaktinde kuşlar, çiçeklerin ağzını öpmekteler.

Yeşil tepelerin üzerinde koyunlarının arasında bir çobanın kavalı aşk şarkılarını söylemekte.

Nağmeleri kalbi gıdıklayan bir melodiyle aşk acısı çektiği Leylâ'sı için şarkı söylemekte.

3.2.1.5. Abdulkerîm b. Sâbit

Romantizmin neredeyse tamamını etkisi altına aldığı bu kuşağın şairlerinden biri de Abdulkerim b. Sâbit'tir. Bu onun kendisini şiiri hürriyete erişmenin aracı yapan öncü şairlerden soyutladığı anlamına gelmemektedir. Onların nezdinde hürriyet kavramı çok genişlemiş hatta hayat felsefesine dönüşmüştür. Abdulkerîm'in hissiyatı da benliğiyle imtizaç etmiş, yaşama ve varoluş pahasına hürriyete koşmuştur. Onun hayat hikâyesi bu derin özgürlük duygusunu teyit etmiştir.[625]

Fas'ın hürriyet âşığı bu romantik şairi Abdulkerîm b. Sâbit 1915 yılında Fes'te dünyaya gelmiştir.[626] O da Faslı diğer gençler gibi gözlerini sömürgecilerin ilan ettikleri Berberi Genelgesi'ne açmış ve Fas'taki siyasi ve kültürel mücadele dönemine şahit olmuştur. Eğitimin gelişmesi ve Doğu Arap dünyası ile irtibata geçilmesi çağrıları üzerine 28 yaşlarında iken ilkokula kaydolmuştur. Öğretmenleri ona kültür ve edebiyatı sevdirmiştir. Fakat o, okuldaki yeni resmî müfredata karşı çıkmış ve Karaviyyîn'deki ders halkalarına katılmayı tercih etmiştir. Bir grup zeki öğrencinin yaptığı gibi o da uzun, sıkıcı ders halkalarına düzenli bir şekilde devam etmemiş; o dönemdeki fıkıh, usül ve klasik gramer derslerinden kaçarak mizacına uygun düşen kültürel ve edebî bilgileri edinmeye başlamıştır. Bu girişiminde ona ailesinin sahip olduğu servet yardımcı olmuştur. Evinde devamlı surette şiir divanlarıyla birlikte yaşamış, başta Mahmûd Sâmî Bârûdî'nin divanı olmak üzere, şiir divanlarını okumayı hiç bırakmamış, hayranlıkla okumuş olduğu pek çok beyti ezberlemiştir. [627]

Romantik karakter şairde çok erken yaşlarda tezahür etmiş ve uzlete çekilmeyi yeğler olmuştur.[628] Binaenaleyh bahar mevsiminin bir kısmını kırsalda, Fes şehrini çevreleyen tepelerde, ovalarda, çiftliklerde ve ormanlarda geçirmiştir. Burada tabiatın güzelliği onun duygularını harekete geçirmiş; dolayısıyla sessizliği, nehri, ay ışığını sevmiş, özgürce parlayan yıldızlara âşık olmuştur. Fes'te iken en çok sevdiği şey, hayatın gürültülü ortamından kaçarak şehirdeki halk parkının içinden geçen Rakrâk Nehri'ne bakan mütevazı bir kahvenin uzak bir köşesine çekilmek

[625] Yûnus, **a.g.e.**, s.69.
[626] Karîre Zargûn Nasr, **Makâlâtu'l-Edîb Abdulkerîm b. Sâbit,** Matbaʿatu Fudâle, Muhammediye, 1995, s. 13.
[627] Abdulkerîm Ğallâb, "Dîvau'l-Hurriyye", **Mecelletu Multekâ,** S. 19, 2009, s. 118.
[628] Nasr, **A.y.**

olmuştur. Bu uzak köşede şiirle başbaşa kalmış, yanında getirdiği kâğıtlara bazen bir şiir, bazen bir makale veya öykü yazmıştır.

Daha sonra Mısır'a giden şair, burada Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesine kaydolmuştur. Edebiyat Fakültesinde edebî ve kültürel idraki genişlemiş ve darlığını hissettiği toplumsal prangalardan kurtulmak için Kahire'de geniş bir alan bulmuştur. Fes'teyken daima kenarına gittiği Rakrâk Nehri, Kahire'de genişlemiş ve adı Nil olmuştur. Kahire'de yılın büyük bir bölümünde şahit olduğu mehtaplı gecelerde, Nil Nehri'ne yansıyan ay ışıklarıyla parlayan dalgalar, şaire yeni dostunun (Nil Nehri) sevgisini ilham etmiştir. [629]

1942 yılında Kahire'de kurulan Merrâkeş'i Müdafa Oluşumu'na katılmıştır.[630] İkinci Dünya Savaşı şairin insani duygularını tutuşturmuş, ülkesi Fas'a olan aidiyetini kuvvetlendirmiştir. 1944 yılında Kahire'deki Merrâkeşi Müdafa Komisyonu'nun hazırlamış olduğu Fas'ın tam bağımsız olmasını talep eden bildiriye imza koymuş ve bu bildiriyi müttefik ülkelerin büyükelçiliklerine takdim etmiştir.[631]

Abdulkerîm b. Sâbit 1945 yılında Edebiyat Fakültesinden mezun olmuştur. Bağımsızlık sonrası başkâtip olarak Fas'ın Tunus Büyükelçiliğine tayin olmuştur. Bu süre içerisinde Fas'a gidip gelmeyi sürdürmüştür. Yine Fas'a yaptığı bir ziyaret sırasında kaldığı otelde hastalanmış ve kaldırıldığı hastanede, iki gün sonra, 20 Aralık 1961 tarihinde vefat etmiştir.[632]

Abdulkerîm b. Sâbit'in kasideleri, geçen yüzyılın ortalarında Fas'taki şiir örneklerinin en iyilerinden kabul edilmiştir. Şairin yakın arkadaşı Abdulkerîm Ğallâb kasidelerini toplayarak *Dîvânu'l-Hürriyye* adı altında yayınlamıştır. *Dîvânu'l-Hurriyye*'de otuz kaside yer almaktadır ki bu kasidelerde aşk, hürriyet ve ölüm konuları işlenmiştir. Geniş anlamıyla aşk, yaşama sevinci, insanları sevmek, ülkeyi ve güzelliği sevmek tema olarak önemli bir yer tutmaktadır. Dîvân'da hürriyet anlayışı da siyasi ve sosyal kısıtlamalarla sınırlı kalmamış aksine en geniş manasıyla ele alınmıştır. İnsanla insan olmaktan kaynaklanan hakları arasına giren her şeye

---

[629] Ğallâb, **a.g.m.**, s.119.
[630] Nasr, **a.g.e.**, s.13.
[631] Yûsuf Karîr, "Abdulkerîm Sâbit, Şâiru'l-Hayât ve'l-Vicdân", www.oudnad.net/spip.php?article1218 (Çevrimiçi 26.08.2023)
[632] Nasr, **a.g.e.**, s. 13.

karşı isyankâr bir tavır takınmıştır. Kasidelerde ayrıca hayat, ölüm, ebediyet ve fenâ (yok oluş) mevzuları da şaffaf bir ruh ve mistik bir bakışla irdelenmiştir.[633]

İkinci Dünya Savaşı esnasında ve savaştan sonra Arap dünyasının tamamını kasıp kavuran milliyetçilik duygusu bu romantik şairin duygularını da harekete geçirmiştir. Hürriyet müdafii olarak bilinen Emîr Şekîb Arslan'a Fas'ın dilinden yazmış olduğu şiirin başlığını, emirin mücadele vasıtasının sadece kalem olmasına binaen, *el-Kalemu'l-Munâdil* (Mücahit Kalem) olarak belirlemiştir.[634]

القلمُ المناضلُ[635]

مِن بَعدِ مَا عَسَفَ الزَّمَانُ بِحَالِيَا وَغَدَوتُ مَكْلُومَ الْجَوَارِحِ شَاكِياً
وَرَمَتْنِي أَحداثُ الزَّمَانِ فَأحْكَمتْ رَمِيِي وبَاتَ الموتُ مِني دَانِيا
وَمَنعتْ أنْ أشكُو أَسَاتي وَهَالَني شَبحٌ مِن الأهْوَالِ دُونَ شِكَاتِيا
وتَلِفْتُ في بحرِ الخُطوُبِ وَهَولِها وفَقَدتُ مِن جَزعٍ أَعَزَّ رِجَالي
وَسَألتُ عن رَبِّ السَّفِينِ وقَائِدِي فَصُدِمتُ في شَخْصٍ أَعَزِّ أَمَانِيا
مِن بعدِ ما طَغتِ الدَّيَاجِي وَاخْتفَي قَمرُ الْحقيقةِ بين سُحُبِ سَمَائِنا
أشْرَقتَ مَيْمُونَ الْجَوَانِبِ زَاهِيًا يَا شيخُ، سِحْرُكَ في الْحَياةِ عَزَائِيَا
وَصَرَعْتَ أحداثَ الزمانِ بِعَزْمَةٍ مُضَاءةٍ فَأرَحتَ قَلْبَك رَاضيَا
إن كنتُ أُعْجبُ لا أرَانِي مُعجبًا إلَّا بِما في يَمِينِكَ بَارِياَ
أَعْليتَ منه للعُرُوبَةِ صَرْحَهَا وَأقمتَ فَوقَ الصَّرحِ سَيفَكَ حَامِياَ
أَ شكيبُ إنَّا لا نُطيقُ تَبسُّمًا فَاقْبلْ تَحيَّاتِ الدُّمُوعِ غَوالِياَ

Zamanın bugünüme haksızlık etmesinden sonra, yaralı uzuvlarımla şikâyet etmek için sabah erkenden yola çıktım.

633 Karîr, **a.g.m.**
634 Yûnus, **a.g.e.**, s. 70 - 72.
635 Abdulkerîm b. Sâbit, **Dîvânu'l-hurriyye,** Rabat, 1968, s. 92.

Ancak zamanın hadiseleri beni kuvvetlice savurdu ve ölümle burun buruna geldim.

Sıkıntılarımdan şikâyet etmemi yasakladı ve korkulardan bir hayalet, şikâyetimden önce beni ürküttü.

Aksilikler ve korku deryasında telef oldum, en değerli adamlarımdan bazılarını kaybettim.

Geminin sahibine ve kaptanıma sordum, çok kıymetli arzuları olan bir kişi hakkında hayrete düştüm.

Gecenin karanlığının iyice azması ve hakikat ayının gökyüzündeki bulutların arasında gözden kaybolmasından sonra,

Ey şeyh! Sen parlayarak uğurlu ülkeyi aydınlattın, senin çekiciliğin benim hayattaki tesellimdir.

Sen zamanın hadiselerini aydın bir kararlılıkla yere çaldın ve hoşnut olarak kalbini ferahlattın,

Eğer etkilenmişsem sadece sağ elinde tuttuğun kalemden etkilendim.

Sen o kalemle Araplığın binasını yükselttin ve binanın üzerine hâmi olarak kılıcını koydun.

Ey Şekîb! Bizim gülümsemeye takatimiz yok, bu yüzden gözyaşlarımızın değerli selamını kabul et.

Şairin el-Kâtibu'l-Mısrî dergisinde yayımladığı romantik *Leyl u Sabah* (Gece ve Sabah) şiiri, şairin kendisini ifade etmesi ve gece gündüz arasındaki psikolojik deneyimi ile bu süreçteki kuruntuların, endişelerin ve derin düşüncelerin ruhundaki yansımalarını konu edinmiştir.[636]

سهرتُ وكانَ شُعاعُ الْقَمرِ يَنامُ وَيَحلمُ فوقَ الْغُصونِ[637]

بِتُّ أشاهدُ ظِلَّ الشَّجرِ كَأني أشاهدُ بَعضَ الظُّنُونِ

[636] https://baytalqaseed.com/q/تحضير-قصيدة-ليل-وصباح (Çevrimiçi 30.06.2023)
[637] Abdulkerîm B.Sâbit, "Leyl u Sabâh", **Mecllet**u**'l-Kâtibu'l-Mısrî,** S. 32, 1948, s. 540-542.

ونامَ الأنامُ وحَلَّ السَّهَر لِمنْ أتْلفتْه سَبيلُ الْفُنونِ

ومَنْ باتَ يَشكُو الأسَى وَالضَّجَرَ ومَن قَادَهُ الْحُبُّ نَحْوَ الْفُتُونِ

وَمَن ظَلَّ يَطْلبُ خيرَ الْبَشرِ وَمَن أَلبَسُوهُ رِدَاءَ الجُنونِ

وَناديتُ ياَ نفسُ هل تَعلمينَ

لِماذَا وَكيفَ أقضِي السِّنينَ؟

Ay ışıkları dallar üzerinde uyumuş rüya görürken ben geceyi uykusuz geçirdim.

Bazı hayalleri seyrediyormuş gibi, ağaçların gölgesini seyrediyordum.

Bu arada in cin uyumuş, sanat yolunda kendini tüketen,

Sıkıntı ve kederden şikâyetçi olan, aşk tarafından fitneye sürülen,

İnsanların en hayırlısını istemeyi sürdüren,

Ve kendisne deli gömleği giydirilen için, seher (uykusuzluk) vakti gelmişti.

Ve ben, ey nefs, yıllarımı neden ve nasıl geçirdiğimi,

Biliyor musun? diye seslendim.

3.2.1.6. Mustafa el-Miʿdâvî

Modern Fas şiirinin öncüsü bir şairdir. Edebiyatın farklı alanlarında yetenek sahibi olan şair; müstesna şiiri ve sürgün, vatan, kültür ve siyasetle alakalı sorunlar karşısındaki sabit tutumuyla temayüz etmiştir. Acıların, insan onurunu teyit etmek, özgürlük ve adalet değerlerine ulaşmak için insanların bilinçlenmelerinde ve çatışmanın dehşetini aşmalarında önemli bir etken olduğu sömürgeye karşı mücadele döneminde yaşamıştır.[638]

[638] Mîlôdî Belmîr, "Zâkiretun Edebiyyetun Hâlide, Mustafa el - Miʿdâvî", **Cerîdetu'l-İttihâdi'l - İştirâkî,** 16/11/2009

Mustafa el-Miʿdâvî 1937 yılında Dâru'l-beydâ'da dünyaya gelmiştir. Kendi kendini eğiten şair, 1954-55 yıllarında sömürgeciliğe karşı direniş hareketine katılmıştır. Bunun üzerine Fas'ın kuzeyindeki Tetvân şehrine sürgün edilmiştir. Sürgün dönemi onun için faydalı olmuştur. İspanyol sömürgesinde olan bu bölgede vâr olan nispi kültürel serbestlikten istifade etmek suretiyle bilgisini artırmıştır. Bağımsızlığın elde edilmesinden sonra edebî harekete iştirak etmiş ve arkadaşlarıyla birlikte İttihâdu Kuttabi'l-Mağribi'l-ʿArabî'yi (Fas Arap Yazarlar Birliği) tesis etmiştir. 1961 yılında Fas'ı temsilen Brüksel'de katıldığı yazma eserler konulu konferansatan dönerken bindiği uçağın düşmesi sonucu hayatını kaybetmiştir.[639]

Mindâvî'nin şiiri, kurucuları ve öncüleri arasında Ahmed el - Mecâtî, Abdullah Râciʿ ve Muhammed Hayruddîn gibi şairlerin yer aldığı şiir projesi kapsamına dâhil edilmiştir. Bu projede, modern şiirin dayanaklarının sorumluluk temeline oturtulmasına ve içeriğinin de gerici geleneksel yapısından ayrı olarak, mücadeleci kültürün hizmetinde kullanılmasına davet edilmiştir. Dolayısıyla Mindâvî şiiri, çağdaş edebiyatın bazı alanlarında hâlâ revaçta olan kültürel sululuktan uzak, insanların sıkıntılarını dile getiren, bağımsız mücadeleci bir içeriğe sahip olan, insanların hayal gücünü kamçılayan, düşünceyi ve vicdanı canlandıran bir silah olarak görmüştür.[640]

Şiirde ustalığını gösterdiği sürenin çok kısa olmasına rağmen ki, bu süre dört yılı aşmamaktadır, şiirine damga vuran özellikleri okuyucu tarafından açık bir şekilde görülmüştür. O, bağımsızlık öncesi yani duyguların millî kimliği kuvvetlendirdiği dönemde, şiirsel ifadenin unsurlarını tamamlayanlar arasında yer almıştır. Ayrıca o, bağımsızlık sonrası çağın ve toplumun özellikle ferdin hürriyeti etrafında yoğunlaşan gereksinimlerine ilgi gösterenlerden biri olmuştur. Hem romantik hem de milliyetçi olan şairin şiirleri toplumsal çağrılara da temel oluşturmuştur.[641]

Miʿdâvî'nin şiir kariyeri boyunca biriktirdiği onlarca şiirinin modern Fas şiiri tarihinin bir aşamasını teşkil ettiği kabul edilmiştir. Özünde insani ve estetik

[639] Yûnus, **a.g.e.**, s. 90.
[640] Belmîr, **a.g.m.**
[641] Yûnus, **a.y.**

değerleri taşıyan, yeni bir sanat zevki oluşturan, gerçeklik ortamına yaklaşmaya çalışan ve bunu farklı bir üslupla dile getiren ve böylece canlılığını hâlâ koruyabilen şiirleri, bu şairi çağdaşı şairlerin arasında tarzı itibariyle eşsiz bir konuma getirmiştir.[642]

Şairin divanı, el-Mecâtî ve es-Selâvî'nin nezaretinde Fas Arap Yazarlar Birliği tarafından *Dîvânu Mustafa el-Miʿdâvî* adıyla derlenip neşredilmiştir. Onun şiirlerinin neredeyse tamamı, hayatın köklerine inmiş, derinliklerini yoklamıştır. Yani hayat; gülümsemesiyle, gözyaşlarıyla, aşkı ve nefretiyle, aydınlığı ve kederleriyle, galeyana gelmesi ve durağanlığıyla, ayaklanması ve donukluğuyla, güzelliği ve çirkinliğiyle, temizliği ve saflığıyla, hülasa hayata dair ne varsa bütün boyutlarıyla onun şiirlerinde yer almıştır.[643]

Arap dünyasındaki gelişmelere de bigâne kalmayan şair, şiirlerinde Cezayir devrimine özel bir ihtimam göstermiş; Tunus, Fas ve diğer ülkelerdeki mücahitleri Cezayir'in yanında savaşmaya çağırmıştır. Cezayiri'in kurtuluşunun kendisinin ve tüm Arapların kurtuluşuna denk olacağını görmüştür. Cezayir hakkında yazdığı kahramanlık şiirlerinden birinde şöyle demiştir: [644]

أنَا يَا جزائرُ مُبَسَّطُ الْخِضَمِّ تُحطَّم أمواجُهُ مَرْكَبِي

أنا قد سمعتُ هِضابَ النَّحيبِ تُناجي طُيوفَ الْغَدِ الطَّيِّبِ

في كُلِّ بَيْتٍ لَنَا مَأتمٌ، كلِّ مَهدٍ عَويلُ صَبِيّ

فَيا أُمَّ هَلاَّ أَزَحْتِ السِّتَارَ وَقلتِ لِتُونسَ وَالمَغربِ

بِأَنّ الجزائرَ قَبرُ الدَّخِيلِ يَموتُ على ضِفَّتيهَا الْغَبي

وَأنّ الجزائرَ فَجرٌ أضَاءَ بَعيدَ الحياةِ إلى الْيَعْرُبِ

Ey Cezayir ben, dalgaları teknemi parçalayan engin deniz gibiyim.

İyi bir yarının hayaliyle yükselen feryatları duydum.

---

642 Belmîr, **a.g.m.**

643 Hasan el - Varaglî, **Nazarâtun fi'l-Edebi'l-Mağribiyyi'l-Hadîs,** Menşûrâtu ʿUkaz, Titvân, 1987, s. 104.

644 Yûnus, **a.g.e.**,s.92, 93.

Her evimizde matem, her beşiğimizde bir çocuğun ağlaması var.

Ey anne! Perdeyi açıp Tunus ve Fas'a söylesene ki:

Cezayir ecnebilerin mezarıdır, her iki yakasında ahmaklar ölüyor.

Ve Cezayir, Araplara uzak hayatı aydınlatan bir şafaktır.

Davetul Hak dergisinde yayımlanan ve sevgilisine hitaben yazdığı *Ekûlu* (Söylüyorum)[645] adlı şiirinde şair, duygularını şöyle ifade etmiştir:

أَ نَسيتِ ، هَلاَّ تَذكرينَ؟

في ليلةِ الْعيدِ السَّعيدِ

في ليلةِ الْبَعثِ الْجَديدِ

كان الرّفَاقُ يُدَنْدِنوُنَ وكنتُ أبدُو مُتعَبًا

فَجذبتِنِي وَهَمستِ لي لَحنًا لدي مُحببًا وعُيونُك الزَّرقَاءُ كانتْ لِلسَّمَاءِ

مَرفوعَةً تُخْفي الْبُكَاءَ

وَأنا مُصِيخٌ وَالدُّموعُ

حَرَّى تَتناَثَرُ في خُشوعٍ

Unuttın mu? Hatırlasana!

Bir mübarek bayram gecesinde,

Yeni bir diriliş gecesinde,

Arkadaşlar kendi aralarında konuşuyorlardı ve ben yorgundum.

Sen beni kendine çektin ve bana tatlı bir melodi fısıldadın,

Gözyaşlarını saklayan mavi gözlerini gökyüzüne çevirerek.

Ve ben, gözlerimden sıcak yaşlar süzülürken,

[645] Mustafa el-Miʿdâvî, "Ekûlu", **Daʿvetu'l-Hak,** S.11, 1958, s. 44.

Huşu ile o melodiyi dinliyordum. [646]

3.2.2. İkinci Kuşak Şairler

3.2.2.1. Hasen Muhammed et-Tureybık

Geleneksel şiire ve onun müzikalitesine bağlı kalan şairlerin önde gelenlerinden biri olan Hasen Muhammed et - Tureybık, aynı zamanda şiirin biçim ve içeriği bakımından yeni eğilimlere yönelmek isteyenlere öncülük edenlerden biri olmuştur. Şiirlerinin ekseriyetinin ilham kaynağı kendisi olmuştur. Dinî ve millî günlerde söylenmiş şiirleri olsa bile, şiirlerinde ağırlıklı olarak tek başına kalmaktan, yalnızlıktan ve uzletten bahsetmiştir. Şüphesiz ki Doğu'daki edebî hareketin yanı sıra hem duygusal Mehcer edebiyatından hem de Batı dillerinden Arapçaya tercüme edilen bazı şiirlerin ahenginden etkilenmiştir.[647]

Hasen Muhammed et-Tureybık 1938 yılında el-Kasr'ul-Kebîr şehrinde dünyaya gelmiştir. Lisans diplomasını Fes Edebiyat Fakültesinden almış, yüksek lisans eğitimini de aynı fakültede 1980 yılında tamamlamıştır. Doktorasını Rabat Edebiyat ve İnsani İlimler Fakültesinde Profösör Abbas el-Cerrârî'nin danışmanlığında yaptığı *el-Kasîdetu'l-ʿArabiyyetu'l-Hadîse ve'l-Muʿâsıra beyne'l-Ğınâiyye ve'd-Drâmiyye* (Drama ve Müzikalite Arasında Çağdaş ve Modern Arap Şiiri**)** başlıklı çalışmasıyla 1991 yılında tamamlamıştır.

1958 yılından itibaren eğitim alanında mesleğini icra etmiştir. Önce el-ʿArâiş şehrine lise öğretmeni olarak tayin olmuştur. Bilahare Fes ve Tetvân Edebiyat Fakültelerinde öğretim üyesi olarak görev yapmıştır. Hizbu'l-İstiklâl (İstiklal Partisi) bünyesindeki siyasi faaliyetlerinin yanı sıra şiirlerini neşretmeyi de sürdürmüştür. Aslında o, ellili yıllardan itibaren başladığı bu neşriyat faaliyetlerine hiç ara vermemiştir. Şiirlerinde klasik ve serbest stili mezcetmiş, bazı şiirlerini de İspanyolca yazmıştır. Ayrıca manzum tiyatro eserleri kaleme almış ve bu konuda iyice ustalaşmıştır. Edebî ve eleştirel makaleler kaleme almış, çağdaşı ediplerle dil ve

[646] Şiirin tamamı için bkz. **Daʿvetu'l-Hak,** S. 11, 1958, s. 44
[647] Yûnus, **a.g.e.**, s.100.

edebiyata dair mevzularda tartışmıştır. Fas, Libya, Tunus, Cezayir, Mısır, Irak, İspanya'da icra edilen bir dizi edebî ve kültürel toplantı ve konferansa katılmıştır.[648]

20 Nisan 2022 tarihinde hayata gözlerini yuman şair hakkında gazeteci ve şair Muhammed Beşkâr şunları söylemiştir:

"Şair Hasen et-Tureybık'ın ʿArâiş'in sedeflerinden birinin içinde yüzen bir inci olduğunu söylersem abartmış olmam. O, zengin mistik ve şiirsel dilinin pırıltısıyla göz kamaştırmaktadır. Bunda şaşıracak bir şey yoktur, çünkü bu eşsiz şiirsel deneyim asaletini asil Arap edebiyatının ve mirasının derin kaynaklarından almaktadır."[649]

Tureybık ismi siyaset ve mücadele alanında da öne çıkmıştır. Nitekim 1971'de Suheyrât şehrindeki darbe girişiminin akabinde, o dönemde *el-ʿAlem* gazetesinin ʿArâiş muhabiri sıfatıyla yönetimdeki bazı kimselerin yolsuzluklarını ortaya çıkaran rapor ve makaleleri sebebiyle tutuklanmıştır. İstiklal Partisinin Genel Başkanı ʿAllâl el-Fâsî'nin Kral II. Hasan nezdinde yaptığı girişimden sonra tutukluluğunun üçüncü ayında serbest bırakılmıştır. Tureybık, 1984-1992 yılları arasında İstiklal Partisinden milletvekili seçilmiş ve aynı dönemde el-ʿArâiş Belediyesinde başkan vekilliği görevini deruhte etmiştir. İstiklal Partisi bünyesinde faaliyet gösterdiği dönemde, partinin kuzeydeki en aktif üyesi olmuştur. Bu çalışkanlığı sayesinde partinin lideri ʿAllâl el- Fâsî, Abdullah Kennûn gibi partinin ve de ülkenin önde gelen şahsiyetleriyle sağlam ilişkiler kurmuştur.[650]

Tureybık şiir, tiyatro ve eleştiri gibi edebiyatın çeşitli alanlarında eserler telif etmiştir. İlk şiir divanı *Teemmülât fî Tîhi'l-Vahde'yi* (Yalnızlık Çölü Üzerine Düşünceler) 1972 yılında yayınlamıştır. *Mâ Baʿde't-Tîh* (Şaşkınlık Sonrası) adlı ikinci şiir divanı ʿAllâl el-Fâsî'nin takdim yazısıyla 1974 yılında yayınlanmıştır. *Meésâtu'l-Muʿtemed* (Mutemedin Trajedisi) adlı manzum tiyatro eserini 1972'de ve bir diğer manzum tiyatro eseri olan *Vâdi'l-Mehâzin'i* (Hazineler Vadisi) 1974'de**,** *Beyne'l-Emvâc ve'l-Karâsine'yi* (Dalgalar ve Korsanlar Arasında**)** ise 1982'de yayınlamıştır. Bunların yanında şair, *Sada'l-Hurûb* (Kaçışın Yankısı) adıyla İspanyolca bir şiir divanı yayınlamış ve bu divanda İspayol dilindeki derin bilgisini

[648] "Rahîlu'ş-Şâʿiri'l-Mağribî Hasen et - Tureybık", **el-Kuds el-ʿArabî,** 22/04/2022
[649] Muhammed Başkâr, "Şehâdetu'l-Hayât", **el-ʿAlem**, 29/04/2022
[650] https://ar.wikipedia.org/wiki/حسن_الطريبق#في_السيرة (çevrimiçi 04.07.2023)

göstermiştir. Eleştirel araştırmalara dair de bir dizi eser bırakan şair, Fas edebiyatı alanındaki yerini kuvvetlendirmiştir.[651]

Uzlet hali ve kendisiyle başbaşa kalma durumu, Tureybık'ın, hayatını kuşatan ve etrafına kasvet ve sis yayan karanlığı çokça tasavvur etmesine yol açmıştır. Bu sebepledir ki o, sûfînin ebediyetle birlikte vahdeti arayıp bulmak için çabaladığı gibi ışığı bulmaya gayret etmiştir. Ayrıca yüce İslam akidesini unutmamış ve Nûr (İslam) başlığıyla nazmettiği şiirine şu beyitlerle başlamıştır:[652]

نُورٌ "قديمٌ" على آفاقِنَا اتَّقدَا كَأنّه ليسَ إلا اليومَ قدْ وُلدَا

لاَ اللَّيْلُ يَحجِبُه، وَالْفَجْرُ يَنْسَخُه لُقيَاهُ عيدٌ لَآلِيهِ تَشِعُّ هُدَى

يَرَاه مُنتشِرًا فيِ كُلِّ آوِنَةٍ بِهَدْيِه مَن دَنَا مِنْه ومَنْ بَعُدَا

حَرَارَةُ الشَّوْقِ تُذكِي في جَوانِبنَا شَوقًا إليه ولَفْحُ الشَّوْقِ مَا خَمَدَا

Ezeli nur, sanki bugün doğmuş gibi ufuklarımızda parladı.

Ne gece örter onu ne de fecir yok eder. Onun kavuşması bir bayramdır, incileri hidayet saçmaktadır.

Ona yakın olan da uzak olan da her daim onun hidayetiyle yayılmış olduğunu görür.

Özleminin sıcaklığı gönüllerimizi tutuşturmakta ve özleminin alevi hiç sönmemekte.

Şam'da yayınlanan *es-Sekâfe* dergisinde yayımladığı *Tâih* (Şaşkın) başlıklı şiiri de aynı minvaldedir ve şair hissiyatını şöyle dile getirmiştir:[653]

تَرَك النُّورَ مُشرِقًا وَمَضَى يَبْحثُ عن فَجْرِه وَرَاءَ سَرَابِه

شَعَّ في نَاظِرَيْهِ شَوقُهُ وَاشْتَدَّ بِه الوَجدُ، فَانْبَرَى غَيرَ آبِه

[651] "eş-Şâʿiru'l-Mağribî Hasen et-Tureybık Yerhalu Baʿde Mesârin Edebiyyin Mütemmeyiz", **eş-Şarku'l-Evsat**, 21/04/2022

[652] Yûnus, **a.g.e.**, s. 102.

[653] Hasen Muhammed et-Tureybık, "Tâih", **es-Sekâfe,** S. 12, 1975, s. 25.

ظلَّ يَمشي وَالرِّيحُ تَعُولُ مِن حَولِه، وَالْخَوفُ وَالأسىَ فِي رِكَابِه

يَقْطعُ الْبحرَ وَحدَهُ، لاَ رفيقَ مَعَه غَيرَ كَالحٍ مِن ضَبَابِه

وَيُنادي، وَيَرتَمي، فَيموتُ الْعَزْمُ في قَلبِه وفي أَعْصَابِه

وَيُنادِي وَمَا هُنَاك عَلى الشَّاطِئِ نُورٌ يُريهِ بَعضَ شِعَابِه

Parlayan ışığı bırakıp, hayalinin peşinde, şafağını aramaya koyuldu.

Hasreti gözlerinde parladı ve coşkusu arttı, umursamadan yoluna devam etti.

Etrafında uğuldayan rüzgâr, korku ve keder olduğu halde yürümeye devam ediyordu.

Beraberinde sisin karanlığından başka arkadaşı olmadan denizi tek başına geçiyordu.

Haykırıyor, tökezliyor, kalbindeki ve damarlarındaki azim yok oluyordu.

Sahilde kendisine yol gösterecek bir ışık olmadığı halde, yine haykırıyordu.

Hasen et-Tureybık tabiata, onun manzaralarından duygularına ve vicdanına münasip olanları seçen ve kendisiyle tabiat arasındaki engeli ortadan kaldırmaya çalışan bir şairin bakışıyla bakmıştır. Ancak o, ne tamamıyla tabiatta kaybolmuş ne de şiirlerinde tabiatın zahirî görünüşünü veya bâtını yönünü yansıtmıştır. Aksine o tabiatın depreşmesi ve kendi ruhunun etkilenmesi arasında bir uyum sağlamaya çalışmıştır.[654] Nitekim *Daʿvetu'l-Hak* dergisine yazdığı *Meʿa'l-Bahr* (Denizle Başbaşa) başlıklı şiirine, hazırlık mahiyetindeki şu cümleyle başlamıştır: "Deniz kenarında durmaya alışık olmama rağmen, bu duruş diğer bütün duruşlardan farklıydı."[655]

وَمَطَافُ أُفْقِكِ مَدَى قَلبي مَدَاه أَلْقَاهُ في صَدْرِي وفي نَفْسي أرَاه

فِيهِ الْمِيَاهُ تَظَلُّ هَائجةً، وَفي قَلبي أُصِيخُ إلى هَديره أو صَدَاه

[654] Yûnus, **a.g.e.**,s.103.
[655] Tureybık, "Meʿal-Bahr", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 84, 1965, s. 115.

في وَجْهِه الأمْوَاجُ تُلَطِّمُها الْعَوَا صِفُ ثم تَرْمِيهَا هناك على رُبَاه

وأنا أُحِسُّ بها تُدَمْدِمُ في دَمي في عُمْقِ هَذا القلبِ، في أقصى مَدَاه

فِي جَوفِهِ خوفٌ، وفي جَنَباَتِه ليلٌ كئيبٌ، قاتِمٌ يَعْلو سَمـَـــاه

مِن عُمقِه يَجْرِي الْغَمَامُ ويَرتَمي مِثْلَ الدُّمُوعِ عَليهِ يَندَبُ ما دَهَاه

Senin ufkunun genişliği benim kalbimin genişliği kadardır,

Onunla göğsümde karşılaşır, ruhumda onu görürüm,

Orada sular sürekli dalgalanmakta ve ben kalbimde onun sesini ve yankısını dinlemekteyim.

Suyun yüzeyinde fırtınaların çarpıştırdığı sonra oradaki tepelerin üzerine savurduğu dalgalar var.

Ben onun kanımda depreştiğini hissediyorum, bu kalbin derinliklerinde, en ücra köşesinde.

Yüreğinde bir korku, derinliklerinde kopkoyu bir karanlık, kasvetli bir gece var.

Derinliklerinden bulutlar akıp gözyaşları gibi üzerine dökülmekte, o da başına gelene ağlamaktadır.

3.2.2.2. Abdulkerîm et-Tabbâl

"Şair Abdulkerîm et-Tabbâl doksanlı yaşlarda olmasına rağmen, tıpkı bir çocuk gibi hayallerini ve duygularını gerçekleştirmenin tadını çıkarıyor. Muntazam şekilde, Facebook'taki takipçilerini mahrum etmemek için, yazılarına devam ediyor. Doğum yeri olan Şifşâven'de düzenli olarak yaptığı yürüyüş ritüelini yerine getirmek için sabah erkenden kalkıyor, dağlar arasında yer alan beldenin ruhunu inceliyor, suyun başından aşağıya doğru beldenin evcil hayvanlarını izleyerek, bir kanatlı melek misali, yokuş yukarı tırmanıyor. Akşamları ise onu, meşhur Vatéu'l-Hammâm Meydanı'ndaki kahvehanelerden birinde bir sandalyeye oturmuş çay bardağına yeşil nane doldururken ve etrafı seyrederken görürsünüz."[656]

[656] Abdullatîf el-Vârî, **Abdulkerîm et-Tabbâl Nâsiku'l-Cîl**, Matbaʿa Selikî Ehaveyn, Tanca, t.y., s. 3.

Abdullatif el-Vârî'nin, şairle yaptığı hacimli söyleşinin giriş bölümünde günlük alışkanlıklarından bir kesit sunduğu Abdulkerîm et-Tabbâl, 1931 yılında Şifşâven şehrinde dünyaya gelmiştir. Kendi ifadesiyle, âdet olduğu üzere o da akranları gibi 1938 yılında mahalle mektebine (Küttâb) başlamıştır. 1943 yılında aynı şehirdeki dinî enstitüye kaydolmuştur. 1947'de Karaviyyîn Üniversitesine kaydolmuş[657] ve zor şartlar altında Safârîn Medresesinde ikamet etmiştir. Tabbâl'ın şiirle alakası Fes şehrinde başlamıştır. Burada imkân buldukça Halil Cibrân'ın (ö.1931) ve Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî'nin (ö.1934) şiirlerini okumuş ve başta *el-Enîs* ve *el- Edîb* olmak üzere bir dizi edebiyat dergisini mütalaa etmiştir. Şair, ilk şiir denemlerini de burada yazmıştır. İlk şiiri *Keyfe Ebtesim* (Nasıl Güleyim) 1948 yılında ulusal radyo tarafından çıkarılan *es-Süreyyâ* dergisinde yayımlanmıştır. *Şevk ve Hanân* (Özlem ve Şefkat) başlıklı ikinci şiiri ise Tetvân'da çıkan *el-Enîs* dergisi tarafından yayımlanmıştır.[658] Şair, 1953 yılında lisans diplomasını alıncaya kadar Fes'te kalmıştır. Aynı yıl İslami ve edebî ilimlere has yüksek enstitüye kaydolmak için Tetvân şehrine taşınmış ve 1957 yılında enstitüden mezun olmuştur.[659]

1957'de Şifşâven'e dönmesinin akabinde bazı yazar ve şair dostlarıyla birlikte, Şifşâven'de kültürel konuların ihyasına önemli katkılar sunan Cemʿiyyetu Esdikâéi'l-Muʿtemed'i (Güvenilir Dostlar Derneği) kurmuştur. Bu dernek aynı yıl içerisinde Tunuslu şair Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbi'nin ve takib eden yıl içerisinde Lisânuddin İbnu'l-Hatîb'in (ö.1374) anısına şiir festivalleri tertip etmiştir. Ayrıca, Abdulkâdir Mücahid, Ahmed Efrâr ve Muhammed Şehbûn ile birlikte *eş-Şirâʿ* dergisini çıkarmıştır. Söz konusu derginin yayın hayatı 1965 yılında sona ermiştir.[660] Şifşâven Şiir Festivali'nin organizatörleri arasında yer alan şair, 1968 yılında İttihâdu Kuttâbi'l-Mağrib'e (Fas Yazarlar Birliği) dâhil olmuştur.[661]

Çalışma hayatına lise öğretmeni olarak başlayan şairin edebiyata olan ilgisi devam etmiştir. Çağdaşı şairler arasında en çalışkanı olan Abdulkerîm et-Tabbâl, her zaman yeni bir şey ortaya koymayı bir sorumluluk olarak görmüştür. Bu bağlamda

---

[657] Yûnus, **a.g.e.**,s.104
[658] "Sîretu ve Mesîretu'ş-Şâʿir Abdulkerîm et-Tabbâl bi Şifşâven", **Press Titvân**, 17/04/2020
[659] Yûnus, **a.g.e.**, s. 104.
[660] Vârî, **a.g.e.**, s. 113.
[661] https://ar.wikipedia.org/wiki/عبد_الكريم_الطبال (çevrimiçi 8.7.2023)

onlarca şiirini özellikle *el-ʿAlem* gazetesinin sayfalarında yayımlamıştır. Altmışlı yılların erken dönem şiirlerinden oluşan *el-Eşyâéu'l-Münkesire* (Kırık Eşyalar) adlı şiir divanına 1964 yılında başlamıştır. Fas şiirinin modernleşmesinin savunucusu olarak görüş ve fikirleriyle Güvenilir Dostlar Derneğinin çalışmalarına yön vermiştir. İlk dönem şiirlerinde o da, aynı kuşağa mensup diğer şairlerin yaptığı gibi yaparak siyasi baskıların altmışlı yetmişli yıllara damgasını vurduğu sırada, bireysel endişelerin gerçekle alakasına kulak kabartan şiirler yazmıştır.[662]

Bir neslin dervişi olan şair, kendi kuşağından birçok şairin düştüğü, parti sosyalizmi ya da sosyalist gerçeklik şirkine düşmemiştir. Mensubu olduğu İstiklal Partisindeki bölünmenin, kendi üzerindeki etkisine dair şunları söylemiştir:

"İyi hatırlıyorum 1959 yılında İstiklal Partisinin içindeki bölünmeden ve Fas solunun ortaya çıkmasından sonra ki ben o zaman romantizm grubunun içerisindeyim, bana ne oldu bilmiyorum, benim de içimde bir bölünme meydana geldi, dolayısıyla bendeki yazma kavramı değişti. Ve gözlerimi daha ziyade benliğin haricine, gerçeklere açtım. Daha sonra hızlıca, benlik ve gerçekleri meczettim. Her Fas vatandaşı gibi ben de bağımsızlık sonrası Fas'ın daha güzel olmasını bekliyordum, fakat maalesef bizim için bir hayal kırıklığı oldu. Neticede İstiklal Partisindeki bölünme gözümü açtı ve kendi kendime dedim ki Abdulkerîm el-Hattâbî'nin davet ettiği bağımsızlık bu değil, bu başka bir Fas."[663]

Abdulkerîm et-Tabbâl şiirlerini *el-ʿAlem, el-İttihâdu'l-İştirâkî, el-Enîs, Âfâk, Daʿvetu'l-Hak, el-Bedîl, es-Sekâfetu'l-Mağribiyye, el-Maʿrife* ve *el-Âdâb* gibi pek çok dergi ve gazetede yayımlamıştır. Fas'ın dâhilinde ve haricinde şiir buluşmalarına iştirak etmiş ve şiirleri pek çok yabancı dile çevrilmiştir. 1994 yılında *ʿÂbiru's-Sebîl* adlı divanıyla Fas Şiir Ödülünü kazanmıştır. Yine 2004 yılında Esîla'da organize edilen festivalde eserlerinin tamamıyla Çikâyâ ya da Tâmsî Ödülünü elde etmiştir. Şiir divanlarından bazıları şunlardır:

- et-Tarîku ile'l-İnsân (İnsana Giden Yol), Tetvân 1971.
- el-Eşyâéu'l-Münkesire (Kırık Eşyalar), ed-Dâru'l-beydâ, 1974.
- el-Bustân (Bostan), 1988.

[662] Vârî, "Abdulkerîm et-Tabbâl fî ʿAkdihi'l-ʿÂşir, **el-Kudsu'l-ʿArabî,** 6/3/2022
[663] Vârî, **a.y.**

- ʿÂbiru's- Sebîl (Yolcu), 1993.
- Âhiru'l-Mesâ (Akşamın Sonu) 1994.
- Şeceru'l-Beyâd (Beyaz Ağaç), 1995.
- el-Kabdu ʿala'l-Mâé (Suyun Üzerinde Yakalamak), 1996.
- Levhâtun Mâiyye (Mâi Levhalar), 1997.
- Baʿde'l-Celebe (Gürültüden Sonra), Tanca, 1998.
- Sîretu's-Sabâ (Çocukluk Biyografisi), Tetvân, 2000.
- ʿAlâ ʿAtabeti'l-Bahr (Denizin Eşiğinde), Kuneytera, 2000

Eserlerinin tamamı Fas Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanan şair, şiir yazma faaliyetine devam etmiş ve 2015 yılında *Nemnemât* ve *Hadîkatun Sağîre* adlarındaki iki divanını daha okuyucuyla buluşturmuştur. [664]

Abdulkerîm et-Tabbâl, doğduğu şehir olan Şifşâven'den nadiren ayrılmıştır. " Şifşâven'in haricine nadiren seyahat ediyorsun, bu mekâna olan bağlılığının ve bu şehrin seni cezbetmesinin bir sırrı var mı?" şeklindeki bir soruya, "Bu benim yorumlayabileceğim bir şey değil. Ağacın dal ile yağmurun bulut ile alakası gibi diyelim, biri olmadan diğeri olmaz." diyerek cevap vermiştir.[665] Lübnan'da yayınlanan *el-Mudun* gazetesinin şairle yaptığı bir röportajda kendisine yönelttiği "Sana yeniden bir fırsat verilseydi hangi yolu seçerdin?" şeklindeki soruyaysa şair, *"Biraz değişiklikle aynı yolu seçerdim. Mesela denize daha çok âşık olmayı, güvercinle samimi dostluk kurmayı isterdim. Ayrıca şehrimin tabiat içerisinde bir tabiat olmasını dilerdim*." diye cevap vermiştir. [666]

Şair, eğitim hayatına ilk adım attığı mahalle mektebindeki uygulamalardan muzdarip olmuş ve hayatı boyunca o uygulamaların üzerindeki izlerini silememiştir. Bu bağlamda yazdığı *el-Kırâéetu'l-Ûlâ* (İlk Okuyuş) şiiri, insanın şahsiyetinin

[664] Vârî, **a.g.e.**, s.113, 114.
[665] **A.e.**, s. 4.
[666] "Vakfetun meʿa Abdulkerîm et-Tabbâl", **Cerîdetu'l-Mudun,** 21/03/2021

şekillenmesinde şartların ne kadar etkili olduğunu göstermesi bakımından iyi bir örnek olmuştur.[667]

الحَرفُ الأولُ الذي مِن أَجْلِه بَكيتُ وبكيتُ كانَ الألفُ

لأنَّ الوجهَ كانَ عندِي ناقِصًا بِلا لِسان

وَكانَ الشيخُ لا يَرَى في الْوجهِ غَيرَ شَفَتينِ

وَالآنَ.... حتَّى الآنَ لا أزالُ فيِ الكِتابِ وَالبُكَاءِ

والآنَ الحرفُ لا يَزالُ غَاضِبًا كَالمِشْنقةِ

لأنَّ الشيخَ لا يزالُ حاملاً لِوجهٍ ناقصٍ بِلا عَينينِ

Uğruna ağlayıp gözyaşı döktüğüm ilk harf elif idi.

Çünkü ağzım var dilim yoktu. (Utangaçtım)

Şeyh ise sadece sesleri duymaktaydı. (Ama idi)

Ve Şimdi… Şimdi bile, hâlâ kitabın başında ağlıyorum.

Şimdi harf hala darağacı gibi öfkeli.

Çünkü şeyhin şeyhin yüzü var gözü yok. (Âma)

Abdulkerim et-Tabbâl romantizmden kurtulamamıştır, çünkü kendisi, ifade etmenin, betimlemenin ve düşünmenin merkezinde olmuştur. Şiirlerinde teşhise (kişiselleştirme) ve sembole meyletmiş olmakla birlikte, birinci tekil şahsı "ben" çok kullanmıştır. Daha sonra tutarlı bir şiirsel yapı elde etmek için görsel tasvirlere ihtiyaç duymuş, ancak bu hususta zaman zaman *el-Cezîretu'l-Baʿîde*[668] (Uzak Ada) şiirinde olduğu gibi, okuyucunun takatini aşacak derecede aşırıya kaçmıştır.[669]

Ey tanburun tellerine nağmeleri eken,	يَا زَارِعَ الأَنْغَامِ في الْقِيثَارِ.
Ey yeşil güneşlerin güneşi ,	وَيا شمسَ الشُّموسِ الْخُضْر
Ey deryaların kralı, kaybolmuşların gururu,	يَا ملكَ البِحارِ يا فَخرَ التَّائِهينَ.

667 Yûnus, **a.g.e.**, s.105, 106.
668 **A.e.**, s.110.
669 "Vakfetun meʿa Abdulkerîm et-Tabbâl", **Cerîdetu'l-Mudun,** 21/03/2021

ويَا مَلَاذَ البَائِسِينَ ويَا رَبيعًا في الْقِفارِ. *Ey sefillerin sığınağı, çöldeki bahar,*

أنَا رَغوةٌ في البَحرِ . *Ben, denizde bir köpüğüm,*

تُرْسِفُهَا الرِّيَاحُ *Rüzgârların prangaya vurduğu,*

أنَا صَدَى في ألفِ أصْوَاتٍ *Ben, bin sesin arasındaki bir yankıyım,*

جِهَارٌ. *Aşikâr*

أنَا قَطرةٌ في وَابلِ الْمَطَرِ الْغَزِير *Ben, sağanak yağmurda bir damlayım,*

أنَا حَصَاةٌ في صَحَارِيكَ الْكِبَارِ. *Ben senin büyük çöllerinde bir çakıl taşı,*

أنَا كَمْ رَحلْتُ أُسَائلُ الْأيَّامَ وَالشُّطْآن *Sahillere ve günlere sorarak,*

أبحثُ في النُّضَارِ أستفسرُ الأجْوَاء, *Tazeliği aramak, hava hakkında bilgi*

için ne kadar yolculuk yaptım.

أَسألُ في كُلِّ الْمَجَاهلِ عِندَ عُشاقِ المَحَارِ *Her yabanda, istiridye âşıklarına soruyorum,*

لَكِنَّني لَمْ أَجْنِ إلا التِّيهَ في قَفْرِ الْحَيَاةِ *Ancak yaşamın çölünde kaybolmaktan başka bir şey elime geçmedi.*

أَصِيحُ في أَرْضِ الْعِثَارِ *Bu engellerin dünyasında bağırıp duruyorum.*

3.2.3. Üçüncü Kuşak Şairler

Bütün milletlerde olduğu gibi Fas şiiri de bir dizi farklı deneyimden geçmiştir. Dolayısıyla bu şiir hakkında tek başına taşıdığı ulusal ve yerel imgelerle orijinal kültürün alınması veya reddedilmesi bağlamında bir yargıya varmanın haksızlık olacağı belirtilmiştr, zira ulusların kendi aralarındaki kültürel etkileşim artık bir hakikat olmuştur. Bu bağlamda Faslı çağdaş şairler kendi şiirsel deneyimlerini romantizmdeki sosyalist realizme dönüşümün gölgesinde, hem çağdaş insanın hem de Arap dünyası ve Fas toplumunun meseleleriyle bağlantılı olarak icra etmişlerdir. Doğrudan ilişki kurma ya da tercüme edilmiş eserler yoluyla doğudaki

veya batıdaki edebiyat akımlarından etkilenmişlerdir. Arap dünyasından, Avrupa ve Latin Amerika'dan şu veya bu şairi taklit etmeye koyulmuşlardır. Gayet tabii ki bu şairlerin tarihte, efsanelerde veya realitedeki esin kaynağı olan sembolleri ve ışık saçan simgeleri kullanmadaki yetenekleri de birbirinden farklı olmuştur.[670]

3.2.3.1. Abdullah Râciʿ

"Prometheus'un[671] Olimpos Dağı'ndan ateşi çaldığında amacı, ısınmalarını temin etmek suretiyle insanları mesut etmekti. Fakat şair inen o ateşi, içini yavaş yavaş yakan bir kora dönüştürdü. Dil mecazla tutuştu, dumandan ve nurdan oluşan şeffaf elbisesiyle hakikati aydınlattı. Abdullah Râciʿ de Prometheus'un nefesinin aydınlığının vârisi oldu. Zira harika, aykırı ve yeni olan şeyleri ayrıştırdığı, eskiyi okşayan diliyle, ateşi oluşturmakta ve yaymakta pek mahirdi."[672]

Nusûsun Min Hârici'l-Luğa dergisinde Emîne es-Senhâcî'nin Prometheus'un Esmer Vârisi başlıklı makalesinde edebî yönünü ele aldığı şair Abdullâh Râciʿ, Arap âleminin en tehlikeli kriziyle karşı karşıya kaldığı bir zamanda, Arap ordularının Filistin'de mağlup olmasından sonra, 1948 yılında Rabat yakınlarındaki Selâ şehrinde dünyaya gelmiştir. Fas'ın pek çok şehrinde yaşayan şair, mahalle mektebinde başladığı ilköğrenimini öğretmenlerinin tamamı yabancı olan ilkokulda sürdürmüştür. Kendi ifadesiyle eğitim dilinin Fransızca olduğu bu okuldan babasının isteği ve teşvikiyle ayrılarak serbest okula kaydolmuş ve burada Arapça öğrenerek ilköğretim diplomasını almıştır. Daha sonra Fes'te hukuk fakültesine kaydolmuş ve 1972 yılında edebiyat alanında ihtisasını tamamlayarak mezun olmuştur.[673] Mezuniyetinin akabinde el-Fakîh Sâlih şehrinde lise öğretmeni olarak çalışmaya başlamış, bilahare Dâru'l-beydâ Edebiyat Fakültesine öğretim görevlisi olarak tayin olmuştur. Fas Yazarlar Birliği üyesi de olan şair, *es-Sekâfetu'l-Cedîde* dergisinin yayın kurulunda yer almış ve *Rasîf* dergisinin çıkarılmasına iştirak etmiştir. İlk şiir divanı *el-Hicretu ile'l-Muduni's-Suflâ* 1976 yılında yayınlanmıştır. Bu divanını 1982'de yayınladığı *Selâmen ve Liyeşrebû'l-Bihâr* adlı ikinci şiir divanı takip

---

[670] Yûnus, **a.g.e.**,s. 111.
[671] Yunan mitolojisinde Titan Prometheus, kendi çapında zeki bir hilebaz olmasıyla tanınmakta ve herkesçe insanlığa ateşi ve metal işçiliğini vermesiyle bilinmektedir. Bu hareketinden dolayı Zeus tarafından bir kayaya zincirlenmiş ve her gün bir kartal tarafından ciğerinin yenilmesiyle cezalandırılmıştır. Bkz: www.worldhistory.org
[672] Emîne es-Senhâcî, "er-Râî Verîsu Promisiyus e-Esmer", **Mecelletu Nusûs Min Hârici'l-Luğa,** 21/3/1918
[673] Yûnus, **a.g.e.**, s.111.

etmiştir. Başta *es-Sekâfetu'l-Cedîde, Rasîf* ve *Cerîdetu'l-Muharrir* olmak üzere pek çok gazete ve dergide şiirleri yayımlanan şairin *Eyâdun Kânet Tesruku'l-Kamer* adlı üçüncü şiir divanı 1988 yılında okuyucuyla buluşmuştur. Ayrıca şairin yüksek lisans tezi çalışması *el-Kasîdetu'l-Mağribîyetu'l-Muʿâsıra Bunyetu'ş-Şehâde ve'l-İstişhâd* iki cilt halinde 1988'de yayınlanmıştır. Şair yakalandığı amansız hastalığın pençesinden kurtulamamış ve 28 Temmuz 1990 tarihinde vefat etmiştir.[674]

Şairin ölümünün üzerinden yirmi beş yıl geçtikten sonra ailesi, şairin hayattayken yayımlayamadığı şiirlerinin basımına müsaade etmiş ve şairin divanları Fas Kültür Bakanlığı tarafından 2013 yılında bastırılmıştır. Bu bağlamda daha önce yayınlanan divanlarına ilaveten, *Verdetu'l-Metârîs* ve *Esvâtun bi Levni'l-Hattî* adında iki divanı daha okuyucuyla buluşmuştur.[675]

Abdullah Râciʿ, eleştirel bakışla şiirsel yaratıcılık arasında hakkıyla denge oluşturabilen az sayıda Faslı şairden biri olmuştur. Modern şiirin geliştirilmesinin pratiğiyle meşgulken, sahip olduğu geniş akademik kültür, bilimsel sorumluluk ve teorik kaygıları ona özellikle yetmişli yıllardaki kendi kuşağı şairlerin ortaya koydukları Fas şiirinin başarısını değerlendirmek için eleştirel bir karşılaştırma imkânı vermiştir. Bu bağlamda Râciʿ, *el-Kasîdetu'l-Mağribiyyetu'l-Muʿâsıra* adlı eserinde, yetmişler kuşağının zorlama, subjektif görüşler ve ön yargılarla bütünlüğü bozulmuş, ideolojik ve siyasi mücadelenin yankılarını yansıtan şiirlerini ele almıştır.[676]

Kendi tecrübelerini kazandığı kültürel ortam sayesinde edebî akımlar hakkında büyük bir bilgi birikimine sahip olan Râciʿnin kendisi de, Doğulu ve Batılı şairlerden beğendiklerinin geçmiş olduğu aşamalardan geçmiştir. Şiirsel çizgisini takip edenler, onun romantizmden sosyal realizme dönüş yaptığını fark etmişlerdir.[677] Râciʿ şiirlerini aydınlık bir kütüphanenin duvarları arasında yazmamış, gözlemlerini de resimlerden veya kitaplardan elde etmemiştir. Bilakis o, berbat gerçekliğin günlüğüyle yoğrulmuş, korkularıyla kucaklaşmış ve onların ayrıntılarına

[674] https://www.aldiwan.net/cat-poet-abdullah-Raja (çevrimiçi 15.07.2023)
[675] Muntasar Haşimî, "Sâlihun Yubʿasu Min Cedîd", **Mecelletu Nusûs Min Hârici'l-Luğa,** 21/3/1918
[676] Abdullatîf el-Vârî, "Fî Zikrâ Rahîlihi's-Selâsîn: Abdullah Râciʿ Şâhiden ve Meşhûdâ", **el-Kudsu'l-ʿArabî,** 28/06/2020
[677] Yûnus, **a.g.e.**, s. 112.

dalmıştır. Haklarında yazı yazdığı insanların arasına karışmış, onların havalarını teneffüs etmiş, onlarla bu zor hayatı, ücret kuyruğunda buharlaşan günleri ve her sevinç girişiminde kırılan umutları paylaşmıştır. Özgürlük, değişim ve devrim hayaliyle yanıp tutuşan her şair gibi onun da amacı, öznesi vatan olmuştur. *Risâletu'l-belâğ* (Tebliğ Mesajı) şiirinde vatanı şahit tutmuş ve şöyle demiştir:[678]

يا وَطَني فَاشْهدْ	*Ey vatanım, şahit ol!*
هَا قدْ بَلَّغْت	*İşte tebliğ ettim.*
مِن أَنبَاءِ الْمَشْهَد	*Manzarayı umumiye haberlerinden,*
مَا قد أبْصَرْت	*Gördüklerimi*

Sosyal ve kültürel bakımdan gelişmesi için insanın yanında durmayı gerekli görmüş ve insanın yanında durmanın onun dertleriyle hemdert olmak ve elde etmek için çalıştığı değerlere sarılmak anlamına geldiğini belirtmiştir. İnsanın yanında durmak kavramının geniş bir kavram olduğunu belirten şair, onun zalim güçlerle mücadele etmesi, saygınlık kazanması ve hayatta kalmanın yollarını araması, daha iyi bir yarın için yürüyüşünü ve çabalarını engelleyen her şeye karşı durması gibi bazı hayati sorunlarını birinci derecede ilgilenilmesi gereken sorunlar olarak görmüştür. İnsanın içinde yaşadığı çevreden kaynaklanan kişisel ve manevi sorunları ise ikinci dereceden sorunlar olarak telakki etmiştir.[679] Bu bağlamda şair, *Unşûdetu'l-Hurûc min Hâlâti'l-Hisâr* (Ambargo Durumundan Çıkışın Marşı) **[680]** başlıklı şiirinin *et-Târîh Yebdeéu mine'ş-Şâriʿ* (Târih Sokaktan Başlar) bölümünde hissiyatını şu şekilde dillendirmiştir:

التَّارِيخُ يَبْدأ مِنَ الشَّارِعْ

في الْوَاحِدَةِ زَوَالًا مَاتَ صَديقي بِالسَّكْتَة

لمْ تتوقفْ رِجلٌ في حَارَتِنا

678 Senhâcî, **a.g.m.**
679 Yûnus, **a.y.**
680 Abdullah Râciʿ, **el-Hicretu ile'l-Muduni's-Suflâ,** Dâru'l-Kutub, Dâru'l-Beydâ, 1976, s. 71.

كانَ المذياعُ يَشُقُّ الجُدْرَانَ الرَثَّة

وعلى الطرفِ الأيْسَرِ في حَارَتِنَا كانَ الْحَلاَّق

كَالْعادةِ يُلقي أوَّلَ نُكْتَه

فَبكيتُ كَثيرًا.

Öğle vakti saat birde arkadaşım kalp krizinden öldü.

Mahallemizde hiç kimse işinden geri durmadı,

Radyonun sesi eski duvarları delip geçiyordu.

Mahallemizin sol tarafında bir berber vardı,

Âdeti olduğu üzere ilk nüktesini patlatıyordu,

Ve ben çok ağladım.

في الثَّانيةِ زَوالاً كانتْ سَيَّارَاتُ الشُّرْطَة

تَبحثُ عن بَائعِ زيتٍ مَغشوش

حِينَ ارْتَطمتْ جُمْجمةٌ بِالأسْفَلتِ السَّاخِن

وَاخْتَلَطَ الزَّيتُ بِمَطَّاطِ الْعَجَلات

منذُ الثانيةِ زوالاً لمْ تَتَحَركْ رِجلٌ في حَارَتِنا

اِخْتنقتْ في حَنجَرَةِ الْمِذيَاعِ بَقايَا أُغْنيةٍ مُخْتارَة

وعلى الطرفِ الأيسرِ مِن حَارَتِنا كانَ الْحَلَّاق

يَمْتصُّ دُخانَ السِيجَارَة

وَيُحَاورُنَا طُورُ الدَّرْبِ الْغَارقُ في الزُّرْقَة

فَبَكيتُ كَثيرًا.

Öğle vakti saat ikide polis arabaları,

Sahte yağ satıcısını arıyorlardı.

Bir kafatası sıcak asfalta çarpınca,

Yağ lastiklere bulaştı.

Öğlen vakti saat ikiden itibaren mahallemizde ayak kıpırdamadı.

Kalan istek parçaları radyonun hançeresinde düğümlendi.

Mahallemizin sol tarafındaki berber,

Sigara dumanını içine çekiyordu.

Ve maviler içindeki sokak devriyesi bizimle tartışıyordu.

Ve ben çok ağladım.

في السادسةِ غَازَلني فَرَحٌ مَجْنُون

حِينَ اخْتَلَطَتْ خُطُوَاتي بِخُطَى الجِيرَان

مِن قَلبي كانَ يُطِلُّ على الإنْسِان

مِن قلبي كان يطلُّ على الإنْسَان

Saat altıda çılgın bir sevinç bana kur yaptı,

Adımlarım komşuların adımlarına karışınca.

(O sevinç) Kalbimden insana bakıyordu.

Kalbimden insana bakıyordu.

3.2.3.2. Muhammed el-Meymûnî

1957 yılında şiir nazmetmeye başlayan Şair Muhammed el-Meymûnî Fas şiir tarihinin bağımsızlık sonrasındaki köşe taşlarındandan biri olarak kabul edilmiştir. Ulusal kurtuluş mücadelesinin bir anlamda sakinleşmesinden sonra o, bireyi önemseyen girişimleri desteklemiştir. Dolayısıyla şiirlerinde insani eğilimleri, duyguları, bireysel yaklaşımları ele almış, hayata ve tabiata kendi penceresinden

bakmış, şiirselliği bu müzikal yönelişe boyun eğdirmeye gayret etmiştir. Şüphesiz ki onun da tekdüze bir hayat hikâyesi olmamış, aksine hayattaki iniş çıkışlardan o da etkilenmiştir.[681]

Altmışlı yıllardan itibaren anlam ve yapı bakımından şeffaf olma istikametinde yoluna devam eden çağdaş şiirin, Fas'taki temsilcilerinden biri olan el-Meymûnî[682] 1936 yılında o dönemde İspanya himayesinde olan Kuzey Fas'taki Şifşâven şehrinde dünyaya gelmiştir. Kurân-ı Kerîm'i ezberledikten sonra ilkokula kaydolmuştur.[683] Fransa hâkimiyetindeki bölgelerin aksine, İspanya'nın kontrolü altındaki yerlerde ilkokullarda derslerin iki dilde, Arapça ve İspanyolca, verilmesini bir anlamda şans olarak telakki eden şair, ilkokulu bitirdikten sonra orta ve lise eğitimi için Tetvan'daki Fas Ortaöğretim Enstitüsüne kaydolmuştur. 1956 yılında ilkokulda öğretmen olarak görevlendirilmesi sebebiyle öğrenimine ara vermek zorunda kalmıştır. 1963 yılında Rabat Edebiyat Fakültesine kaydolmuş ve buradan mezun olduktan sonra lise öğretmeni olarak çalışma hayatına atılmıştır.[684]

Muhammed el-Meymûnî'nin ilk şiiri 1958 yılında Tetvan'da *eş-Şirâʿ* dergisinde yayımlanmıştır. 1963 yılından itibaren ulusal gazetelerde yazmaya başlamıştır. *el-ʿAlem* gazetesinde yazdığı edebî eleştirilerin yanında kendi şiirlerini ve İspanyol şair Federico Garcia Lorca'nın (ö.1936) şiirlerinden Arapça'ya çevirdiklerini yayımlamıştır.[685]Altmışlı yıllar kuşağından kabul edilen şairin edebî eserleri, onun modern Fas şiirinin temel direklerinden biri olduğunu göstermiştir.[686] İlk şiir divanı *Âhıru Aʿvâmi'l-ʿIkam* 1974 yılında piyasaya çıkmış, onu 1992 yılında yayınlanan *el-Hilmu fî Zamani'l-Vehm* adlı ikinci divanı takip etmiştir. Daha sonra sırasıyla *Tarîku'n-Nehr* 1992'de, *Şecerun Mahfiyyu'z-Zıl* 1995'te, *Ummehâtu'l-Esmâ* ve *Mahberetu'l-Eşyâ* 1997'de, *Mâ Elhamehû ve Ensâhu* 1998'de ve *Metâhâtu't-Teʾvîl* 2001 yılında okuyucuyla buluşmuştur. Meymûnî manzum eserlerin yanında

---

681 Yûnus, **a.g.e.**, s. 118.
682 Abdulcebbâr el-ʿAlemî, "Muhammed el-Meymûnî ve Rasadu't-Târîhi's-Siyâsî li'ş-Şimâli'l-Mağribî Rivâiyyen", **el- Kudsu'l-ʿArabî,** 25/10/2017
683 et-Tâhir et-Tavîl, Abdullatîf el-Vârî, "eş-Şiʿru'l-Mağribî Yefkudu Ebreze Vucûhi Hadâsetihî: Muhammed el-Meymûnî, **el - Kudsu'l - ʿArabî,** 12/10/2017
684 Yûnus, **a.g.e.**, s. 118.
685 et-Tavîl, el-Vârî, **a.g.m.**
686 Abdulkebîr el-Minâvî, "Rahîlu Muhammed el-Meymûnî.. Ehadu Ruvvâdil'-Kasîdeti'l-Mağribiyyeti'l-Muʿâsıra", **eş-Şarku'l-Evsat,** 19/10/2017.

mensur eserler de kaleme almış, bu bağlamda edebî araştırma ve hikâye türünde olmak üzere iki yol izlemiştir. İlkinde çağdaş Fas şiiri üzerine *Sebʿu Hutuvâtin Râide* adlı eserini kaleme almıştır. Hikâye türünde ise ilk olarak otobiyografik bir eser olan *Keennehâ Musâdefât/Tedâʿiyâtu Sîre Zâtiyye*'yi, ardından da kardeşi Şair Ahmed Benmeymûn'un ifadesiyle eserlerinin incisi olan *ʿAvdetu'l-Muʿallimi'z-Zeyn* adlı hacimli romanını telif etmiştir.

1974 yılında yayınlanan ilk şiir divanı *Âhıru Aʿvâmi'l-ʿIkem* modern şiir metni bakımından ilk şiir mecmualarından biri olarak kabul edilmiştir. Onu diğerlerinden farklı kılan ise erken ve keskin bir bilinç ile zamanının önde gelen şair ve ediplerinin yazılarında çokça rastlanan sosyo kültürel ve siyasi propagandaya ve yüksek sesli ideoloji tuzağına düşmemesi olmuştur.[687]

el-Beyt dergisinde kaleme aldığı bir makalede şiiri ormana benzetmiş ve bu ormana nasıl girdiğini ve ormanın neresinden çıkacağını bilemediğini ifade ederek, bir şairin kendi eserleri hakkında ister tam olsun ister noksan olsun, faydalı bir şey söylemesinin mümkün olup olmadığını bilmediğini söylemiştir.[688] Ancak bu mütevazı şairin söyleyemediğini şair ve edip dostları büyük bir kadirşinaslıkla dile getirerek onun yokluğunun Fas şiir binasını derinden sarstığını ifade etmişlerdir. Uzun bir hastalık döneminin akabinde 12 Ekim 2017 tarihinde şairin vefat etmesi üzerine Dâru'ş-Şiʿr Tetvân'ın (Tetvân Şiir Evi) Müdürü Muhlis es-Sağîr, müteveffa şairle alakalı olarak şunları söylemiştir:

"Şüphesiz ki Fas Şiiri bugün en bariz öncülerinden birini kaybetmiştir. Zira Muhammed el-Meymûnî; Ahmed el-Mâcitî, Muhammed el-Hammâr el-Kenûnî, Muhammed es- Serğînî ve Abdulkerîm et-Tabbâl ile birlikte modern ve çadaş Fas şiirinin temellerini atmıştır. Ayrıca ülkemizdeki ulusal ve uluslararası müesseselerin kurucuları arasında yer alan Meymûni, Fas'taki ulusal siyasi mücadelenin gözde liderlerinden ve millî kültürümüzün sembollerinden biridir."[689]

Meymûnî'nin vefatının Fas şiiri için büyük bir kayıp olduğunu ifade eden Şair Muhammed es-Sâlihî, onun İspanyol edebiyatı ve şiirine dair derin bir bilgiye sahip

[687] et-Tavîl, el-Vârî, **a.g.m.**
[688] Muhammed el- Meymûnî, "Kelimetu Muhammed el-Meymûnî", **Mecelletu'l-Beyt**, 1/11/2002, s.123.
[689] "Vefâtu'ş-Şâʿri'l-Mağribî Muhammed el-Meymûnî ʿAn Sinni 82 Sene", **Cerîdetu Telekspres**, 12/10/2017.

olduğunu ve Arapça yazılmış Fas şiiriyle İspanyol şiirini bir araya getirdiğini söylemiştir.[690] Onun bu derin müktesebatı meyvesini vermiş, Arap edebiyatı kültürünün ürünleri ile içerisinde evrensel unsurlar barındıran İspanyolca yazılmış edebiyatın gözde örnekleri ve romantizm akımı arasında bir denklik oluşmuştur. Bu mevzuyla alakalı olarak Meymûnî şöyle demiştir:

"Elime geçen edebiyat kitaplarını okumaya başladım… Dolayısıyla daha erken yaşlarda Şevkî'nin divanını, Manfelûtî'nin, Cibrân'ın, Rafiʿî'nin ve Tâhâ Hüseyn'in kitaplarını okudum. Bunların her birinin genelde edebiyata özeldeyse şiire olan ilgimin oluşmasında etkisi olmuştur. Eskilerden Ebû Nuvâs'ı, Mütenebbî'yi, Ebu'l-ʿAlâ el-Maʿarrî' ve İbn Zeydûn'u beğendim. Daha sonra İspanyol edebiyatını okumam modern edebiyata yönelişimin şekillenmesinde etkili olmuştur. Klasik şiir yazmaya başladıktan sonra İspanyol Şair Lorca'nın şiirleri ve tiyatro eserlerini beğendim. Kolay üslubu ve geniş ufku hoşuma gitti. Abdulmuʿtî Hicâzî, es-Sayyâb ve el-Bayâtî'nin şiirlerini severek okudum. Neticede bunların her birinin şiirimin renginin oluşumunda etkisi olmuştur."[691]

Muhammed el-Meymûnî, ilk dönem şiirlerinde büyük oranda geleneksel şiire yaslanmış ancak kendisini tamamıyla bu çerçeveye hapsetmemiştir. Aynı dönemde şiirlerinde ulusal romantizm ön plana çıkmış ve şiirlerinin müzikalitesini marş olacak kadar kuvvetlendirmiştir.[692] Şiirlerindeki ritim Arapça bilsin bilmesin dinleyen herkesi etkilemiştir. Nitekim Tetvan Şiir Evinin düzenlediği uluslararası sempozyumun katılımcılarından *Atlas* dergisinin müdürü Hose Ramon Ribol, Arapça bilmemesine ve anlamına vakıf olmamasına rağmen, katıldığı şiir akşamlarında okunan Meymûnî'nin şiirlerinde harika bir müzikalite olduğunu hissettiğini dile getirmiştir.[693]

Şairin *Âhıru Aʿvâmi'l-ʿIkem* adlı divanında yer alan ve muhtemelen oğlu Firdevs'in doğumu münsabetiyle kaleme aldığı *Firdevs*[694] şiiri hem müzikalite hem de muhteva bakımından güzel bir örnek olmuştur:

---

690 Minâvî, **a.g.m.**
691 Yûnus, **a.g.e.**, s. 118, 119.
692 **A.y.**
693 "Mağâribe ve İsbân Yehtefûne bi'ş-Şâʿir Muhammed el-Meymûnî fî Diyâfeti Dâri'ş-Şiʿr Titvân", **el-İttihâdu'l-İştirâkî**, 15/7/2023
694 Muhammed el-Meymûnî, **el-Aʿmâlu'l-Kâmile,** 2 c., Menşûrâtu Vizâreti's-Sekâfeti ve'l-İttisâl, 2002, C.I, s. 60.

فِردوسُ يَا بَاقةَ الضِّيَاءِ

يَا فَرحَةَ الْعُصْفوُرِ بِالصُّبْحِ،

يَا طُفُولَةَ الْوَردِ

بُنَيَّتِي، يَا فَرَاشَةَ السَّلاَم

أُجَلَّ سمعُك الغَضُّ عن حكَايَةٍ عِندي

Firdevs, ey ışk demeti,

Serçenin sabah neşesi,

Ey gülün çocukluğu,

Yavrucuğum, ey barışın kelebeği,

Senin körpe kulağın benim hikâyemden daha yücedir,

عَينَاك نَافِذَتانِ

مِنْ خِلَالِهمَا

أَرَى الْوُجُودَ بَرِيئًا خَالِصَ الْوُدِّ

أرى الضِّيَاءَ يَعُمُّ الْأَرْضَ

, يَغْسِلُ أَنْفُسًا مُعَذَّبَة

عَمْيَاءَ بِالْحَقْدِ

Gözlerin,

Masumiyeti, samimi sevgiyi,

Yeryüzünü kaplayan…

Eziyet çeken ruhları,

Nefretle gözü kör olanları yıkayan ışığı gördüğüm

İki pencere gibi…

أَوَدُّ لَوْ عِشتُ بِالْحُلمِ الْجَمِيل

أَرَاهُ مَا حَيِيتُ، وَاسْتَعِيدُه وَحْدي

لَوْلاَ قَوَافِلُ قِطَعَانِ

تَوَارَثَها ذِئبٌ عَنِ الذِّئب

Keşke güzel rüyada yaşasaydım,

Yaşadıkça o rüyayı görsem, tek başıma geri getirsem,

Keşke bir kurttan diğerine miras kalan,

Koyun sürüleri olmasaydı.

مُنذُ سَالفِ الْعَهْد

تَئِنُّ مِنْ لَسْعَةِ السِّيَاطِ

مِن قَسْوَةِ الرُّعَاة

في دَرْبِها الْمُغَبَّرِالْمُمْتَد

أَنِينُهَا في عِشَايَا الْحُزْن

يُفْزِعُ طَائِرَ الرُّؤَى

وَيُثِيرُ كَامِنَ الْوَجْد

Eski zamandan beri,

(Bu sürüler) Uzun tozlu yollarda,

Çobanların zulmünden,

Kırbaçların acısından inlemekte.

Hüzün akşamlarında onların iniltisi,

Rüyaların kuşunu ürkütmekte,

Ve aşkın sırrını uyandırmakta.

يَعوُدُ بي مِن سَمَاءِ الْحُلْمِ مُنكسِرَ الْجَنَاح

فَوقَ صُخُورِ الْعَالمِ الصَّلد

الشِّعرُ وَالْحُبُّ أَحْلاَمُ الْمَجَانِينَ - فيه -

وَالسَّلامُ سَرَابٌ دَائمُ الْبُعْد

Beni, kanadı kırılmış olarak rüyanın semasından,

Sert dünyanın kayaları üzerine geri getiriyor.

Şiir ve aşk delilerin rüyalarıdır - ki o rüyada-

Esenlik, daima uzaklaşan serap gibidir.

3.2.3.3. Muhammed Abdulvâhid Bennîs

Arap dünyasının en önemli yenilikçi şairlerinden biri olan Muhammed Abdulvâhid Bennîs, 1948 yılında Fes'te dünyaya gelmiştir. Henüz bir yaşını tamamlamadan annesi vefat etmiştir. Babaannesi tarafından büyütülen Bennîs, beş yaşında mahalle mektebine (Küttâb) kaydolmuş ve dokuz yaşında Kur'ân-ı Kerîm'i hıfz ettikten sonra buradan ayrılarak eğitim dili yalnız Arapça olan "Bin Kîrân" Medresesine kaydolmuştur. Burada bir yıl okuduktan sonra babası onu iki dilde eğitim alması için resmî "el-ʿAdve" okuluna kaydetmiştir. 1962 yılında ilkokul diplomasını almış ve Arapçaya olan sevgisi sebebiyle tekrar "Bin Kîrân" Lisesine kaydolmuştur. Şiirle tanışmadan önce matematik, müzik ve resime merak sarmıştır. Lise yıllarında şiiri seven arkadaşlarla tanışmış ve onlarla yakınlaşmıtır. Şiir konusunda kendisine Faslı öykü yazarı Hannâse Benûne (d.1940) ile tanışması büyük yarar sağlamıştır. Ancak gerçek anlamda edebiyata yönelmesi, Edebiyat Fakültesinde okumak üzere el-Kasru'l-Kebîr şehrinden Fes'e gelen şair Muhammed el-Hammâr ile tanışmasından sonra olmuştur. 1968 yılında lise diplomasını alan Bennîs, 1972 yılında Edebiyat Fakültesinden mezun olmuştur.[695]

Maddi durumunun iyi olmaması sebebiyle aynı üniversitenin Yüksek Öğretmen Okuluna girmiş ve Arap edebiyatı öğretmeni diplomasını almasından kısa

[695] Lieselî Tramontînî, vd., **Aʿlâmu'l-Edebi'l-ʿArabiyyi'l-Muʿâsır,** 2 c., Matbaʿatu Derğâm, Beyrut, 2013, C.I, s. 243.

bir süre sonra lise öğretmeni olarak çalışmaya başlamıştır. Muhammediye şehrinde lise öğretmenliği yaptığı sırada Rabat Üniversitesi'nde akademik çalışmalarını sürdürmüştür. Abdulkerîm el-Hutaybî'nin danışmanlığında *Zâhiretu'ş-Şiʿri'l-Muʿâsır fi'l-Mağrib* (Fas'ta Modern Şiir Olgusu) başlıklı çalışmasıyla doktora eğitimini tamamlamıştır.[696]

Başta Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî olmak üzere klasik dönem Arap şairlerinin yanında Ebu'l-Kâsım eş-Şâbbî, Bedr Şâkir Seyyâb ve Abdulvehhâb el-Beyâtî gibi modern dönem şairlerinin eserlerini okuyan Bennîs, ilk kasidelerini 1968'de, ilk şiir divanı *Mâ Kable'l-Kelâm'ı* (Sözün Öncesi) ise 1969'da yayınlamıştır. Fas edebiyatının modernleşmesinde hayati rol oynayan *es-Sekâfetu'l-Cedîde* dergisini 1974 yılında kurmuş, 1984 yılına kadar yayın hayatını sürdüren dergi, aynı yıl başta Kazablanka olmak üzere Fas genelinde meydana gelen hadiseler sebebiyle İçişleri Bakanlığı tarafından kapatılmıştır. Derginin yasaklanmasının ardından Fas kitaplarının modernleşmesinin ve Fas yayıncılığının başta Arap dünyası olmak üzere uluslararası arenaya açılmasının temellerini atan Dâru Topkâl Yayınevinin kurulmasına katkı sağlamıştır. 1996 yılında kurulan Beytu'ş-Şiʿr fi'l-Mağrib'in (Fas Şiir Evi) kurucuları arasında yer almış ve 2003 yılına kadar üç başkanlık döneminde bu kuruluşun başkanlığını deruhte etmiştir. 1998 yılında UNESCO'ya bir Dünya Şiir Günü ilan etmesi çağrısında bulunmuş ve UNESCO da 1999 yılında onun çağrısına icabet ederek 21 Mart'ı Dünya Şiir Günü olarak ilan etmiştir. Muhammediye şehrindeki Bin Yâsin Lisesi'nde Arapça öğretmeni olarak çalışmak üzere 1972 yılında Fes'ten ayrılmış, 1980 senesinde Rabat V.Muhammed Üniversitesinde öğretim üyesi olarak ders vermeye başlamış ve 2016 yılına kadar bu görevi devam ettirmiştir. Hâlâ Muhammediye'de ikamet eden Bennîs, bütün zamanını yazmaya hasretmitir.[697]

Fas ve Arap dünyasında, özellikle Beyrut'ta yayınlanan dergilerde çalışmalarını yayımlamıştır. On beşi şiir divanı olmak üzere, kırktan fazla kitap yayınlamıştır. Şiir çalışmaları iki ciltte toplanmıştır. Seçme şiirler, metinler, modern Arap şiiri ve çağdaş Fas şiiri hakkındaki çalışmaları dört cilt halinde

[696] **A.e.**, s. 244.
[697] https://www.mohammed-bennis.com/تعريف-شخصي / (28.12.2023)

yayınlanmıştır.[698] *Şeyéun ʿani'l-İdtihâd ve'l-Farah* (Baskı ve Sevinçten Bir Şey) adlı şiir divanı 1972 yılında, *Vechun Mutebehhicun ʿabre İmtidâdi'z-Zamân* (Zaman İçinde Neşeli Bir Yüz) adlı divanı 1974 yılında, *fî İtticâhi Savtike'l-ʿAmûdî* (Yükselen Sesinin İstikametinde) adlı divanı 1980 yılında, *Hâkezâ Kellemenî'ş-Şark* (Doğu Bana Böyle Konuştu) adlı divanı 1985 yılında, *Mevâsimu'ş-Şark* (Şark Mevsimleri) adlı divanı 1985 yılında, *Varakatu'l-Bahâé* (Zarafet Kâğıdı) adlı divanı 1988 yılında, *Kitâbu'l-Hub* (Aşkın Kitabı) adlı divanı 1995 yılında, *el-Mekânu'l-Vesenî* (Putperest Mekân) adlı divanı 1996 yılında, *Nehrun beyne Cenâzeteyn* (İki Cenaze Arasında Bir Nehir) adlı divanı 2000 yılında, *Nebîz* (Şarap) adlı divanı 2003 yılında, *Hunâke Tabkâ* (Orada Kalacaksın) adlı divanı 2006 yılında, *Sebʿatu Tuyûrin* (Yedi Kuş) adlı divanı 2011 yılında, *Hâza'l-Ezrak* (Bu Mavi) adlı divanı 2015 yılında ve *Yakzatu's-Samt* (Sessizliğin Uyanışı) adlı divanı ise 2020 yılında yayınlanmıştır.[699] Nesir yazıları beş cilt halinde yayınlanan Bennîs, başta Faslı sanatçılar olmak üzere Arap dünyasından, Fransa, Amerika ve Japonya'dan sanatçılarla birlikte çeşitli sanat çalışmaları gerçekleştirmiştir. Arap dünyası ve uluslararası düzeyde organize edilen şiir ve kültür festivallerine katılmıştır. Şiirleri Türkçe, Almanca, İtalyanca, İspanyolca, Çince ve Makedoncaya tercüme edilmiştir. 1993 yılında Fas Yazarlar Birliği Büyük Ödülünü, 2000 yılında Büyük Atlas Çeviri Ödülünü, 2006 yılında İtalya'da Akdeniz Edebiyatı Kalupitzatî Ödülünü, 2007 yılında İtalya'da Uluslarası Fiyorina Edebiyat Ödülünü, 2010 yılında Tunus'ta Mağrip Ülkeleri Kültür Ödülünü, yine İtalya'dan Uluslararası Çibo Edebiyat Ödülünü, 2014 yılında Fransa tarafından yabancı şairlere tevdi edilen Maks Jakop Ödülünü ve nihayet 2018 yılında Paris'teki Lübnan Kültür Kulübü tarafından verilen Arap Dehası Ödülünü almıştır.[700]

Sessizliğin Uyanışı adlı divanında şair, dünyada zulme maruz kalan fakat seseleri duyulmayan mazlumlara nefes olmuştur. Amerika'ya götürülen Afrikalı

[698] **A.y.**
[699] https://www.marefa.org/محمد_بنيس (Çevrimiçi 28.12.2023)
[700] https://www.mohammed-bennis.com/تعريف-شخصي / (28.12.2023)

kölelerin sessiz çığlığını *Samtun Yudîéu Harlem* /Harlem'i Aydınlatan Sessizlik adlı şiirinde şöyle dile getirmiştir: [701]

أَنَاشِيدُ	*Şarkılar*
في الليلِ تغادرُ الحقولَ	*Geceleyin tarlaları terk ederler*
شعبُ الزُّنوُج	*Zenci insanlar*
مِن أَقْصَى الصَّمْتِ جَاءَ حَامِلا نُدبَه	*Sessizliğin en derininden, yara izini taşıyarak*
إلى مدينةٍ بِلا مَدينة	*Şehirsiz bir şehire geldiler,*
هَارلَم	*Harlem'e*
على عَتَبةِ مَانْهاتن	*Menhatten'in eşiğinde*
هارلم	*Harlem*
خَلفَ نَاطِحَاتِ السَّحَابِ في مَانْهَاتن	*Menhatten'deki gökdelenlerin ardında*
هارلم	*Harlem*
هنا السَّماءُ تَتَّسِع	*Burada gökyüzü genişler*
تَمْتَد	*Uzanır*
تَستَرِيحُ فَوقَ سُطوحٍ وَاطِئَة	*Basık damlar üzerinde istirahat eder*
هَوَاءٌ يَرْفَعُها	*Hava onu yükseltir*
إِلَى أَعلى وَأَبْعَد	*En yükseğe, en uzağa*
هنا السَّمَاء	*Burada gökyüzü*
كَأَنَّهَا أَوَّلُ مَرَّة تُنْشأ	*Sanki ilk kez yaratılıyormuş gibi*
في غَفْلةٍ عَنِ الْمَدِينَة - الطُّوفَان-	*Şehirden ve tufandan gafil bir şekilde*

[701] Muhammed Bennîs, **Yakzatu's-Samt**, Dâru Tobkâl li'n-Neşr, ed-Dâru'l-Beydâ, 2020, s. 47.

هذِه السَّماءُ بَينَ النَّاسِ تَمْشِي	*Bu gökyüzü insanlar arasında yürümekte*
حُقولُ التَّبَغِ ثُمَّ الْقُطْن	*Tütün tarlaları sonra pamuk*
تَتْبَعُها أَنِينٌ كُلُّه صَوْتِي	*Arkasından bir inilti geliyor, hepsi benim sesim*
هنا إفريقيا	*Burası Afrika.*

3.2.3.4. Ahmed el-Miccâtî

1967 bozgunundan ve Arap rüyasının iflasından sonra şiir yazmayı bırakan, bu felaketten sonra Arap dünyasını, özellikle kültürlü seçkinlerin iç dünyalarını saran yeis durumunu ifade etmek için "İmdadıma kelimeler değil kadehler yetişiyor." diyerek içine kapanıp sessizliğe bürünen şair Ahmed el-Miccâtî veya Ahmed el-Miʿdâvî, 1936 yılında Dâru'l-beydâ şehrinde dünyaya gözlerini açmıştır. İlkokul ve lise eğitimini Fas'ın iktisadi başkenti Dâru'l-beydâ ve siyasi başkenti Rabat'ta tamamlamıştır. Şam Üniversitesi Edebiyat Fakültesinden mezun olduktan sonra yüksek lisans eğitimini Suriyeli Profesör Emced et-Trablisî'nin danışmanlığında *Hareketu'ş-Şiʿri'l-Hadîs Beyne'n-Nekbeti ve'n-Nekse* adlı çalışmasıyla Rabat'ta tamamlamıştır. Bilahere *Ezmetu'ş-Şiʿri'l-ʿArabiyyi'l-Hadîs* başlıklı teziyle doktora payesini elde etmiştir.[702]

On sekiz şiir ihtiva eden divanı *el-Furûsiye* ile 1975 yılında Madrid'deki Arap-İspanyol Kültür Enstitüsünün verdiği İbn Zeydûn Şiir Ödülünü kazanmıştır. Ayrıca 1987 yılında Büyük Fas Ödülünü kazanan şair, 1991 yılında Rabat Edebiyat Fakültesi Arap Dili Anabilim Dalı Başkanlığına seçilmiştir. Bir grup arkadaşıyla birlikte modern eleştirel söylemin temellerinin yerleştirilmesine katkıda bulunmuştur. Fas Edebiyatçılar Birliği tarafından Şâʿiru'l-Mağrib (Fas'ın Şairi) ünvanıyla taltif edilmiştir. Yazarlığı, şiirleri ve eleştirileri, 1964 yılından itibaren önce Fes şehrindeki Muhammed b. Abdullah Üniversitesinde ders vermesi, daha sonra Rabat Beşinci Muhammed Üniversitesi Edebiyat Fakültesine tayin olması onun Adonis, Muhammed Benîs, İlyâs Hûrî ve Abdullah Raciʿ ile birlikte modern olsun

[702] Mahmûd er-Rahbî, "fî Tezekküri Ahmed el-Miccâtî", **el-ʿArabiyyu'l-Cedîd**, 18/01/2021

klasik olsun Arap şiiri üzerinde çalışma yapan Arap şair ve eleştirmenlerin en önemlilerinden biri olmasında etkili olmuştur. Üretkenlik ve verimlilikle dolu bir ömür süren şair ve yazar Ahmed el-Miccâtî 1995 yılında hayata gözlerini yummuştur.[703]

Miccâtî, belli bir şiir ekolünün müntesibi olmayı ve yabancıların dilinin şiir sözlüğü, ritim, imge ve hayal gücü düzeyinde olmasını reddederek, fazla eser ortaya koymanın cazibesine direnmiştir. Dolayısıyla şiirlerinin tonu ve etkisi katbekat artmıştır. O ise bunu âri dilinin kıvraklığında, alev alev yanan benliğinin esrarında ve başarısızlıklar neticesinde bozulan moralinde saklamayı başarmıştır.[704]

Lisans eğitimini Suriye'de tamamlayan Miccâtî, burada aşk ve hasret acısına düçar olmuştur. *Verâe Esvârı Dimeşk*[705](Şam'ın Surları Ardında) başlıklı şiirinde geçen bazı olgular, mekânlar ve semboller onun gizli gönül sırrını açığa çıkarmıştır. Şiirin dibacesi mahiyetindeki hazırlık bölümü şairin yaşadığı acı ve hüznün derinliğini yansıtmıştır. Hayatı karşılamak ve ölümü kovalamak için kollarını açan kişinin aslında bir çarmıh resmettiğini, Fransız şair Luis Aragon'un (ö.1962) Türkçe'ye Mutlu Aşk Yoktur diye çevrilen şiirinin "Sen hayatı karşılamak için kollarını açsan bile, arkanda bir haç işareti resmetmiş olursun." mısrasına gönderme yaparak, hayatla ölümün bir bütünün iki yüzü olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca gurbetin sürgünden farksız olduğunu ve varlıkların sürekli değiştiğini, hiçbir şeyin eskisi gibi olmadığını, uzun yıllar sürgünde yaşamak zorunda kalan Mısırlı şair ve siyaset adamı Mahmûd Sâmî el-Bârûdî'nin (ö.1904) "Şam'ın her zaman devrimin ve dirilişin Şam'ı olmayacağı gibi bâne[706] de tek başına kalmayacaktır. Belki mızrak olur, belki asa olur, belki de hareket eden bir yılan olur." tespitini delil olarak getirmiştir.[707]

---

[703] https://www.startimes.com/?t=22546211 (çevrimiçi 04.08.2023)
[704] https://ar.wikipedia.org/wiki/أحمد_المجاطي (çevrimiçi 04.08.2023)
[705]Ahmed el-Mecâtî, **el-Furûsiyye,** Menşûrati'l-Meclisi'l-Kavmî li's-Sekâfeti'l-ʿArabiyye, Rabat, 1987, s. 88.
[706] Olibanum Ağacı, buhurun hasat edildiği Arap Yarımadası'na özellikle Umman, Yemen ve Afrika Boynuzu'na bilhassa Somali'ye has bir bitkidir. Latince adı, Boswellia Sacra'dır. Bkz. Wikipedia (İngilizce)
[707] Mecâtî, **a.y.**

Muhtemelen Bârûdî'nin sözünden mülhem, şair sevdiği Şamlı kızı şiirinde "Bâne" olarak sembolize etmiştir. Bilahare Bâne'nin Fas'a gelmesine müsaade edilmiştir:[708]

وَرَاءَ أَسْوَارِ دِمَشْق[709]

وَحِينَ تجلَّتْ

وَحِينَ تَمَازَجَتِ الرّيحُ وَالخَمرُ فِيها

وَأَمستْ وِلاَدةَ حَرفٍ وفَرحَةَ بَدْءٍ وَفَجرَ قَصِيدَة

وَأَمْسَتْ دِمَشْقَ العَقِيدَة

وحِينَ تَجَرَّدتَ فِيهـــــــــــا

فـــــــأمســــــــيتَ بحراً وغَيماً ونَوْءًا

فَـــأمْسَيتَ كلّاً وجُزْءًا

(O) ortaya çıkınca,

Ve orada şarapla rüzgâr birbirine karışınca, bir kasidenin şafağı, bir sevincin başlangıcı ve bir harfin doğuşu olur.

Dolayısıyla Şam, akîde olur.

Orada yalnız başına kaldığında,

Bulut, yağmur, derya olursun.

Bir bütün, bütünün bir parçası olursun.

لِمَاذا تَوَارتْ عَنِ الْقَلبِ حتى تَفَجَّر سِرُّ النَّوَاة

وأُلْـــقيـــتَ في سَرنـــدِيبَ الْقَصِيـَّة

وَقيلَ نَسَوْكَ،

[708] Yûnus, **a.g.e.**, s. 125, 126
[709] Şiirin tamamı için bkz. Mecâtî, **a.g.e.**, s. 88-93.

فَمَا أنتَ فيهِمْ سؤالٌ على وَترٍ مِن رَبَاب

ولا بيتُ شعرٍ على هامشٍ من كتاب

ولا نَقشوا اسْمكَ حتَّى على شَاطِئِ الَّلاذِقِيَّة

İşin sırrı ortaya çıkıncaya ve sen uzak Serendib'e atılıncaya kadar,

Neden kalpten uzak kaldı?[710]

"Seni unuttukları" söylendi.

Çünkü sen onların nazarında bir rebap teli,

Kitabın kenarındaki bir şiir beyti kadar değilsin.

Senin ismini Lazkiye sahiline bile yazmadılar.

وقيلَ عَلا النَّقعُ والطَّعنُ حتى كَبَا- بِعُرابِي الْجَوادُ-

وقيلَ تَفَشَّغَ في سَرَنديبَ الجَرَادُ

وجَفَّ بِهَا الزَّرْعُ وَالضَّرعُ والخمرةُ البَابِلِيَّة

ولم يبقَ إلَّاكَ لِلْخيلِ وَالْلَيلِ والكَلِمةِ الْمُسْتَحِيلَة

ولم يبقَ إلَّاكَ يبعثُ من قُبَّةِ الْموتِ فيها دمشقَ القتيلةَ

Boğuşma kızışmış, etrafı toz duman kaplamış ve yüğrük at Urâbi'yle birlikte tökezlemiş.

Ve Serendib'i çekirgeler istila etmiş.

Ekinler, hayvanların memeleri ve Babil'in şarabı kurumuş.

Artık atın, gecenin[711] *ve cenine dönüşen kelimenin*[712] *senden başka kimsesi kalmadı.*

---

[710] 1881 yılında Ahmed ʿUrâbî önderliğinde Hidiv Tevfik ve İngiliz işgaline karşı başlatılan mücadelenin önde gelen destekçilerinden biri olan Mahmûd Sâmî el-Bârûdi ve arkadaşları 3 Aralık 1882 tarihinde mevcut yönetim tarafından Serendip'e (Srilanka) sürgün edilmiştir. Bkz. https://ar.wikipedia.org/wiki/محمود_سامي_البارودي (çevrimiçi 04.08.2023)

[711] Mütenebbî'nin (الخيل والليل والبيداء تعرفني) beytine gönderme yapıyor.

Senden başka oradaki ölüm kubbesine inip[713] *Şam'ı diriltecek kimse kalmadı.*

وَأنتَ على كلِّ ضربةِ فأسٍ

صَليبٌ، وكفٌّ مُجَوَّفَةٌ ومِدادُ

فَمن يكتبُ اليومَ حتى على قَبضةٍ من دخانِ

دمشقُ على مَتنِ ظَبيةِ بانِ

تعودُ إلى شاطئِ الأَطْلَسِي

تَمدُّ ظَفائِرَهَا، تتجدَّدُ، تَغدُو وِلادةَ حرفٍ،

وفرحةَ بدءٍ وفجرَ حَقيقَة

تَشُقُّ بِأُصْبُعِها قُبَّة الموتِ، تَرجعُ مَعشوقَةً وعَشِيقَة

Ve sen her balta darbesinde bir haç, boş bir avuç ve kalemsin,

Öylyese kim yazar bugün bir tutam dumanın üzerine.

Ki, Şam ceylanın sırtına binmiş,

Atlas sahiline dönüyor.

Tırnaklarını uzatıyor, yenileniyor ve bir harfin doğuşu,

Başlangıç sevinci ve hakikatin şafağı oluyor.

Parmağıyla ölüm kubbesini yarıyor,

Bir dost, bir sevgili oluyor.

3.2.3.5. Ahmed Berekât

Faslı şairler arasında müstesna bir yere sahip olan Ahmed Berekât, 1960 yılında Fas'ın iktisadi başkenti Dâru'l-beydâ'da dünyaya gelmiştir. İlk, orta ve lise

[712] İsâ (AS)
[713] Ahir zamanda İsa (as)'ın yeryüzüne ineceğine inanılan Şam'daki Ak Minare'ye gönderme yapıyor.

tahsilini Dâru'l-beydâ ve Fes şehirlerinde tamamlamıştır.[714] Üniveriste eğitimini tamamlamamış ve mezuniyetten bir yıl önce fakülteden ayrılmıştır. Seksenlerin sonuna kadar Dâru'l-beydâ Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde öğretim üyesi olarak görev yapan Şair Muhammed eş-Şeyhî, Berekât'ın kendisine geldiğini, mezuniyet tezi olarak, "Modern Fas Şiirinin Müzikalitesi" başlıklı bir çalışma yapmayı planladığını, kendisinden danışmanı olmasını istediğini ancak daha sonra geçim sıkıntısı sebebiyle bu fikrinden vazgeçtiğini ve fakülteye geri dönmediğini belirtmiştir.[715]

1976 yılı şairin hayatında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu yıl, henüz 16 yaşındayken, *Beyânu'l-Yevm* gazetesinde ilk makalesini yayımlamıştır. Aynı gazetede *Mâ Baʿde'l-Mehâz* ve *Fi'l-Bedéi Kâne'l-ʿUnf* başlıklarıyla iki öykü yayımlamış, bilahare öykü yazmayı bırakarak şiir yazmaya yönelmiştir. *Beyânu'l-Yevm* gazetesinde gönüllü muhabir olarak çalışmaya başlayan Berekât, önce musahhihliğe terfi etmiş ardından gazeteci olarak, gazetenin Dâru'l-beydâ ekini çıkarmakla görevlendirilmiştir. Gazetede haftalık olarak kültürel konularda yazdığı Kelâmun Bilâ Hudûd başlıklı bir sütunu olan Berekât, yazılarında ʿArrâfun min Âhiri'l-Vatan ve Ahmed el-Mağribî mahlaslarını kullanmıştır. [716] Seksenlerin sonu ve doksanların başında şiir dünyasında gerçekten deprem etkisi meydana getiren meşhur şiir divanı *Ebeden Len Usâʿide'z-Zilzâl* ile 1990 yılında Fas Yazarlar Birliği Ödülünü almıştır.

Şairin kardeşi Abdulâli, onun şair olmadan önce pek çok sanat ve spor dalıyla ilgilendiğini belirtmiştir. Uzun boyuyla bir futbol takımının kalecisi olmayı hayal etmiş, davudi sesi ve çevik vücuduyla tiyatro oyuncusu olarak Hûrî el-Huseyn tiyatro ekibinde anlamlı ve etkili rolleri icra etmiştir. Kendi kuşağının gençleri gibi o da Nâsu'l-Ğeyvân, el-Muşâhib, Cîl Cilâle müzik gruplarının seslendirdikileri olağanüstü devrim şarkılarının tutkunu olmuştur.[717]

[714] https://www.youtube.com/watch?v=-7x8BWT-s8M (çevrimiçi, 09. 08.2023)
[715] Muhlis es-Sağîr, "Şâʿiru'z-Zilzâl Yeʿûd: 20 ʿÂmen ʿalâ Rahîli Ahmed Berekât", **Cerîdetul'ʿArab**, 14/09/2014
[716] https://www.youtube.com/watch?v=-7x8BWT-s8M (çevrimiçi, 09. 08.2023)
[717] Sağîr, **a.g.m.**

9 Eylül 1994 yılında, henüz otuz dört yaşında iken hayata gözlerini yuman şair, Tarafa b. el-ʿAbd'den (ö.569)[718] Silvia Balath'a (ö.1963) [719]genç yaşta vefat eden şairlerin arasında yeralmıştır.[720] Başkanlığını ünlü Fransız şair Nikol Drano ile kocası Georg Drano'nun yaptığı "Kültür ve İnsan Derneği", her yıl düzenlediği "Güney Buluşmaları" programının sonuncusunu ülkenin güneyindeki Frontignan şehrinde gerçekleştirerek şairi anmıştır. Toplantıya katılan şair Muhammed Mîlod Ğarrâfî, onun başta *Ebeden len Usâʿide'z-Zilzâl, Bâiʿatu'l-Hubz, Hâzâ Huve'l-Kursî, İnteha't-Tarîk* ve *Mecâz li'l-Esfer* olmak üzere, pek çok şiirini tam da onun istediği gibi Fransızcaya çevirmiştir. Zira şair şiirlerinin Fransızca'ya çevrilmesini çok arzu etmiş, kendisi de sağlığında, başta Claude Roy (ö.1997) olmak üzere etkilendiği Fransız şairlerin şiirlerini Arapçaya tercüme etmiştir.[721]

Son olarak Fas Kültür Bakanlığı, bilinen iki divanı *Ebeden Len Usâʿide'z-Zilzâl* ve *Defâtiru'l-Husrân* dâhil olmak üzere şairin bütün şiirlerini toplayarak yayınlamıştır. Erken dönemde yazdığı şiirler bu eserde yer almamıştır. Eserlerinin bakanlık tarafından yayınlanmasıyla birlikte Ahmed Berekât ellili, altmışlı, yetmişli kuşakların eserlerinin yayınlanmasının durmasından sonra, seksenli kuşak arasında bu takdire nail olan en genç şair olmuştur.[722]

Ahmed Berekât, şiirdeki üslubuyla temayüz etmiştir. O şiirselliği kelimeler veya terkiplerde değil, dünya ve objeler hakkındaki görüşünü inşa ettiği imgeler ve fikirlerde aramıştır. Metinleri, metne şiirsel bir hava katacak, onu daha narin ve yumuşak kılacak kadar ahenkli yazmamıştır. Dolayısıyla şiirlerinde müzikaliteden ziyade, kendi kuşağından pek çok şairin eserlerinde olduğu gibi, fikirler ve imgeler ön plana çıkmıştır:[723]

---

[718] Tarafe b. el-'Abd (d.543- ö. 569) Câhiliye döneminin en meşhur Arap şairlerinden biridir. Muallaka şairleri arasında sınıflandırılmakta ve yetenekli bir hiciv şairi olarak tanınmaktadır. Bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Tarafa

[719] Sylvia Plath (d.1932- ö. 1963), Amerikalı şair ve yazar. Gizdökümcü şiir akımının en öne çıkan ismi olarak anılır. En bilinen eserleri yayınlanmış olan iki şiir koleksiyonu The Colossus and Other Poems ve Ariel ile ölümünden birkaç ay önce Victoria Lucas mahlasıyla yayınladığı yarı otobiyografik romanı Sırça Fanus'tur. (https://tr.wikipedia.org/wiki/Sylvia_Plath)

[720] Sağîr, **a.g.m.**

[721] "Tekrîmu'ş-Şâʿiri'r-Râhil fî Fransa", **Hespress,** 05/05/2014

[722] es-Sağîr, **a.g.m.**

[723] Salâh Bûserîf, **Fihâhu'l-Maʿnâ, Kırââtun fî'ş-Şiʿri'l-Mağribî el-Muʿâsır**, Dâru's-Sekâfe, Dâru'l-Beydâ, 2000, s. 27.

Hiçliğe uzanan el,	اليَدُ المَمدودةُ لِلْعَدمِ
Esrarengiz bir meyve dermeli	لا بُدَّ أن تَجْني ثَمرَةً غَامِضَة
Açık, şeffaf bir ağacın başından	من رأسِ شجرةٍ وَاضِحَة [724]

Edebiyat eleştirmeni Muhammed ʿAllût onun hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır:[725]

" Onun, içerisinde taşıdığı öfkeyi tuhaf, ihtimal dışı imgelerle ve etkili bir mühendislikle şiirsel hayal gücünün diline tercüme etme yeteneği ve alışılmış algıyı bozma gücü vardır. Kısa şiiri ve önceliği olan konularda şiir yazmayı yeğlemiştir. Siyasi endişelerini yaralayıcı, kızgın ve alaycı bir dille ifade etmiştir. Başkalarının ayakkabısını giymemiş (intihal yapmamış), kendi kabiliyetine güvenmiştir."

Ekmek Satıcısı Kadın	**بائعة الخبز**[726]
Dışarı çıkmayı unutsaydı ne olurdu?	ماذا لوْ نَسيتْ أنْ تخرجَ
Yoldan gelip geçenler,	و جَاعَ المَارُّونَ
Ve yüksek odalara çıkanlar aç iken.	وَالصَّاعِدُونَ لِلغُرَفِ الْعُلْوِيَّة
Çıkmasaydı ve ölseydi ne olurdu?	ماذا لوْ لمْ تَخرجْ ومَاتتْ؟
Gerçek Betimleme	**وصف حقيقي**
Bir keresinde bulutun üstüne uçmuştum.	حَدثَ وَأنْ طِرتُ مَرَّةً فَوقَ السَّحَاب
Tanrının beyaz yatağıydı.	كانَ سريرَ إلهٍ أبيَض
Bense madeni bir varlık	وكنتُ كَائِنًا مَعدَنيًا
Ve ışın atığıydım.	ونُفَايةَ شُعَاع

[724] Ahmed Berekât, **Defâtiru'l-Husrân**, Menşûratu İttihâdi Kuttâbi'l-Mağrib, 1994, s. 14.
[725] Saʿîd el-Bâz, "Ahmed Berekât..ev eş-Şâʿiru'l-lezî Rafada en Yusâʿide'z-Zilzâl", **el-Ahbâr**, 19/09/1919.
[726] Bûserîf, **a.g.e.**, s. 185.

3.2.3.6. Abdullah Hammâdî Zerîka

"İçinde feryat olan bir odada doğdum, nasıl haykırmam?" Abdullah Hammâdî Zerîka, bu sözü geçen yüzyılda seksenli yılların sonunda Fas'ta yayınlanan bir gazetenin kültür ekine yaptığı açıklamada söylemiştir. Bu sözüyle, yazdığı çığlığı yansıtan şiir metinlerinin, Fas'taki baskı ve zulüm yıllarında imdat isteyenlerin feryatlarına verilmiş objektif bir cevap olduğunu kastettiğini söyleyen şair Abdullah Zerîka,[727] 1953 yılında, binaların ve büyük müesseselerin dikey olarak yükseldiği, buna mukabil çanak antenlerin gölgesindeki yatık damlı müşterek odalarda fakirlik ve sefaletin yatay olarak büyüdüğü Dâru'l-beydâ'da dünyaya gözlerini açmıştır.

Kenar mahallenin çocuğu olan ve erken yaşta özgürlükçü çizgiyi seçerek sosyoloji tahsili yapan Abdullah Zerîka, hayatta attığı adımlarını ve düşüncelerini içinden çıktığı toplumun en alt tabakasının derinliklerinden aldığı ilham ile şekillendirmiştir.[728] Öğrencilik yıllarında, Hareketu't-Tullâbi'l-Mağribiyye (Fas Millî Talebe Birliği) ve Nikâbetu Tullâbi'l-Mağâribe'nin (Faslı Öğrenciler Sendikası) organize ettiği öğrenci hareketlerine bilfiil katılmıştır. Bu eylemlerinin bir sonucu olarak 1978 yılında tutuklanmış ve iki yıl hapse mahkûm olmuştur.[729] Abdullah Zerîka'nın büyük bir tevazuyla, sakinlikle Fas şiir dünyasına insan ve şair olarak kendisini kabul ettirdiğini ifade eden şair, yazar Hasan Necmî, onun şairliği ve gürültüden uzaklaşması hakkında şunları söylemiştir:[730]

"Abdullah Zerîka hayatındaki kemer sıkma yeteneği, tahammül gücü ve sabrı sayesinde Fas şiir dünyasında kendisi ve şiirleri için istisna bir mekân inşa etmiştir. Abdullah Zerîka'nın hiçbir zaman gerçek büyük bir şair olmak gibi bir talebi olmamıştır, çünkü o gerçekten büyük bir şairdir. O sadece, bizim ve Faslı diğer meslektaşlarının genel olarak teslim olduğumuz siyasi olsun, sosyal ya da kültürel olsun, sükûnetine halel getirecek her türlü ortamdan uzak olmayı istemiştir."

---

[727] İdrîs Allûş "Şâʿriun Mağribiyyun İstisnâiyyun Yenéâ ʿani'z-Zeʿîki'l-ʿÂm", **https://riadii.yoo7.com/t432-topic** (çevrimiçi 10.08.2023)
[728] Hasen Belhuveyşât, "Abdullah Zerîka Şâʿirun Muhtelifun bi Kasâide Muhtelife", **al-Kudsu'l-ʿArabî**, 24.04.2014.
[729] Allûş, **a.g.m.**
[730] **A.y.**

Aynı şekilde Şair Hasan Necmî, bir grup önde gelen şair ve yazarla birlikte Dâru'l-beydâ'da Belferîd Mahallesi'ndeki İbn Battûta Kahvehanesinde Abdullah Zerîka ile bir araya geldikleri sohbet toplantılarına dair şu bilgileri vermiştir:

"Dâru'l-beydâ'daki İbn Batûta Kahvehanesindeki Abdullah Zerîka'yı devamlı hatırlarım. Biz orada Abdullah Râciʿ, Abdullah Zerîka, Muhammed ʿUneybe el-Hamrî, Yûsuf Fâdıl ve merhum şair Ahmed Berekât ve diğer şair ve yazarlarla otururduk. Zerîka önünde koyu kahve fincanı, kalender elbisesi ve dalgın bir vaziyette sürekli siyah sakalını sıvazlayan eliyle, güçlü bir şekilde aramızda olduğunu hissettiriyor fakat aynı zamanda bakışlarıyla kendisinin uzakta yalnız başına oturduğu izlenimini veriyordu. Zira Zerîka, kurşun yıllar olarak vasfedilen o yıllarda ülkesinde siyasal sistemle yaşadığı acı tecrübeden yeni çıkmıştı. Nitekim o, üniversite tahsili esnasında ilerici bir öğrenci olarak yeni sol aktiviteleri sebebiyle sadece baskılara maruz kalmamış, aksine diğer şairlerin sistemin genel güvenliğini ihlal ettikleri suçlamasıyla tutuklandıkları bir zamanda o, yazdığı şiir sebebiyle tutuklanan, hakkında iki yıl mahkûmiyet kararı verilen ve cezasını Miknes Cezaevinde çeken ilk Faslı şair olmuştur. O yıllarda Filistinli şair ʿİzzeddîn el-Munâsıra yazmış olduğu *ʿİbâdullâh fî Sucûni'l-Melik* yani "Allah'ın Kulları Kralın Zindanlarında" başlıklı makalesinde, aynı zor dönemde zindanın bir araya getirdiği Abdullatîf el-Luʿabî, Abdulkâdir eş-Şâvî ve Abdullah Zerîka'dan bahsediyordu."[731]

Arap şiir kartografyasındaki az sayıda şairin yanında Abdullah Zerîka, kendi şiirsel sözlüğünü ortaya koyma çabası çerçevesinde sanatsal, mistik, tarihî şiirlerin yanında, aromasını, fikirlerini bilim ve edebiyat ekollerinden (analitik, psikolojik vb.) alan felsefi metinlerle dolu şiirler yazmaya gayret etmiştir. Dolayısıyla onun şiirlerini okuyup istifade etmek isteyen kişinin felesefe bilgisinin yanında insanlığa, evrene dair teorilere vâkıf olması ve Fas'ın yaşadığı siyasi dönemler hakkında yeterli bilgi sahibi olması bir gereklilik olarak görülmüştür. Ayrıca, serbest Arap şiirinin genel olarak Muhammed el-Mâğû't'a (ö.2006) çok şey borçlu olması gibi, Fas serbest şiirinin de Abdullah Zerîka'ya çok şey borçlu olduğu ifade edilmiştir.[732]

Bugün yalnızca Fas şiir çevrelerinin değil aynı zamanda çağdaş Arap şiirinin en büyük şairlerinden biri olarak kabul edilen Abdulah Zerîka,[733] geniş ufku ve yazma yeteneğiyle toplumdan uzak münzevi bir hayatı seçmiş, gözlerden ırak, edebî çalışmalarıyla başbaşa kalmayı tercih etmiştir. Yeni bir eserinin tanıtımında ya da

[731] **A.y.**
[732] İzzeddîn Bûrke, "Tecrubetu Abdullah Zerîka: eş-Şiʿr min en-Nidâlî ilâ'l-Kevnî", **Mecelletu Nizvâ,** 03/01/2021
[733] Eşref el-Hassânî, "Abdullah Zerîka, Şâʿiru'l-Hevâmiş el-Muveccaʿa", https://www.aljazeera.net/culture/2021/2/27/عبد-الله-زريقة-شاعر-الهوامش-الموجعة

yurt içi/yurt dışı organize edilen şiir buluşmaları dışında Fas toplumsal hayatında pek fazla gözükmeyen şairin[734] yayınlanmış eserleri şunlardır:[735]

Raksatu'r-reés ve'l-Verde - ed-Dâru'l-beydâ 1977

Dahkâtu Şecereti'l-Kelâm - ed-Dâru'l-beydâ 1982

Zuhûrun Haceriyye - ed-Dâru'l-beydâ 1983.

Tuffahetu'l-Müselles, A.Selâdî ile müşterek - ed-Dâru'l-beydâ 1985.

Ferâşâtun Sevdâé- ed-Dâru'l-beydâ 1988.

el-Meréetu zâtu'l-Hisân (Roman*)* - ed-Dâru'l-beydâ 1991.

Ferâğâtun Murakkaʿatun bi Hayti'ş-Şems - ed-Dâru'l-beydâ 1995.

Makbaretu's-Saʿâde (Roman) - ed-Dâru'l-beydâ 1998.

Petites Proses (Şiir-Fransızca)

Bougies noires (Şiir-Fransızca) - La défance 1998.

Selâlimu'l-Metafizikiya - ed-Dâru'l-beydâ 2001.

Haşeretün Lâmuntehî - ed-Dâru'l-beydâ 2003.

La Colombre du texte - Fransa 2003.

İbretu'l-Vucûd - Dâru'n-Nahda 2008.

Sulehfâtu'l-Mahv - ed-Dâru'l-beydâ 2018.

Sekeru'l-Mahv - Reşîd Kureyşî ile müşterek, Cezayir 2020.

Hapishane tecrübesi Zerîka'nın şiirsel deneyiminin yanında onun etrafını çevreleyen evrene, varlıklara ve kültüre karşı, tavırları ve bakışı üzerinde önemli oranda etkili olmuştur. Dolayısıyla o, Fas'ın resmî kurumlarından bağımsız olarak çalışan, onların içine hiç girmeyen, başarısızlıklarını ve yanlış adımlarını haklı

[734] Allûş, **a.g.m.**
[735] https://ar.wikipedia.org/wiki/عبد_الله_زريقة /

çıkarmak için onların dili haline gelmeyen birkaç istisna edipten biri olmuştur.[736] Şairin her bakımdan bağımsız ve hür olmasını savunan Zerîka, kaleme aldığı *el-Kitâbetu ve Meséeletu't-Taharrur* (Yazma ve Özgürlük Meselesi)[737] başlıklı makalesinde yazarın hür olmasının çok önemli olduğuna işaretle, her türlü baskıdan uzak olmayan şairin yarı ölü bir cenin ortaya çıkaracağını ifade etmiştir. Dolayısıyla bazen karanlığı tutuşturmak için mumu söndürmüş[738], bazen boşlukları güneş iplikleriyle yamamıştır.[739]

Siyah Mumların Katreleri	**قطراتُ شموعٍ سوداءُ**
	.....
İşte böylece mumu söndürdüm,	وهكذا أطفأتُ الشَّمعَة
Karanlığı tutuşturmak için.	لِأُشْعلَ الظلمَة
Bu arada güneşi gördüm,	فرأيتُ الشمسَ
Işıktan azlolmuş vaziyette.	مُنْعزِلةً عن الضَّوء
Ve kapılar gördüm,	ورأيتُ أبوابًا
Ancak	ولمْ أر
Diyar görmedim.	دِيارًا
Ve kelebekler,	والفَراشَات
Ölülerin kurtlarından çıkıyor.	تخرجُ من دِيدانِ الْمَوتَى
Ve ben korktum,	وخِفتُ أنْ يَكون
Yüzümün benimkine yapıştırılmış,	وَجْهِي وَجْهًا آخَرا
Başka bir yüz olmasından.	مُلتَصقًا بِوجْهي
Görünce ürktüm,	وفَزِعتُ حينَ رأيت
Ayağımı akreplerin üzerinde.	رِجْلي فَوقَ عَقَارِب
Ve suya ulaşınca,	وحِينَ بَلَغْتُ المَاءَ

[736] Hassânî, **a.g.m.**
[737] Abdullah Zerîka, "el-Kitâbetu ve Meséeletu't-Teharrur", **Mecelletu'l-Mukaddime**, Temmuz 1982, s. 72.
[738] "Katarâtu Şumûʿun Sevdâ", Tuffâhatu'l-Muselles'den nakleden Allûş, **a.g.m.**
[739] Bûserîf, **a.g.e.** , s. 43.

بَحثْتُ عن فَمِ الأَرْض	*Yerin ağzını aradım.*
فلمْ أجدْ غَيرَ أرْض	*Ancak sadece kaplumbağa,*
تُشبِه ظَهْرَ السُّلَحْفَاة	*Sırtına benzeyen bir yer buldum.*

Şairin sürrealist bir bakışla kaleme aldığı ve kabir hayatını farklı bir şekilde tasvir ettiği *Beyâdât Zarkâ* (Mavi Çarşaflar) adlı şiirinden bazı kesitler aşağıya alınmıştır:[740]

بياضات زرقاء ***Mâvi Çarşaflar***

لنْ أخرجَ إلا حينَ أملأُ هذه الغُرفةَ بِدخانِ رُوحِي

ولن أتكلمَ فَسَيَخْرجُ الدودُ معَ الكلماتِ التي نَتِنتْ في فَمِي

ولنْ أقفِلَ الْبابَ حتَّى تَخرجَ كُلُّ الْحَيوَناتِ التي في رَأسِي

وماذا سَأَقُولُ بعدَ أنْ هَردتِ الحَشَرَاتُ كُلَّ هَذا الصَّمتِ

وَهل تَعرفُ أنَّ هذه الإبرةَ التي أَخِيطُ بها هذه الكلماتِ هي

نفسُها التي سَيُخِيطُونَ بها كَفنِي

وأنّ الفتياتِ اللواتي يَغْسِلنَ الثِّيَابَ سَيترُكنَ المَاءَ المُوَسَّخ يَمُر بين كَلمَاتي

Bu odayı ruhumun dumanıyla doldurunca dışarı çıkacağım.

Konuşmayacağım, ağzımda kokuşmuş kelimelerle birlikte kurtçuklar çıkacak.

Kafamdaki canlıların tamamı çıkıncaya kadar kapıyı kapatmayacağım,

Bu sessizliği böcekler kemirdikten sonra, ben ne söyleyeceğim?

Biliyor musun? Bu kelimeleri diktiğim iğneyle kefenimi dikecekler.

Çamaşır yıkayan kızlar, kirli suyu kelimelerimin arasından akıtacaklar.

لكنْ قُلْ لي ماذا تَقرأُ هذه الذُّبَابةُ الْعَمْياءُ في وجهِ هذا المَرِيضِ

[740] Şiirin tamamı için bkz. Abddullah Zerîka, **Ferâğâtun Murakkaʿatun bi Haytı Şemsin,** Dâru'l-Beydâ, 1995; Bûserîf, **a.g.e.** s. 193 -197.

وكيف أخذتْ هذه الأُقْحُوانَةُ الوحيدةُ صُفرَتَها مِن سُمِّ عَقرَب

وَما هذا الموتُ الذي يَسْرحُ في السَّمَاءِ على شَكلِ قَمَرٍ

ومَا هَذه الكلماتُ التي تَسْقُطُ من فَمِي كَالأَسنانِ الْمُسَوسَة

ولماذا تَرَكوُا الصَّمْتَ في الأَخيرِ يُكَسِّر هذا الزُّجَاجَ

Fakat bu kör sineğin bu hastanın yüzünde ne okuduğunu,

Biricik papatyanın sarı rengini akrebin zehirinden nasıl aldığını,

Gökyüzünde ay şeklinde dolaşan bu ölümün ne olduğunu,

Ağzımdan çürük dişler gibi dökülen kelimelerin neler olduğunu,

Ve niçin sonunda sessizliğe bu camı kırdırdıklarını,

Bana söyle…

وَإِذْ كنتُ أُنْهِي هذهِ القَصِيدَة كَانَ شُعَراءُ يَنسَلّونَ مِن بَاب تِلك الْمَقْبرَةِ وَذُبَابَةٌ عَمْيَا تَتَمَرَّغُ في تُرَابِ الْمَوتَى الذي يُحيطُ بِغارِ نَملٍ.

Ben bu şiiri tamamlamak üzereyken bir grup şair o kabristanın kapısından sıvışıyorlardı. Kör bir sinek, bir karınca yuvasını çevreleyen ölü toprağında debeleniyordu.

وَالنِّسْيَانُ يُهَرِّدُ رَأسَ امرأةٍ عَوْجَاءَ

والبياضُ يُكفّنُ هذه الورقةَ

وَلأَنِّي مُتْعَبٌ جِدًّا

وَضَعتُ الوِسَادَة على خَطِّ الأُفُقِ

ونمتُ

بعد أنْ أطْفَأتُ الشَّمسَ

التي فَوقَ رَأسِي

لكنْ حينَ دخلتُ صَحْرَاءَ هذهِ الوَرقَة

من بابِ الرّيحِ ، انطفأتُ

ثم مَسَحتُ دَمعَةَ مَطَرٍ سَالتْ مِن عَينِي

İki büklüm bir kadının başını unutmak kemirir,

Beyaz bu kâğıdın kefenidir,

Çok yorgun olduğum için,

Yastığı ufuk çizgisine koydum,

Ve başımın üzerindeki güneşi söndürdükten sonra,

Uyudum.

Fakat rüzgârın kapısından kâğıdın çölüne girince,

Söndüm.

Sonra gözümden akan bir yağmur damlasını sildim.

وَتَبعتُ عنكبوتَ عَيني حتَّى حطَّت خُيُوطَهَا على ذُبَابَةٍ مَرسُومَةٍ في حَائِطٍ. لكني خِفتُ أن تُطِلَّ رُوحي من ثَقبٍ فتلتصقَ بِالخُيُوطِ.

Bir duvarda çizilmiş sineğin üzerine ağını bırakıncaya kadar gözümün örümceğini takip ettim. Ancak, ruhumun delikten dışarı bakıp ağa takılmasından korktum.

3.3. Roman

Fransa'da "bilim dili Latince'nin karşılığında gelişen halk dili" manasındaki roman kelimesi, önceleri bu dille yazılan hikâyelere ve ilkel roman örneklerine ad olmuş, zamanla Batı dillerince benimsenmiştir. Avrupa'da doğan roman türünün menşeinin destanlara dayandığı ileri sürülmüş, buna bağlı olarak bir dönemin hikâyeleri roman telakki edilmiştir. Roman denilebilecek ilk edebî mahsuller hakkında farklı fikirler ileri sürülmüş olsa da bu türün İspanyol yazarı Cervantes'in *Donkişot*'undan itibaren (XVII. yüzyıl başları) gelişmeye başladığı kabul

edilmiştir.[741] Avrupa romanı XIX. yüzyılda tarih biliminin gelişmesiyle eş zamanlı olarak zirve yapmıştır. Her iki taraf da (tarih bilimi ve roman) her şeyin kökeninin kendinde olduğunu fark ettikten sonra, köklerini arayan insanın söylemlerine dayanmıştır. Roman, muhtelif sınıflardaki dünya insanını konu edinirken; tarih bilimi, efsanevi yorumlardan arınmış bir mazide insanın izlerini ortaya çıkarmak için geçmişin karanlık dehlizlerine doğru yola çıkmıştır.[742] Romantizm, realizm, sembolizm, sezgicilik, egzistansiyalizm, psikanalizm gibi estetik, felsefe ve psikoloji doktrinlerinin etkisiyle günümüze ulaşan romanın, şekil ve anlatım teknikleri bakımından pek çok türü ortaya çıkmıştır.[743]

3.3.1. Arap Dünyasında Romanın Doğuşu ve Gelişimi

Arap edebiyatında roman, Arap dünyasında özellikle Mısır'daki kültürel, sosyal ve siyasal gelişmelere bağlı olarak doğmuş ve gelişmiştir.[744] Bu gelişmelerin en önemlisi 1798 yılında Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgal etmesi olmuştur.[745] Nitekim Arap edebiyatı tarihçileri de bu işgali modern Arap edebiyatının başlangıcı olarak kabul etmiştir. Arap edebiyatındaki yenilikler, Napolyon'dan takriben otuz-kırk yıl sonra görülmeye başlasa da, aralarında ilim ve sanat erbabının da yer aldığı Napolyon kafilesinin Mısır'da geçirdiği birkaç yıl, ülkede daha sonra görülecek olan yeniliklerin bir habercisi niteliğinde olmuştur.[746] Fransızların bu işgalde bilimi bir silah olarak kullanmaları, askerlerinin arasında bilim adamlarının bulunması Mısırlıların uyanmalarına ve aynı ilim ve imkânlara sahip olmamaları durumunda büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalacaklarının farkına varmalarına vesile olmuştur. Dolayısıyla Fransız işgali, istemeden de olsa Mısır halkındaki güç unsurlarını harekete geçirmiş ve direniş ruhunu da uyandırmıştır. [747]

---

[741] M.Orhan Okay, Âlim Kahraman, "Roman", **DİA**, C.35, s. 160 - 161.
[742] Faysal Derrâc, **er-Rivâyetu ve Teévîlü't-Târîh**, el-Merkezu's-Sekâfiyyi'l-ʿArabî, ed-Dâru'l-Beydâ, 2004, s. 5.
[743] Okay, Kahraman, **a.g.m.** s. 161.
[744] Sûsen Bâgerî, "er-Rivâyetu'l-ʿArabiyyetu'l-Hadîse; Neşéetuhâ ve Tatavvuruhâ", **https://www.diwanalarab.com/25310-الرواية-العربية**, (çevrimiçi 28.08.2023)
[745] Ahmed Heykel, **Tatavvuru'l-Edebi'l-Hadîs fî Mısr, min Evâili'l-Karni't-Tâsiʿi ʿAşar ilâ Kıyâmi'l-Harbi'l- Kübrâ es-Sâniye,** Dâru'l-Meʿârif, Kahire, 1994, s. 13.
[746] Rahmi Er, "Modern Mısır Tiyatrosu", **https://dergiparka.org.tr/tr/download/article-file/2152902**
[747] Heykel, **a.g.e.**, s. 13.

1801 yılında Fransızların ülkeden ayrılmasını müteakip yönetime gelen Mehmed Ali Paşa (1769-1849) eğitim görmeleri için Avrupa'ya heyetler ve öğrenciler göndermiş, böylece modern asırda Mısırlılarla Batı kültürü arasındaki ilk buluşma gerçekleşmiştir. Avrupa'ya giden bu öğrenciler yeni bir ilim ve zihniyetle ülkelerine dönerek okullarda ders vermiş ve yönetim kademelerinde görev yapmışlardır. Bu şekilde modern edebiyat ve kültür hareketinin de temellerini atmışlardır. [748]

İlk Arap romanları miladi 1867 yılında ortaya çıkmaya başlamış ve başlangıcından itibaren iki faktörün etkisinde kalmıştır: Geçmişe duyulan özlem, Batı'nın sanatına öykünme ve eğemenliğine boyun eğme.[749] Mısır'daki Nahda hareketinin ilk dönemlerine tesadüf eden bu dönemde gazete ve dergilerin hem roman hem de kısa öykünün yaygınlaşmasındaki rolüne işaret eden Fâhûrî, Doğu ile Batı arasındaki ilişkilerin bu yeni edebî türün yaygınlaşmasında kaldıraç görevi gördüğünü, ayrıca bu ilişkinin Doğuluların düşüncelerini özgürleştirerek onların sosyal ve entelektüel kişiliklerini geliştirdiğini ifade etmiştir.[750]

Sosyal içerikli romanlar tercüme, iktibas ve eski Arap kalıbından kurtulma gayreti şeklinde gelişmiştir. Muhammed el-Muveylihî'nin (1858-1930) kaleme aldığı *Hadîsu ʿÎsa b. Hişâm,* Hâfız İbrâhîm'in (1872-1932) yazdığı *Leyâlî Satîh* ve Muhammed Lutfî Cumuʿa'nın (1886-1953) telif ettiği *Leyâylî'r-Rûhî'l-Hâir*'i bu türün o dönemdeki ilk nümuneleri olmuştur. Makame tarzının hâkim olduğu bu eserlerde olayların sunumu, Mısırlı karakterlerin ortaya çıkarılması ve betimlemelerdeki yeniliğin yanında, Batı kültürünün etkisi açık bir şekilde görülmüştür. Lübnanlılar bu bağlamda Mısırlıları geride bırakmış, Selîm el-Bustânî (1848-1884) ve diğer yazarlar, klasik Arap üslubundan uzaklaştıkları kadar Batı kültürüne yaklaşarak ortaya pek çok roman çıkarmışlardır.[751]

Eğitici ve tarihi roman akımı, Lübnan asıllı Mısır vatandaşı Corci Zeydân (1861-1914) vasıtasıyla ortaya çıkmıştır. Zeydân, Doğu ve Batı'daki İslam tarihinin

[748] **A.e.**, s.28.
[749] Muhammed Hâdî Murâdî vd., "Lemhatun ʿAn Zuhûri'r-Rivâyeti'l-ʿArabiyyeti ve Tatavvuruhâ", **Mecelletu Dirâsâti'l-Edebi'l-Muʿâsır,** S.16, 2012, s. 101 - 117.
[750] el-Fâhûrî, **a.g.e.** C.II, s. 24. 25.
[751] **A.e.**, s.26.

taraflarını hikâye yapısının kıvrımlarına dâhil ettiği bir dizi tarihî roman kaleme almıştır. İlk İslam fetihleri sırasında meydana gelen olayları anlatmak için *Fetâtu Ğassân*'ı, Arapların Mısır'ı fethi sırasında yaşanan hadiseleri nakletmek için *Ermanosta el-Mısriyye* adlı romanı yazmıştır. İkinci halife Hz. Osman'dan itibaren vuku bulan olaylara dair *ʿAzrâéu Kureyş, Ğâdetu Kerbelâ* ve *el-Haccâc b. Yûsuf* romanlarını telif etmiştir.[752]

XX. yüzyılın başlarında, muhtelif derecelerdeki muhafazakârlığa ve bazılarının işi iyice abartıp makame üslubuyla roman yazmalarına bir tepki olarak roman, ikinci bir aşamaya geçmiş ve geleneğe sırt çevirerek Batı tarzını taklit etmeye koyulmuştur. Tamamıyla Batı tarzını benimseyen bu akım, Muhammed Hasan Heykel'in (1888-1957) Paris'te siyaset ekonomisi okurken 1910 yılında yazmaya başladığı, 1911 yılında tamamladığı ve 1912 yılında yayınladığı *Zeyneb* romanında kendini göstermiştir. Büyük ölçüde gerçekçiliğe ve romanın teknik kurallarına bağlı olması sebebiyle *Zeyneb* romanı, modern Mısır edebiyat tarihindeki ilk teknik roman olarak kabul edilmiştir.[753]

Bu dönemde Roman yazımında Batı standartları hâkim olmuş, Arap romanının katettiği aşamaların en önemlisi ve en büyüğüne ulaşabilmesi ise geçen yüzyılın altmışlı yıllarında mümkün olabilmiştir.[754]

3.3.2. Fas Romanına Doğru

Bağımsızlık öncesi Fas'ta edebî tür olarak yaygınlaşmış olan şiir, Fas halkının kederlerini, sosyal ve ekonomik sorunlarını dile getirme aracı olmuştur. Arapça yazılan Fas romanının; roman sanatının ilk olarak ortaya çıkarak büyük mesafe katettiği Avrupa edebiyatı ve Doğu Arap dünyası ile -özellikle de büyük öncüler sayesinde roman sanatını erkenden tanıyan- Mısır edebiyatıyla mukayese edildiğinde[755] hem modern Arap edebiyatında hem de Fas edebiyatında sahne almasının bir hayli geciktiği görülmüştür. Romanın ortaya çıkmasının gecikmesinde, bazıları tarihî süreç ve Fas'taki yabancı sömürgesiyle ilişkili, bazılarıysa kültürel

[752] Heykel, **a.g.e.**, s.194.
[753] **A.e.**, s. 198.
[754] Murâdî, **a.g.m.**
[755] Hasen Lemîn, "er-Rivâyetu fi'l-Edebi'l-Mağribî: Zurûfu'n-Neşée", **el-İttihâdu'l-İştirâkî,** 24/09/2021

sebeplerden kaynaklanan bir dizi faktör etkili olmuştur.[756] Bu cümleden olarak edebiyat eleştirmenleri bu gecikmenin sosyal ve kültürel sebeplerden kaynaklandığını, hâlbuki Doğu Arap dünyasındaki edebî ve ilmî uyanışın Fas'tan onlarca yıl önce gerçekleştiğini belirtmişlerdir. Ayrıca eleştirmenler, o dönemde bölgedeki şartların vizyon sahibi, yeni fikirler ortaya koyabilecek seçkin insanların yetişmesine uygun olmamasını da bu gecikmenin sebepleri arasında saymışlardır.[757]

Bu gecikme, Arapça yazılan Fas edebiyatının geçen yüzyılda yetmişli yılların başına kadar nesir alanında az sayıda roman ve otobiyografik metin ortaya koymasına sebep olmuştur. Az sayıda eserin kaleme alınmasında özellikle o dönemde Fas toplumunda Arapça roman yazmaya kalkışanların karşılaştıkları güçlüklerin de etkisi olmuştur.[758] Bu sürede otuz kadar roman yazıldığına dikkat çeken Ahmed el-Medînî, bunda yayıncıların ekseriyetinin kültürle alakası olmayan, okuma yazma bilmeyen, kültürden ziyade maddeyi önceleyen tüccarlardan olmasının payının olduğunu, bu sebeple kitap basımının pahalı hale geldiğini ve buna bağlı olarak da sınırlı sayıda yazarın düzenli olarak bu edebî türle meşgul olduğunu dile getirmiştir.[759]

O dönemde yazılan eserlerin ülkede hâkim olan ideolojik, kültürel, sosyal ve tarihî görünüşü ele alış biçimleri, sanatsal düzeyleri ve yaratıcı değerleri bir metinden diğerine farklılık göstermiştir. Yine bu dönemde, yabancı sömürgesinden kurtulup özgürleşmek için çatışmanın gerekliliğinin öne çıkarılmasına ek olarak, otobiyografi ve tarih içerikli romanların edebiyat piyasasına hâkim olduğu dikkatlerden kaçmamıştır.[760]

Diğer edebî türlerde olduğu gibi Fas romanı da bağımsızlıktan sonra (1956), sömürgeden ve tortularından kurtulmayı somutlaştırma azmiyle gelişmeye başlamıştır. Özgürleşme beklentisine uygun olarak tarihi, toplumu ve kendini tanıma

---

[756] Abdurrahîm el-ʿAllâm, Muhammed Kâsımî, **er-Rivâyetu'l-Mağribiyyetu'l-Mektûbetu bi'l-ʿArabiyye, el-Hasîletu ve'l-Mesâr 1942-2003**, Matbaʿatu'n-Necâhi'l-Cedîde, Dâru'l-Beydâ, 2003, s. 99.

[757] Woazedul Hassan, "Abdulkerîm Ğallaâb ʿAmîdu'r-Rivâyeti'l-Mağribiyye", **Pratidhwani the Echo, UGC Approved, Journal No: 48666,** April 2019, s. 361-367.

[758] ʿAllâm, **a.g.e.**, s.99.

[759] Ahmed el-Medînî, **el-Edebu'l-Mağribiyyu'l-Hadîs,** Menşûrâtu Dârı'ş-Şuéûni's-Sekâfiyye ve'n-Neşr, Bağdâd, 1983, s. 48, 49.

[760] **A.e.**, s.99.

arzusundan, siyasi ve sosyal uyanış ikliminden bileşenlerini ve mevzularını almak suretiyle büyüyüp gelişmeye başlamıştır. Mesela şair Abdulmecid ben Cellûn'un uzun müddet ikamet ettiği Kahire'de 1957 yılında kaleme aldığı otobiyografik romanı *fi't-Tufûle*'de Doğu Arap romancılığının etkileri görülmüştür. Fakat gerçek anlamda romana olan ilgi, Fas Ulusal Hareketi'inin içinde yetişen Abdulkerîm Ğallâb'ın 1966 yılında Fas'ın geçmişindeki siyasi, sosyal mücadele dönemini eleştirel ve vatansever bir bakışla ele aldığı *Defennâ el-Mâdî* romanını yayınlamasından sonra ortaya çıkmıştır. Daha önce, Himaye Dönemi'nde de bazı "tarihî" romanların yayınlandığı olmuştur ancak bunların olayları ve konuları ele alış biçiminde asgari düzeyde bile olsa roman sanatı özelliği görülmemiştir. Başlangıçta otobiyografik eselerin ortaya çıkmasına karşın, altmışlı yıllar romanı, Fas'ın bağımsızlık sonrası ayağa kalkması için mücadele sürecinde daha ziyade sosyal ve tarihî mevzulara önem vermiştir. Bilahare geleneksel, gerçekçi çerçeveninin dışına çıkarak yeni bir üslup ve şekil geliştirmeye yönelen Fas romanı,[761] altmışlı yılların sonundan itibaren kendisini kabul ettirmeye ve edebiyat sahasında geniş bir alana yayılmaya başlamış, halkın siyasal ve sosyal problemlerini, sıkıntılarını dile getirmede büyük rol oynamıştır. Başka bir deyişle roman, bağımsızlık döneminde Fas gerçekliğini somutlaştırmayı başarabilmiştir.[762]

Denilebilir ki Fas romanının diğer ülkelere nispetle geç ortaya çıkması, onun yürüyüşünü ve gelişmesini olumsuz yönde etkilememiştir. Zira Fas romanı doğuşundan kısa süre sonra o ülkelerle arasındaki makası önemli ölçüde kapatmış ve kaçırdıklarını büyük oranda telafi edebilmiştir.[763] Kısacık ömründe başka ülkelerde, özellikle romanın anavatanı Avrupa'da yıllar, belki asırlar gerektiren dönüşümleri yaşaması, bu edebî türü Fas'ta bariz bir şekilde öne çıkarmıştır. Yarım asır zarfında roman; Fas'ta yerleşip yaygınlaşmış, Fas toplumunun ve edebiyatının yaşadığı

[761] Muhammed Berrâda, "Itticâhât ve Nusûs Esâsiyye fi'r-Rivâyeti'l-Mağribiyye", **https://alantologia.com/blogs/15270/** (çevrimiçi 05.09.2023)
[762] Lemîn, **a.g.m.**
[763] Hassan, **a.g.m.**, s. 362.

dönüşümler istikametinde kavramlarını, araçlarını ve tekniklerini dönüştürmeyi başarabilmiştir.[764]

3.3.3. Fas'ta Romanın Doğuşu ve Gelişmesi

Fas; kısa öykü, tiyatro ve roman gibi entelektüel ve edebî alan başta olmak üzere, her alanda yüksek bir statü kazanmıştır. Edebî türlerin üçüncüsü olan roman, genel olarak Arap kültüründe, özel olarak ise Fas kültüründe, yeni ortaya çıkmış bir tür olarak kabul edilmiştir. Buna göre roman, Fas edebiyatındaki eleştirel çalışmalarda önemli bir yer edinmiştir.[765]

Aslında Fas romanı da Arap coğrafyasındaki diğer ülkelerde olduğu gibi, "başlangıç" veya "ilk metnin" ne zaman olduğu sorusunun cevabını aramıştır. Doğuş, oluşum, başlangıç ve ilk metin tarihlerinin farklı olması sebebiyle değişik görüşler ileri sürülmüştür. Her ne kadar ehemmiyetsiz görünmüş olsa da bu soru, edebiyat eleştirmenlerini ve Fas romanında gelişimin izini sürenleri bir hayli meşgul etmiş; tarihi, ortaya çıkışı ve teşekkül edişi ile ilgilenenlere, bir müddet kendisini dayatmıştır.[766]

Ellili yıllar ve öncesinde Fas edebiyatında romanın ortaya çıkmasına yol açan pek çok faktör bir araya gelmiştir. Bu faktörlerin en önemlisi, kısa öykü yazımının gelişmesi ve başta otuzlu yıllardan itibaren gelişmeye başlayan gurbet hikâyeleri ve tarihi öyküler olmak üzere, uzun öykünün yeni türlerinin ortaya çıkması olmuştur. Ayrıca entelektüel çevrenin genişlemesiyle Fas'ın sahne olduğu bazı toplumsal dönüşümler, yayıncılık altyapısının kaydettiği gelişmeler ve burjuva sınıfının ortaya çıkmaya başlaması gibi faktörler, bir bütün olarak roman yazmaya geçişin kaldırım taşlarını döşemiştir. [767]

Hangi eserin Fas'ta romanın gerçek anlamda başlangıcını teşkil ettiği hususunda edebiyatçılar arasında ihtilaf vukua gelmiştir. Birinci grup Fas romanının

---

[764] Hassan el-Mouden, "Mulâhazâtun Evveliyyetun Havle'r-Rivâyeti'l-Mektûbeti bi'l-Luğati'l-ʿArabiyye", http**://alkalimah.net/Articles/Read?id=129&dossier=true.** (çevrimiçi 07.09.2023)

[765] Hadîce Esmâé Lercânî, "er-Rivâyetu'l-Mağribiyye min Eyn ilâ Eyn", **Mecelletu'l-Fadâéi'l-Mağâribî,** 2 c., S. 4, 2018, s. 139 - 152.

[766] ʿAllâm, **a.g.e.,** s. 101.

[767] Abdulğanî Hasanî, "Neşéetu'r-Rivâyeti'l-Mağribiyye", **Câmiʿatu Muhammedi'l-Evvel bi Vecde,** Şuʿbetu't-Dirâsâti'l-ʿArabiyye, Vahdetu's-Serdi'l-Mağribiyyi'l-Hadîs, el-Faslu's-Sâdis, Edeb ve Nakd.

ortaya çıkış zamanını XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar götürmüş, ilk romanın ise 1924 yılında reformcu edip Abdullah b. el-Muvakkit'in *er-Rıhletü'l-Merrâkeşiyye* adlı eseri olduğunu ifade etmiştir. Ancak eleştirmenler *er-Rıhletu'l-Merrâkeşiyye*'nin, gerek yazarın üslubu gerekse muhtevası bakımından seyahatnameye daha yakın olduğunu ifade etmişlerdir.[768] Bir diğer grup romanın başlangıcı olarak et-Tihâmî'nin *e-Zâviye* adlı romanını görürken, bazıları da gerçek anlamda romanın Abdulmecid b. Cellûn'un *fi't-Tufûle* adlı otobiyografik romanıyla başladığını ileri sürmüşlerdir.[769] Bu grubun yanında yer alan Abdullah Kennûn, onun *fı't-Tufûle* adlı eserinin eleştirmenlerin takdirini kazandığını, duyguların, olayların analizinde, objelerin ve manzaraların tasvir edilmesinde yazarın kabiliyetini ve sanatsal yeteneğini ispat ettiğini ifade etmiştir.[770] Bir diğer grup Fas'ta romanın altmışlı yıllarda Abdulkerîm Ğallâb'ın *Defennâ'l-Mâzî* adlı eseriyle başladığını iddia etmiş, bir başka grup ise romanın başlangıcı ve ilk roman hakkındaki sorunun önemsiz olduğunu ifade ederek, bu türün Fas edebiyat tarihindeki ilk roman ile başlamış olduğunu söylemişlerdir. Bu konunun da ihtilaflı olduğunu söyleyen edebiyatçılar, Fas romanının Arap romanının bir uzantısı olduğunu, her hâlükârda bu türün Fas edebiyatında ortaya çıkması ve kökleşmesi aşamasında romantik, realist ve tarihî eğilimleri ihtiva eden edebî akımlardan uzak olmadığı, Fransız sömürgesinin hâkim olduğu bu dönemde, ulusal ideolojiye yakın olduğunu dile getirmişlerdir.[771]

Başlangıçta otobiyografik romanların öne çıkmasına karşın, altmışlı yıllarda, yani bağımsızlık sonrası Fas'ın inşası sürecinde ve mücadele ortamında, sosyal ve tarihî konulara önem verilmiştir.[772] Altmışlı yılların ortasından yetmişli yılların ortasına kadar devam eden bu dönemde realist akımın etkisi görülmüştür. Dolayısıyla bu dönemin çerçevesini ulusal düzeyde, sosyal piramidin geniş tabanını oluşturan yoksul, fakir tabaka ile piramidin tepesindeki varlıklı, şanslı tabaka arasında büyük bir eşitsizliğin olması gibi, bağımsızlık sonrasının ortaya çıkardığı derin aksaklıklar ve sosyal meseleler; uluslararası düzeyde ise İsrail'in bazı Arap ülkeleriyle Filistin'in bazı bölgelerini işgal ettiği ve her Arap vatandaşının yarasını derinleştirdiği 67

[768] Lercânî, **a.g.m.**
[769] Mouden, **a.g.m.**
[770] Kennûn, **Ehâdîs,** s. 125.
[771] Mouden, **a.g.m.**
[772] Berrâda, **a.g.m.**

Bozgunu oluşturmuştur. Kültürel düzeyin çerçevesini ise Doğu Arap romanının, gelişmesinde 67 Bozgunu'nun etkili olduğu yeni roman deneyiminin ortaya çıkmasıyla belirginleşen yeni bir aşamaya intikal etmesi teşkil etmiştir.

Kırklı yıllardan altmışlı yılların ortasına kadar yaşadığı tereddütten sonra bu aşama, Fas'ta gerçek anlamada roman yazımının başlangıcını temsil etmesiyle temayüz etmiştir. Altmışlı yılların sonuna doğru piyasaya çıkan iki önemli romandan ilki olan Abdulkerîm Ğallâb'ın *Defennâ'l-Mâzî* (1966) adlı eseri, bağımsızlıktan on yıl sonra yayınlanmış olmasına rağmen, Berberi Genelgesi'nin yayınlandığı 1930 senesiyle V. Muhammed'in Madagaskar'daki sürgününden Fas'a döndüğü ve ulusal bilincin teşekkül ettiği 1955 senesine kadar geçen süreyi konu edinmiş ve Fransız sömürgesine karşı bir ailenin kendi içerisinde yaşadığı ihtilafları ele almıştır. 1967 yılında yayınlanan Muhammed Azîz el-Habbâbî'nin *Cîlu'z-Zaméa* adlı romanı ise sömürge sonrası eski ve yeni kuşaklar arasındaki çatışmayı ele almıştır.[773]

Ellili altmışlı yıllarda roman yazarlarının Fas toplumunun yaşadığı dönüşüm ve zorluklardan uzak, geçmiş sömürge döneminin hadiselerini konu etmelerine karşın, yetmişli yıllarda ortaya çıkan yeni kuşak romancılar, romanlarını Fas insanının gerçek yaşantısından esinlenerek kaleme almışlardır. Bu kuşağın önde gelen yazarlarından Muhammed Şukrî ve Muhammed Zefzâf, 1972 yılında sırasıyla *el-Hubzu'l-Hâfî* ve *el-Merâetu ve'l-Verde* adlı romanlarını yayınlamışlardır. Muhammed Şukrî *el-Hubzu'l-Hâfî* adlı eserinde fuhuş, uyuşturucu, fesat ve rüşvet gibi Faslı insanın gündelik hayatında maruz kaldığı sıkıntıları ele almış, Fas toplumu ve çelişkilerini yaralayıcı bir üslupla eleştirmiştir. Muhammed Zefzâf ise *el-Merâetu ve'l-Verde* adlı eserinde, Avrupa'ya giden bir arkadaşının kendisine Avrupa cennetinden bahsetmesinden sonra, Fas'ta bulamadığı hürriyeti Avrupa'da aramak için oraya göç eden bir gencin hikâyesini ele almıştır. Göç rüyasının gerçekleşmesinden sonra Batı, kahramanın romandaki kız arkadaşı Suzi ile olan ilişkisi sayesinde hürriyetin ve hür yaşamanın somutlaştığı bir alan olmuştur.[774] Zefzâf'ın bu romanında Fas'ın sosyal gerçekliğiyle ilişkili bir dizi hadise etkili olmuştur ki bazıları aşağıda belirtilmiştir.

---

[773] Hasanî, **a.g.m.** s. 3-5.
[774] **A.y.**

Doğu-Batı İkilemi: Özgürlüğün olmadığı, açlık ve yoksulluk ülkesi olarak vasfedilen Fas ile hürriyet ve saygınlık yeri olarak vasfedilen Avrupa mukayese edilmiştir. Bu karşılaştırma, hayatının bir bölümünü Fas'ta geçirmiş, hâlihazırda ise Avrupa'da yaşayan roman kahramanı vasıtasıyla yapılmıştır.

Ötekileştirilmişlerin Hayatı: Zefzâf'ın öykülerinde ötekileştirilmiş, fakir insan mevzuu ana tema olarak yer almıştır ki bu tema onun ilk romanında erken bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu romanında o, ötekileştirilmişlerin yaşamlarını uyuşturucu, fuhuş ve göçle ilişkilendirmiştir.

Özgürlük Meselesi: Bu romanında Zefzâf, gerek romanın kahramanının faaliyetleri üzerinden, gerekse dine, geleneğe karşı devrimi ve ateizm mevzusunu kaşımak suretiyle bireysel hürriyet konusunu gündeme getirmiştir.

Bu yönüyle roman, geçmiş dönemdeki romanların değinmediği yeni sosyal mevzuları gündeme getirmesiyle ve o dönemdeki sosyal mevzuları eleştirmesiyle temayüz eden realist dönemin başlangıcı için bir örnek olmuştur.[775]

3.3.4. Fas'ta Roman Birikimi

Fas'ta roman yazma deneyiminin yeni oluşu göz önüne alındığında ve Doğu Arap dünyası, özellikle de Mısır romanıyla mukayese edildiğinde, Fas romanının altmış yıllık bir süre geçmesine rağmen (1942-2003) ister roman, ister biyografik eser olsun, 400 kitap eşiğini aşamadığı görülmüştür. Geçen yüzyılın yetmişli yıllarının sonuna kadar sınırlı sayıda eser ortaya koyabilen Fas romancılığı, seksenli yıllarda daha önce telifte ve yayında karşılaşılan aksaklıkların bazılarını aşabilmiştir. Nitekim seksenli yılların başından itibaren, düzenli bir şekilde olmasa bile, roman ve biyografi türünde eser telifinde nispeten bir artış görülmüştür[776] Fas romanına dair yapılan istatistiklerin ortaya koyduğuna göre, 1942'den 2000'e kadar 285 roman yayınlanmıştır. Bu romanlar yayın tarihine göre şu şekilde tasnif edilmiştir: [777]

- Kırklı yıllarda bir roman *(ez-Zâviye),*

- Ellili yıllarda beş roman,

[775] **A.y.**
[776] Allâm, Kâsımî, **a.g.e.**, s. 102, 103.
[777] İsmâîl el-Osmânî, "er-Rivâyetu'l-ʿArabiyye fi'l-Mağrib", **Maʿlemetu'l-Mağrib,** C.XIII, s. 4457.

- Altmışlı yıllarda on üç roman,

- Yetmişli yıllarda yirmi beş roman,

- Seksenli yıllarda altmış üç roman,

- Doksanlı yıllarda yüz yetmiş dokuz roman.

Geçen yüzyılın seksenli yıllarının başından itibaren, bir grup erken dönem romancının istikrarlı bir şekilde roman yazmaya devam etmeleri, roman ve otobiyografi türünde eser yazmaya olan ilgiyi peyderpey artırmıştır. Özellikle son yirmi yılda farklı sanat, edebiyat ve kültür alanlarından yazarların biyografi, otobiyografi ve roman türünde eser telif etmeye yönelmeleri, Fas romanının gidişatında bir dönüm noktası olarak görülmüştür.[778]

Doksanlı yıllardan itibaren Fas romanı çağrışımı, soruları, ele aldığı konular ve şeklinin çeşitliliği bakımından sürekli olarak kendini yenilemiştir. Yeni bin yılın ilk dönemlerinde farklı eğilimlerle kaleme alınan roman sayısının giderek artması, bir bakıma Fas romanının gidişatında, özellikle Arapça ve Fransızca yazılan romanda, yeni bir dönüm noktasının özelliklerinin ortaya çıktığı yönündeki ifadeleri haklı çıkarmıştır. Bu dönüşüme, farklı yaş gruplarından ve coğrafyalardan gelen kadın erkek bütün romancılar eşit şekilde katkı sunmuşlardır. Yazdıklarıyla Fas roman literatürüne nüfuz edebilen, romanın gelişmesine ve genel olarak Fas roman birikimine katkı sunabilen yeni roman yazarlarının eserlerinde, dünyada roman yazmada etkili olan estetik ve sanatsal dönüşüm bilincinin görülmesi, onlardaki anlayış dönüşümünün de bir göstergesi olmuştur. Buna bağlı olarak geçen yüzyılın son dönemleriyle yeni yüzyılın ilk yıllarında roman, nicelik ve nitelik bakımından büyük bir gelişme göstermiştir.[779]

İki binli yıllarda kaleme alınan metinler ise dikkat çekici ve belirgin bir şekilde roman türlerinin çoğaldığını ortaya koymuştur. Bu dönemde otobiyografik roman, hapishane romanı, işçi romanı, göç romanı, çöl romanı, kadın romanı, köy

[778] Allâm, Kâsımî, **a.g.e.**, s. 103, 104.
[779] Abdurrahîm el-ʿAllâm, "er-Rivâyetu'l-Mağribiyye fî Bidâyeti'l-Elfiyeti'l-Cedîde… Munʿatafun Cedîd?", **Diffetun Sâlise,** 12/01/2022. https://diffah. alaraby. co. uk/diffah/opinions/2022/1/12/-الرواية-المغربية-في-بداية-الألفية-الجديدة-منعطف-جديد

romanı, şehir romanı ve siyasi roman türlerinin yanında işsizlik, kadın, aşırılık, terör, gizli göç, gurbet, siyasi tutuklular ve tecavüz gibi bireysel, toplumsal, siyasi ve dinî hadiseleri ele alan roman türleri de kaleme alınmıştır.[780] Ayrıca eski dönemlerin aksine yeni süreçte, erkek olsun kadın olsun roman yazarlarının sayısında gözle görülür bir artış olmuştur.[781] Dolayısıyla bu yeni kalemler aykırı, kültürel, siyasal ve tarihi şartların gölgesinde, Fas'ta roman yazma serüvenine ve genel roman birikimine ilave katkı sağlamayı sürdürebilmişlerdir. Bu yazarların yeni roman sesleri olarak adlandırılmaları, onların aynı kuşağın mensubu oldukları anlamına gelmediğine dikkat çekilmiştir. Farklı yaş gruplarından gelen bu yazarların bazıları bugüne kadar bir roman eşiğini aşamazken, bazılarıysa iki binli yılların başında ortaya çıkmalarından itibaren birden fazla roman yazabilmişlerdir.[782]

Bir kısım romanların okuyucu nezdinde henüz yeterli karşılığı bulamamasına karşın, bazı romanlar Arap dünyasındaki eleştirmenlerin ilgisini çekmeye devam etmiş, bu da romanların ülke sınırları dışında da tanınmasını sağlamıştır. Bazı romanların ikinci baskısı yapılmış, bazıları ise Câizetu'l-Mağrib li'l-Kuttâb (Fas Yazarlar Ödülü), Câizetu İttihâdi Kuttâbi'l-Mağrib li'l-Udebâi'ş-Şebâb (Fas Yazarlar Birliği Genç Edebiyatçılar Ödülü), Câizetu Dâru'l-Harf li'n-Neşr (Dâru'l-Harf Yayın Ödülü), Câizetu'ş-Şârika li'l-İbdâʿi'l-Edebî (Şârika Yaratıcı Edebiyatçılar Ödülü) ve diğerleri gibi, bu alanda takdim edilen ödülleri kazanmışlardır. Fırsatını bulan kimi yazarlar ise eserlerini Fas'taki yayınevleri yerine, Kahire'deki Silsiletu Rivâyâti'l Hilâl, Şarika'daki Dâiretu'l-İʿlâm ve's-Sekâfe, Beyrut'taki Dâru'l-Âdâb ve Ürdün'deki Dâru Ezmine gibi Arap dünyasında bilinen büyük yayınevlerinde bastırmayı tercih etmişlerdir. Bu da onların eserlerinin daha geniş bir okuyucu kitlesiyle buluşmasını mümkün kılmıştır.[783]

[780] ʿAllâm, **a.g.m.**
[781] Mouden, "er-Rivâyetu'l-Mağribiyye el-Ân ve mine'l-Ecyâli's-Sâbika", **Mecelltu Nizwâ,** 01/04/2010.
[782] ʿAllâm, **a.g.m.**
[783] **A.y.**

3.3.5. Önde Gelen Roman Yazarları

3.3.5.1. Abdulmecîd b. Cellûn

Aslen Fes şehrinden olan Abdulmecîd b. Cellûn, 1919 yılında Dâru'l-Beydâ'da (Kazablanka) dünyaya gelmiştir. Henüz beş aylıkken ailesiyle birlikte İngiltere'nin Mançester şehrine göç etmiştir.[784] Çocukken annesini kaybetmiş, kardeşi ise ağır bir hastalığa yakalanmıştır. Mançester'de başladığı ilköğretimini, ailesiyle birlikte döndüğü Fes şehrinde tamamlamıştır. Uluslararası diploma geçerliliğine sahip Karaviyyîn Üniversitesine kaydolmuş ve önde gelen ilim erbabından dersler almıştır. Klasik Arapça eğitiminde üstün bir başarı gösteren Cellûn[785] ilk makalesini 1936 yılında, Kahire'ye gitmeden önce, orada yayınlanan *er-Risâle* dergisinde yayımlamıştır.[786] 1937 yılının soğuk bir kış gününde Mısır'a gitmek üzere gemiye binen yazar, aynı günlerde sevdiği kızın da baba evinden çıkıp kocasının evine gittiğine değinerek yaşadığı hüznü şu şekilde dile getirmiştir: "Ne var ki zaman insanların ne yaşadıklarına, neler hissettiklerine değer vermiyor. 1937 kışının soğuk günlerinde o, kocasının evine gitmek üzere kendi evinden, ben de Mısır'a gitmek için gemiye binmek üzere baba ocağından ayrıldım."[787]

Kahire'ye vardıktan sonra Mısır Üniversitesine kaydolan Cellûn, Edebiyat fakültesinden mezun olmasının ardından, yüksek lisans diplomasını Editörlük, Tercüme ve Gazetecilik Enstitüsünden almıştır.[788] Kahire'de olduğu dönemde önde gelen Mısırlı profesör ve yazarlardan dersler almıştır. Arapçılık, İslamcılık ve sömürgeye karşı direniş gibi akımların bir araya geldiği, kültürel ve siyasi atmoferi aynı anda soluyan bu şehirde, Arap dünyasının muhtelif bölgelerinden, özellikle Fas, Tunus ve Cezayir'den gelen öğrenci ve siyaset adamlarıyla sağlam ilişkiler kurmuştur.[789]

---

[784] Muhammed Hacî, "Abdulmecîd b. Cellûn", **Maʿlemetu'l-Mağrib**, C.IX, s. 3070.
[785] Rukiye Aydemir, **Abdulmecîd b. Cellûn'un Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve "Vâdi'd - Dimâ" Adlı Eserinin Tahlili,** İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017, s. 34
[786] [786] Abdulmecîd b. Cellûn, "el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Mağrib", **Mecelletu er-Risâle,** 04/05/1936, s. 743.
[787] Cellûn, **Fi't-Tufûle,** Dâru Neşr'il-Maʿrife, Rabat, 1993, s. 234.
[788] Hacî, **a.g.m**
[789] Aydemir, **a.g.e.**, s. 36.

Bu arada ʿİnâyât binti Ebî ʿAmr ile evlenmiş ve bu evlilikten Vâil (1950) ve Safvân (1951) adlarında iki oğlu dünyaya gelmiştir.[790] Kahire'de el-Mağribu'l - ʿArabî Bürosunun kuruluşuna iştirak etmiş ve 1949 yılından itibaren 1956'ya kadar sözkonusu büronun müdürü olarak görev yapmayı sürdürmüştür. Bu büroda, Fas Millî Hareketi'nin önde gelen şahsiyetleriyle birlikte, genel olarak Kuzey Afrika, özelde ise Fas davasının uluslararası kamuoyunun gündemine getirilmesi için yoğun faaliyetlerde bulunmuştur. Sürgünde bulunduğu Réunion Adası'ndan kendisini Fransa'ya götüren geminin Süveyş Kanalı'nı geçişi sırasında Kahire'ye uğrayan Rîf kahramanı Muhammed b. Abdulkerîm el-Hitâbî'nin (1882-1963) Fransızlar'ın elinden kurtarılması girişimini organize edenlerin arasında yer almıştır.[791]

Abdulmecîd b. Cellûn, 1956 yılında Fas'a dönmüş ve İstiklal Partisinin yayın organı olan *el-ʿAlem* dergisinin genel yayın yönetmenliğini üstlenmiştir. 1958 yılında Dışişleri Bakanlığı ailesine katılmış ve Pakisatan'a büyükelçi olarak tayin edilmiştir. Burada dört yıl ikamet ettikten sonra Fas'a dönmüş ve Dışişleri Bakanlığı bünyesinde büyükelçi ünvanıyla çalışmaya devam etmiştir.[792] 1981 yılında nükseden daha önceki bir hastalığı sebebiyle kaldırıldığı Rabat'taki İbni Sîna Hastanesinde 62 yaşında hayata gözlerini yummuştur.[793]

Abdulmecîd b.Cellûn; edebiyat, gazetecilik, kültür ve şiir sahasında azim ve sabırla yola çıkan edebî şahsiyetler arasında yer almış ve yaklaşık kırk yıl boyunca bu yolda ilerlemeye devam etmiştir.[794] Geride edebî ve fikrî bakımdan bir servet bırakmıştır. Sürekli yazan, tercümeler yapan ve şiir nazmeden yazarın eserleri, asaleti ve benzersizliğiyle Fas edebiyat hazinesinin güzide ürünlerinin başında gelmiştir. [795] Eserleri; okuyucusuna bir yandan Fas'ın coğrafyasını, halkını ve kültürünü tanıtmış, diğer yandan Fransız sömürge dönemi ve Faslıların bağımsızlık mücadelesi hakkında oldukça fazla bilgi vermiştir.[796] İlk öykülerini Mısır'da yayınlanan Mecelletu's-*Sekâfe* dergisinde yayımlamıştır. Bilahare bu öykülerini, Fas edebiyatında başı çeken

[790] **A.e.**, s. 35.
[791] Hacî, **a.g.m.**
[792] Aydemir, **a.y.**
[793] "Abdulmecîd b. Cellûn fî Zimmetillâh" **Daʿvetu'l-Hak,** S. 214, 1981, s. 119.
[794] Aydemir, **a.g.e.**, s. 35.
[795] Ömer İshakoğlu, Rukiye Aydemir, "Abdulmecîd b. Cellûn'un Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği", **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, S. 31, 2018, s. 181.
[796]https://www.marefa.org/ عبد_المجيد_بن_جلون#من_مؤلفاته (çevrimiçi, 10.10.2023)

ilk öykü koleksiyonu olan *Vâdi'd-Dimâ*'da bir araya toplamıştır.[797] Keza yazar, otobiyografi türündeki romanı *fi't-Tufûle*'yi kitap halinde yayınlamadan önce 1949 yılından 1957'ye kadar haftalık *Risâletu'l-Mağrib* dergisinde tefrika etmiştir.[798]

Kalemi, dili ve kalbiyle vatansever bir Faslı olarak sömürgeye karşı mücadele etmeyi zorunluluk olarak görmüş, Fas'ta Nahda girişimlerine önayak olan bir yazar olarak nitelendirilmiştir. Şair kimiğiyle de öne çıkan Cellûn, klasik Arap şiiri kalıplarına karşı çıkarak yeniçağın insanı olmaya gayret etmiştir. Duygularında hüznün hâkim olduğu, şiirlerinde sömürge ve sömürge yönetiminin geride bıraktığı sosyal konuları ele almıştır.[799]

Fas Edebiyat ve Sanat Ödülünü üç kere kazanan yazarın yayınlanmış eserlerinden bazıları şunlardır:[800]

Vâdi'd-Dimâ (Gözyaşları Vadisi): Fas halkının hürryetini elde etmek ve bağımsızlığını korumak için kin ve nefret dolu sömürgecilere karşı verdiği çetin mücadele ve kahramanca direnişin parlak tablolarını ve harika tasvirlerini içeren öyküleri ihtiva etmektedir.[801]

Hazihi Merrâkeş (Bu Merakeş): Merakeş hakkında tarihî, coğrafi, askerî, siyasi ve daha birçok yönden tafsilatlı bilgiler ihtiva eden bu kitabın ilk baskısı, Arap Birliği Başkanı Abdurrahman ʿAzzam Paşa'nın takdim yazısıyla 1949 yılında Kahire'de yapılmıştır.[802]

Fit'tufûle (Çocukluğum): Otobiyografik tarzda bir roman olan bu eserinde yazar, bir kısmı Mançester şehrinde geçen çocukluk yıllarını ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir. Kitap 1957 yılında basılmadan önce, dizi halinde haftalık *Risâletu'l-Mağrib* dergisinde tefrika edilmiştir. Fas edebiyatına yeni bir renk katan otobiyografik eseriyle Cellûn, bu edeî türün Fas edebiyatındaki öncüsü olarak kabul edilmiştir.[803]

---

[797] https://diwanalarab.com /عبد-المجيد-بن-جلون (çevrimiçi, 10.10.2023)
[798] Hasanî, **a.g.m.** s. 2.
[799] el-Fâhûrî, **Târîhu'l-Edebi'l-ʿArabî fi'l-Mağrib,** 1. bs. Mektebetu'l-Bulusiyye, Lübnân, 1982, s. 670.
[800] https://www.marefa.org/ عبد_المجيد_بن_جلون#من_مؤلفاته (çevrimiçi, 10.10.2023)
[801] Varaglî, **a.g.e.**, s. 109.
[802] İshakoğlu, Aydemir, **a.g.m.**, s. 184.
[803] https://www.marefa.org/ عبد_المجيد_بن_جلون#من_مؤلفاته (çevrimiçi, 10.10.2023)

Berâʿim (Tomurcuklar): Abdulmecîd b. Cellûn'un yirmili yaşlarında kaleme aldığı ve 1963 yılında "Risâle" yayınlarından çıkan şiir divanı *Berâʿem*'de *(Tomurcuklar)* elli dört kaside yer almaktadır. Bu kasidelerinde şair, Mısır'da öğrenci olarak bulunduğu sıradaki heyecanlarını, özlemlerini dile getrimeye, Nil ve civarını tasvir etmeye çalışmıştır.[804]

Maʿreketu'l-Vâdî (Vadi Savaşı): Abdulmecîd b. Cellûn bu eseri, 1578 yılında Fas'a giren Portekiz'in haçlı ordusuyla Faslılar arasında meydana gelen ve Faslıların galibiyetiyle sona eren savaşın hatırasına kaleme almıştır.[805]

Levlâ'l-İnsân (İnsan Olmasaydı): 1972 yılında Fes'te Muhammedu'l-Hâmis yayınlarından çıkan bu eserde Cellûn, sosyal konuları ele aldığı on dört öyküye yer vermiştir.[806]

Cevlâtun fî Mağribi Ems (Dünün Fas'ına Yolculuk): Abdulmecîd b. Cellûn'un bu eseri dört kitaptan oluşmaktadır. Birinci kitapta 1872 yılında Fas'ı ziyaret eden İngiliz doktorun gözlemlerini ele almıştır. İkinci kitap, 1901 yılında İngiliz yazar Frances Macna'nın Fas hakkında kaleme aldığı seyahatnamesini konu edinmiştir. Üçüncü kitapta Himaye Dönemi öncesi, 1907'den 1911'e kadar, Tanca'daki Amerikan konsolosluğunda görev yapan Amerikalı yazar George Admunt Holt'un Fas'a dair izlenimlerine yer vermiştir. Dördüncü kitap ise İngiliz yazar Scott O'Connor'ın, Fas'ta manda yönetiminin hüküm sürdüğü sırada, Fas'a gerçekleştirdiği seyahati esnasında kaleme aldığı seyahatnamesini ele almıştır.[807]

Müzekkirâtu'l-Mesîreti'l-Hadrâ (Yeşil Yürüyüş Notları): 1975 yılında Dâru'l-Beydâ'da, Şirketu't-Tabʿ ve'n-Neşr yayınlarından çıkan bu eserde yazar, Kral II. Hasan'nın hükûmet ve kamuoyunun desteğini de almak suretiyle, Batı Sahra'yı Fas'a ilhak etmek için 350.000 kişilik bir grupla 6-9 Kasım 1975 tarihinde gerçekleştirdiği meşhur "yeşil yürüyüş"e (el-Mesiretü'l-Hadra)[808] dair notlarını kaleme almıştır.

---

[804] Varaglî, **a.g.e.**, s. 110, 111.
[805] İshakoğlu, Aydemir, **a.g.m.**, s. 182:
[806] **A.y.**
[807] **A.g.m.**, s. 183.
[808] Davut Dursun, "Himaye Dönemi ve Bağımsızlık", **DİA**, C.XII, s. 195.

Sultân'ı Merrâkeş (Merrâkeş Sultanı) ve **Mâris İstiklâlek (Bağımsızlığın İçin Mücadele Et)** adlı iki eseri daha mevcut olan yazar, ***Zevrâkun Yensâb*** **(Süzülen Kayık)** adlı şiir divanını 1961 yılında yayınlamıştır ki bu onun vefatından önce yayınlananan son eseri olmuştur.[809]

3.3.5.2. Abdulkerîm Ğallâb

Yazılarında Fas'ın Araplığını, Arap vatanının bir parçası olduğunu ve Arap kültür birliğini savunan Faslı büyük gazeteci ve roman yazarı Abdulkerîm Ğallâb, Fas'ın tarih, ilim, sanat, din ve merkezi olan Fes şehrinde 1919 yılında dünyaya gelmiştir. İlk olarak Kurân-ı Kerîm'i ezberlemek için mahalle mektebine (Küttâb) gitmiş, daha sonra Sîdî Benânî Okuluna kaydolmuştur. 1932 yılında Karaviyyîn Üniversitesine kaydolmuş ve tahsilini burada tamamlamıştır.[810]

Ğallâb, Fas tarihinde sömürgeciliğin zirve yaptığı zor bir dönemde doğmuş ve yetişmiştir. Bilahare İstiklal Partisinin önde gelen mensuplarından biri olarak kabul edilmesi, onun Kutletu'l-ʿAmeli'l-Vatanî'nin (Ulusal Eylem Bloğu) 1933 yılında teşekkül ettiği tarihten itibaren onlarla birlikte sömürgeye karşı mücadele etmesi sebebiyle olmuştur.[811]

1937 yılında Mısır'a giderek Kahire Üniversitesine kaydolmuştur. Arap Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun olduktan sonra burada bir müddet ders vermiştir. Kahire'de bulunduğu sırada, tüm dinamizmi ile öğrenci faaliyetlerinde ve ulusal kurtuluş hareketlerinde yer almıştır. Ayrıca bu dönemde Tunuslu lider Habîb Burgiba (ö.2000) ile tanışmış ve aralarında sıkı bir bağ oluşmuştur. Ulusal bağımsızlık hareketini desteklemek için Faslı ve Cezayirli arkadaşlarıyla birlikte Mektebu'l-Mağribi'l-ʿArabi'yi kurmuştur. 1947 yılı Haziran ayında Fas Ulusal Hareketi'nin Kahire'deki öğrenciler ve seçkin kişilerle gerçekleştirdiği Addulkerîm el-Hitâbî'yi kurtarma girişiminde yer almıştır. Ancak ulusal mücadelenin gereklilikleri ve lider Allâl el-Fâsî'nin refakatinde ulusal bağımsızlık mücadelesinin başlaması sebebiyle 1948'de ülkesine geri dönmüş ve kültürel faaliyetlerle birlikte siyasi çalışmalara

[809] https://www.marefa.org/ عبد_المجيد_بن_جلون#من_مؤلفاته (çevrimiçi, 10.10.2023)
[810] Râmî es-Sâbâʿî, "Abdulkerîm Ğallâb, ʿAmîdu'l-Edebi'l-Mağribî", **https://marayana.com/laune/2023/08/14/9495/** (Çevrimiçi 11.10.2023)
[811] **A.y.**

başlamıştır.[812] Burada kültürel bir dergi olan *Risâletu'l-Mağrib*'in genel yayın yönetmenliğini üstlenmiş ve paralelinde *el-ʿAlem* gazetesinde köşe yazarı olarak çalışmıştır. Bu faaliyeti, dergi ve gazetenin yayını Fransız idaresi tarafından 1952 yılında durdurulucaya kadar devam etmiştir. Fas'ın bağımsızlığını elde etmesinden sonra Ğallâb, Dışişleri Bakanlığının kurucuları arasında yer almış ve Ahmed Belâfric'in başbakanlığı döneminde (1956-1959) Ortadoğu'dan sorumlu bakan olarak tayin edilmiştir.[813] Ancak, *el-ʿAlem* gazetesinin yazı işleri müdürlüğünü ve yönetimini üstlenmek üzere 1960 yılında, kendisi açısından pek de cazip olmayan bakanlık görevinden istifade etmiştir. Ğallâb, geçen yüzyılın seksenli yıllarında idari işler bakanı olarak atanması sebebiyle *el-ʿAlem*'deki görevine birkaç yıl ara vermiş, bilahare tekrar *el-ʿAlem* gazetesindeki görevine dönerek bu görevine 2004 yılına kadar devam etmiştir.[814]

Ğallâb, 1961 yılında Fas Basını Ulusal Sendikası'nın kuruluşunda yer almış, ilk genel sekreteri olarak seçilmiş ve bu görevini 1983 yılına kadar sürdürmüştür. Ayrıca Ğallâb, 1965'den 1983'e kadar Arap Gazeteciler Birliği'nin genel sekreterliğini yürütmüştür. Gazetecilik faaliyeti onun siyasi faaliyette bulunmasına mani olmamıştır. Nitekim 1977 yılında Sîdî el-Bornûsî (Kazablanka) milletvekili olarak seçilmiş ve Fas meclisinde 1984 yılına kadar görev yapmıştır.[815]

Abdulkerîm Ğallâb'ın gelişmesinde ve kişiliğinin oturmasında sömürge döneminde yaşadığı ve her biri bir kilometre taşı mesabesinde olan hadiseler etkili olmuştur. Bu cümleden olarak, ilki on beş yaşında olmak üzere, Fransız sömürgesi süresince üç kere tutuklanmıştır.[816] Bilahare tutukluluk ve hapishane günlerini otobiyografik eseri olan *Sebʿatu Ebvâb* (1965) adlı romanında anlatmıştır.[817] Kendi başına gelenler ve yaşadığı muhitte cereyan eden hadiseler, onu erken yaşta olgunlaşmaya ve toplumun genelini ilgilendiren meseleler ile alakadar olmaya sevk

[812] Hakîm ʿAnker, "Abdulkerîm Ğallâb… Mietu ʿÂmin mine'l-Hayât", **el-Arabiyyu'l-Cedîd**, 18/08/2017
[813] Sümeyye Dağ, "Modern Fas Romancısı ʿAbdulkerim Ghallâb ve Romanlarında Sömürge Eleştirisi", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,** Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2020, s. 55.
[814] Es Sâbâʿî, **a.g.m.**
[815] "Abdulkerîm Ğallâb", http://alantologia.com/page/6160/ (çevrimiçi 27.10.2023)
[816] ʿAnker, **a.g.m.**
[817] Dağ, **a.g.e.**, s.55.

etmiştir. Ruhunda derin izler bırakan Kahire'de ise mücadelenin alfabesini öğrenmiş ve başta, üzerinde büyük etkisi olan, Taha Huseyn olmak üzere o dönemin önde gelen ilim ve fikir adamlarından pek çoğuyla kurduğu dostane ilişkiler sayesinde, gazetecilik alanında mesleki ve kültürel imkânlarını geliştirmiştir. [818]

Ğallâb, 1936 yılından itibaren deneme yazıları yazmaya başlamış ve ilk makalesini Kahire'de *er-Risâle* dergisinde yayımlamıştır. Başta roman, öykü ve edebiyat olmak üzere, siyaset, anayasa hukuku ve Fas tarihi konularında 75'ten fazla esere imza atmıştır. Üç kere edebiyat dalında Fas Yazarlar Birliği Ödülüyle taltif edilen yazarın *el-Muʿallim ʿAlî* adlı romanı, Munazzamatu's-Sekâfeti'l-ʿArabiyye (Arap Kültür Örgütü) tarafından tarih boyunca Arapça yayınlanmış en iyi 105 roman arasında gösterilmiştir. Romanları başta Fransızca ve İspanyolca olmak üzere pek çok dile tercüme edilmiştir. Fas'ın muhtelif üniversitelerinde edebî eserlerinin ve romanlarının ele alındığı 50'den fazla yüksek lisans ve doktora tezi yazılmıştır.[819]

Yazılarında, bir asra yakın hayatında cereyan eden hadiselerin en ufak ayrıntısından bile istifade eden, başta edebiyat olmak üzere çeşitli alanlarda eser veren Ğallâb, Fas edebiyatının direği olarak adlandırılmıştır.[820] Ulusal Kurtuluş Hareketi'nin başlangıcından itibaren büyük millî davaların yılmaz müdafii, siyaset ve edebiyat dünyasının büyük ismi Abdulkerîm Ğallâb, 14 Ağustos 2017 tarihinde 98 yaşında hayata gözlerini yummuştur.[821]

Velûd bir yazar olan Ğallâb'ın, edebiyattan tarihe pek çok alanda kaleme aldığı eserlerden bazıları aşağıda belirtilmiştir:

Sebʿatu Ebvâb (Yedi Kapı): 1965 yılında yayınlanan bu otobiyografik romanda Abdulkerîm Ğallâb, Fas'taki Fransız sömürgesi döneminde, Fas Ulusal Hareketi'yle birlikte mücadeleye iştirak etmesi sebebiyle, devletin güvenliğini tehdit ettiği

[818] ʿAnker, **a.g.m.**
[819] Abdurrezzâk Bûtemzâr, "Esmâé Hâlide fî Zâkreti'l-Mağâribe", **https://le12.ma/article/5840/** (çevrimiçi 27.10.2023)
[820] Sabâʿî, **a.g.m.**
[821] Bûtemzâr, **a.g.m.**

suçlamasıyla tutuklanıp cezaevine atılmasını ve hapishane hatıralarını okuyucuya aktarmıştır.[822]

Defennâ'l-Mâdî (Maziyi Gömdük): Yazarın 1966 yılında yayınlanan romanı *Defennâ'l-Mâdî,* Fas toplumundaki büyük dönüşümü ve kuşaklar arasındaki çatışmayı ele almıştır. Bu dönüşüm esnasında yeni neslin, eski neslin geri kalmışlığı ve sömürgenin müdahelesine karşı yürüttüğü mücadele ve nihayet bu mücadelenin yeni neslin gelenekçiliğe ve sömürgeye karşı elde ettiği zaferle sonuçlanması tasvir edilmiştir.[823] *Defennâ'l-Mâdî* romanı Francis Gouzin tarafından *"Le Passe Enterre"* adıyla Fransızca'ya tercüme edilmiştir. Kitabın İngilizce çevirisi ise Roger Allen tarafından yapılmıştır.[824]

el-Muʿallim ʿAlî (Ali Öğretmen): 1971 yılında yayınlanan bu roman, bir sendika romanı, bir başka deyişle, işçi ve sendika mücadelesi adına zafer kazanan sendikal çalışmanın ortaya çıkışının ve sendikacıların bağımsızlık sahnesinin şekillenmesine yaptıkları katkıların başlangıcının romanı olarak kabul edilmiştir. Zira *el-Muʿallim ʿAlî,* romancı gözüyle sömürge döneminde işçilerin maruz kaldıkları sıkıntıları ve Fas'ta ulusal sendika eyleminin ortaya çıkışının tarihçesini kayda geçirmiştir.[825]

Sabâhun ve Yezhafu'l-Leyl (Şafak Sökerken) : Abdulkerîm Ğallâb'ın *Sabahun ve Yezhafu'l-Leyl* adlı romanının ilk baskısı 1984 yılında, Faslıların şahit olduğu ve bilahare Senevâtu'r-Rasâs (Kurşun Yıllar) olarak adlandırdıkları zor bir dönemde, Beyrut'ta Dâru'l-Âdâb tarafından yayınlanmıştır. Yazar eserinde 1956 yılında Fransız sömürgesinden bağımsızlığın elde edilmesinden sonra, ülkesinin yaşadığı önemli sosyal ve siyasal dönüşümlerden birini ele almıştır. Toplumda aktif olan bazı tabakalar tarafından benimsenen siyasi görüşlerin eşliğinde, bu dönüşümü hazırlayan etkenleri dile getirmiştir. Ayrıca bazı mutluluk anları ile daha çok bir dizi halk

[822] Lehmidânî Hamîd, **er-Rivâyetu'l-Mağribiyye ve Ruéyetu'l Vâkıʿi'l-İctimâʿî,** Dâru's-Sekâfe, Dâru'l-Beydâ, 1985, s. 110.
[823] **A.e.**, s. 135.
[824] Dağ, **a.g.e.**, s. 58.
[825] Riyâd Halîf, "ʿAlâ Hâmişi Rahîli Abdulkerî Ğallâb: Rivâyetu "el-Muʿallim ʿAlî", **el-Kudsu'l-ʿArabî,** 18/08/2017

ayaklanmasına ve başarısız iki askeri darbe girişimine yol açan iç siyasi çekişmeleri tasvir etmiştir.[826]

Ve ʿÂde'z-Zevrak ilâ'n-Nebʿ (Ve Kayık Membaya Döndü): 1989 yılında yayınlanan *Ve ʿÂde'z-Zevrak ile'n-Nebʿ* adlı romanında yazar kırsal dünyanın karmaşıklıklarını ele almıştır. Fas'ın bağımsızlığının ilk yıllarında cereyan eden hadiseler ve bir köye (Ben ʿAbû) tayin olan yeni mezun bir doktorun bu yeni muhitte şahit oldukları ile hissettiği yalnızlık anlatılmıştır.[827]

Şurûhun fi'l-Merâyâ (Aynadaki Çatlaklar): Abdulkerîm Ğallâb, 1994 yılında yayınlanan romanı *Şurûhun fi'l-Merâyâ* ve bu romanı takiben yayınladığı otobiyografik romanı *Sifru't-Tekvîn'*de işsiz üniversite mezununun (yazarın kendisi) yaşadığı zorlukları somutlaştırmak amacıyla diyalog tekniğini tercih etmiş, bu konuda eski ve yeni dostlarıyla yaşadıklarının hasılasına dayanmıştır.[828] *Şurûhun fi'l-Merâyâ* yayınlandığı 1994 yılında Fas Yazarlar Birliği Ödülünü kazanmıştır. [829]

Sifru't-Tekvîn (Yaratılış Kitabı): 1996 yılında yayınlanan otobiyografik romanı *Sifru't-Tekvîn'* yazarın hayatının doğumundan (1919) Kahire'ye gittiği 1937 yılına kadar geçen dönemini ihtiva etmektedir.[830] Roman, Toledo Tercüme Enstitüsü tarafından Katalancaya tercüme edilmiş ve 2002 yılında yayınlanmıştır.[831]

Mâbaʿde'l-Haliyye (Hücrenin Ötesi): 2003 yılında yayınlanan *Mâbaʿde'l-Haliyye* romanı aynı zamanda entelektüel bir metindir ve buradaki hikâye felsefenin hikmetiyle sarmalanmış; varlık ile yokluk, buluşma ile ayrılık, sessizlik ile kelam arasındaki zayıf kurgusal karakterlerin deneyiminin ortaya çıkardığı bazı düşüncelerin yeniden canlandırılması için bir geçiş noktası olmuştur. Bu açıdan bakıldığında *Mâbaʿde'l-Haliyye* romanında intiharın eşiğindeki karakterler ile kadın-

[826] Reşîd Benânî, "Mukaddimâtu li Kırâéati Rivâyeti "Sabahun ve Yazhafu'l-Leyl" li Abdulkerîm Ğallâb", **Mecelletu ʿAlâmât,** S. 36, 2011, s. 37.
[827] İbrâhîm el-Hatîb, "Abdulkerîm Ğallâb ve ʿÂde'z-Zevrak ile'n-Nebʿ", **Mecelletu Âfâk,** S. 2, 1980, s. 217.
[828] Sadûk Nûreddîn, "İnkisâru'z-Zât", **Mecelltu'l-Âdâb"**, S. 5,6, 1997, s. 119-121.
[829] https://www.abdelkrimghallab.info/fissures-dans-le-miroir (çevrimiçi 28.10.2023)
[830] Abdulâlî Bûtayyib, "Sifru't-Tekvîn", **Mecelletu ʿAlâmât,** S. 8, 1997, s. 43 - 48.
[831] Dağ, **a.g.e.**, s. 58.

erkek eşitliği, boşanma, sendika çalışması, öğrencilik hayatı, insan hakları ve terörizm gibi konularla meşgul olan karakterler yer almıştır.[832]

Lem Nudfini'l-Mâdî (Maziyi Gömmedik): 2006 yılında yayınlanan *Lem Nudfini'l-Mâdî* romanı, yazarın şehirdeki toplumsal devrimi ele aldığı ünlü romanı *Defennâ'l-Mâdî* adlı romanının diğer yüzü olarak kabul edilmiştir. Bu yeni romanda Abdulkerim Ğallâb; kırsalda yaşayan toplum kesiminin devrimini, geçmiş ile (bütün ihtişamı ve güzelliğiyle) gelecek (tüm modernlik, ilericilik ve entelektüellik ufku ve beklentisiyle) arasındaki çatışmanın tezahürlerini izlemiş ve ele almıştır. Sanatsal ve dramatik örgüsüyle roman, kentliler ile kırsalda yaşayan kesim arasındaki duvarı yıkmayı amaçlamıştır.[833]

Melâmih min Şahsiyyeti ʿAllâl el-Fâsî (Allâl el-Fâsî'nin Kişilik Özellikleri): Fas Ulusal Hareketi'nin tarihçesini ve lideri ʿAllâl el-Fâsî'nin hayatı ve mücadelesini ele aldığı bu kitap 1974 yılında yayınlanmıştır. Yazdığı sunuş yazısında yazar, kitabın hazırlanmasının yıllar aldığını belirterek bu kitabıyla öğrencisi olmakla iftihar ettiği ʿAllâl el-Fâsî'yi gelecek kuşaklara tanıtmayı umduğunu ifade etmiştir.[834]

3.3.5.3. Muhammed Zefzâf

Arap ve Fas edebiyat sahnesinde önemli bir yere sahip Faslı öykü ve roman yazarı Muhammed Zefzâf, Fas romanının şairi olarak tanınmış ve kendisine "büyük yazar" ünvanı verilmiştir.[835] *Merâyânâ* adlı dijital gazetede Zefzâf'ın biyografisini kaleme alan Kerîm el-Hânî, onu şöyle tarif etmiştir:

"Sakalı uzun ve dağınık. Sanki Rus roman yazarı Fyodor Dosteyevski. Devamlı boynunda taşıdığı Filistin kefiyesi ve yorumlanması güç bakışlarıyla tanınmıştır. Basitçe o, bohem tarzı bir hayatı tercih etmiştir. Bu yazarların karakteri midir? Bilmiyoruz. Fakat kesin olan bir şey var ki o da onun geçen yüzyılın ikinci yarısındaki en önde gelen Faslı edebiyatçılardan birisi olduğudur."[836]

---

[832] Abdulfettâh el-Hacmerî, "Rivâyetu Mâ Baʿde'l-Haliyye li'r-Râhil Abdulkerîm Ğallâb", **Hespres,** 24/05/2023; https://www.hespress.com/1175630-رواية-ما-بعد-الخليّة-للراحل-عبد-الكري .html (çevrimiçi, 04.11.2023)

[833] el-Mustafâ el-ʿUserî, "Lem Nudfini'l-Mâdî ve Nuhibbu'l-Hayât, Cedîd Ğallab", **el-Vasat,** 08/04/2006; http://www.alwasatnews.com/news/542841.html (çevrimiçi 4.11.2023)

[834] Gallâb, **a.g.e.**, s. 3, 4.

[835] Muhammed Zefzâf", **https://www.aljazeera.net/encyclopedia**/2014/11/12/محمد-زفزاف (çevrimiçi 6.12.2023)

[836] Kerîm el-Hânî, "Muhammed Zefzâf… Dostoyevski 'l-Edebi'l-Mağribî!", **https://marayana.com/laune/2023/07/13/9132/ (**Çevrimiçi 7.12.2023)

Muhammed Zefzâf 1945 yılında Vezzân şehri yakınındaki Sûku Erbiʿa el-Ğarb'da dünyaya gelmiştir. Kırklı yılların sonuna doğru babası vefat etmiş ve annesi, kendisiyle yapılan bir söyleşide ifade ettiği gibi, bazı eserlerinin sahnesi olan Kuneytera'ya göç etmiştir. Fakirliğin çevresini delik deşik ettiği bir dönemde o, daha doğru bir ifadeyle idare etmesini bilmiş ve fakirliği okumaya bir engel olarak görmemiştir. Kendi ifadesine göre sömürge okuluna kaydolmuş fakat orada eğitimine devam edememiştir. Oradan ayrılarak ulusalcıların açtığı özel okula kaydolmuş ne var ki burada da önde gelen kişilerin çocuklarıyla problem yaşamıştır. Teneke bir evde annesi ve kardeşleriyle birlikte yaşamaya çalışan Zefzâf'ın, zengin çocuklarıyla uyum içinde olması pek kolay olmamıştır. Arkadaşlarıyla yaşadığı sıkıntıyı derslerine yoğunlaşarak telafi etmeye çalışmıştır. Bütün derslerde sınıfın en çalışkan öğrencisi olarak öne çıkmıştır.[837] İlk, orta ve lise eğitimini yetşitiği Kuneytera'da tamamlayarak 1965 yılında lise diplomasını almıştır. Rabat Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümüne kaydolmuş ve tahsilinin bir kısmını bu fakültede geçirmştir. 1968 yılında fakülteden ayrılarak, Kazablanka'da meşhur Derb'i Ğallef Mahallesi yakınında Sîtî Blâto Mahallesi'nde Sâneviyetu'l-Mecd Lisesinin orta kısmında öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır.[838] Ortaokulun kütüphanesi onu aşırı derecede cezbetmiş, çok geçmeden ders vermeyi bırakarak kütüphane sekreterliğini üstlenmiştir. Kuneytera'da görev süresi sona erince, lise öğretmeni olarak görev yapmak üzere Kazablanka'ya taşınmıştır. Fakat bu faaliyetlerin hiç biri onu tatmin etmemiştir. Tunuslu filozof Fethî el-Meskînî (d.1961) "*İnsanlığa Göç Etmek*" adlı kitabında, "Şiir bir meslek değildir, o her birimizin kaderinde yatan imkânsız bir potansiyeldir. Ancak bazılarımız ona karşı ilgi uyandırmayı başarmıştır." der.[839] Zefzâf'taki bu potensiyel, onunla birlikte toprağa karışıncaya kadar uyumayarak uyanmış ya da geçen yüzyılın altmışlı yıllarının başında o, bu potensiyeli uyandırmıştır. Böylece Zefzâf, kısa bir süre sonra geri dönmemek üzere öğretmenliği bırakmış ve yazmaya yönelmiştir. [840]

[837] Tramontînî, **a.g.e.**, C.I, s. 585.
[838] Safiye Bûşerît/Fâtıma ez-Zehra ʿİbâdî, "el-Bunyetu's-Sosyolociyye fi'r-Rivâyeti'l-Mağribiyye "Muhâveletu ʿAyş", li Muhammed Zefzâf", Câmiʿatu'ş-Şehîd Hamme Lahdar, bi'l-Vâdî, Cezâyir, **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,** 2019, s.5.
[839] Fethî el-Meskînî, **el-Hicretu ile'l-İnsaniyye,** Kelime li'n-Neşr ve't-Tevzîʿ, Tunus, 2016, s. 268.
[840] el-Hânî, **a.g.m.**

Abdulazîz Cudeyr'in 1999 yılında kendisiyle yaptığı ve çeşitli sebeplerden dolayı ancak 17 Temmuz 2001 tarihinde Lübnan'da *el-Hayat* gazetesinde yayımlanan röportajında "Röportaja geleneksel soruyla başlayalım. Yazmaya nasıl başladınız?" sorusunu şu şekilde cevaplamıştır:

"Bu gerçekten geleneksel bir soru. Yine de 1962 yılından itibaren yazmaya ve yayınlamaya başladığımı söyleyebilirim. Önce şiir yazdım daha sonra ilk kısa öyküyü 1963 senesinde *el-Atlas* dergisinde yayınladım. Öykünün başlığı Selâstu Esâbiʿ (Üç Hafta) idi. O gerçekten kötü bir öyküydü ve bu sebeple öykü koleksiyonuma dâhil etmedim. O başlangıç, ergenlik dönemi öyküsüydü. Dönüp hikâyeyi okuduğumda kendi kendime şunu sordum: Gerçekten bunu ben mi yazdım? Çünkü çok kötü bir öyküydü. Daha sonra şiir ve eleştiri denemeleri yazmaya devam ettim."[841]

Sosyal gerçekliğini hatırlayıp bunun ancak ezilmişlerin, yoksulların, çile, sefalet ve bin bir trajedi ile dolu yaşantılarının ayrıntılarını yansıtacak şekilde ortaya konulması gerektiğine inanmış ve böylece kısa öykü yazmaya yönelmiştir. Yazdığı öykülerini yayınlanması için el-*Mecelle, el-Aklâm* ve *el-Âdâb* gibi Mısır, Irak ve Lübnan'da yayınlanan edebiyat dergilerine göndermiştir. Zefzâf, yaşadığı yerde yazmıştır. Kazablanka'da hem kaotik hem düzenli bir bohem hayatı sürmüştür. O, kâh ortaya çıkan kâh kaybolan bir yazar olmuştur.[842] Yazarlığa ve hayata bakışına dair düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:[843]

"Ben profesyonel bir yazar değilim dolayısıyla okuma ve yazmaya dair bir ritüelim yoktur. Ne zaman okumak istersem o zaman okuyor ve bütün zamanımı okumakla geçiriyorum. Ruh halime göre yazıyorum. Bazı kimselerin benim çok üretken bir yazar olduğumu söyledikleri doğrudur. Ben onları mazur görüyorum. Sana söylediğim gibi ben kendimi dünya ile meşgul etmiyorum. Fakat çocuklarını yetiştirmeye çalışan, apartman, villa yapmak ya da bağ bahçe almak için koşuşturan insanlara da saygı duyuyorum. Ben asla böyle şeyleri düşünmedim. Kendimi herhangi bir kürsüye satmadan ve yazdıklarımın ticaretini yapmadan okumayı ve yazmayı seçtim. Ben canımın istediği gibi yazıyorum ve bu da beni rahatlatıyor. Ve müsterih olarak da öleceğim."

Fakirliğin sokaklarından gelmiş, hayat ufkunun geniş olduğu şehirdeki koşuşturmacadan ve şehrin kalabalığından bir tat almamıştır. Uzleti tercih etmiş ancak kimse bu büyük yazarı kendisiyle baş başa bırakmamıştır. Bu ziyaretleden dolayı bizar olduğunu şöyle dile getirmiştir: "Burası tam benim evim sayılmaz ki bu da beni

[841] https://banassa. info/محمد-زفزاف-في-حوار-غير-منشور-لست-كاتباً/ (Çevrimiçi 10.12.2023)
[842] Hânî, **a.g.m.**
[843] **A.g.r.**

yormaktadır. Kapı çalmasa telefon susmuyor. Eğer zengin olsaydım, Kazablanka'nın dışında bir ev satın alır, orada istirahat ederdim." [844]

Muhammed Zefzâf kendi biyografisini yazmamıştır. Bu münasebetle ifade etmek gerekir ki yazarın eserlerinin tamamı Fas dışındaki yayınevleri tarafından da basılmıştır, fakat kendisi ülkesinde hiçbir ödül almamıştır. Nihayet bu durum Asîle Kültür Festivali'nde kendi adına üç yılda bir verilen bir ödülle telafi edilmiştir. Zefzâf, kanser hastalığına karşı verdiği uzunca mücadeleyi kazanamamış ve 13 Temmuz 2001 tarihinde, 56 yaşında hayata gözlerini yummuştur[845].

Muhammed Zefzâf edebî denemelerine klasik tarz şiir ve nesir yazıları yazmakla başlamıştır. 1964-1966 yılları arasında, Yevmiyyâtun ʿala't-Tarîk **(**Yoldaki Günlükler) başlığı altında düzenli olarak *el-ʿAlem* gazetesinde yazması nedeniyle edebiyat çevrelerinde tanınmaya başlamıştır.[846] Pek çok edebî dergide makaleleri yayımlanan yazarın kısa öykülerinin tamamı 760 sayfalık hacimli bir kitapta toplanarak Merkezu's-Sekâfeti'l-ʿArabiyye (Arap Kültür Merkezi) tarafından yayınlanmıştır. Yazarın romanlarından bazıları şunlardır:

el-Meréetu ve'l- Verde (Kadın ve Gül): Muhammed Zefzâf'ın *el-Merétu ve'l-Verde* adlı romanı 1972 yılında Beyrut'ta ed-Dâru'l-Muttahide li'n-Neşr tarafından basılmış ve XX. yüzyılın sonuna kadar en iyi yüz Arap romanı arasında gösterilmiştir. Roman, yazarının cinsellik vb. konuları ele alması nedeniyle eleştirmenler arasında tartışmaya yol açmıştır. Romandaki olaylar, ülkesindeki işsizlikten ve fakirlikten kurtulmak için İspanya'ya göç eden ve orada ekmek parası kazanmak yerine gayrı meşru işler peşinde koşan bir gencin hikâyesi etrafında gelişmektedir.[847]

Kubûrun fi'l-Mâé (Sudaki Kabirler): Zefzâf'ın *Kubûrun fi'l-Mâé* adlı romanı 1978 yılında ed-Dâru'l-ʿArabiyye li'l-Kitâb tarafından Libya/Tunus'ta bastırılmıştır. *Sudaki Mezarlar* romanı, burjuva entelektüel modeli ve dünyaya "eleştirel" bakışıyla ilişkilendirilen yazar Muhammed Zefzâf'ın deneyiminde önemli bir dönüm noktasını

[844] Hânî, **a.g.m.**
[845] **A.y.**
[846] Bûşerît,ʿİbâdî, **a.g.e.**, s. 6.
[847] https://ar.wikipedia.org/wiki/(رواية)_المرأة_والوردة (çevrimiçi 10.12.2023)

temsil etmektedir. Bu dönüm noktası, Zefzâf'ın halk sınıfından karakterler seçmesinde açıkça görülmektedir. Bu eserde, Mahdia köyünün sakinleri, bir balıkçı teknesinin batması ve köy halkından pek çok kimsenin kaybolması sebebiyle, teknenin sahibi el-ʿAyyâş'a ve kaptanın temsil ettiği otoriteye karşı çıkarlar. Ancak, köy sakinleri el-ʿAyyâşi'nin denizde kaybolanlar için yemek ikram edeceğine (Mevlit okutma gibi) ikna olunca, bu karşı çıkma bir çatışmaya dönüşmez[848]

el- Efʿâ ve'l-Bahr (Yılan ve Deniz): Muhammed Zefzâf'ın Fas Bölgesi'nin zaman ve mekan içindeki dönüşümü ve bu dönüşümün birey ve toplum üzerindeki etkilerini gözlemlediği *el-Efʿâ ve'l-Bahr* romanı, 1979 yılında el-Metâbıʿu's-Serîʿ yayınları tarafından Kazablanka'da yayınlanmıştır. Romandaki olaylar tatilini geçirmek üzere Kazablanka'dan küçük bir sahil kasabasına, teyzesi Halime'nin yanına giden Süleyman'ın girdiği yeni ilişkiler ağı etrafında kurgulanmıştır.[849]

Muhâveletu'l-ʿAyş (Yaşama Gayreti): Muhammed Zefzâf'ın *Muhâveletu ʿAyş* adlı romanı, 1985 yılında ed-Dâru'l-ʿArabiyye li'l-Kitâb yayınları tarafından Trablus/Libya'da basılmıştır.[850] Romanda yazar, Fas'ta şehirlerin kenarlarında derme çatma teneke barakalarda hayat mücadelesi veren halkın en yoksul kesiminin maruz kaldıkları sıkıntıları ele almıştır.

es- Saʿlebu'l-lezî Yezharu ve Yehtafî (Kâh Ortaya Çıkan Kâh Kaybolan Tilki): Muhammed Zefzâf*, es- Saʿlebu'l-lezî Yezharu ve Yehtafî* adlı romanını 1989 yılında kaleme almış ve aynı yıl Kazablanka'da Menşûrâtu Evrâk yayınları tarafından, 2004 yılında ise Menşûrâtu'l-Cümel yayınları tarafından Irak'ta yayınlamıştır. Romanın adından da anlaşılacağı gibi yazar, romandaki ana karakter Ali etrafında gelişen hadiselerle aslında her insanın içinde ona bazen hükmeden bir hayvani taraf olduğunu ifade etmeye çalışmıştır.[851]

[848] https://ar.wikipedia.org/wiki/(رواية)_قبور_في_الماء (çevrimiçi 10.12.2023)
[849] https://takweenkw.com/book/14149/single (çevrimiçi 10.12.2023)
[850] Tramontînî, **a.g.e.**, s.586.
[851] İzzeddîn Bourî, "Dostoyevski'l-Edebi'l-Mağribî ellezî Yezharu velâ Yehtafî", **el-İttihâdu'l-İştirâkî,** 03/06/2022

3.3.5.4. Muhammed ʿİzzeddîn Abdulvâhid et-Tâzî

Çağdaş Arap edebiyatçılarının önde gelenlerinin biyografilerini derleyen *Aʿlâmu'l-Edebi'l-ʿArabiyyi'l-Muʿâsır* adlı çalışma için kaleme aldığı hayat hikâyesinde Muhammed İzzeddin çocukluk dönemini şu şekilde anlatmıştır:[852]

"1948 yılının aylarından birinin günlerinden birinde dünyaya geldim. Pek çok aile ferdinin bir arada oturduğu fakir bir Fes evinde ruhları, cinleri, evlerin damlarını ve şehrin sokaklarını gözetlemek için Fransız sömürge idaresinin şehrin surları üzerine serpiştirdiği gözetleme kulelerini ayrıntılarıyla izleyerek ve hayalimde tasavvur ederek, büyümeye ve çocukluk hafızamı oluşturmaya başladım. Kurnadan akan suyun sesi, hayaletler, evimizin dehlizlerinden birinde saklanan ve sonra güvercine dönüşen fedailer, bütün bunlar hayalimi süsleyen tasvirlerdi. Ninemin hikayasinden çıkıp, mehtaplı gecelerde evin damından avluya bakan kırk haramileri ve Ali Baba'yı görürdüm. Yine mahallenin sokaklarına giren Korsikalı ve Senegalli askerlerin yüzlerini görür, direnişçileri tasavvur ederdim. Ne çok cesurdum ne de korkak. Hayallerden oluşan bir dünyada yaşıyordum. Aile ilişkilerimin karmaşasını ve travmanın şiddetini keşfetmeye başladım. Annem boşanmıştı ve biz dedemin evinde yaşıyorduk. Ben dedeme baba, anneme ise abla diye sesleniyordum."

Muhammed ʿİzzeddîn Abdulvâhid et-Tâzî, 1954 yılında Emîriyye okulunda başladığı ilköğretimini 1960 yılında tamamlayarak Fes'teki Karaviyyîn Lisesine kaydolmuştur. 1966 yılında tamamladığı lise eğitiminin ardından yine aynı şehirdeki Muhammed b. Abdullah Üniversitesi Edebiyat Fakültesine girmiş ve 1970 yılında üçüncü sınıftan ayrılmıştır. 1962 yılından zitibaren kısa öyküler yazmaya başlayan yazar, lise eğitimi sırasında Karaviyyîn Lisesinin klasik metodu çerçevesinde fıkıh, hadis, Arapça ve eski Arap edebiyatına ilaveten, Bedr Şâkir es-Seyyâb (ö.1964) ve Abdulvahhâb el-Beyâtî'nin (ö.1999) şiirlerini, Lübnan'da yayınlanan edebiyat ve şiir dergilerini ve bazı dünya klasiklerini okuduğunu ifade etmiştir. Lisedeki hocalarının "modern" yazılarından ve dinî konulardaki cüretkâr tartışmalarından hoşlanmadıklarını söyleyen yazar, o dönemde kendi okumasının estetik ferahlığı ile ilahiyat tahsili arasında kaldığını dile getirmiştir.[853]

1966 yılında *el-Enbâé* gazetesinin kültür ekinde ilk kısa öyküsünü *Temevveée ke'l-Kıtat* (Kediler Gibi Miyavladı) başlığıyla yayımlamıştır. Daha sonra öykülerini *el-ʿÂlem* gazetesinde, Irak'ta yayınlanan *el-Aklâm* ve Lübnan'da

[852] Tramontînî, **a.g.e.**, s. 265.
[853] **A.e.**, s.266.

yayınlanan *el-Âdâb* dergilerinde ve diğer Arap platformlarında yayımlamaya devam etmiştir.[854] Bu arada edebiyat fakültesi yardımlaşma derneğinin düzenlediği en güzel kısa öykü ödülünü almıştır. Yeteneğini geliştirmek isteyen öğrencilerle oluşturdukları ders halkası bağlamında fakülteden bazı hocalarla birlikte 1968'den 1972'ye kadar muntazaman Fes şehrindeki Floransa Kahvehanesinde bir araya gelmişlerdir. 1969 yılında Fas Yazarlar Birliği üyesi olmuş ve Fes civarındaki bir okulda öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır. Burada bürokrasinin yönetim anlayışı, köylülerin yabancılara karşı duydukları nefret ve kısaca köy ortamı, onun için zorlu bir deneyim olmuştur. Daha sonra Fes liselerinde çalışmak üzere buraya taşınmış ve yarım bıraktığı üniversite tahsilini tamamlamıştır.[855]

Romanlar, kısa öyküler, oyunlar, çocuk öyküleri, çeşitli film senaryoları ve edebiyat eleştirileri yazmıştır. Fas, Cezayir, Suriye, Mısır ve Lübnan'daki yayınevlerinde 18 romanı yayınlanmıştır. Bunların çoğu, *Mersin Çiçeği* roman üçlemesiyle birlikte Fas Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanan 1785 sayfalık üç ciltte bir araya getirilmiştir. Kısa öykü alanında ilk öykü koleksiyonunu 1975 yılında eleştirmen Muhammed Berrâde'nin takdim yazısıyla *Evsâlu'ş'-Şecerti'l-Maktûʿa* (Kesik Ağaç Dalları) adıyla yayınlamıştır. İki cilt halinde yayınlanan 753 sayfalık dokuz koleksiyonda 134 kısa öyküye yer verilmiştir. Yirmiden fazla çocuk kitabı kaleme alan yazarın yayınlanmış kitaplarının sayısı elliyi aşmıştır. *Rahîlu'l-Bahr* (Denizin Ayrılışı) adlı romanı Fas televizyonu tarafından filme alınmıştır. 1976 yılında Fes Kültür ve Medya Ödülünü, 1977 yılında ise Faslı Yazarlar Ödülünü almıştır. Kahire'de yayınlanan *el-Ehram* gazetesinin okuyucuları arasında yaptığı bir ankette, *Eyyâmu'r-Rimâd* (Kül Günleri) adlı romanı, geçen yüzyılda yayınlanan en iyi 105 Arap romanı arasında gösterilmiştir. [856]

Fas Millî Eğitim Bakanlığı, *el-Mebâée* (İkamet) adlı romanının ortaokul öğrencilerine okutulmasına karar vermiş, çeşitli üniversiteler ve kültür dernekleri onu onurlandırarak, eserleri üzerine çeşitli sempozyumlar düzenlemiştir. Tetvan Yüksek Öğretmen Okulunda ders vermeye devam eden, bir dizi kültürel dernek ve kuruluşun

[854] http://www.mohamedazeddinetazi.com (çevrimiçi 15.12.2023)
[855] Tramontînî, **a.g.e.**, s. 266.
[856] http://www.mohamedazeddinetazi.com (çevrimiçi 15.12.2023)

üyesi olan yazarın bazı kısa öyküleri başta Fransızaca olmak üzere İngilizce, İspanyolca, Almanca ile Slovenya dillerine, *Mağarât* (Mağaralar) adlı romanı ise Fransızacaya çevrilmiştir.

Hayatını yazmaya adamış, gecesini gündüzünü yazarak, bazen yazdıklarını silerek geçiren bu yazar için Faslı edebiyat eleştirmeni Necîf el-ʿAvfî şöyle demiştir:[857] "Muhammed ʿİzzeddîn et-Tâzî, ruhu ve kalemi maratoncu gibi olan prestijli ağır kalibre bir yazardır. Elliden fazla edebî esere imza atmıştır ki bu çok az Faslı yazarın ulaştığı bir rekordur. Bu yazarlar arasında Abdulkerîm Ğallâb, Mubârek Rebîʿ ve Ahmed el-Medenî'yi sayabilirim."

Kısa öykü, roman, araştırma ve makale türünde elliden fazla esere imza atan Muhammed ʿİzzeddîn et-Tâzî'nin bazı romanları ve yayın tarihleri aşağıda verilmiştir:[858]

Ebrâcu'l-Medîne (Şehrin Burçları): 1978 yılında Fas Yazarlar Birliğ Yayınları ve Irak Edebiyatçılar Birliği'nin işbirliğiyle Dâru Âfâk ʿArabiyye yayınları tarafından Bağdat'ta yayınlanmıştır.

Rahîlu'l-Bahr (Denizin Ayrılışı): el-Muessestu'l-ʿArabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr yayınları tarafından 1983 yılında Beyrtut'ta yayınlanmıştır.

el-Mebâée (İkamet): Afrikiya eş-Şark yayınları tarafından 1988 yılında Kazablanka'da yayınlanmıştır.

Fevka'l-Kubûr (Kabirlerin Üzerinde): Tahte'l-Kamer yayınları tarafından 1979 yılında Kazablanka'da yayınlanmıştır.

Eyyühe'r-Râʿî (Ey Çoban): Dâru'l-Emân yayınları tarafından 1990 yılında Rabat'ta yayınlanmıştır.

el-Hafâfîş (Yarasalar): Vekâlâtu's-Sahâfe el-ʿArabiyye tarafından 2002 yılında Kahire'de yayınlanmıştır.

Hafaku Ecnihe (Kanatların Çırpınışı): Tob Borîs tarafından 2002 yılında Rabat'ta yayınlanmıştır.

---

[857] **A.y.**
[858] Tramontînî, **a.g.e.**, s. 267.

Kâinâtun Muhtemele (Olası Varlıklar): Dâru'l-Hilâl tarafından 2003 yılında Kahire'de yayınlanmıştır.

3.3.5.5. Mubârek Ahmed Rebîʿ

Mubarek Ahmed Rebîʿ, 1935 yılında günümüzde Stat vilayeti sınırlarında yer alan, Kazablanka'nın 80 km güneybatısındaki Benʿâşû köyünde dünyaya gelmiştir. Bu köyün sakinleri Ehlibeyt'ten (Hz.Peygamber'in soyu) oldukları gerekçesiyle diğer köy halkları arasında ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuş, komşu köylerin sakinleri de onlara karşı daima saygı duymuşlardır. Rebîʿ okuma yazmayı köyündeki mahalle mektebinde öğrenmiş, daha sonra yaklaşık altı yaşlarındayken ailesiyle birlikte Kazablanka'ya taşınmıştır. Burada kısa bir süre Küttâba devam eden yazar daha sonra, o dönemde Fransız sömürge idaresinin kurduğu ve "İslami Okullar!" adını verdiği resmî okula kaydolmuştur. Arapça okutulan bir iki dersin haricinde eğitim dilinin Fransızca olduğu okulda gösterdiği üstün başarıyla Rebîʿ, Fransız hocaların dikkatini çekmiştir. Özel millî okullarda öğrencilere millî marşların öğretilmesinden ve millî günlerde öğrencilerin gösteri yapmalarından, nutuk irad etmelerinden etkilenen yazar, bu okullara gidebilmek için bir müddet resmî okuldan uzaklaşmıştır. Onun okuldan ayrılmasını istemeyen Fransız öğretmenlerin müracaatı üzerine resmî makamlar, babasını sorguya çekmiş ve akabinde Rebîʿ tekrar aynı okula geri dönmüştür.

1950 yılında ilköğretim diplomasını almış ve Kazablanka'da Abdulkerîm Lahlou'ya ait olan özel liseye kaydolmuştur. Bu aşamada Arapça telif edilen ve Arapçaya tercüme edilen edebiyat kitaplarını okumaya başlamıştır. Sömürgeye karşı millî okullardaki hocaların samimi duruşlarından, işçi ve çiftçilerin mücadelesinden oldukça etkilenmiştir. 1952 yılında özel okulların kapatılıp mensuplarının dağıtılması, vatanseverlerin zindanlara atılmaları ve Kral V.Muhammed'in ailesiyle birlikte sürgüne gönderilmesi neticesinde Fas ile Fransa arasında siyasi kriz patlak vermiştir. Bu şartlar altında okula devam edemeyen Rebîʿ, kendisine küçük bir kitapçı dükkânı açmıştır. Bu küçük dükkânın ticari bakımdan bir getirisi olmasa da bu sayede yazar pek çok kitabı okuma imkânı bulmuştur. Bu arada henüz kapatılmayan ya da yeni açılan özel okullarda ders vermeye gayret etmiştir. Bilahare 1958 yılında, yani bağımsızlıktan iki yıl sonra, Öğretmen Okuluna kaydolmuş ve

tahsiline devam etmiştir. 1963 yılında Rabat Üniversitesinde tahsiline devam etmiştir.[859]

Felsefe, psikoloji ve sosyoloji alanındaki lisans eğitimini 1967 yılında tamamlayarak diplomasını almıştır. 1975 yılında yüksek lisans, 1988 yılında ise doktora eğitimini tamamlamıştır. Fas'ta roman yazma geleneğinin kökleşmesinde katkı sağlayan önde gelen Faslı yazarlar arasında yer almıştır. *et-Tayyibûn* (İyiler) başlıklı ilk romanı 1972 yılında yayınlanmıştır. Roman yayınlandığı sene Tunus Kültür Bakanlığının düzenlediği el-Mağribu'l-ʿArabî li'r-Rivâyeti ve'l-Kıssati'l-Kasîre (Mağrib Roman ve Kısa Öykü Ödülü)'nü kazanmıştır.[860] Çalışmalarını *et-Tahrîr, el-ʿÂlem, Daʿvetu'l-Hak, Aklâm, el-Âdâb, el-Kitâbu'l-ʿArabî, el-Vahde, Ebʿâdun Fikriyye* ve *el-ʿArabî* gibi kültür ve edebiyat dergilerinde yayımlamıştır. 1961 yılında Fas Yazarlar Birliği'ne kaydolmuş, Kazablanka Benmisk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı olarak görev yapmıştır. 2015 yılından itibaren Fas sinemasını destekleme komisyonunun başkanlığını yürütmektedir.[861]

2023 yılı bahar mevsiminde Fes Sîdî Muhammed b. Abdullah Üniversitesi ve Fes Says Derneği, Fas romanının direği Mubarek Rebîʿ'in onuruna bir sempozyum tertip etmişlerdir. [862] Kısa öykü ve romanın yanında edebî makale, edebiyat ve psikolojiye dair araştırma yazıları kaleme alan Rebîʿ'in eserlerinden bazıları şunlardır:

et-Tayyibûn (İyiler): Mubârek Ahmed Rebîʿ'in ilk romanı *et-Tayyibûn* romanı, 1972 yılında Dâru'l-Kitâb yayınları tarafından Kazablanka'da basılmıştır. Romanın kahramanı Kâsım'a babasından çiftlik arazisi miras kalmıştır. Ancak amcası, Kâsım'ın bu arazisine el koymuştur. Amca, sömürge yönetiminin himayesinde bütün köyün arazisini ele geçirmiştir. Romanın sonuna doğru Kâsım, amcasının bu tamahkârlığını fark etmiştir.[863]

Rıfkatu's-Silâh ve'l-Kamer (Silah veAy'ın Yoldaşlığı): Mubârek Rebîʿ'in *Rıfkatu's-Silâh ve'l-Kamer* adlı romanı Dâru's-Sekâfe yayınları tarafından 1976

[859] Tramontînî, **a.g.e.**, s. 544, 545.
[860] https://www.8ghrb.com/رواية-الطيبون-مبارك-ربيع/ (Çevrimiçi 22.12.2023)
[861] https://kataranovels.com/novelist/مبارك-ربيع/
[862] https://journalaswat.com/ 2023/03/15/فاس-تكرم-نفسها-بتكريم-عميد-الرواية-الم/ (çevrimiçi 22.12.2023)
[863] Lehmidânî, **a.g.e.**, s. 459.

yılında Kazablanka'da yayınlanmıştır. 1973'ün Ramazan ayında İsrail ile yapılan savaşta Suriye cephesinde yaşanan askeri olaylara dayanarak, Arap meselesini irdelemiştir.[864]

er-Rîhu'ş-Şeteviyye (Kış Rüzgârı): Roman 1977 yılında Tunus'ta ed-Dâru't-Tûnisiyye tarafından basılmıştır.[865] Roman, Himaye Dönemi'nde Fransızların köylüleri çalışmaları için nasıl Kazablanka'ya göç etmeye zorladıklarını ve arazilerini nasıl gasp ettiklerini anlatmaktadır. Bu çiftçiler arasında mahkeme yoluyla arazisini geri almaya çalışan bir karakter vardır: el-ʿArabî el-Hamdûnî. Ancak istediğini elde edemeden vefat eder.[866] Yazarın bazı eserleri, basım yerleri ve tarihleri aşağıda verilmiştir:[867]

Bedru Zamânihî (Zamanının Bedri): el-Muessesetu'l-ʿArabiyyetu li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, Beyrut, 1983.

Burcu's-Suʿûd (Suud Kulesi): Matbaatu'n-Necâh el-Cedîde, Kazablanka, 1990.

el-Billûru'l-Meksûr(Kırık Billur): Matbaatu'n-Necâh el-Cedîde, Kazablanka, 1996.

Min Cibâlinâ (Dağlarımızdan): Matbaatu'n-Necâh el-Cedîde, Kazablanka, 1997.

Derbu's-Sultân (Sultan Sokağı): Matbaatu'n-Necâh el-Cedîde, Kazablanka, 2000.

Tavku'l-Yemâm (Güvercin Tasması): el-Merkezu's-Sekâfiyyu'l-Mağribî, Beyrut, 2008.

3.3.5.6. Ahmed el-Medînî

Edebî mahsullerinin çeşitli ve çok oluşuyla bilinen Ahmed el-Medînî, kısa öyküden romana, edebî eleştiriden şiire, seyahat yazılarından denemelere kadar pek çok konuda eser kaleme almıştır. Bütün yazdıklarında sanatsal inceliğe, kemmiyet ve keyfiyet arasındaki uyuma azami dikkat gösteren Ahmed el-Medînî,[868] 1949 yılında Berşîd şehrinde dünyaya gelmiştir. Arap dili ve edebiyatı alanında yüksek lisans

[864] **A.e.**, 229.
[865] Tramontînî, **a.g.e.**, s. 545.
[866] Lehmidânî, **a.g.e.**, s.243.
[867] Kitpların listesi için bkz. Tramontînî, **a.g.e.**, s. 546.
[868] Reşâ Ahmed, "Ahmed el-Medînî: er-Rivâyetu'l-ʿArabiyyetu lâ Tezâlu fî Tûri't-Teésîs ve't-Tekvîn", **eş-Şarku'l-Evsat,** 22/08/2022.

eğitimini 1987 yılında Fes Edebiyat Fakültesinde tamamlamıştır. Edebiyat alanında Sorbon Üniversitesinde yaptığı doktora çalışmasını 1990 yılında tamamlayarak doktora payesini almıştır.[869] Yaklaşık otuz yıl yaşadığı Paris'teki anılarını 2014 yılında kaleme aldığı *Nasîbî min Pârîs* (Paris'ten Nasibim) adlı kitabında okuyucaya aktarmıştır. Bu çalışmasında Rifâe et-Tahtâvî (1801-1873), Ahmed Fâris eş-Şidyâk (1804-1887), Tâhâ Huseyn (1889-1973) ve Muhammed Huseyn Heykel (1888-1956) gibi edebî uyanışın öncülerinin yöntemini takip etmiştir.[870]

Ahmed el-Medînî, 1967 yılında *el-ʿAlem* gazetesinde yazmaya başlamıştır. 1972 yılında Fas Yazarlar Birliği üyesi olmuştur. Bu uzun yürüyüşünde kısa öykü, şiir, roman, edebî eleştiri ve çevirilerini başta *el-ʿAlem* gazetesi olmak üzere, *el-Muharrir, el-Ittihâdu'l-İştirâkî, en-Nehâr, es-Sefîr, el-Lübnâniyye, es-Sevre, el-ʿIrâkiyye, el-Cumhûriyye, Enfâs, Âfâk, Aklâm, Âdâb, et-Tarîk, Tehavvulât, Kitâbâtun Muʿâsıra* ve *el-Kermel* gibi gazete ve dergilerde yayımlamıştır.[871] Bedîʿa Zeydân'ın kendisine yönelttiği, "Senin birçok eserin var, 14 roman, 14 öykü koleksiyounu. Bize bu hem uzun hem derin edebiyat yolculuğundan bahseder misiniz?" şeklindeki sorusuna el-Medînî şu şekilde cevap vermiştir: [872]

"Biz, yetmişler ve sonrasının nesliyiz. Ben gerçek anlamda siyasi mücadeleleri, düşünceleri ve yazılarıyla ortaya çıkan bu kuşağın mensubuyum. Bu noktaya dikkat etmemiz gerekir, zira yazarların bazıları siyaset konuşmaktan kaçınırlar. Sanki siyasi sohbetler edebiyatı tırmalayacak! Biz, güçlü siyasi ve sosyal mücadelenin odağında yetiştik. V.Muhammed Üniversitesi içerisinde büyük mücadele verdik. Sonra bizim kuşağımız, bağımlılık ve zorbalıktan gerçek demokratik talepleri gerçekleştirmek isteyen özgürleşmiş bir toplumun ufkuna geçiş döneminde yazmaya başladı. Aynı zamanda bizim kuşak kendisi yazmak istedi. Çünkü biz, sorumlulukla yazmamızın bize dikte edildiği baskıcı bir edebiyat ortamında yetişmiştik. Daha sonra adı "sosyalist gerçeklik" olan bir musibet geldi ve benim kanaatime göre kalıpları ve düşünceleri dondurdu. Fakat biz edebiyatın etkili rolüne güvenmekte ve yazmayı toplumsal kısıtlamalardan kurtarmak istemekteydik. Tabiatıyla biz o dönemde bomba etkisi yapacak şekilde yazıyorduk. Mesela benim ilk öykü koleksiyonumun adı *el-ʿUnfu fi'd-Dimâğ* (Zihindeki Öfke) adını taşıyordu. Gençliğimde garip bir kibre kapılmıştım, bu yüzden koleksiyonun başına "Yazma Manifestosu" anlamına gelebilecek bir şey koymuştum, sanki

[869] Bedîʿa Zeydân, "er-Rivâiyyu'l-Mağribî Ahmed el-Medînî,", röportaj, **el-Eyyâm**, 17/03/2015 https://www.al-ayyam.ps/ar/Article/263357/(2-1) (çevrimiçi 22.12.2023)
[870] İbrâhîm Halîl, "Eséiletu'l-Kitâbeti ve'l-Huviyye… Hivârat meʿa Ahmed el-Medînî", **el-Kudsu'l-ʿArabî**, 01/05/2018.
[871] "Ahmed el-Medînî", https://bilarabiya.net/8554.html (çevrimiçi, 29.12.2023)
[872] Zeydân, **a.r.**

ben Gramsci[873] ya da Lenin'mişim, bu kitap da Fas ya da Fas dışında kimsenin tartışamayacağı bir kitap."

Yazmanın büyük bir sorumluluk olduğunu ifade eden el-Medînî, trafik kurallarını bilmeyen kimsenin caddede insanları öldürdüğü gibi imla kurallarını bilmeyen yazarın da okuyucunun okuma zevkini, hayalini ve dili öldüreceğini ifade etmiştir. İmla kuralları ile birlikte yazarın iyi bir müktesebata sahip olması gerektiğini söyleyen el-Medînî, bu konuda şöyle demiştir:[874]

"Eskiden insanlar söz söylemekten korkarlardı. Biz sözün kutsiyetinin, itibarının ve bir yazarda olması gereken şartların dikkate alındığı bir kültür toplumundan geliyoruz, mesela Eyyûbî Devleti zamanında yaşayan ve hadiseleri gözlemleyen büyük tarihçi İbnu'l-Esîr, [875] yazmanın dokuz şartı olduğunu söylemiş ve bu şartları şöyle sıralamıştır: Yazar, Kur'ân-ı Kerîm, Fıkıh, Hadis, Sarf, Nahiv, Belâğât vd. bilecek. Şimdiyse biz on kelimeyi bir araya getirenin yazarlığa soyunduğu bir topluma dönüştük."

Roman, öykü ya da farklı bir edebî tür olsun, el-Medînî yazdığı her konuda ayağını yere sağlam basmıştır. Örneğin kısa öykülerini okuyan bir okuyucu, onun usta bir öykü yazarı olduğunu değerlendirecektir. Mesela onun *et-Tâiru'l-Ğarîb* (Garip Kuş) romanını okuyan kimse, onun birinci dereceden bir roman yazarı olduğunu söyleyecektir.[876] Farklı edebi türlerde eser kaleme almış olan el-Medînî'nin yayınlanmış romanları şunlardır:[877]

Zamanun beyne'l-Vilâdeti ve'l-Hulm (Doğum ve Düş Arasında Zaman): Dâru'n-Neşri'l-Mağribiyye, ed-Dâru'l-Beydâ, 1987.

Verdetun li'l-Vakti'l-Mağribî (Fas Vaktinin Bir Gülü): Dâru'l-Kelime, Beyrut, 1983.

el-Cenâze (Cenâze): Dâru Kurtuba, ed-Dâru'l-Beydâ, 1986. (Bu roman "al-Quibla" adıyla İspanyolcaya çevrilmiştir.)

---

[873] Antonio Francesco Gramsci (1891-1937), İtalyan düşünür, siyasetçi ve sosyalist kuramcı. İtalyan Komünist Partisinin kurucusu

[874] Zeydân, **a.g.r.**

[875] ʿİzzeddîn İbnu'l-Esîr (1160-1233), el-Kâmil ve Üsdu'l-ğâbe eserleriyle tanınan tarihçi, edip ve muhaddis. Bkz. Abdulkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr İzzeddin", **DİA,** C. XXI, s. 26.

[876] Halîl, **a.g.m.**

[877] Ahmed el-Medînî, **er-Rıhletu'l-Mağribiyyetu ilâ Bilâdi'l-Arcantîn ve Şilî el-Behiyye,** Dâru's-Sadâ, Dubai, 2013, s.131.

Tarîku's-Sehâb (Bulut Yolu): Dâru'n-Neşri'l-Mağribiyye, 1994.

Hikâyetu Vehm (Kuruntu Hikâyesi): Dâru'l-Âdâb, Beyrut, 1995.

Medînetu Berâkeş (Berâkeş Şehri): Menşûrâtu'r-Râbıta, ed-Dâru'l-Beydâ, 1998.

el-ʿAcebu'l-ʿİcâb (Hayret Veren Şaşkınlık): Menşûrâtu'r-Râbıta, ed-Dâru'l-Beydâ, 1999.

el-Hebâu'l-Mensûr (Dağınık Zerrecikler): Dâru Neşri'l-Maʿrife, Rabat, 2001.

Fes, Lev ʿAdet İleyhi (Fes, Ona Geri Dönseydi): el-Maʿârîf el-Cedîde, Rabat, 2003.

el-Mahdûʿûn (Aldanmışlar): Menşûrâtu Ahmed el-Medînî, Rabat, 2005.

Ricâlu Zahri'l-Mahrâz (Kambur Adamlar): Menşûrâtu Ahmed el-Medînî, Rabat, 2008.

Humûmu Battatin (Bir Ördeğin Endişeleri: Menşûratu Fikr, Rabat, 2009.

Ricâlu'd-Dâri'l-Beydâ (Kazablanka Erkekleri): el-Merkezu's-Sekâfî li'l-Küttâb, 2021.

3.3.5.7. Muhammed Berrâde

Fas edebiyatında yazı ile siyasi deneyimi birleştiren hatta bunu kapsamlı bir değişimin aracı, moderniteyi ve modernliği benimseme yolunda itici bir güç haline getiren az sayıdaki yenilikçiden biri olan Muhammed Berrâde,[878] 1943 yılında Rabat'ta dünyaya gelmiştir. Babasının vefat etmesi ve annesinin bir başkasıyla evlenmesi üzerine, Fes'te yaşayan ve çocuk sahibi olmayan dayısı ile yengesinin yanında yaşamak üzere Fes'e götürülmüştür. Çocukluk dönemini Fes'te, İkinci Dünya Savaşı'nın etkilerini yaşayarak geçirmiştir. Arapça ile ulusal hareketin başlangıç iklimi arasında bir ilişki kuran Berrâde, o dönemde Arapça eğitimini yaygınlaştırmak ve Fransız planlarına karşı koymak için İstiklal Partisinin Rabat'ta açmış olduğu özel okulda eğitimine devam etmek üzere Rabat'a gitmiştir. Faslı öğrencilerin tahsillerini Fas dışında herhangi bir Arap ülkesinde tamamlayabildikleri o dönemde Berrâde,

[878] Reşîd Sekrî, "et-Teşezzî'r-Rivâî beyne'z-Zât ve'l-Âher fî "Mevtin Muhtelif" li Muhammed Berrâde", **el-Kudsu'l-ʿArabî**, 27/5/2019.

ülkedeki sömürge idaresinin koyduğu pek çok kısıtlamaya rağmen Mısır'a gitmeyi tercih etmiş ve 1955 yılında Mısır'a gitmiştir. Kahire günlerini ve deneyimlerini şu şekilde dile getirmiştir:[879]

"Kahire'de hayatımı derinden etkileyen tecrübeler edindim. Eğitim dilinin Arapça olduğu bu bağımsız ülkede, devrimin coşkusu yaşanmakta ve Arap Birliği hayalleri kurulmaktadır. Bundan daha derini ise kelime ve nüktelerinin büyüsüyle yaşama sevinci ve zindelik fışkıran Mısır iklimidir. Bu yönüyle ellili yıllar ile altmışlı yılların ilk dönemi hem Arap hem de Mısır tarihinde bambaşka bir dönem olmuştur. Hiç kimse başka ülkelerin kültürüne neyi ne kadar borçlu olduğunu kestiremez, ancak ben Kahire'nin ve sembollerinin hâlâ kalbimin derinliklerinde olduğunu hissediyorum."

Muhammed Berrâde 1960 yılında Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesinden mezun olmuştur. 'Derinlemesine Araştırmalar' konulu çalışmasıyla Rabat V. Muhammed Üniversitesi Felsefe Bölümünden 1962 yılında yüksek lisans diploması alan Berrâde, 1973 yılında Sorbon Üniversitesinden doktora payesini almıştır. Mısır'dan döndükten sonra Rabat'ta Edebiyat Fakültesinde öğretim üyesi olarak çalışmaya başlayan Berrâde, erken yaşta yazmaya başlamış ve *el-Miʿtafu'l-Bâlî* (Eski Ceket) başlıklı ilk öyküsünü 1957 yılında, henüz 18 yaşındayken, *el-ʿÂlem* gazetesinde yayımlamıştır.[880] Kurucu üyesi olduğu Fas Yazarlar Birliği'nin 1976'dan 1983 yılına kadar başkanlığını deruhte etmiş, bu süreçte önemli tecrübeler kazanarak diğer yazarlarla birlikte genç Fas edebiyatının desteklenmesine ve düşünce hürriyetinin savunulmasına katkıda bulunmuştur. Konuya dair yaptığı değerlendirmede, çalışmalarının bu yolda konmuş ilk tuğla olduğunu ve genç edebiyatçıların gayretiyle bu binanın yükseleceğini umduğunu ifade etmiştir.[881]

Muhammed Berrâde, üniversite öğretimini, bireysel çalışmadan kültürel tartışmaya dayalı bilimsel araştırmaya yönlendiren önemli edebiyatçılardan biri olarak kabul edilmiştir. Eleştiri yazıları ve tercüme alanındaki çalışmalarıyla edebî yaklaşımlara açık olunmasına gayret etmiştir. Nitekim Roland Barthes (ö. 1980) ve Mihail Mihayloviç Bahtin'in (ö. 1975) edebiyat eleştirisi ve teorisine dair bazı kitaplarını tercüme etmek suretiyle araştırmacıların ufkunun genişlemesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca kendi yazdığı bazı edebî metinler de yabancı dillere tercüme

[879] Tramontînî, **a.g.e.**, s. 172, 173.
[880] https://www.marefa.org/الصفحة_الرئيسية (çevrimiçi, 24.01.2024)
[881] Tramontînî, **a.g.e.**, s. 173.

edilmiştir. Onlarca roman ve kısa öykü kaleme alan Berrâde, 2003 yılında *Fezâât Rivâiyye* (Anlatı Alanları) adlı eleştiri kitabıyla edebî araştırmalar kategorisinde, 2009 yılında ise *Hayavâtun Mucâvire* (Bitişik Hayatlar) adlı eseriyle anlatı ve masal kategorisinde Fas Yazarlar Ödülünü almıştır.[882]

Hayata ve bilgi edinmeye karşı doymak bilmeyen bir merakı olduğunu, bu sebeple, özellikle evlenmeden önce, çok seyahat ettiğini ve çok maceraya atıldığını, bu sayede macerayı, anlaşılmayı ve özümsenmeyi bekleyen el değmemiş bölgeleri keşfetmeye devam ettiğini söyleyen yazar[883]edebiyat eleştirisi, kısa öykü ve roman türlerinde eserler kalem almıştır. Yazarın yayınlanmış eserlerinden bazıları şunlardır:

Franz Fânûn ev Maʿreketu'ş-Şuʿûbi'l-Muhtelife (Franaz Fanon ya da Muhtelif Halkların Savaşı): Yazarın, 1954 yılında başlayan Cezayir Kurtuluş Hareketi'nde yer alan Frantz Fanon'un[884]sömürgeciliğe karşı direniş düşüncesi ve teorisinin tanımı üzerine yaptığı araştımaların yer aldığı kitap, 1962 yılında Kazablanka'da Dâru'l-Kitâb Yayınevi tarafından basılmıştır.

Muhammed Mendûr ve Tanzîru'n-Nakdi'l-ʿArabî (Muahmmed Mendûr ve Arap Eleştiri Teorisi): Yazarın Paris Üniversitesinde hazırladığı doktora tezini esas alan ve Arap edebiyatı eleştirisi hakkındaki araştırmalarını ihtiva eden bu eser, 1979 yılında Beyrut'ta Dâru'l-Âdâb tarafından basılmıştır.

Luʿbetu'n-Nisyân (Unutma Oyunu): Müellifin, kitabın üçüncü baskısı için kaleme aldığı takdim yazısında ifade ettiği gibi gülümsemenin kedere, ironinin acıya

---

[882] Abdusselâm Dahhan. "er-Rivâî ve'n-Nâkıd Muhammed Berrâde: el-Kitâbetu ve'l-Vucûd Dımne ʿAlâiki'l-Vâkiʿve't-Tahyîl", **el-Kudsu'l-ʿArabî**, 26/03/2010.

[883] Tramontîni, **a.g.e.**, s. 173.

[884] 1925 yılında bir Fransız sömürgesi olan Martinik'te dünyaya geldi. Fransa'da tıp eğitimi aldı ve psikiyatri alanında uzmanlaştı. Öğrencilik ve psikiyatri uzmanlığı döneminde sömürgecilik karşıtı hareketin içinde yer aldı ve sömürge kökenli öğrencilere yönelik olarak çıkarılan Tam Tam adlı süreli yayının yazı işlerine katkıda bulundu. Sömürgecilik ve ırkçılığın yol açtığı yabancılaşmayı incelediği ilk kitabı Siyah Deri, Beyaz Maskeler'i 1952 yılında yayınladı. 1953-1956 yılları arasında Cezayir'deki Blida Psikiyatri Hastanesinde çalıştı. 1957'de Cezayir'in bağımsızlığı için savaşan FLN'nin [Ulusal Kurtuluş Cephesi] Fransa federasyonundan yardım alarak Tunus'a geçti ve orada ulusal kurtuluş hareketinin dış örgütlenmesini oluşturdu. Ayrıca FLN'nin gazetesi El Moudjahid'in kadrosuna dâhil oldu. 1961 yılında Yeryüzünün Lanetlileri yayınlandığında lösemi nedeniyle tedavi görüyordu ve aynı yıl hayatını kaybetti. Sömürgeciliğin yapısını ve işleyişini her yönüyle çözümlediği kitaplarıyla ve eylem insanı olarak faaliyetleriyle Frantz Fanon, sadece içinde yer aldığı Cezayir Devrimi'ne değil, tüm dünyada ezilen halkların bağımsızlık mücadelelerine esin kaynağı olmuş bir düşünür, doktor ve yazardır. Bkz. https://iletisim.com.tr/kisi/frantz-fanon/15699 (çevrimiçi, 25.01.2024)

karıştığı[885]romanda hadiseler, önce biricik annesini ardından âşık olduğu kadını kaybeden Hâdi'nin yaşadıkları etrafında gelişmiştir. Kitabın ilk baskısı 1987 yılında Dâru'l-Emân tarafından Rabat'ta yayınlanmıştır.

ed-Davéu'l-Hârib (Kaçak Işık): 1993 yılında Dâru'l-Funk tarafından yayınlanan romanda, İspanya'dan Tanca'ya gelmiş ve burada evlat edinilmiş, sanata ve zevke düşkün bir babanın ressam olan oğlu el-ʿAşyûnî'nin hikâyesi ele alınmıştır. Roman 1998 yılında Fransızca'ya, 2003 yılında ise İngilizce'ye çevrilmiştir.[886]

İmreéetu'n-Nisyân (Unutkan Kadın): Bağımsızlık sonrası kuşağı, sömürgeden bağımsızlığa geçiş dönemi kuşağı ve Himaye (manda) Dönemi kuşağı arasında cereyan eden hadiselerin ele alındığı ve üç kuşağın romanı diye adlandırılan eser, 1987 yılında Dâru'l-Emân Yayınevi tarafından Rabat'ta yayılanmıştır.[887]

3.3.5.8. Leylâ Ebûzeyd

Leylâ Ebûzeyd, eserlerinin tamamı başta İgilizce ve Fransızca olmak üzere muhtelif yabancı dillere çevrilen ilk Faslı kadın yazar olmuştur. O, Fas edebiyatında bir simgedir ve bunda Fas'taki Fransız sömürgesinin etkisi olmuştur. Nitekim o muhteşem edebî eserleriyle Fransız entelektüel sömürgeciliğine benzersiz ve açık bir şekilde karşı çıkarak Fas'ın bağımsızlığına katkıda bulunmuştur.[888]

Leylâ Ebûzeyd, babasının tercüman olarak görev yaptığı Ben Mellâl şehri civarındaki bir Amazig köyünde,[889] Kusayba'da 1950 yılında dünyaya gelmiştir. Kendi ifadesiyle evde ailesiyle Arapça konuşurken sokakta arkadaşlarıyla Amazig dilinde konuşmuş ve dolayısıyla da her iki dili birden öğrenme imkânına kavuşmuştur. Altmışlı yılların sonuna doğru lise eğitimini tamamlayarak, Rabat'taki V.Muhammed Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili bölümüne kaydolmuştur. Fakülte eğitimini tamamladıktan sonra İngiltere'ye giden ve burada bir buçuk yıl

[885] Muhammed Breeâde, **Luʿbetu'n-Nisyân,** Dâru'l-Emân, Rabat, 2003, s. 3.
[886] Tramontînî, **a.g.e.**, s. 174.
[887] Cemîl Hamdâvî, "Luʿbetu'n-Nisyân li Muhammed Berrâde beyne'z-Zamani'd-Dâiʿ ve't-Tecrîbi'l-Bolifônî", **el-Hıvâru'l-Mutemeddin,** sayı 1670, 11/9/2006.
[888] https://mqalla.com/روايات-ليلى-ابو-زيد/ (çevrimiçi, 30.1.2024)
[889] Leylâ Ebûzeyd, **Rucûʿun ile't-Tufûle,** Şeriketu'n-Neşr ve't-Tevzîʿ el-Medârıs, ed-Dâru'l-Beydâ, 2007, s. 15.

kaldıktan sonra Fas'a dönen Ebûzeyd, Fas radyosu İngilizce bölümünde çalışmaya başlamıştır.[890]

O dönemde radyo programlarının Fransızca olarak yayınlanmasına rağmen Ebûzeyd programı Arapça sunma hususunda ısrar etmiş ve de Arapça olarak sunmuştur. Aynı şekilde o, Fransızca'yı kültürel işgal ve sömürgecilerin ülke halkını iki resmi dilin birinden (Arapça) mahrum etme girişimi olarak nitelemiştir.[891]Austin'deki Teksas Üniversitesi'nde tahsiline devam etmek üzere Amerika'ya gitmiştir. Burada İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun olmuştur. Başta başbakanlık ofisi olmak üzere pek çok resmî kurumda görev almıştır. Roman, öykü, biyografi, otobiyografi ve seyahat türünde eser vermiştir. Kral V. Muhammed'in İngilizce olarak telif edilen hayat hikâyesiyle Malcolm X'in biyografisini Arapçaya tercüme etmiştir.[892] Danimarka'da Hz. Peygamber'e hakaret maksadıyla çizilen karikatürlerin yayımlanmasından çok müteessir olan Leylâ Ebûzeyd, sergilenen bu çirkinliğe Hz. Peygamber'in hayatını yazmak suretiyle cevap verdiğini ifade etmiştir.[893]

Amerika'da eğitim için bulunduğu sırada, özellikle de Teksas eyaletinde, Amerika'nın tarihi, ekonomisi ve sosyal şartlarına dair derlediği bir dizi makaleyi ve kendi izlenimlerini ihtiva eden *Amrîka el-Vechu'l-Ahîr* (Amerika'nin Öteki Yüzü) *adlı* kitabını 1991 yılında yayınlayan Leylâ Ebûzeyd, *el-Ğarîb ve Kasasun mine'l-Mağrib* (Yabancı ve Fas'tan Öyküler) ile *el-Mudîr ve Kasasun Uhrâ mine'l-Mağrib* (Müdür ve Fas'tan Başka Öyküler) adıyla iki adet öykü koleksiyonu kaleme almıştır. Yazarın kaleme aldığı romanlar ise şunlardır:

ʿ**Âme'l-Fîl (Fil Yılı):** Leylâ Ebûzeyd'in en meşhur romanlarından biri olarak kabul edilen *ʿÂme'l-Fîl'i*n, 1983'ten 2018'e kadar üç farklı dilde 48 baskısı yapmıştır. [894]Romandaki olaylar 1950'lerde geçmekte ve burjuvaziyi, hayatını, altın takı ve kıyafet tutkusunu terk ettikten sonra kocasıyla birlikte Fransız sömürgeciliğine karşı

[890] Vidâd Benmûsa, "el-Meşhedu's-Sekâfî meʿa Leylâ Ebûzeyd", **M24**, 16/09/2021 Youtube.com المشهد الثقافي مع ليلى أبوزيد
[891] https://mqalla.com/روايات-ليلى-ابو-زيد/ (çevrimiçi, 30.1.2024)
[892] https://www.marefa.org/ليلى_أبو_زيد (çevrimiçi 30.1.2024)
[893] Benmûsâ, **a.g.r.**
[894] https://mqalla.com/روايات-ليلى-ابو-زيد/ (çevrimiçi, 30.1.2024)

direnen bir kahramanın yaşamı üzerinden ulusal hareketin kurbanı olan Faslı kadınların hikâyesini anlatmaktadır. Roman 1987 yılında Teksas Üniversitesi ve Kahire Amerikan Üniversitesi tarafından İngilizceye çevrilmiştir, Amerika'da üniversitelerde ve liselerde hâlen okutulmaktadır.[895]

el-Faslu'l-Ahîr (Son Mevsim): 2000 ve 2011 yılları arasında İngilizce ve Arapça olarak 28'den fazla baskısı yapılmıştır. Eski ya da modern Fas'ta yaşanmış bir grup çatışma ve sosyal travmayı konu alan romanında Leylâ Ebûzeyd; roman kahramanı Âişe'nin, iş hayatında çalışırken ya da Faslı kadınların hakları için mücadele ederken yaşadıklarını ele almış; aynı zamanda o dönemde farklı olan İslami ve Batılı değerler arasındaki çatışmaları, geçmişte büyü ve büyücülük yapma biçimlerini, sömürge dilinin kullanımı ile anadil arasındaki çatışmayı güçlü bir roman diliyle okuyucuya aktarmıştır.[896]

Rucûʿun ile't-Tufûle (Çocukluğa Dönüş): Bu otobiyografik romanda Leylâ Ebûzeyd çocukluk dönemini ve o dönemde yaşadıklarını, eğitim hakkını elde etmek için verdiği mücadeleyi anlatmıştır. Kitabı kaleme alış sürecini, romana yazdığı sunuş yazısında şu şekilde ifade etmiştir:[897]

"Dolayısıyla biyografimi yazmam söz konusu bile olmazdı, çünkü ben, bırakın kendi özelini sözlü olarak ifşa etmeyi, şunun şurasında tarihsel olarak ve de uzun müddet kadının dışlandığı ve suskun kaldığı toplumun bir bireyiyim. Altmışlı yılların sonunda ilk makalemi yazdığımda gerçek ismimi yazma cesaretini bulamadım. Aynı şekilde ilk romanımı yazdığımda roman kahramanının ülkesinden bahsedemedim, çünkü benim ülkemdi. Başka bir ifadeyle, kendi biyografimi yazma cesaretini bulmak için uzun bir müddet beklemek zorunda kaldım. Ben biyogarfimi yazdığımda bile kendi isteğimle yazmadım, Ortadoğu işlerinde tanınmış Amerikalı uzman Elizabeth Fernea (ö.2008) benden Ortadoğu'da çocuk edebiyatı antolojisinde yayımlamak için 15-30 sayfalık bir metin istedi. Çocukluğu da birkaç sayfayı dolduracak kadar hatıra olabileceğini tahmin etmiyordum ancak yazmaya başlayınca hatıralar zihnimde canlanmaya başladı. Bu yazma işlemi iki ay devam etti ve bu sürede yazdığım sayfalar bir kitap oluşturacak kadardı."

[895] https://ar.wikipedia.org/wiki/(رواية)_عام_الفيل
[896] https://mqalla.com/روايات-ليلى-ابو-زيد/ (çevrimiçi, 30.1.2024)
[897] Ebûzeyd, **a.g.e.**, s. 4-6.

3.3.5.9. Hanâse Ahmed Bennûne

Roman, öykü ve gazete yazıları yazma yolunda yürüyen Faslı edebiyatçı kadınların öncüleri arasında yer almış, yazmanın erkeklerin inhisarında olduğu bir dönemde Fas'taki ilk kadın kültür dergisini çıkarmış, halk arasında yaygın olan geleneklere, modası geçmiş alışkanlıklara cesaretle karşı durmuş ve bu fosilleşmiş geleneklerin Fas kadınının yolunu kesmesini reddetmiştir. Fas Ulusal Bağımsızlık Hareketi lideri ʿAllâl el-Fâsî'nin "Bu benim kızım, Fas'ın kızı ve benin göz aydınlığımdır." diyerek taltif ettiği Hanâse Ahmed Bennûne, 24 Eylül 1940 tarihinde Fes şehrinde, Fransız sömürgesine karşı mücadele etmiş muhafazakâr bir ailede dünyaya gelmiştir.[898]

İlkokulu bitirdikten sonra, o dönemde resmî eğitimin Fransızların elinde olması sebebiyle, ailesi ortaokul ve liseye gitmesine müsaade etmemiştir. Bunun üzerine okuldaki öğretmenlerin eve özel olarak gönderdikleri hocalardan dersler almıştır. O dönemde düzensiz de olsa Dostoyevski, el-Mütenebbî, eş-Şâbbî, el-Maʿarrî ve önde gelen diğer müelliflerin eserlerini okumuştur. [899]Erken yaşta evlenmeyi şiddetle reddeden Hanâse, sömürge döneminde eğitim hakkını elde eden az sayıdaki kadından biri olmuştur. Manevi babası ʿAllâl el-Fâsî'nin desteğiyle lise eğitimini tamamlayarak öğretmen okuluna kaydolmuştur.[900] Öğretmen okulunda öğrenci iken Mısır'da Cemâl Abdu'n-Nâsır (ö.1970) önderliğinde gerçekleşen devrimden bir hayli etkilenmiş, Nâsır'ın fikirlerinin ateşli bir savunucusu olmuştur. Bu tutumu sebebiyle öğretmen okulunun Fransız müdiresi tarafından, Fransız büyükelçinin okul birincilerine verdiği ödülden mahrum bırakılmıştır. Bu gelişme üzerine, daha önce eğitimine karşı çıkan babası, kızına sahip çıkarak evinde onun ve diğer öğrencilerin istifade edebileği bir kütüphane kurmuştur. Hanâse bilahare baba evini yine babasının sermayesiyle 1965 yılında çıkarmaya başladığı ilk kadın kültür dergisi *Şurûk'* un yönetim merkezi yapmıştır.[901]

---

[898] ʿAlâ el-Bekrî, "Hanâse Bennûne en-Nahletu'l-Mağribiyyetu'ş-Şâmihe", **Mecelltu Farah**, 06/06/2022.
[899] Tramontînî, **a.g.e.**, s. 239.
[900] el-Bekrî, **a.g.m.**
[901] Tramontînî, **a.g.e.**, s. 240.

Öğretmen okulundan mezun olduktan sonra eğitim camiasına katılan Hanâse, önce başkent Rabat'taki Bâbu'l-hadîd okulunda öğretmen olarak çalışmaya başlamış, bilahare 1968 yılında Dâru'l-beydâ'daki Vellâde Lisesine müdire olarak tayin olmuştur. [902]Edebiyat alanındaki yürüyüşüne şiir yazarak başlamış, daha sonra öykü ve roman yazmaya yönelmiştir. Öykü ve roman türünde pek çok yayına imza atan yazar, 1967 yılında Fas'taki ilk kadın öyküleri derlemesi olan öykü derlemesi *Liyeskutu's-Samt*'ı (Kahrolsun Suskunluk) piyasaya çıkarmıştır. Bu kitabında Hannâse kendisi ve kendi kuşağının kızları için önemli bir meseleye, köhnemiş geleneklerle ve tutucu adetlerle kuşatılmış, kırmızı çizgi ve tabu olarak görülen kadın hürriyeti mevzuuna temas etmiştir. Bu öykü derlemesiyle kırmızı çizgiyi aşmış, toplumdaki tabuları büyük bir cesaret ve özgüvenle yıkmıştır.[903] Allâme Abdullah Kennûn bu kitaba dair şu değerlendirmeyi yapmıştır:[904]

"Hanâse Bennûne, konularını Arap ve Fas gerçekliğinin özünden alan öykü kitabı *Liyeskutu's-Samt*'ı (Kahrolsun Suskunluk) piyasaya çıkarmıştır. Yazar bu gerçekliği reddetmekte ve onu insalığın, ahlakın ve ideallerin çarpıtılması olarak görmektedir. Bu yönüyle o, eski zaman reformistlerinin yegâne teselli olarak gördükleri filozofların hayallerini ve ütopyacıların fikirlerini çağrıştırmaktadır."

Liyeskutu's-Samt'ın yayınlanmasının üzerinden iki yıl geçtikten sonra manevi babası ʿAllâl el-Fâsî, Hanâse'den sonraki nesillerin öğrenmesi için, gerek eğitim hayatında gerek *Şurûk* dergisini çıkarırken yaşadığı zorlukları yazmasını istemiş, o da "Senin babalığını hak etmek için, kafamla imkânsızlık duvarını yıkacağım, yıkamasam da benden sonrakilerin tamamlaması için bir gedik açacağım." diye cevap vermiştir.[905] İlk romanı *en-Nâr ve'l-İhtiyar*'ı (Ateş ve Seçim) dört günde yazdığını ifade eden Hanâse, *eş-Şarku'l-Evsat* gazetesine verdiği röportajda şöyle anlatmıştır:

"Eğer maziye, özellikle 1967 olaylarına dönersek, benim romanım *en-Nâr ve'l-İhtiyar* yaklaşık dokuz ay müddetle yaşamış olduğum kaybolmuşluğa verilen bir cevap olmuştur. Şöyle ki doktorlar beni tedavi etme hususunda aciz kalınca, babam beni saçlarımdan çekti ve şöyle dedi:"İçindeki İsrâil'i at ki elini ayağını bu prangadan kurtarasın. Sadece sen yenilmedin, aksine Atlas

[902] el-Bekrî, **a.g.m.**
[903] **A.y.**
[904] "Şehâdetu Abdullah Kennûn: Hanâse Bennûne", **Mecelletu Farah,** 06/06/2022.
[905] Tramontînî, **a.g.e.**, s. 241.

Okyanusu'ndan körfeze hepimiz mağlup olduk." Ben dokuz ay bu şoku üzerimden atamadım ve nihayet yazmaya başladım ve dört günde *en-Nâr ve'l-İhtiyâr* romanını yazdım."[906]

Hanâse 1969 yılında piyasaya çıkan ve Fas'ta bir kadın tarafından telif edilen ilk roman olan *en-Nâr ve'l-İhtiyâr*'ı Filistin Kurtuluş Örgütü'ne hediye etmiştir. Uluslararası bir açık artırmada kitabın bir nüshasının fiyatı bir milyon franka kadar artırılmış ve bu aksiyondan elde edilen gelirin tamamı Filistin mücadelesine bağışlanmıştır. Ayrıca yazarının Fas'ta ilk edebiyat ödülünü aldığı bu kitabı, Fas Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yıllarca liselerde ders olarak okutulmuştur.[907]

Filistin davası Hanâse'nin hayatında çok önemli bir yere sahip olmuştur. Onun Filistin'le ilişkisi henüz on yaşındayken babasıyla yaptığı Kudüs ziyaretiyle başlamıştır. Bu ziyaret esnasında okuduğu "*Siyon Büyüklerinin Protokolleri*" kitabı, Hanâse'yi çok etkilemiş, millî mücadele bilincini oluşturmuş, dinî kimliği ve tarihi savunma coşkusunu ateşlemiştir. Nitekim 2013 yılında kendisine Umman Sultanlığı'nda takdim edilen Kudüs Ödülünü, "Kudüs'ün parası Kudüs'e döner." diyerek, Kudüs hazinesine bağışlamıştır.[908]

Fas-Rusya dostluk günleri çerçevesinde Moskova'da yapılan kutlamalara Faslı yazarlar heyetiyle katılan Hanâse, burada *Sovyet Kadın Gazetesi*'nin yayın kurulunu ziyaret etmiş ve bu ziyaret neticesinde gazetenin yazarı Natalya Mihalovskaya şunları yazmıştır: "Bugün Arap dünyasının her yerinde kadın edebiyatçıların sesi yükselmektedir. Bunların arasında Faslı tanınmış yazar Hanâse Bennûne de yer almaktadır. İlk kadın yazarın kim ve ne zaman olduğuna dair soruya net bir cevap veremesek de, Hanâse Bennûne'nin Fas'taki ilk edebiyatçı olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz."[909]

Rabat'taki Fas Krallığı Millî Kütüphanesi bünyesinde "Hanâse Bennûne Gençlik Bilimsel Araştırma Vakfı" kurulmuş ve vakfın onursal kurucu başkanı olan Hanâse Bennûne, bütün mal varlığını bu vakfa bağışlamıştır.[910] 2023 yılında Filistin merkezli Seyyidetu'l-Ard (Yeryüzü Kadını Vakfı) tarafından, el-Cemʿiyyetu'l-

[906] Saʿîde Şerîf, "Hanâse Bennûne: Ahmedu'l-Lâhe Ennenî Lem Efkıd ʿAklî ev Lem Eskut Sukûtan Yecʿalunî Efkudu İhtirâmî Linefsî", **eş-Şarku'l-Evsat**, 02/04/2003.
[907] https://ar.wikipedia.org/ wiki/خناتة_بنونة (çevrimiçi 7.2.2024)
[908] el-Bekrî, **a.g.m.**
[909] "Kâtibetun Mağribiyyetun Dayfetun ʿalâ Heyéeti Tahrîri'l-Meréeti's-Sofyatiyye", **Mecelletu Farah**, 06/06/2022
[910] el-Bekrî, "el-Mektebetu'l-Vataniyye li'l-Memlekti'l-Mağribiyye…el-İʿlân ʿan Muesseseti Hanâse Bennûne li'l-Bahsi'l-ʿİlmiyyi li'ş-Şebâb", **Mecelletu Farah**, 06/06/2022

Mağribiyye li-Daʿmi ʿÎmâri Filistîn (Fas Filistin'in İmarını Destekleme Örgütü)'nün işbirliğiyle yılın kadını seçilen Hanâse,[911] gerek Fas gerekse Arap dünyasında elli dokuzdan fazla edebiyat ve akademik ödül kazanmıştır. Fas Kralı VI. Muhammed iki kere kendisini, kıdemli subaylara tevdi edilen Millî Mükafaat Madalyası ile taltif etmiştir. Avrupa ve Arap dünyasında da ödüller kazanan Hanâse hakkında belgesel filmler yapılmış, bazı kitapları yabancı dillere tercüme edilmiş ve edebiyatı hakkında doktora çalışmaları yapılmıştır. Fas Yazarlar Birliği'ne üye olmayı hak eden ilk kadın yazar olan Hanâse Bennûne'nin[912] yayınlanmış eserlerinden bazıları şunlardır:[913]

Liyeskutu's-Samt (Kahrolsun Susukunluk): Öykü, Dâru'l-Kitâb, ed-Dâru'l-beydâ, 1967.

en-Nâr ve'l-İhtiyâr (**Ateş ve Seçim):** Roman, Matbaʿatu'r-Risâle, Rabat, 1969.

es-Sûretu ve's-Savt (Resim ve Ses): Roman, Dâru'N-Neşri'l-Mağribiyye, ed-Dâru'l-beydâ, 1975.

el-ʿÂsife (Kasırga): Matbaʿatu'r-Risâle, Rabat, 1979.

el-Ğad ve'l-Ğadab (Yarın ve Öfke): Dâru'N-Neşri'l-Mağribiyye, ed-Dâru'l-beydâ, 1981.

el-Kitâbetu Hârice'n-Nas (Metin Dışı Yazı): el-Munşiéetu'l-ʿÂmme li'n-Neşr ve't-Tevzîʿ, Trablus, Libya, 1984.

es-Samtu'n-Nâtık (Konuşan Suskunluk): Menşûrâtu ʿUyûni'l-Makâlât, ed-Dâru'l-beydâ, 1987.

3.3.5.10. Bensâlim Hamîş

Faslı şair, romancı ve felsefe hocası, Arap dünyasında Sâlim Hamîş olarak bilinen Bensâlim Hamîş, 13 Haziran 1949 yılında Meknes şehrinde dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini Meknes'te tamamlayan yazar, yüksek tahsiline başkent Rabat'ta devam etmiştir. Rabat'taki üniversite tahsilini ikmal ettikten sonra

[911] https://www.alwatanvoice.com/arabic/news/2023/07/26/1529666.html (çevrimiçi 7.2.2024)
[912] Şuʿayb er-Râsşd, "Sîretu Hayatin fî Suver" Kitâbun Yarsudu Mesâre'l-Kâtibeti'l-Mağribiyye Hanâse Bennûne", **https://elaph.com/Web/News/2017/11/1178176.html** (çevrimiçi, 7.2.2024)
[913] Tramontînî, **a.g.e.**, s. 242.

Paris'teki Sorbon Üniversitesi Yüksek Uygulama Okuluna kaydolmuştur. 1970 yılında üniversiteninin felsefe bölümünden, felsefe ve sosyoloji diploması alarak mezun olmuştur. 1974 yılında yüksek lisans eğitimini, 1983 yılında ise doktorasını tamamlamıştır. Rabat Yüksek Öğretmen Okulunda doçent olarak çalışmaya başlamış, V.Muhammed Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Anabilim Dalında profesör olarak çalışmasını sürdürmüştür. 1968 yılında Fas Yazarlar Birliği'ne katılmış ve *el-Mecelletu'l-Mağribiyyetu li'l-İktisâd ve'l-İctimâʿ* (Fas Sosyal ve Ekonomi Dergisi)'nin çıkarılmasına katkı vermiştir. 1971 yılında *Mecelletu'l-Bedîl* (Elbedîl Dergisi)'ni çıkarmaya başlamış ve 1984 yılına kadar söz konusu derginin yayını devam etmiştir. Kral VI. Muhammed tarafından 2009 yılında Abbâs el-Fâsî hükûmetine kültür bakanı olarak tayin edilmiştir. Arapça ve Fransızca eserler kaleme alan yazar, birçok konuda *el-Vahde, el-Fikru'l-ʿArabiyyu'l-Muʿâsır, el-Mustakbelu'l-ʿArabî* ve *en-Nâkıd* dergilerinde yazılar yazmıştır.[914]

Bensâlim'in tarihe ve öz kültüre derin bir ilgi duymasında ve roman edebiyatı şuurunun zenginleşmesinde, Arap romancılığının pîri olarak kabul edilen Necîb Mahfûz'un (ö.2006) önemli etkisi olmuştur.[915] Kendisi Necîb Mahfuz'un üzerindeki etkisini şu şekilde itiraf etmiştir: "Ben itaatsizliğin karşısındayım. Nitekim ilk okuduğum roman *el-Lıssu ve'l-Kilâb* (Hırsız ve Köpekler) olmuştur ve ben hâlâ sanki kanlı canlı bir kişiymiş gibi, romandaki karakter Saʿid Mihran'la birlikte yaşıyorum. Daha sonra, yazıldığı zaman sosyal roman olarak kategorize edilmesine rağmen günümüzde tarihî olarak kabul edilen es-*Sülâsiyye'* yi okudum ve etkilendim."[916]

Bensâlim Hamîş İbn Haldûn ve Fatımî Halifesi el-Hâkim bi-Emrill'ah (ö.1021) gibi tarihi şahsiyetleri ele alan romanlarıyla tanınmıştır.[917] Bu bağlamda Fas'lı ünlü ilim adamı Ibn Haldûn'u ele aldığı ve 2002 yılında piyasaya çıkan *el-ʿAllâme* (Allâme) romanı sadece tarihi malzemeden değil, aynı zamanda tarihi metinlerin biçiminden ve dilsel sırlarından ilham alarak, tarihi metinlerle harika bir

[914] "el-İsmu'l-Kâmil:Bensâlim Hamîş", **https://kataranovels.com/novelist/بنسالم-حميش/** / (Çevrimiçi 7.2.2024)
[915] Târık Ğarmâvi, "er-Rivâi Bensâlim Hammîş ve't-Turâs", **Mecelletu İhâlât,** S. 6, 2020, s. 230.
[916] Bensâlim Hammîş, "Lâ Yûcedu Edîbun lem Yeteéesser bi Necîb Mahfûz liennehû İhtereka'l-Mekân ve'z-Zamân", **Cerîdetu'l-Ehdâsi'l-Mağribiyye,** S. 3857, s. 12.
[917] https://www.marefa.org/بنسالم_حميش#مراجع (çevrimiçi 8.2.2024)

etkileşim modeli sağlamıştır.[918] İbn Haldûn'un şahsiyetini ele almış olması sebebiyle roman, Arap dünyasında büyük bir ilgiyle karşılanmış ve yazarı bu romanıyla 2002 yılı Necîb Mahfûz Ödülünü kazanmıştır.[919] Mısır'lı edebiyat eleştirmeni Racâé en-Nakkâş (ö.2008) bu roman ve yazarı hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır:[920]

"*el-ʿAllâme* romanı otorite ve aydın arasındaki çatşmayı ele almaktadır. Romanın yazarı Bensâlim Hamîş, çift besteden oluşan bir kıtaya benzeyen bir çalışma ortaya koymuştur: Tarihi beste ve çağdaş beste. Dolayısıyla roman tarihin şeffaf peçesi arasından çağımıza hitap etmektedir."

Bensâlim Hamîş, Fâtımî Halifesi el-Hâkim bi-Emrillâh'ı ve dönemini ele aldığı *Mecnûnu'l-Hikem* (Hikmetlerin Çılgını) adlı romanını da tarihî vesikalar ve tasvirlerden ilham alarak kaleme almıştır.[921] 1990 yılında piyasaya çıkan roman, Arap dünyasında, eski Arap tarihine ışık tutan en etkili Arap romanları arasında sayılmıştır. Arap Yazarları Birliği de romanı, yirminci yüzyılda yazılmış en önemli 105 roman arasında saymıştır. Pensilvanya Üniversitesi Arap Edebiyatı ve Karşılaştırmalı Edebiyat Profesörü Allen Roger, *Mecnun el-Hikem* romanını İngilizce'ye tercüme ettikten sonra romana olan hayranlığını, "Yüksek bir kültürü, üstün bir anlatımı ve yazım tekniği bilgisini ortaya koyan bir roman." diyerek dile getirmiştir.[922]

Yazarın 2004 yılında piyasaya çıkan *Zehretu'l-Câhiliyye* (Cahiliye Dönemi Çiçeği) romanı, modern romanın kadim Arap anlatısının izlerine açık olduğunun seçkin bir örneğini teşkil etmiştir.[923] İslam öncesi dönemi ve onun edebî ortamını, Arapların zamanını ve ʿAbs ile Zubyan arasındaki Dâhis ve el-Ğabrâ ve Tağlîb ile Bekir arasındaki el-Besûs savaşı gibi en önemsiz nedenlerle alevlenen savaşları hatırlatmıştır. Küçük hacimli bir kitap olan romanın kapak tasarımı Araplar arasındaki anlamsız çatışmalara gönderme yaparken, içeriği Zehrâ el-Bekriyye ve el-Mutevahhişetu'l-Bedîne arasında cereyan eden çatışmalara işaret etmiştir.[924]

---

[918] Ğarmâvi, **a.g.m.**, s. 231.
[919] https://ar.wikipedia.org/wiki/(رواية)_العلامة (çevrimiçi, 8.2.2024)
[920] Bensâlim Hammîş, **el-ʿAllâme**, eş-Şeriketu'd-devliyye li't-Tıbâʿa, Kahire, 2003, s. 5.
[921] Ğarmâvi, **a.g.m.**, s. 231.
[922] https://ar.wikipedia.org/wiki/(رواية)_مجنون_الحكم (çevrimiç. 8.2.2024)
[923] Ğarmâvi, **a.g.m.**, s. 231.
[924] https://www.diwanalarab.com/زهرة-الجاهلية (çevrimiçi 8.2.2024)

Velûd bir yazar olan Bensâlim Hamîş şiirden felsefeye, tarihten öyküye ve romana kadar geniş bir yelpazede kaleme aldığı eserlerini okuyucuyla buluşturmuştur. 1990 yılında *Mecnûnu'l-Hikem* romanıyla "Eleştirmen" ödülünü kazanmıştır. *el-ʿAllâm* romanıyla Fas'taki Fransız Büyükelçiliği tarafından verilen Atlas Ödülünü elde etmiş, ayrıca kendisine 2002 Necîb Mahfûz Ödülü tevdi edilmiştir.[925] Yazarın romanlarından bazıları şunlardır:

Hâza'l-Endelüsî (Bu Endülüslü): 2007 yılında Beyrut'ta Dâru'l-Âdâb tarafından yayınlanmıştır.

Muʿazzibetî (İşkencecim): 2010 yılında Kahire'de Dâru'ş-Şurûk tarafından yayınlanmıştır.

İmreʿetu Aʿmâl (İş Kadını): 2013 yılında Kahire'de Dâru'ş-Şurûk tarafından yayınlanmıştır.

3.4. Kısa Öykü

Sözlükte "anlatmak, nakletmek, aktarmak, tekrar etmek; benzemek, taklit etmek" anlamlarında mastar olan hikâye isim olarak da kullanılmıştır. Türkçede son zamanlarda ortaya çıkan öykü kelimesi de Arapça'daki "taklit etmek" anlamının karşılığı olan öykünmekten türetilmiştir. Harikulade hadiseleri konu edinmesi sebebiyle destan türüyle benzerlik gösteren hikâye, en eski edebî türler arasında yer almıştır. Ne var ki geçmiş asırlarda hikâye bağımsız bir edebî tür olarak değerlendirilmemiş; daha ziyade masal, fabl, menkıbe ve kıssa gibi diğer türlerle karıştırılmıştır. Buna bağlı olarak hikâye, modern özelliklerini kazanıncaya kadar hem Doğu hem Batı dillerinde farklı isimlerle anılmıştır. Örneğin Fransızca'da "masal" anlamına gelen **conte**, "anlatım" manasına gelen **récit** ve "tarih" kelimesinin karşılığı olan **historie** aynı zamanda hikâye türünü ifade etmek için de kullanılmıştır.[926] Hikâyenin ıstılahi anlamı ise Fransız edebiyat tarihçisi Daniel Grojnowski (d.1936) tarafından, karakter ve olay sayısının azaltılması, mekânın

[925] https://kataranovels.com/novelist/ /بنسالم-حميش (Çevrimiçi 8.2.2024)
[926] Hüseyin Yazıcı, "Hikâye", **DİA**, C.XVII, s. 479, 480.

sınırlandırılması ve zamanın yayılmasıyla karakterize edilen, tek bir odak noktası olan ve genellikle bir sürprizle sonuçlanan bir anlatı türü olarak tarif edilmiştir.[927]

3.4.1. Kısa Öykünün Doğuşu ve Gelişim Süreci

Hikâye türünün Doğu ve Batı milletlerinde benzer şekilde gelişme gösterdiği görülmüştür. Evvelemirde Yunan destanlarının, bilahare Tevrat ve İncil'deki kıssaların Batı hikâyeciliğine kaynaklık ettiği gibi Doğu hikâye geleneğinde de Hint, Cahiliye Dönemi Arap hikâyelerinin ve nihayet Kur'ân-ı Kerîm'deki kıssaların tesiri görülmüştür.[928] Hikâyenin geçmişinin çok eski çağlara kadar uzandığını söyleyen İngiliz yazar Herbest Ernest Bates (ö.1974), İncil'de geçen Habil ve Kabil arasındaki çatışmanın anlatımıyla, yine İncil'de geçen Savurgan Oğul[929] kıssasını kısa öyküye örnek olarak göstererek "Bu durumda kısa öykünün geçmişini incelemeye hangi tarihten başlamalıyız?" sorusunu yöneltmiştir.[930] Bates'in bu sorusuna cevap verircesine, kısa öykünün tarihsel gelişimini M.Ö. 2000'li yıllardan başlatan Hansen, bu yolculuğun ilk durağının Mısır olduğunu söylemiştir. Mısır'dan günümüze ulaşan papirüslerden anlaşıldığına göre eski Mısırlılar hikâyelerini büyük ölçüde düzyazı olarak kaleme almış, şiirselliği ise dinî ilahilerine ve çalışma şarkılarına saklamışlardır. Günümüze ulaşan en eski Mısır hikâyelerinden biri olan "Gemi Kazazedesi Denizci" (M.Ö. 2000 civarı), aristokrat dinleyicilerine, görünürdeki talihsizliğin, sonunda iyi bir şansa dönüşebileceği konusunda güven vermek için açıkça teselli edici ve ilham verici bir hikâye olarak tasarlanmıştır.[931]

Hindistan'ın kısa öykünün ikinci durağı olduğunu söyleyen Hansen, kısa öykü türünde değerlendirilen Brahmanların (M.Ö. 900-700) ekseriyetle Vedaların[932] etkileri olarak işlev gördüğünü, bazılarının ise kısa hikâye şeklinde oluşturulduğunu

---

[927] Muhammed el-Kâdî, **Muʿcemu's-Serdiyyât**,1.bs. Dâru Muhammed ʿAlî li'n-Neşr, Tunus, 2010, s. 33.
[928] Yazıcı, **a.g.m.**, s. 480.
[929] **Savurgan Oğul** meseli, Luka İncili'nde (15:11-32) geçer. Varlıklı bir babanın küçük **oğlu**, mirastan kendi payına düşeni ister ve aile evini terk eder. Uzaklarda, utanç içinde geçirdiği pek çok yıldan sonra, açlıktan ölmeye yakın ve tövbe etmiş bir vaziyette baba evine geri döner.
[930] H.E.Bates, **The Modern Short Story A Critical Survey,** Thomas Nelson and Sons Ltd. Londra, 1945, s. 13.
[931] Arlen J. Hansen, "History". https://www.britannica.com/art/short-story/History (14.2.2024)
[932] Veda "bilgi" anlamına gelmektedir. Hint dinî geleniğinin en önemli kutsal metinleri olan Vedaların en belirgin özelliği politeist bir karakterde oluşudur. Bkz.: Günay Tümer, "Brahmanizm", **DİA**, C.XVI, s.329.

belirtmiştir. Sonrasında Budist etik öğretilerini yeniden biçimlendirmeye çalışan Jakata hikâyelerinin geldiğine işaret eden Hansen, bir başka Hint hikâyesi olan *Panchatantra'*nın (M.Ö. 100- M.S. 500) dünyanın en popüler hikâyelerinden biri olduğunu ifade etmiştir.[933]

Batı edebiyatı tarihindeki kısa öykü denemeleriyse ilk olarak on dördüncü yüzyılda Roma'da Vatikan sarayında başlamıştır. Sarayın geniş odalarından birinde icra edilen bu faaliyeti Reşad Ruşdî, *Fennu'l-Kıssati'l-Kasîre* (Kısa Öykü Sanatı) adlı eserinde şöyle anlatmıştır: "Yalan fabrikası adını verdikleri bu odada, Papa'nın sekreterlerinden ve yakın dostlarından bir grup akşamları bir araya gelir, eğlenir ve fikir teatisinde bulunurlardı. Ve bu yalan fabrikasında İtalyan kadın ve erkekleri, hatta Papa'nın kendisi hakkında çok ilginç hikâyeler uydururlardı. Bu da ahalinin ekseriyetinin, gıyaplarında kendileriyle alay edilmemesi için, toplantılara katılmalarını sağlıyordu."[934]

Yine aynı yüzyılda dünyanın ilk öykü kitabı olan *Dekameron'un* müellifi Giovanni Boccaccio (1313-1375) sahneye çıkmıştır. Öykülerini okuyucunun ilgisini çekecek kadar özenli ve ayrıntılı şekilde kaleme almıştır. Herhangi bir kişinin hayatındaki etkileyici bir olaya ışık tutan yazar, öykülerini genellikle ayrılık, ölüm ve evlilik gibi belirli bir sonla bitirmiştir. Nitekim hikâye, Guy de Maupassant'ın (1850-1893), on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmasına kadar bu şekilde devam etmiştir.[935]

17. yüzyıla gelindiğinde hikâyenin edebî, anonim ya da söyleyeni meçhul olsun, eski usüllerden uzaklaştığı ve kendine özgü karakteriyle öne çıktığı görülmüştür. Ünlü İspanyol romancısı Cervantes (1547-1617) kaleme aldığı öykü derlemesi *Novelas Examplares*'in (Örnek Alınacak Hikâyeler) önsözünde kitabın taklit ve çalıntı olmadığını, tamamen kendi zekâsının ürünü olduğunu ifade etmiştir. Yine bu yüzyılda yaşayan Fransız roman ve öykü yazarı Perrault Charlies (1628-1703), ravilerin ağızlarından derlediği ve zamanının halk geleneklerini tasvir ettiği güzel hikâyeleriyle, özellikle nesiller boyu Avrupalı çocukları mutlu eden *Kaz*

[933] Hansen, **a.g.m.**
[934] Reşâd Ruşdî, **Fennu'l-Kıssati'l-Kasîre"**, Mektebetu'l-Ancelo'l-Mısriyye, t.y., s. 1.
[935] Muhtâr Emîn, **Fennu Kitâbeti'l-Kıssati'l-Kasîre ve Nusûsun Tatbîkiyye**, Dâru'l-Muhtâr li'n-Neşr ve't-Tevzîʿ, Kahire, 2018, s. 23.

Ananın Hikâyeleri, bu dönemde öykünün gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur.[936]

Modern kısa öykünün başlangıcının XIX. yüzyıl olduğunu ifade eden Bates, kısa öykünün Gogol ve Allan Poe'dan doğduğunu belirterek şöyle demiştir: "Nikolay Vasileviç Gogol 1809 yılında Rusya'nın Soroçinski şehrinde doğdu; yine aynı yılda Amerika'da Baltimor şehrinde Edgar Allan Poe dünyaya geldi. Gogol eğitimini Niezhin'de, Poe ise İngiltere'de Stoke Newington'da tamamladı. Gogel 1852'de, Poe ise 1849'da vefat etti. Ve denilebilir ki bu kısa iki ömürden modern kısa öykünün iki nehri doğmuştur."[937]

XIX. yüzyıl, Avrupa ve Amerikan edebiyatında kısa öykünün çağı olarak nitelendirilmiştir. Nitekim Guy de Maupassant (ö.1893), Fyodor Dostoyevski (ö.1891), Alphonse Daudet (ö.1897), Anton Çehov (ö.1904), Oscar Wilde (ö.1900), Edgar Allen Poe (ö.1849), Ernest Theodor Amadesus Hoffmann (ö.1822) ve diğer ünlü isimlerden bahsetmek bile bu edebî türün XIX. yüzyılda ulaştığı nokta hakkında net bir resim ortaya koymaktadır. Kısa öykünün bu asırdaki dört öncüsünden ikisi, Gogol ve Poe kısa öyküyü vâr ederken Maupassant ve Çehov öyküye sanatsal şeklini kazandırmışlar; Arap öykücülüğünde bariz bir etki bırakmışlardır.[938]

3.4.2. Arap Edebiyatında Kısa Öykünün Ortaya Çıkışı

Makâme, destan, hikâye, masal, fabl, efsane ve nükte gibi formlardan farklı olarak kısa öykü, Arap kökenli olmayıp doğrudan Avrupa edebiyatının etkisiyle ortaya çıkmıştır. Avrupa'daki kısa öyküyle ilk temas tercümeler yoluyla gerçekleşmiş ve XX. yüzyılın başlarında tercüme faaliyeti çok gelişmiştir. Tercümelerin titizlikle yapılıp yapılmadığına bakılmaksızın, çok sayıda öykü Arapçaya tercüme edilmiş ve bu öykülerin büyük kısmı Mısırlılaştırılmıştır. Şöyle ki yabancı dil bilmeyen ancak Arap dili ve belagatına hâkim kimseler için öyküler tercüme edilmiş, onlar da hikâyeyi kurgulama, Arapça bir kalıba sokma ve fasih bir üslupla yazma görevini üstlemişlerdir. Bu cümleden olarak Mustafa Lutfî el-Manfalûtî (ö.1924), kendisi için tercüme edilen romantik Fransız öykülerini zarif üslubuyla yeniden kurgulayarak

[936] et-Tâhir Ahmed Mekkî, **el-Kıssatu'l-Kasîre, Dirâsetun ve Muhtârât,** 8. Baskı, Dâru'l-Meʿârif, Kahire, 1999, s. 67.
[937] Bates, **a.g.e.,** s. 26.
[938] Mekkî, **a.g.e.**, s.70,71.

acıklı, okuyanları gözyaşına boğan hikâyelere dönüştürmüş ve bu öyküleri *el-ʿAberât* (Gözyaşları) adlı kitabında biraraya getirmiştir.[939]

Modern Arap öyküsü Mısır'da Muhammed Teymûr 'un (1892-1921) Avrupa kültürüyle erkenden ve doğrudan, kuvvetli bir iletişimde bulunmasının olgun bir meyvesi olarak kaleme aldığı *fi'l-Kıtâr* (Trende) adlı kısa öyküsüyle başlamış, Maupassant ve Çehov'dan ziyadesiyle etkilendiğini söyleyen ve Maupassant'ı kısa öykünün önderi olarak niteleyen Mahmûd Teymûr (1894-1973) ile birlikteyse büyük ilermeler kaydetmiştir.[940] Mısır'la birlikte ya da kısa bie müddet sonra Lübnan ve Suriye'de kısa öykü ortaya çıkmıştır. Şartların benzer olduğu bu iki ülkeden Lübnan, Mihail Nuʿayme, Halîl Takiyyuddîn, Mârûn Abbûd ve diğerlerinin öykülerini tanırken Suriyeli yazarlar arasında ise yüksek seviyeli öyküler yazan Abdusselâm el-ʿUceylî ile Zekeriyyâ Tâmir ön plana çıkmıştır. Arap dünyasının bu bölgesinde Siyonist işgal felaketinden önce Filistinliler iyi öyküler yazmışlardır. Vatanları işgal edilip dünyanın değişik yerlerine dağıldıklarında trajedilerini beraberlerinde götürmüşler ve yaşadıkları trajediyi, yazdıkları öykülerin merkezine koymuşlardır. Irak'ta ise sol tandaslı öyküler uzun yıllar gençleri derinden etkileyen en önemli edebiyat türü olmuştur. Çalışmalarında modern öykü sanatı tam anlamıyla gerçekleşmemiş olsa da Zün'nûn Eyyûb ve Ğâib Tamʿa'nın öyküleri, kendilerinden sonra gelen kuşaklar için kuvvetli bir örnek olmuştur. Öykü alanında Sudan pek az örnek sunmuştur. Sudan'da öykünün en bilinen temsilcisi et-Tayyib Sâlih, gerek roman gerekse öykü alanında kendisini ispat etmiştir. Faşist İtalya yönetimi, işgal ettiği Libya'da Arap kültürüne soluk aldırmamış, dolayısıyla Libya'da kısa öykü geç ortaya çıkmıştır. İlk öykü denemeleri bağımsızlık sonrası, Mısır öyküsünün etkisi ya da Mısır'da ilim tahsil eden öğrencilerin gayretleriyle gazete ve dergi sayfalarında kendini göstermiştir. Bu kervana en son katılan Arap ülkesi Cezayir olmuştur. Cezayir edebiyat dünyasına üç öykü yazarı kazandırmıştır: Ebu'l-ʿAyd Dûdû, et-Tâhir Vattâr ve Ahmed Munevver.[941]

[939] **A.e.**, s.109-111.
[940] **A.e.**, s.114, 115.
[941] **A.e.**,s. 125-128.

3.4.3. Fas'ta Kısa Öykünün Ortaya Çıkışı

Fas'ta kısa öykü sanatının gelişimi, Batı ile temastan etkilenen ve 1870'ten Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam eden, "taklit ve etkiletişim" süreci olarak adlandırılan bu dönemde, Batı'nın kültür ve ilminden istifade eden Doğu Arap dünyasına kıyasla gecikmiştir. Bu edebî türün Fas'ta gecikmesinin çeşitli sebepleri arasında Doğu ve Batı'daki uyanıştan istifade edilememesi bile ülkeyi mutlak manada kontrol altına almak amacıyla Fas kimliğinin kültür, dil ve medeniyet açısından yok edilmesine yönelik sürdürülen sömürgecilik faaliyetleri ilk sırada yer almıştır. Bu nedenle, edebiyatın önemi ancak ulusal bilincin gelişmesi ve bağımsızlık hareketinin oluşmasından sonra fark edilmiştir. Ulusal hareket, sömürgeci planın tehlikesine işaret ederek edebiyatın direniş hareketine dâhil edilmesinin önemine dikkat çekmiş ve bu bağlamda Fas'taki ilk öykü denemeleri "cenin aşaması" olarak da adlandırılabilecek bir dönemde (1905-1930) taklit yoluyla ortaya çıkmıştır.[942]

Sömürülen ve ezilenlerin yaşadıkları, son derece zor çevresel şartların ve ziyadesiyle karmaşık iç ve dış güçlüklerin tezahür ettiği sosyal etkiler, başlangıcından itibaren Fas'ta kısa öykü türüne olan ilginin yoğunlaşmasında etkili olan amillerin başında yer almıştır. Bu etkenlerin ikincisi ise Mısır'dan ve Doğu Arap dünyasından gelmiştir. Sözkonusu ülkelerde olgunluğa ve mükemmelliğe doğru ilerleyen kısa öykü, Faslı yazarlarda etkileyeci bir özleme dönüşmüş ve onları bu alandaki ilk denemlerini yayımlayacakları mecralar aramaya sevk etmiştir. Bu ilk denemler her ne kadar Doğu'dan gelen kısa öykülerin bir taklidi ve yansıması olsa da Fas kısa öyküsünün gelişmesine katkı sunacak üçüncü etkenin, yani bir yayın organının, gerekliliğini ortaya koymuştur. Sonunda Lübnanlı yazar Vedîʿ Kerem 1905 yılından itibaren *es-Saʿâde* gazetesini çıkarmaya başlamış ve Faslı yazarlar çevirilerini ve ilk denemelerini bu gazetede yayımlamaya başlamışlardır.[943]

1914 yılında *es-Saʿâde* gazetesinde *eş-Şakîkân* adlı kısa bir öykü yayımlanmıştır. Bu yayından sonra uzun yıllar kayda değer bir eser yayımlandığına şahit olunmamıştır. Daha sonra Hamâm lakabını kullanan bir yazar tarafından *Zâtu's-*

[942] Hişâm Hirâk, "el-Kıssatu'l-Kasîretu fi'l-Mağrib: er-Ruvvâd ve'l-Muessisûn", **Hespres**, 04/06/2012; https://www.hespress.com/ 89821-القصة-القصيرة-الواقعية-في-المغرب-الرو.html (çevrimiçi 2.3.2024)
[943] Muhsin Yûsuf, **el-Kıssatu fi'l-Vatani'l-ʿArabî, Dirâsât fi'l-Kıssati'l-ʿArabiyyeti'l-Kasîre,** el-Munşeâtu'l-ʿÂmme li'n -Neşri ve't-Tevzîʿ ve'l-İʿlân, Trablus, Libya, 1985, s. 318, 319.

Sevbi'l-Ebyad başlığıyla hikâye şeklinde bie makale kaleme alınmıştır.[944] Yirmili yılların sonu ve otuzlu yılların başı, Abdurrahman el-Fâsî, Ahmed Bennânî, Abdulkerîm b. Sâbit, ʿAllâl el-Câmiʿî ve Abdullah İbrâhîm gibi yazarlarla birlikte bazı yabancı tiyatro ve kısa öykü metinlerinin Arapça'ya tercüme edilmesiyle eş zamanlı olarak, makâme gibi eski anlatı biçimlerinden kurtulmaya çalışan ilk kısa öykü yazma girişimlerinin ortaya çıkışına tanık olmuştur. Bu girişimler kısa öykü türünün Fas'taki öncüleri olarak kabul edilmiştir.[945]

1930'lu yıllarda bazı gazetelerin yayınlanması ve bu gazeteler aracılığıyla Batı, Mısır ve diğer bazı Arap ülkelerindeki edebî faaliyetlerin yakından takip edilmesi, öykünün otuzlu yıllardan sonra daha teknik biçimde yazılması için büyük bir şans olmuştur.[946] Bu aşamada Fas'ta sömürgecilik olgusunun büyümesine ve siyasi, ekonomik ve kültürel alanlardaki etkisinin giderek artmasına paralel olarak ortaya "direniş edebiyatı" çıkmıştır. Bu edebî türün temel özelliği genellikle Fransız-İspanyol sömürgeciliğine karşı popüler ve entelektüel ayaklanmaları yansıtması olmuştur. Şüphesiz ki bu edebî türün başında, geçen yüzyılın otuzlu yıllarından itibaren Fas kimliğini biçimlendirmeye ve sömürgecilerin planlarını boşa çıkarmaya gayret eden kısa öykü yazımı yer almıştır.[947]

Ancak öykü alanında Fas'taki asıl başarılı girişimler 1940'lı yıllarda görülmüştür. Fas'ta kısa öykünün gelişmesine önemli katkılar sunan Ahmed Bennâbî (1928-1978), kırklı yıllara kadar pek çok öykü denemesi yazmış ve bilahare bu öykülerini *Fâs fî Sebʿi Kısas* (Yedi Öyküde Fas) adlı kitabında bir araya getirmiştir. İlk hikâye denemesi olan ve 1940 yılında yayınlanan *Meczûb Zallâğ* (Meczup Zallağ) adlı öyküsünde ise Bennâbî, İkinci Dünya Savaşı sonrası Fas'ın sosyal hayatını konu edinmiştir.[948] Abdulmecîd b. Cellûn ise Fas'ta hikâyeyi geliştirme ve Batı'nın edebi özellikleriyle zenginleştirme çabaları nedeniyle bu türün ilk

[944] Hüseyin Yazıcı, **The Short Story İn Modern Arabic Literatur**, General Egyptian Book Organization, Kahire, 2004, s. 119.
[945] Abdulğanî Hasen, "el-Kassatu'l-Kasîretu'l-Mağribiyye", **el-Kulliyetu'l-Muteʿaddidetu't-Tahassusâti'n-Nâdor,** Şuʿbetu't-Dirâsâti'l-ʿArabiyye, Vahdetu's-Serdi'l-Mağribiyyi'l-Hadîs, el-Faslu's-Sâdis, Edeb ve Nakd, t.y., s.1.
[946] Yazıcı, **a.g.e.**, s. 120.
[947] Yâsîn el-Harrâk, "el-Kıssatu'l-Mağribiyye fî Merhaleti't-Teésîs", **Bevvâbetu'l-Kasri'l-Kebîr**, 26/01/2018; https://www.maghress.com/ksarforum/90689 (çevrimiçi 14.03.2024)
[948] Yazıcı, **a.g.e.**, s.120.

temsilcilerinden biri olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde Fas'ın bağımsızlık mücadelesinde halkın ve aydınların yürüttüğü direnişi temel alan, Abdulmecîd b. Cellûn'un 1947 yılında yayınladığı Vâdi'd-*Dimâé* (Gözyaşı Vadisi) ve 1949 yılında yayınlanan *Sırâʿun fî Zilâli'l-Atlas* (Atlasın Gölgesinde Mücadele), aynı şekilde Abdulkerîm Ğallâb'ın 1948 yılında yayınladığı *Mâte Karîre'l-ʿAyn* (Huzur İçinde Öldü) öyküsüne ilaveten, Mustafa el-Ğarbâvî'nin 1937 yılında piyasaya çıkan *ʿAllâl el-Câmiʿî* (Üniversiteli Alâl), *ʿAzrâéu Almeryâ* (Almeria Bakiresi) ve *ʿAcâibu'l-Akdâr* (Kaderin Cilveleri) adlı eserleri ve Abdurrahmân el-Fâsî'nin 1941 yılında yayınladığı *ʿAmmî Boşnâk* (Bosnalı Amcam) gibi hikâye derlemeleriyle Fas Kütüphanesi zenginleşmiştir.[949]

Ayrıca kırklı yıllarda farklı konuları eserinin merkezine alan öykü yazarları da olmuştur. Bu bağlamda Şeyh Cebelî'nin romantizmin izlerini taşıyan ve şarkı söyleyip dinleyicilerini eğlendiren bir genci anlatan hikâyesi *el-Muğannî el-Cebbâr*, 1948 yılında yayınlanmıştır. Keza, romantizmin etkisinde kalan ve hikâye formunda yazılan eserler denildiğinde ilk zikredilmesi gereken yazar olan Muhammed el-Hıdr er-Reysûnî (ö.2007), Fas'taki ilk öykü derlemesi olarak kabul edilen ve 1951 yılında yayınlanan Afrâh *Ve Dumûʿ* (Mutluluk ve Gözyaşı) adlı öykü derlemesinde doğaya, hayatın kendisine ve genel olarak insana odaklanmıştır. Yine 1957 yılında okuyucuyla buluşan *Rebîu'l-Hayât* (Hayatın Baharı) adlı öykü derlemesinde, vatanseverlik duygusunun hâkim olduğu mücadeleci bir ruhun sunulduğu kısa öykülere yer verilmiştir. Her iki eserde de tahlil ve tasvirden uzak bir anlatım söz konusu olmuştur. Muhammed el-Hıdr el-Reysûnî'nin bu alandaki bir diğer eseri de *Suwarun min Hayatinâ* (Hayatımızdan Resimler)'dır.[950]

Kısa öykü Fas'ta bağımsızlık öncesi ve sonrası üç önemli işlevi görmüştür. Bu işlevlerin başında, vatandaşın karşı karşıya kaldığı ve millî servetin gayri adil bir şekilde taksim edilmesinde kendini göstereren zulme karşı durmak yer almıştır. Halkın şehirlerde yoğunlaşması, kırsal kesimin ihmal edilmesi, ümmilik ve cehaletin yaygınlaşması, şiddetli fakirlik, fırsatçılık ve muhtelif toplumsal hastalıklar da öykü

[949] Yâsîn el-Harrâk, "el-Kıssatu'l-Mağribiyye fî Merhaleti't-Teésîs", **Bevvâbetu'l-Kasri'l-Kebîr**, 26/01/2018; https://www.maghress.com/ksarforum/90689 (çevrimiçi 14.03.2024)
[950] Yazıcı, **a.g.e.**, s.120.

yazarlarının yoğunlaştıkları mevzular olmuştur. Sosyal adaletsizliğe karşı durmasının yanında Fas öyküsünün bir diğer işlevi ise bağımsızlık öncesi yabancı sömürgesine karşı direnişi ve Fas insanının vatanını, toprağını kurtarmak için saldırganlara karşı verdiği mücadeleyi dile getirmek olmuştur. Üçüncü işlevi ise Fas öyküsünün, doğuşuna eşlik eden sabitler kümesinden kurtularak, uygun sanatsal biçimini elde etme konusunda sürekli çaba göstermesi olmuştur.[951]

3.4.4. Bağımsızlık Sonrası Fas'ta Öykü

Fas'ta direnişin edebî imgesi, sömürgecilik olgusunun gelişimine ve siyasi, ekonomik, kültürel alanlardaki özelliklerinin ortaya çıkışına paralel olarak gelişmiş; bu dönemdeki edebiyatın ana hatlarını genellikle Fransız, İspanyol sömürgeciliğine karşı popüler ve entelektüel isyanlar teşkil etmiştir. Öykü yazmak 1930'lardan itibaren ulusal kimliği rafine etmeye ve sömürgeci planları çürütmeye çalışan ifade biçimlerinin başında gelmiş ve edebiyatın tamamen özgürleştirici iklimiyle sonuçlanmıştır.[952]

Ellili yılların ortasından itibaren başlayan dönemde, öykü yazma üslubunu geliştiren bir kuşak ortaya çıkmıştır. Sıradan insan hayatı ve Fas gerçekliğiyle daha çok ilgilenmesi, tedrici olarak direniş mevzuundan, eğitim ve vaazu nasihat işlevinden sıyrılması neticesinde bu sanatın kendine has çizgileri açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla öyküde direnişçi karakter yerini bir lokma ekmek için mücadele eden sıradan işçiye bırakmıştır. Buna, 1956 ile 1969 yılları arasında yayınlanan kısa öykü derlemelerinin sayısal olarak artması ki on beşe yükselmiştir, eşlik etmiştir. Bu da altmışlı yılların Fas'ta kısa öykü sanatının, ister niceliksel gelişim düzeyinde ister toplumsal ya da sanatsal gelişim düzeyinde olsun, gerçek anlamda kurulduğu, bu sanatın giderek daha fazla tanındığı ve kısa öykünün sanatsal bileşenlerinin ilgi çekici hale geldiği dönem olduğu anlamına gelmektedir. Bu dönüşümde, Fas'ın bağımsızlığına kavuşması, sosyal krizin ağırlaşması, dışlanmış geniş fakir grupların ortaya çıkması, büyük kısmı şehirlerin çeperlerinde ve yoksul mahallelerinde yaşayan işçi tabakası tabanının giderek genişlemesi gibi sosyal, tarihî

[951] Yûsuf, **a.g.e.**, s. 312, 322.
[952] Yâsîn el-Harrâk, "el-Kıssatu'l-Mağribeyye fî Merhaleti't-Teésîs", **Cerîdetu Bevvâbeti'l-Kasr**, 26/01/2018

ve kültürel amiller etkili olmuştur. Dolayısıyla bu merhalede; öykünün en bariz özelliği köy atmosferinden şehir atmosferine intikal etmesinde, millî kahraman karakteri yerine aydın, basit işçi ve dışlanmış insan gibi yeni karakterlere önem vermesinde ve yoksul kesimlerin sosyal problemlerini ele almasında görülmüştür.[953]

Bu yeni kuşak ne aşkla meşgul olmuş ne duygulara kapılmış ne de hadiseler ve karakterlerin olumsuz örneklerini almışlardır. Bu kuşağın öykücüleri, Arap edebiyatı ve şiiriyle doğrudan temas yoluyla Fas'ta kısa öykünün deneyimlediği yenilik biçimlerinden ve Arap dünyasından çeviri yoluyla kendilerine sunulan modern uluslararası öykülerin başyapıtlarından büyük ölçüde etkilenmişlerdir.[954]

Modern anlamda öykü Fas'ta 1950'lerden sonra yazılmaya başlamıştır. Ancak o zamana kadar *el-Mumkin mine'l-Mustahîl* (İmkânsızın Münkünü) (1969) adlı eserinin yanı sıra Abdülcebbâr es-Suheymî'nin (d. 1939), yirmi öyküden oluşan ve yoksul insanların yaşamlarını sürdürebilmek için karşılaştıkları sorunları, toplumun onlara bakışını ve kadınların duygularını batılı bir öykü tarzıyla anlattığı öykü kitabı *Mevlâye* (Sahibim)'de (1964) bu yönde çaba sarf ettiği görülmüştür. Kezâ Muhammed İbrâhîm Bûʿallû (d.1936) da aynı çabayı Fas halkının sorunlarını dile getirdiği ve 1970'te yayınladığı öykü derlemesi *es-Sakaf'* da (Dam) ortaya koymuştur. Her iki yazar da klasik öykünün sınırlarını aşarak modern öyküyü daha teknik ve Avrupai hale getirmeye çalışmıştır.[955]

Fas öyküsü, Hunnâse Benûne'nin[956] *Liyeskut es-Samt* (Kahrolsun Sessizlik) (1967), *es-Sûre ve's-Samt* (İmge ve Sessizlik) (1967), *el-ʿÂsıfe* (Kasırga) (1979) ve *es-Samtu'n-Nâtık* (Konuşan Suskunluk) (1987), Muhammed Berrâde'nin *Salhu'l-Cild* (Derinin Soyulması) (1979) ve Zeyneb Fehmî'nin (d. 1940) *Recul ve İmreée* (Erkek ve Kadın) (1967), *Tahte'l-Kantara* (Köprünün Altında) ve *Rîhu's-Semûm* (Sam Yeli) (1979) öykü derlemeleriyle Arap dünyasında kendine yer bulmaya çalışmıştır. Hunnâse Benûne, öykü koleksiyonlarında temel olarak üç konu üzerinde

[953] Abdulğanî Hasan, **a.g.m.,** s. 3.
[954] Yûnus, **a.g.e.**,s. 168.
[955] Yazıcı, **a.g.e.**, s.122, 123.
[956] Hanâse Bennûne ve Muhammed Berrâde'nin biyografileri için bkz.:yuk. s. 239, 245.

yoğunlaşmıştır: Filistin sorunu, erkeklerin egemen olduğu bir toplumda eğitimli kadınların durumu ve siyasi, ekonomik, sosyal sorunlarla mücadele eden Fas halkı.[957]

Fas'ta öykü 1960'lar ve 1970'lerde önemli ölçüde ilerleme kaydetmiştir. Bu dönemde yazarlar Batı'nın ve Doğu'nun büyük edebiyatçılarıyla temasa geçerek, eleştiri ve analizin önemini eski nesillerden daha iyi öğrenmişlerdir. Buna bağlı olarak 60'lı yılların öykü yazarları kendi üsluplarını belirlemeye başlamışlardır.

Muhammed İbrâhîm Bûʿallû, yukarıda adı geçen *es-Sakaf* adlı eserinde toplumsal görüşlerini dile getirmiştir. Kendisini toplumdaki sınıfların dertlerinin ve sorunlarının savunucusu olarak görmüş ve bu sorumluluğun bir sosyal hikâyeci olarak kendisine verildiğine inanmıştır. Öte yandan İdrîs el-Hûrî'nin (d.1939) 1973 yılında yayınladığı *Huznun fi'r-ra's ve fi'l-qalb* (Başta ve Kalpde Hüzün) adlı eseri, 1964 yılından itibaren Fas'ta öykünün gelişiminde bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir. *el-ʿİlm* gazetesinde ve *es-Sekâfetu'l-Cedîde* dergisinde çok sayıda öyküsü yayımlanan İdrîs el-Hûrî, kendisinden önceki yazarların öykülerindeki eksik noktaları dikkate alarak öyküde değişiklikler yapmıştır. Yine Muhammed Zefzâf,[958] 1970 yılında yayınlanan *Hivârun fî leylin muteahhir* (Gece Yarısı Sohbeti) ve 1980 yılında yayınlanan *eş-Şeceretü'l-mukaddese* (Kutsal Ağaç) gibi öykü derlemeleriyle 1960'lı yıllardan itibaren başlayan modern öykünün gelişimine katkıda bulanan yazarlar arasında yer almış ayrıca öyküde önemli sanatsal yenilikler yaparak öykünün Avrupai anlamda zirveye ulaşması için büyük çaba sarf etmiştir.[959]

1970'lerin başından itibaren Fas'ta kısa öykü, olgunluk dönemi olan üçüncü aşamasına evrilmiştir. Bu evrilmede muhtelif siyasi, sosyal ve kültürel etkenlerin katkısı olmuştur. Sol sosyalist eğilimin ve Marksist ideolojinin yükselmesi, sosyal sorunların ağırlaşmasına bağlı olarak halk ayaklanmalarında nispeten artış görülmesi, 1971 yılında monarşi idaresine karşı darbe girişiminde bulunulması siyasal ve sosyal etkenlerin başında yer almıştır. Kültürel alanda ise yetmişli yıllar, Fas öyküsnün geleneksel yazı kalıplarını kıran ve yüklendiği yenilenme şiarıyla yeni romanda önemli aşamalar kateden Batı öyküsüne açılma dönemi olmuştur. Muhammed

[957] Yazıcı, **a.g.e.**, s. 123.
[958] Muhammed Zefzâf biyografisi için bkz. Önde Gelen Roman Yazarları
[959] Yazıcı, **a.g.e.**, s. 125.

Ankâr, Muhammed el-Herâdî, Ahmed Bozfor, Muhammed Şukrî ve Muhammed Zefzâf gibi yeni isimlerin bu sahaya çıkmaları ve yeni bir yayın yapısının gelişmesiyle birlikte, öykü yazımındaki sanatsal ve niceliksel dönüşüme katkı sunan bütün amiller bir araya gelmiştir. Bu dönemin öyküsüne sanat ve ele aldığı konular bakımından aşağıdaki özellikler damga vurmuştur:

Dışlanmışların sorunlarına ilgi göstermek: Bu; Muhammed Zefzâf, Muhammed Şukrî, Muhammed İbrâhîm Bûʿallû ve Muhammed Granat gibi önde gelen yazarlarla birlikte kısa öyküde, ister dışlanmışlık ve fakirlik meselelerinin tahrik edilmesi ister sosyal değerler mevzusunun ele alınarak olumsuz yanlarının eleştirilmesi suretiyle olsun, gerçekçi akımın sürekliliğini yansıtmıştır. Bu ise şehrin atmosferini ve çeperlerindeki yoksulları ve dışlanmışları sürekli olarak bu dönem yazarlarının gündemine getirmiştir.

Sosyal konunun siyasi bir boyut kazanması: Sosyal konu sadece ekonomik yönüyle sınırlı kalmamış aksine bazı öykü kitaplarında yönetimin yoksullar mevzuuna yaklaşımı, muhtelif düzeyde ve yaralayıcı bir üslupla eleştirilmiştir. Muhtemelen bu, bazı aydınların siyasi bilincinin gelişmesinden ve aralarından mevcut otoriteye muhalif, sosyalist fikirlerden beslenen bir grubun ortaya çıkmasından kaynaklanmıştır.

Kendine odaklanma: Fas kısa öyküsündeki realist akımın sürekliliği, bu öykünün gelişmesinin durduğu ya da altmışlı yıllarda öykünün tahrik ettiği konuların mahkûmu olduğu anlamına gelmemektedir. İster daha önce de belirtildiği gibi toplumsal bir sorunu gündeme getirme biçiminde olsun isterse de bir kısmının tefekküre dayalı ve yazarın kişisel deneyimine dayanan özel bir yaklaşım benimsemesi şeklinde olsun, bu, hikâyenin daha liberal bir hale geldiğini açıkça ortaya koymuştur.

Geleneksel hikâye üslubunun kırılarak bu üsluptan uzaklaşılması: Bu dönemin yazarları; klasik öykü yazma yöntemlerini aşmaya, bunlardan kopmaya dayalı yeni öykü çağrılarının etkisiyle ve şiir, kısa öykü, romanda yaratıcı yazı

denemelerine olan eğilim sebebiyle, klasik hikâye yazma yöntemlerinden uzak durmaya meyilli olmuşlardır.[960]

Genel olarak Fas öyküsü 1970'lerden itibaren hem tematik hem de sanatsal olarak olgunlaşmıştır. Bu durum, eleştirmen Necîb el-ʿAvfî'nin bu dönemi, Fas öyküsünün geleneksel anlatı kalıplarını benimsediği bazı yöntemlerden kendini kurtardığı "öykünün ortaya çıkışının altın evresi" olarak tanımlamasına yol açmıştır. Fas öyküsü böylece geleneksel anlatı kalıplarından benimsediği bazı yöntemleri muhafaza etmenin yanı sıra Batı ve Doğu'nun hazır anlatı kalıplarından da kendini kurtarmıştır. Böylece öykü, daha bağımsız hâle gelmiş ve kendi kimliğini geliştirmiştir.[961]

3.4.5. Önde Gelen Öykü Yazarları

3.4.5.1. Muhammed Şukrî

Muhammed Şukrî, Fas'ın XX. yüzyıldaki en önemli edebiyatçılarından biri olarak kabul edilmiştir. 15 Temmuz 1935 tarihinde Fas'ın kuzeyinde Nâdor Bölgesi'ndeki Âyt Şîker'de dünyaya gelmiştir. Rîf Sıradağlarında yer alan köyünden yoksul ailesiyle birlikte 1942 yılında taşındığı Tanca şehrinde çok çetin bir çocukluk dönemi geçirmiştir. Ana dili Amazigçe olan ve Tanca'ya geldiklerinde hiç Arapça bilmeyen Şukrî, burada henüz on yaşına gelmeden önce kahveci çırağı sonrasında hamal olarak çalışmış, gazete satmış, ayakkabı boyacılığı yapmış, bilahare kaçak sigara satmakla meşgul olmuştur.[962] Daha sonra ailesi Tetvân şehrine taşınmış ve babası burada onu eşya gibi esrarkeş bir tüccara satmıştır. Bunun üzerine evden kaçan Şukrî, tekrar Tanca'ya dönmüş ve geçimini temin etmek için kanunsuz işlere bulaşmıştır. [963] Hayatta kalabilmek için Fransız bir aileye hizmetkârlık yapmış, Tanca'ya gelen denizcilere rehberlik etmiş ve bu sayede İspanyolcayı öğrenmiştir. Şukrî yirmi yaşlarında iken okuma yazmayı öğrenmiştir. 1956 yılında, gırtlağına kadar battığı yeraltı dünyasının karanlığından kurtulmaya karar vermiş ve ʿArâiş

[960] Abdulğanî Hasan, **a.g.m.**, s. 4, 5.
[961] **A.y.**
[962] "Muhammed Şukrî", **https://www.marefa.org/محمد_شكري** (çevrimiçi 22.03.2024)
[963] "Men Huve Muhammed Şukrî", **https://www.arageek.com/bio/mohamed-choukri** (çevrimiçi 22.03.2024)

şehrine dönerek burada 21 yaşında ilkokula kaydolmuştur. Bir ara öğretmen enstitüsünde öğretmen olarak çalışmıştır.[964]

Ötekileştirilen ve dışlananların ya da daha doğru bir ifadeyle, tabaka olarak tasnif edilmemiş insanların sorunlarıyla ilgilenmeyi sürdürmekte ısrar eden, hayal kurmaktan ve halüsinasyon görmekten nefret eden realist yazarlar zümresinden olan ve bu bağlamda, "Benim bir davam ve sınıfım var ya da kimliksiz bir sınıf diyelim. Neden mi? Zira bir sınıf olabilmesi için bir parti veya sendika tarafından desteklenen bir meslek, bir iş icra etmesi gerekir. Benimki ise başıboş bir sınıftır ve böyle bir hüviyeti yoktur. Bu, ayakkabı boyacıları, yankesiciler, deliler, aylaklar, işsizler, fahişeler ve esrarkeşlerden oluşan bir sınıftır." diyen Muhammed Şukrî'nin[965] yazı dünyasındaki yolculuğu 1960 yılında başlamıştır. Bu yolculuğa nasıl başladığını şöyle anlatmaktadır:[966]

"1960 senesinde Tetvan şehrindeki Makha'l-Kârî (Okuyucu Kahvesi) Continental'e gider gelirdim. Her seferinde bir veya iki paketten fazla sigara tüketir, alkol alır, efkâr dağıtırdım. Her günün sabahında orada insanların kendisine saygı duyduğu ve etrafında pervane olduğu bir kişiyle karşılaşırdım. Kim olduğunu sorduğumda, yazar Muhammed es-Sabbâğ olduğunu söylediler. Daha önce bir yazarla tanışmamıştım. O zaman bir yazarın, hayatta olsun olmasın, yazdıklarıyla şöhretinin ve saygınlığının devam ettiğini anladım ve o andan itibaren yazar olmak için yazmaya koyuldum."

Muhammed Şukrî altmışlı yıllarda, ömrünün tamamına yakınını Tanca'da geçiren Amerikalı yazar ve mütercim Paul Bowles (1910-1999) ile tanışmıştır. Dışlanmış olarak yaşamanın zorluğuna daha fazla tahammül edemeyerek ruhi bir çöküntü yaşayan Şukrî, 1964 yılında dört ay kadar ruh ve sinir hastalıkları hastanesinde tedavi görmüştür.[967] İlk öyküsü *el-ʿUnf ʿAla'ş-Şâtî* (Sahilde Şiddet)'i 1966 yılında Beyrut'ta yayınlanan *el-Âdâb* dergisinde yayımlanmıştır.[968]Öykünün yayımlanmasının akabinde Lübnanlı gazeteci ve *el-Âdâb* dergisinin kurucusu Süheyl İdrîs (1925-2008), kendisine bir mektup gönderip yazmaya devam etmesi için teşvik etmiştir. Bu mektup Şukrî'nin yazmaya yoğunlaşmasında etkili olmuştur.[969]

---

964 "Muhammed Şukrî", **https://www.marefa.org/محمد_شكري** (çevrimiçi 22.03.2024)

965 Hişâm Harâk, "el-Kıssatu'l-Mağribiyyetu'l-Vâkıʿıyyetu fi'l-Mağrib: er-Ruvvâdu'l-Muessisûn", **Hespress**, 4/6/2012

966 Muhammed Şukrî, "el-Kırâétu ve'l-Kitâbetu ve Ene", **Mecelletu Mecerre,** S. 7, 2003, s. 58.

967 Şukrî, **Mecnûnu'l-Verd,** Âfâku'l-Kitâbe, Kahire, 1997, s. 8.

968 Fâtima Bûtağrasa, "Muhammed Şukrî…Tecrubetun Edebiyyetun ve İnsânyyetun Tuérrihu li'l-ʿÂlemi's-Suflî",**Hespress**, 17/03/2013; https://www.hespress.com/محمد-شكري-تجربة-أدبية-وإنسانية-تؤرخ-لِ-120020.html (çevrimiçi 23.03.2024)

969 Şukrî, **a.g.e.**, s. 8.

Dolayısıyla Şukrî, 1972 yılında otobiyografik romanı *el-Hubzu'l-Hâfî* (Katıksız Ekmek)'i kaleme almıştır. Arkadaşı Paul Bowles, bu kitabı 1973 yılında *For Bread Alone* başlığıyla İngilizceye tercüme etmiştir.[970] Bu tercüme sayesinde Şukrî, Arap dünyasında tanınmadan önce uluslararası bir üne kavuşmuştur. Hatta bazıları "eğer Paul Bowles olmasaydı Şukrî yazar olamazdı" görüşünü ileri sürmüşlerdir.

Şukrî'nin taşradaki kıtlıktan Tanca ve Tetvan'a uzanan sefaletini, kaybolmuşların ve yoksunların dünyalarındaki evsiz çocukluğunu, ezilmiş kalabalıkları, ötekileştirilmiş insan yığınlarını, gece kulüplerini, delileri ve sadece kırmızı renkleri bilinen tüm varlıklarıyla yaşadığı toplumu anlatan romanı, Fas'lı yazar Tâhir Bencelûn'un gayretleriyle 1980 yılında Fransızca'ya tercüme edilmiştir. Kitap 1983 yılına kadar Arapça olarak yayınlanmamıştır.[971]

Çocukluğunda yaşadığı dışlanmışlık, yoksunluk, cehalet ve sefalet ile kendi alıngan, ezik, çılgın ve asi kişiliği edebî ürünlerine yansımış, ideoloji ile edebiyat arasında bağ kurmayı reddetmiştir. Belirli düşünce ve değerleri muayyen şiirsel bir üslupla yeniden formüle eden metinlerin aksine Muhammed Şukrî'nin metinleri, ayrıntılarıyla gündelik şeylerin tasvirleriyle doludur ve onlara geniş bir şiirsel alan açmıştır. O karakterlerini ve metinlerinin mekânlarını günlük hayatla yakından ilişkilendirmiştir. Şukrî, "dışlanmışların dünyasını" ya da "yeraltı dünyasını" yazısının merkezine almış, okuyucuyu yoksul mahallelerin sokakları, hayat kadınları ve sarhoşların dünyaları gibi konuşulması tabu olarak görülen dünyalara götürmüştür. Arap edebiyatında, özellikle *el-Hubzu'l-Hâfî* (Katıksız Ekmek) ya da Şukrî'nin adlandırmasıyla *el-Kitâbu'l-Melʿûn* (Lanetli Kitap)'ta mahrem mevzulara değinmiş, yine bu mivalde *Zamanu'l-Ahtâé* (Hata Zamanı)'nı 1982'de, *es-Sûku'd-Dâhilî* (İç Piyasa)'yı 1985'te ve *Masrahiyyetu's-Saʿâde* (Mutluluk Tiyatrosu)'nu ise 1994 yılında piyasaya çıkarmıştır.[972]

Muhammed Şukrî hayatı boyunca hiç evlenmemiştir. Niçin evlenmediğini ise şöyle gerekçelendirmiştir: "Bir erkek çocuk sahibi olmak için evlenmem gerekiyordu. Fakat

[970] **https://www.arageek.com/bio/mohamed-choukri** (çevrimiçi 22.03.2024)
[971] Bûtağrasa, **a.g.m.**
[972] "Muhammed Şukrî", **https://www.marefa.org/محمد_شكري** (çevrimiçi 22.03.2024)

çocuklğumda bana yapılan kötü muamelenin aynısını çocuğuma yaparım endişesiyle evlenmekten vazgeçtim."[973]

2002 yılında Fas Kültür Bakanı Muhammed el-Eşʿarî, edip Muhammed Şukrî'nin terekesini yazarın adını taşıyan bir müzede toplayıp muhafaza etmek için Şukrî Kültür Merkezinin doğuşunu ilan etmiş ancak proje arzu edildiği şekilde gerçekleşmemiştir. 15 Kasım 2003 tarihinde, uzun zamandan beri düçar olduğu kanser hastalığına yenik düşmüş ve hayata gözlerini yummuştur. Tanca'daki Mârşân Kabristanı'nda medfun yazarın yayınlanmış öykü kitapları şunlardır:

Mecnûnu'l-Verd (Çılgın Gül): İlk öyküsü *Sâhilde Şiddet* dâhil, on dört öyküden oluşan kitabın ilk baskısı 1979 yılında Tanca'da yapılmış, ikinci baskısı Muhammed Berrâde'nin kapsamlı bir takdim yazısıyla 1997 yılında Kahire'de Âfâku'l-Kitâbe yayınları tarafından gerçekleştirilmiştir.[974]

el-Hayme (Çadır): On dört öykü ihtiva eden kitabın ilk baskısı 1985 yılında, ikinci baskısı ise Menşûrâtu'l-Cümel tarafından 2006 yılında Köln'de yapılmıştır.

Vucûh (Simalar): On beş öykünün yer aldığı kitabın ilk baskısı Londra'daki Dâru's-Sâkî yayınları tarafından 2000 yılında, ikinci baskısı ise yine aynı yayınevi tarafından 2006 yılında yapılmıştır.

3.4.5.2. Ahmed Abdusselâm el-Bakkâlî

Ahmed Abdusselâm el-Bakkâlî, 1932 yılında Atlas Okyanusu sahilinde Tanca'ya 47 kilometre uzaklıktaki Asîla şehrinde dünyaya gelmiştir. Liseyi Tetvan'da okumuş, burada şair ve öykü yazarı olarak yıldızı parlamıştır.ʿÎdu'l-ʿArş (Taht Bayramı) münasebetiyle düzenlenen etkinliklerde el-Musaʿʿara (Çıldırmış Kadın), Ruvvâdu'l-Mechûl (Meçhulün Öncüleri) ve Silsiletü'z-Zehebiyye (Altın Zincir) adlı öyküleriyle üç yıl arka arkaya kısa öykü dalında birincilik ödülünü almıştır. V. Muhammed'in sürgüne gönderildiği yıl (1953) üniversite tahsilini tamamlamak üzere Kahire'ye gitmiştir. Burada önce Hidiv Lisesine yazılmış ve buradan aldığı denklik belgesiyle Kahire Üniversitesi Sosyoloji Bölümüne kaydolmuştur. İspanyol idaresindeki kuzey bölgelerinde gazete yazarının kısmi bir hürriyete sahip olduğu,

[973] **A.y.**
[974] Şukrî, **a.g.e.**, s. 1-17.

güney bölgelerinin ise Fransız idaresine karşı verilen silahlı mücadeleyle kaynadığı bir dönemde el-Bakkâlî, Kahire'de Fas lehçesiyle, Faslı ve diğer Arap öğrencilerin birlikte söyledikleri bir dizi hamasi kaside kaleme almıştır.[975]

Kahire'ye gidişinden üç yıl sonra 1957 yılında Fas'a dönmüştür. Burada Bağımsızlık Bayramı münasebetiyle düzenlenen törenlerde İstiklâl Partisi tarafından tevdi edilen bir dizi ödülü kazanmıştır. Bilahare üniversite eğitimini tamamlamak üzere tekrar Kahire'ye dönmüş, burada kaldığı süreyi üniversite ve Arap öğrencilerin kurdukları kulüplerde Filistin meselesiyle ilgilenerek geçirmiştir. 1959 yılında sosyoloji dalında lisans diplomasını alan el-Bakkâlî, New York'taki Kolombiya Üniversitesinde yüksek lisans eğitimini tamamlamak üzere ABD'ye gitmiştir. 1961 yılında Fas'a dönmüş ve yedi aylığına Fas Enformasyon Bakanlığına girmiştir. Bu süre zarfında öyküleri, kasideleri, makaleleri ve radyo dizileriyle katkı sunduğu edebiyat gazeteciliği alanındaki yoğun faaliyetleriyle temayüz etmiştir. Bu dönem, onun "Hasan eş-Şerîf" müstear ismiyle haftalık olarak günlüklerini yayımladığı, üç yıl devam eden *Min Damîrin Hay* (Yaşayan Vicdandan) sütununun doğuşuna şahit olmuştur. 1965 yılında Kültür Ataşesi olarak tayin olduğu Waşington'dan da Fas gazetelerine günlüklerini, öykülerini ve İngilizceden yaptığı çevirileri göndermeye devam etmiştir. 1965 yılında başkonsolos ve basın müşaviri olarak Londra'ya tayin olmuştur. 1967 senesinde tekrar kültür müşaviri olarak Waşington'a dönmüş, ABD ve İngiltere arasında yaklaşık on iki yıl geçirmiştir. Bu sürede üniversitelerde, kulüplerde verdiği konferanslarla, Amerika'nın her tarafında katıldığı sempozyumlarda Arap davasını savunmaya gayret etmiştir. 1968 yılında çağdaş Arap edebiyatında bir ilk olan bilim kurgu romanı *et-Tûfânu'l-Ezrak* (Mavi Tufan)'ı yayınlamıştır. Nihayet 1971 yılında, Arap dünyasındaki hadiselerle daha yakından ilgilenmek maksadıyla, Fas'a dönmeyi talep etmiştir. Yetmişli yıllar düşünce hayatının en verimli yılları olmuş ve kitaplarının ekserisini bu dönemde yayınlamıştır.[976]

1971 yılında Rabat'taki Kraliyet Divanına dâhil olmuştur. Fas radyosuna tiyatro ve lirik metinler seçen komitenin üyesi olan Bakkâlî, Rabat'ta Kültür

[975] Tramontînî, **a.g.e.,** s. 216, 217.
[976] **A.y.**

Bakanlığı tarafından yayınlanan *es-Sekâftu'l-Mağribiyye* (Fas Kültürü) dergisinin yayın kurulunda da yer almıştır. Bakanlık, ölümünden birkaç yıl önce tüm edebî eserlerini zarif bir baskıyla yayınlamıştır. Ahmed Abdusselâm el-Bakkâlî, 30 Temmuz 2010 tarihinde hayata gözlerini yummuştur.[977]

Fas çocuk edebiyatının en meşhurlarından biri olan Ahmed Abdusselâm el-Bakkâlî, çocuklara yönelik öykü ve romanlardan oluşan yirmi üç kitap yayınlamıştır. Eserlerinde bilim kurgu, heyecanlı maceralar ve dedektiflik öykülerini kullanmış, Fas ortamını, popüler kültürü, efsaneleri gerilim aracı olarak seçmiş, genç okurlarını metne bağlayarak okumaya devam etmelerini sağlamış, onlara derin bir kültür vermiş, dilsel-bilişsel dengelerini zenginleştirmek ve geliştirmek için tüm psiko-eğitim tekniklerini kullanarak kelime dağarcığı, bağlamsal ifadeler ve temel yapılar açısından zengin, ağırbaşlı, zarif ve parlak bir dil kazandırmıştır. Bu sayede Arap Birliği Eğitim, Kültür ve Bilim Örgütü (Tunus) Çocuk Edebiyatı Ödülünü kazanmıştır.

el-Bakkâlî, sadece çocuk kitapları kaleme almamış, aynı zamanda kısa öykü, roman, tiyatro ve şiir yazmış; yabancı dillerden edebî eserler tercüme etmiştir. *et-Tûfânu'l-Ezrak* (Mavi Tufan), *el-ʿUnfu's-Sevrî* (Devrimci Öfke), *Seebkî Yevme Tercaʿîn* (Döndüğün Gün Ağlayacağım) ve *Amanda ve Baʿdehâ'l-Mevt* (Amanda Sonrası Ölüm) adlarında dört roman kaleme alam el-Bakkâlî, *Moulay İdrîs* (Majesteleri İdris), *Nâru'l-Muhayyem* (Çadırın Ateşi), *Ve len Tekıfe'l-Mesîre* (Yürüyüş Durmayacak) ve *Masraʿu'l-Halhâlî* (Halhâli'nin Ölümü) adlarında dört tiyatro eseri yazmıştır. İki kere Fas Öykü Ödülüne layık görülen el-Bakkâlî'nin[978] yayınlanmış öykü koleksiyonları şunlardır:[979]

Kısasun Mine'l-Mağrib (Fas'tan Öyküler): Kahire'de öğrenciyken kaleme aldığı kısa öyküler, kitap halinde 1957 yılında Kahire'de el-Matbaʿatu'l-ʿÂlemiyye tarafından basılmıştır.

---

[977] www.tagepedia.org/Entry.aspx?id=1010842&title=&الأديب_المغربي_أحمد_عبد_السلام_البقالي=lang=ar (çevrimiçi 15.04.2024)

[978] **A.y.**

[979] Tramontînî, **a.g.e.,** s. 218.

el-Fecru'l-Kâzib (Yalancı Şafak): 1964 yılında Beyrut'ta Dâru'l-Keşşâf yayınları tarafından yayınlanmıştır.

Yedu'l-Mahabbe (Sevgi Eli): 1983 yılında Fas Kültür Bakanlığı tarafından Rabat'ta yayınlanmıştır.

el-Mûmyâé (Mumya): 1987 yılında Tunus'ta, Tunus Yanınevi tarafından basılmıştır.

Hebbe'r-Rîh (Rüzgâr Esti): 1984 yılında Kazablanka'da Dâru'l-Küttâb tarafından yayınlanmıştır.

3.4.5.3. Muhammed İbrâhîm Bûʿalû

Fas'ta temsilcisi olduğu kısa öykü, roman ve tiyatro gibi çeşitli edebî türlerde en önemli yaratıcı seslerden biri olarak kabul edilen Muhammed İbrâhîm Bûʿalû,[980] 28 Mart 1936 yılında Selâ şehrinde, kökenleri Tilimsan'a yakın olan, ancak aslen Yemen'in doğusundaki Hadramavt'tan gelen ve geçmişte matematik bilimlerindeki uzmanlıklarıyla tanınan bir ailede dünyaya gelmiştir.

Şam'da, Edebiyat Fakültesinde hazırlık sınıfını okuduktan sonra 1959 yılında Rabat'ta felsefe okumak amacıyla 1959 yılında Fas' a dönmüştür. Burada fakülteye kaydolduktan sonra dekanın teklifiyle Rabat'taki Edebiyat Fakültesi Kütüphanesinde, kütüphane memuru olarak çalışmaya başlamıtır. 1961 yılında Edebiyat Fakültesi Felsefe Anabilim Dalında öğretim üyesi olarak çalışmaya başlamıştır. Yetmişli yıllar da aynı birimde bölüm başkanı olarak görev yapan Bûʿalû, 1997 yılında emekli oluncaya kadar aynı bölümde ders vermeyi sürdürmüştür.[981] Fas Yazarlar Birliği'nin (İttihâdu Küttabi'l-Mağrib) kurulmasına gayret etmiş ve kurucu genel başkan Muhammed Abdulaziz Habâbî'nin idare heyetinde yer almıştır. Fas meselelerine olan ilgisyle bilinen Bûʿalû,[982] fakültedeki eğitim görevinin yanı sıra sendikal

[980] Sâlih Lebrînî, "Muhammed İbrahîm Bûʿalû, el-Musakkafu'l-Muhtelif",**el-İttihâdu'l-İştirâkî**, 01/03/2024; https://alittihad.info/محمد-إبراهيم-بو علو-المثقف-المختلف/ / (Çevrimiçi 16.4.2024)

[981] Abdulilâh el-Mansuûrî, "Melâmih min Mesârâti'r-Râhil Muhammed İbrâhîm Bûʿalî..Akademiyyun Bâriʿun ve Edîbun Mâtiʿ", **Hespress**, 17/04/2024; www.hespress.com/ملامح-من-مسارات-الراحل-محمد-إبراهيم-بو-1349321.html (çevrimiçi 20.4.2024)

[982] "Rahîlu'l-Kâtibi'l-Mağribî Muhammed İbrahîm Bûʿâlû", **es-Suâl**, 25/02/2024; https://assoual.com/archives/42266 (çevrimiçi 20.04.2024)

faaliyetlerde, özellikle Ulusal Yüksek Öğrenim Sendikası (en-Nikâbetu'l-Vataniyyetu li't-Taʿlîmi'l-ʿÂlî) bünyesinde aktif rol almıştır. Aynı zamanda sorumluluk sahibi bir aydın olan Bûʿlû, Abdurrahman Benomer ve Ahmed es-Stâtî ile birlikte 1964 -1982 yılları arasında yayınlanan *Aklâm* dergisinin çıkarılmasına katkıda bulunmuştur.[983] Ayrıca Dr. Abdulkerîm el-Omerî ile Nisan 1976'da *el-Mecletu's-Sıhhiyye* Dergisi'ni, Ekim 1976 tarihinde çocuk dergisi *Ezhâr'ı* ve Muhammed Abdulcâbirî ve Abdusselâm Benabdulâlî ile birlikte Eylül 1997 tarihinde *Fikr ve Nakd* dergisini çıkarmıştır.[984]

Fas ve Arap dünyasının en önde gelen kısa öykü yazarlarından olarak kabul edilen Bûʿalû, sömürgecilikten kurtuluşun ardından ulus inşası hayalinin kurulduğu dönemde, ezilenlerin, yoksulların ve dışlanmışların davalarını gerçekçi ve kararlı bir yaklaşımla savunduğu çok sayıda öykü kaleme almıştır. 1950'lerin sonunda yazmaya başladığı öykülerini, öykü koleksiyonlarında derlemeden önce *er-Reʿyu'l-ʿÂm, et-Tahrîr, el-Muharrir* ve *el-İttihâdu'l-İştirâkî* gibi Fas ve Arap dünyasında çıkan dergilerde yayımlamıştır. Onun kısa öykü yazmaya olan ilgisi, Mısır'da Yûsuf İdrîs, Suriye'de Zekeriyâ Tâmer ve Ğassân Kenefânî gibi bir grup Arap yazarın eserlerini yayınlamaya başlamalarıyla eş zamanlı olmuş ancak Arap eleştirmenlerin ve medyanın ilgisi, çeşitli nedenlerle, Arap öykücülüğü alanında parlayan isimlere dönüşen diğer Arap isimler gibi ona da ulaşmamıştır.[985]

Kısa öyküye olan ilgisinin yanında Bûʿalû, tiyatro, roman ve senaryolar da kaleme almıştır. 24 Şubat 2024 tarihinde doğduğu yer olan Selâ'da hayata gözlerini yuman Muhammed İbrâhîm Bûʿalû'nun yayınlanmış öyküleri şunlardır:[986]

es-Sakaf (Dam): Otuz öyküden oluşan ve 1970 yılında basılan bu koleksiyonun üçüncü baskısı, 1983 yılında Kazablanka'da Dâru'n-Neşri'l-Mağribiyye tarafından yapılmıştır.

el-Fârisu ve'l-Hisân (At ve Süvari): Kazablanka'da Dâru'n-Neşri'l-Mağribiyye tarafından 1975 yılında yayınlanmıştır.

---

983 el-Mansuûrî, **a.g.m.**
984 https://www.abjjad.com/story/share?postId=2080899178 (çevrimiçi 20.04.2024)
985 el-Mansuûrî, **a.g.m.**
986 https://www.abjjad.com/story/share?postId=2080899178 (çevrimiçi 20.04.2024)

Hamsûne Uksûseten fî Hamsîne Dakîka (Elli Dakikada Elli Kısa Öykü): Kazablanka'da Dâru'n-Neşri'l-Mağribiyye tarafından 1983 yılında yayınlanmıştır.

el-Hût ve's-Sayyâd (Balık ve Avcı): Dâru'n-Neşr Tobkâl tarafından 2007 yılında Kazablanka'da basılmıştır.

es-Sûretu'l-Kebîretu (Büyük Resim): Çok kısa öykülerden oluşan bu kitap, Dâru'l-Emân tarafından 2009 yılında Rabat'ta basılmıştır.

Li Emrin Yehummuk (Seni İlgilendiren Bir Şey İçin): Çok kısa öykülerden oluşan bu kitap, Dâru'l-Emân tarafından 2010 yılında Rabat'ta basılmıştır.

Kable's-Sâmine (Sekizden Önce): Çok kısa öykülerden oluşan bu kitap, Dâru'l-Emân tarafından 2014 yılında Rabat'ta basılmıştır.

Ezhebu Meʿak (Seninle Geliyorum): Çok kısa öykülerden oluşan bu kitap, Dâru'l-Emân tarafından 2014 yılında Rabat'ta basılmıştır.

3.4.5.4. İdrîs ʿAllâl el-Kıss "el-Hûrî"

İdrîs el-Hûrî 1938 yılında Kazablanka'nın kenar mahallelerinden birinde dünyaya gelmiştir. Erken yaşta anne ve babasını kaybetmiş, büyük kardeşi tarafından büyütülmüştür. Önde gelen çağdaş Arap edebiyatçılarının biyografilerini derleyen ansiklopedik eser *Aʿlâmu'l-Edebi'l-ʿArabiyyi'l-Muʿâsır* için kaleme aldığı ve birkaç cümleden ibaret olan hayat hikâyesinde bu durumu şöyle dile getirmiştir: "Bu sayfada hayat hikâyemi anlatmam çok kolay değil. Fakat şunu söyleyebilirim ki, Kazablanka'da Derb Ğallaf adındaki kenar mahallede doğdum. Yetim olarak büyüdüm. Babamı tam anlamıyla görmedim. Büyük kardeşimin himayesinde büyüdüm. Kendi başıma Kur'ân-ı Kerîm okudum, sonra asri okula geçtim. Yoksulluk yüzünden eğitimimi tamamlayamadım. Yazmaya çok hevesliydim, denemye başladım sonra doğrudan gazeteciliğe daldım."[987]

Necîb Mahfûz, Mahmûd Teymûr ve Mârûn ʿAbbûd gibi sevdiği, doğulu yazarların yanı sıra Muhammed Berrâde ve Abdulcebbâr Suheymî gibi kendi kuşağına yakın Faslı yazarların roman ve öykülerini temin etmek için zamanının çoğunu şehirdeki kitapçıları gezmekle geçirmiştir. Ailesinin soyadını terk etmiş, musiki ve edebiyat alanındaki çalışmalarıyla bilinen Lübnanlı el-Hûrî ailesine

[987] Tramontînî, **a.g.e.,** s. 477.

nispetle soyadını el-Hûrî olarak değiştirmiştir.[988] Fakat onun Müslüman olduğu halde Hristiyan ismi alması Faslı yazarlar arasında hoş karşılanmamış ve başta Abdulmecid Bencellûn olmak üzere Faslı yazarların ağır eleştirilerine maruz kalmıştır.[989] Muhafazakâr bir işçi ailesinde büyümüş, çocukluğunda Kurân-ı Kerîm'i ve bazı dinî metinleri ezberlemiştir. Fakat gençliğinde varoluşçuluk düşüncesinden etkilenmiş ve *el-ʿAlem* gazetesinden ayrılarak sol çizgide yayın yapan *Cerîdetu'l-İttihâdi'l-İştirâkî* Gazetesi'nde çalışmaya başlamıştır. Otuz yıl Kazablanka'da (ed-Dâru'l-beydâ) yaşadıktan sonra gazetecilik yapmak üzere Rabat'a taşınmıştır. Gençlik maceraları ve hatıraları onu devamlı Kazablanka'ya celbetse de o, bilahare sinemaların kapatılması, kültürel hareketin gerilemesi ve "ekonomi canavarı" olarak adlandırdığı şeyin hâkimiyetinden sonra şehrin ne hale geldiğinden yakınmıştır.[990]

Altmışlı yılların başında o da arkadaşı Muhammed Zefzâf gibi şiir yoluyla edebiyat sahasına adım atmış, ardından yönünü hikâyeye çevirip Muhammed Zefzâf ve Muhammed Şukrî ile birlikte geleneksel yazının öncülerine kapıyı kapatarak edebiyatta modernitenin yolunu açmış ve onlarla önemli bir üçlü oluşturmuştur. Bu da Doğu'daki eleştirmenlerin daha önce görülmemiş bir şekilde dikkatlerini bu üçlüye çevirmelerine yol açmıştır. Şukrî ve Zefzâf roman yazarken el-Hûrî kişisel ve edebî nedenlerle kısa öyküye sadık kalmış ve bu zor türün, en az sayıda kelimeyle en ince ayrıntıları yakalama konusunda benzersiz bir yeteneğe sahip olduğunu savunmuştur.[991]

Öykü yazmanın yanı sıra Fas'ın önde gelen deneme yazarlarından biri olan el-Hûrî, hiciv ve edebiyatı harmanlayan bir dille kamusal meseleler üzerine birçok makale kaleme almıştır. Fas'taki siyasi ve sosyal hayatı ele alan gazete köşe yazılarının yanı sıra sanat, müzik, tiyatro ve sinema hakkında da yazılar kaleme almıştır. Bu makaleler daha sonra bir dizi kitapta bir araya getirilmiştir. Edebî mahsüllerinde Kazablanka ve Rabat şehirlerindeki kişisel deneyimlerinden ve karmaşık yaşamından yararlanmıştır. Gece hayatını kâğıda aktarmış, yoksul sınıfların

---

988 "İdrîs el-Hûrî", https://www.marefa.org/إدريس_الخوري (çevrimiçi 20.04.2024)

989 Eşref el-Hassânî, "İdrîs el-Hûrî Saʿlûki'l-Kıssati'l-Mağribiyye", **el-Ahbâr**, 17/02/2022. https://al-akhbar.com/Literature_Arts/330648 (çevrimiçi 20.04.2024)

990 "İdrîs el-Hûrî", https://www.marefa.org/إدريس_الخوري (çevrimiçi 20.04.2024)

991 **A.y.**

hayallerini dile getirmiştir. Kazablanka'nın sosyo-ekonomik paradokslarını dile getirmiş, sosyal ve siyasi düzenin unutulmuşlarını, farklı olanlarını ve dışlanmışlarını daima savunmuştur. Klasik dilin tek edebiyat dili olduğu bir dönemde Fas kısa öyküsüne yerel lehçeyi sokmuş, ağdalı bir dil kullanmaktan kaçınıp genelde anlaşılabilir bir dil seçmiş ve alaycılığı eleştirel bir silah olarak kullanmıştır.[992]

Vefatından sekiz yıl önce acıklı bir mektup kaleme almıştır. Hayatı boyunca takıntı haline getirdiği kültürel gerçeklikle ilgili umutsuzluğunu ve tatminsizliğini ifade ettiği ve bir nevi erken ölüm ilanı olan bu dokunaklı mektubuna şöyle başlamıştır: "Artık yaşlandığına göre, sonsuza dek yok olman için ne kadar zamanın kaldı? Sağa sola dönüyorsun ve yanında kimseyi göremiyorsun, herkes kendisiyle ve küçük ailesiyle meşgul ve sen zihinsel ve fiziksel sıkıntın içinde oturup sessizce acını bastırıyorsun."

İdrîs el-Hûrî, başta kendisi olmak üzere edebiyat dünyasında yer alan herkese hitaben yazdığı bu yürek burkan mektubun ardından uzlete çekilmiş ve baki ömrünü, yaşlı bir kartal gibi Rabat'ta, kültür merkezlerinden olabildiğince uzakta, bir binanın çatı katında geçirmiştir.[993] Bu sürede yazı yazmayı bırakan ve hatıralarıyla baş başa kalan el-Hûrî, kendisiyle yapılan bir röportajda dostlarının kendisinden geçtiğini, herkesin kendi projesiyle ve para biriktirmekle meşgul olduğunu, altmışlı yıllarda gördüğü dostluktan eser kalmadığını ifade etmiştir. İdrîs el-Hûrî, 14 Şubat 2022 tarihinde 83 yaşında Rabat'ta hayata gözlerini yummuştur. Fas Yazarlar Birliği bu münasebetle yaptığı açıklamada yazar hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

"Yazar İdrîs el-Hûrî'nin ölümüyle Fas, nadir ve müstesna bir insanı, büyük bir yazarı, iyi kararlı bir üstadı, tüm kültürel ve sosyal kesimleriyle Fas halkının sadık bir dostunu ve onlarca yıl boyunca yazı, yenilik, varlık, mücadele, seyahat, macera, yaşam sevgisi, tartışma ve fedakârlıklarla Fas kültürüne, gazeteciliğine ve edebî yaratıcılığına benzersiz bir şekilde hizmet edenlerden birini kaybetmiştir."[994]

---

[992] Abdurrahîm el-Hasâr, "el-Kâssu'l-Mağribî er-Râid İdrîs el-Hûrî Ketebe Risâlete Yeésin ve Rahal", **İndependent Arabiye**, 15/02/2022; www.independentarabia.com/node/304031/ثقافة/القاص-المغربي-الرائد-إدريس-الخوري-كتب-رسالة-يأس-ورحل (çevrimiçi 20.04.2024)

[993] **A.y.**

[994] "İdrîs el-Hûrî", https://www.marefa.org/إدريس_الخوري (çevrimiçi 20.04.2024)

Bazı dostlarının kendisine duydukları saygı sebebiyle İdrîs Baba, bazılarınınsa züğürtlüğü sebebiyle Fas'ın Bokovski'si[995]dedikleri el-Hûrî, geride bir dizi öykü kitabı ve çok sayıda makale bırakmıştır[996]. 2001 yılında Fas Kültür Bakanlığı tarafından iki büyük cilt halinde yayılanan eserleri şunlardır:[997]

Huznun fi'r-Reés ve fi'l-Kalb Temteddu (Kafayı ve Kalbi Kaplayan Hüzün): 1973 yılında Matbaʿatu'l-Emniyye tarafından Rabat'ta yayınlanmıştır.

Zilâl (Gölgeler): Dâru'n-Neşri'l-Mağribiyye tarafından 1977 yılında Kazablanka'da basılmıştır.

el-Bidâyât (Başlangıçlar): Dâru'n-Neşri'l-Mağribiyye tarafından 1979 yılında Kazablanka'da basılmıştır.

el-Eyyâm ve'l-Leyâlî (Günler ve Geceler): Dâru'n-Neşri'l-Mağribiyye tarafından 1980 yılında Kazablanka'da basılmıştır.

Medînetu't-Turâb (Toprak Şehir): Dâru'l-Kelâm yayınları tarafından 1988 yılında Rabat'ta yayınlanmıştır.

Yûsuf fî Batnı Ummihi (Annesinin Karnındaki Yusuf): 1994 yılında kaleme aldığı bu eser müstakil olarak basılmamıştır.

3.4.5.5. Muhammed Azîz el-Habâbî

Muhammed Aziz el-Habâbî, 25 Aralık 1923 tarihinde Fes şehrinde dünyaya gelmiştir. Doğumundan bir yıl sonra annesi vefat etmiş, anne tarafından dedesi Mevlâ el-Kâdirî ve anneannesinin himayesinde büyümüştür. Çocukluğunda Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemek için mahalle mektebine (el-Küttâb) gitmiş, bilahare ilkokula ardından Mevlay İdrîs Lisesine kaydolmuştur.[998] Lisede talebe iken milli mücadele hareketine iştirak etmiş; bu mücadelenin önde gelen kuruluşlarından olan Hizbu'ş-Şûrâ ve'l-İstiklâl'de (Şura ve İstiklal Partisi) yer almıştır. Katıldığı gösteriler sebebiyle 1945'te Fransızlar tarafından tutuklanmış ve on sekiz aya mahkum edilmiştir. Sekiz ay hapis yattıktan sonra işkenceye maruz kaldığı ortaya çıkınca

[995] Charles Bukowski (1920-1994), Amerikalı öykü yazarı.
[996] "İdrîs el-Hûrî", https://www.marefa.org/إدريس_الخوري (çevrimiçi 20.04.2024)
[997] Tramontînî, **a.g.e.,** s. 477.
[998] Tramontînî, "Muhammed Azîz el-Habâbî", **a.g.e.,** s. 343.

1946'da serbest bırakılmıştır.[999] Eğitim kurumlarından kovulan ve eğitim bursundan mahrum bırakılan el-Habâbî, tahsilini tamamlamk için Paris'e kaçmıştır. Felsefe alanında lisans derecesi ve Doğu Dilleri Enstitüsünden diploma almıştır. Daha sonra edebiyat alanında yüksek lisans diploması alan el-Habâbî, bütün bu çalışmalarını Sorbon Üniversitesinden felsefe dalında aldığı doktora payesiyle taçlandırmıştır. Bilahare Fransa'daki Ulusal Bilimsel Araştırmalar Merkezine katılmış ve Roma, Torino, Kan, Viyana ve Sorbon gibi bazı Batı üniversitelerinde ders vermeye başlamıştır.[1000]

1959 yılında Rabat Üniversitesinde kürsü sahibi olmuş, 1961'den 1969'a kadar Rabat ve Fes'te edebiyat fakültesi dekanlığını deruhte etmiştir. 1969 yılında Cezayir Cumhuriyeti Hükûmeti'nde görevlendirilmiştir. Bir müddet üniversitede ders verdikten sonra 1974'te Fas'a dönene kadar Yüksek Öğrenim Bakanlığında bilimsel araştırma danışmanı olarak çalışmıştır. Fas'a döndükten sonra ilmî araştırmalara yoğunlaşmış fakat beş akademiye üyeliği çok zamanını almıştır. el-Habâbî hem Arapça hem Fransızca yazmıştır. Bazı çalışmalarıyla ulusal ve uluslarası mecralarda pek çok ödül kazanmıştır. Hâlâ kitaplarından üniversitelerde ya ders kitabı olarak ya da kaynak eser olarak istifade edilmektedir. Kitapları otuzdan fazla dile çevrilmiştir. "Öykü Prensi" seçildiğinde Fransa'da 5 Ekim 1982 tarihinde Paris Belediye Başkanı Jacues Chirac'ın himayesinde bir kutlama töreni düzenlenmiştir.[1001]

Brüksel'deki Uluslararası Akademiler Birliği'nde Fas Kraliyet Akademisini temsil etmiş, pek çok ilmî ve edebî cemiyete üye olmanın yanı sıra uluslararası ödül takdim eden komisyonlarda görev almıştır. Onlarca konferansa katılmış, dört kıtadaki ülkelerin tamamına yakınını ziyaret etmiştir. Mağrib ülkelerini kapsayan İttihâdu Kuttâbi'l-Mağribi'l-Kebîr'i (Büyük Mağrip Yazarlar Birliği), Dâru'l-Fikr'i (Düşünce Evi) ve Cemʿiyyetu'l-Felsefe bi'l-Mağrib'i (Fas Felsefe Cemiyeti) kurmuştur. Ayrıca Arapça yayınlanan *Mecelletu'l-Âfâk* ile altı dilde yayınlanan (Arapça, Almanca, İngilizce, Fransızca ve İtalyanca) *Mecelletu Tekâmuli'l-Maʿrife* dergilerini çıkarmıştır. Bütün bu faaliyetleri sebebiyle, 16-17 Mayıs 1985 tarihinde

[999] Muhammed el-Misbâhî, "Muhammed Azîz el-Habâbî", **DİA**, C. XIV, s.338.
[1000] Tramontînî, **a.g.e.,** s. 344.
[1001] **A.e.**, s. 344.

V.Muhammed Üniversitesinde onuruna düzenlenen törende kendisine Fas Yazarlar Birliği tarafından "Lider Kurucu" ünvanı verilmiştir.[1002]

İbn Haldun ve İbn Rüşd'den sonra Arap dünyasında felsefi söylemi yeniden başlatan kişi olarak anılan el-Habâbî, bilahare Necîb Mahfûz'un aldığı Nobel Edebiyat Ödülüne 1987 yılında aday gösterilen ilk Arap filozof ve edebiyatçı olmuştur.[1003] el-Habâbî, felsefeden şiire, romandan öyküye otuza yakın eser kaleme almıştır, bazıları şunlardır: *Müfekkirû İslam* (İslam Düşünürleri) (1954), *Buésun ve Ziyâé* (Sefalet ve Işık) (Şiir 1962), *Mine'l-kâin ile'ş-Şahs* (Varlıktan Kişiliğe), *Dirâsât fi'ş-Şahsâniyyeti'l-Vâkıʿiyye* (Gerçekçi Kişilik Hakkında Çalışmalar) (1962), *eş-Şahsiyyetu'l-İslamiyye* (İslami Kişilik) (1964), *Cîlu'z-Zamé* (Susamış Nesil, Roman 1967), *İksîru'l-Hayât* (Hayat İksiri, Roman 1974), *Teemmulât fi'l-Lağv ve'l-Luğa* (Boş Söz ve Lugat Üzerine Düşünceler) (1980), *Yetîmun Tahte's-Sıfr* (Sıfırın Altında Yetim, Şiir 1988).[1004]

1970'ler ve sonrasında yazdığı yazılarla dünyanın gidişatı ve Üçüncü Dünya'nın durumuyla ilgili sorunların netlik kazanmasına katkıda bulunan Muhammed Azîz el-Habâbî,[1005] 23 Ağustos 1993 tarihinde Raba'ta hayata gözlerini yummuştur.[1006] Yazarın tek öykü mecmuası olan *el-ʿAddu ʿAle'l-Hadîd* (Demiri Isırmak), 1995 yılında Tunus'ta ed-Dâru't-Tûnusiyye tarafından yayımlanmıştır.

3.4.5.6. Abdülcebbâr Muhammed es-Suheymî

Abdülcebbâr es-Suheymî 1939 yılında, Fransız mandasının tam anlamıyla resmîleştiği Mareşal Lotî'nin gözdesi olan Fas'ın başkenti Rabat'ta doğmuştur. Kelimelerle ilk buluşması mahalle mektebinde (el-Küttâb) olmuştur. Modern anlamda Arapça ders veren okulların olmadığı bu dönemde mahhalle mektepleri hızlıca ez-Zâviyetu'l-Muʿtâviye (Mutaviye Tekkesi) adıyla bir okula dönüşmüştür.

[1002] **A.e.**, s.345.

[1003] el-Fâhim Muhammed, "Muhammed Abdulazîz el-Habbâbî ve'l-Felsefe'ş-Şahsâniyye", **el-İttihâdu'l-İştirâkî,** 21/09/2023; https://www.aletihad.ae/news/---محمد-عزيز-الحبابي/4430289/ثقافة والفلسفة-الشخصانية (çevrimiçi 23.04.2024)

[1004] Muhammed Azîz el-Habbâbî, "Lâ dâʿî li Takyîdi Bromîsiyus", **el-Kudsu'l-ʿArabî,** 25/10/2014

[1005] Kemâl Abdullatîf, **Muhammed Azîz el-Habâbî, eş-Şahsâniyye ve'l-Ğadiyye,** el-Merkezu'l-ʿArabî li'l-Ebhâs ve'd-Dirâsât ve's-Siyâsât, 1. bs. Beyrut, 2015, s. 10.

[1006] Kerîm el-Hânî, "Muhammed Azîz Lehbâbî",**https://marayana.com/laune/2023/12/25/9511/** (çevrimiçi 23.04.2024)

Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemenin yanında müfredata nahiv, tarih, coğrafya, matematik, Arap edebiyatı, Fransızca dersleri ilave edilmiştir. es-Suheymî burada İlkokul diplomasını aldıktan sonra, mezunlarının üniversite eğitimi için Irak, Suriye ve Mısır gibi Arap ülkelerine gidebildiği Arapça eğitim veren ilk modern okul olan V. Muhammed Lisesine kaydolmuştur. Lisedeyken arkadaşıyla birlikte el yazısıyla *eş-Şuʿle* adında bir dergi çıkarmıştır. Liseden mezun olduğu yıl, halkın yılmadan yorulmadan sürdürdüğü bağımsızlık mücadelesi meyvesini vermiş Fas bağımsızlığına kavuşmuştur. 1956'nın yazında İstiklâl Partisinin çıkardığı *el-ʿAlem* gazetesinin gazeteci yetiştirmek üzere açtığı kursa kaydolmuştur. Daha önceki yazı deneyimi ve iyi derecedeki dil bilgisi gazetecilik kursunu başarıyla tamamlamasında etkili olmuş ve akabinde *el-ʿAlem* gazetesinde resmî editör olarak çalışmaya başlamıştır..[1007]

Gazetenin genel yayın yönetmeni Abdülmecid b. Cellûn'un onu gazetenin kültür sayfalarını hazırlamakla görevlendirmesiyle birlikte iyice edebî alana dâhil olmuştur.[1008] Böylece gazetenin kültür, sanat ve spor sayfalarını yöneten es-Suheymî'nin yazıları, uzun yıllar devam eden bi Hatti'l-Yed (El Yazısıyla) adıyla meşhur olmuş sütunuyla anılır olmuştur. Hâlâ aydınların, siyasilerin ve gazetecilerin zihninde yankılanmaya devam eden bu sütundaki yazılar, merhum gazeteci Hâlid Meşbâl tarafından Tanca'da "Şirâʿ" serisinin bir parçası olarak aynı başlıkla, "bi Hattî'l-Yed", yeniden yayınlanmıştır.[1009]

Gazetedeki sorumluluğu giderek artan es-Suheybî, 1983 yılında gazetenin genel yayın yönetmenliğine getirilmiştir. İlk öyküsü, o zaman gazetenin yazı işleri sekreterliğini yürüten Muhammed et-Tâzî'nin takdir yazısıyla *el-ʿAlem* gazetesinde yayımlanmıştır. Her ne kadar ilk öyküleri, *Moulay* (Efendim) adlı öykü derlemesinde de görüleceği üzere, toplumsal gerçekliğe meyilli olsa da ikinci öykü koleksiyonu *el-Mumkin mine'l-Mustahîl* (İmkânsızın Mümkünü)'ünde varoluşçu edebiyat akımının tesiri görülmüştür. Her zaman hevesli bir okuyucu olmuştur. Özellikle çevirinin Mısır, Lübnan ve Suriye'de yükselişe geçtiği o dönemde, henüz yirmi beş yaşını

[1007] Tramontînî, "Abdülcebbâr Muhammed es-Suheymî", **a.g.e.,** s. 635, 636.
[1008] **A.y.**
[1009] Muhammed Abdullâh ʿAlâlî, "ʿİndemâ Kâne Abdülcebbâr es-Suheymî Burcuvâziyyen", **es-Suâl,** 03/05/2022; https://assoual.com/archives/1393 (çevrimiçi, 23.04.2024)

tamamlamadan Arap, Alman, Rus, Fransız, Amerikan, İngiliz ve İtalyan edebiyatlarının önemli roman, öykü, tiyatro ve edebiyat eleştirisi kitaplarının tamamına yakınını okumuştur. Gazete imkânlarının sınırlı olması nedeniyle, Muhammed el-ʿArabî el-Mesârî ve Muhammed Berrâde ile birlikte öykü ve tiyatroya has bir dergi çıkarmaya çalışmıştır. Daha sonra Fas edebiyatındaki gençlik akımının bir ifadesi olan 2000 dergisini çıkarmaya başlamıştır. Fas ve Arap dünyasında yayınlanan dergilerde çok sayıda öykü ve eleştiri yazısı yayımlanmış olmasına rağmen, 1985 yılına kadar sadece iki kitabı piyasaya çıkmıştır.[1010]

Gazetedeki işi ve genel sekreterliğini yürüttüğü Fas Yazarlar Birliği ona doğu ve batıda pek çok ülkeyi ziyaret etme imkânı vermiştir. Bu bağlamda Mısır, Irak, Amerika, Fransa, Sovyetler Birliği, Çin ve Almanya'yı ziyaret etmiş ve her seyahatine dair izlenimlerini kaleme almıştır. Bazı öyküleri İspanyolca, Fransızca ve İngilzce'ye çevrilerek yayımlanmıştır. Altmışlı ve yetmişli yılların yazarlarından biri olarak kabul edilen ve Fas'taki öncü öykücüler kuşağının hemen ardından gelen Abdülcebbâr es-Suheymî,[1011] uzun bir hastalık döneminden sonra, 24 Nisan 2012 tarihinde Rabat'ta hayata gözlerini yummuştur.[1012] Abdülcebbâr es-Suheymî'nin yayınlanmış öykü koleksiyonları şunlardır:

Mevlay (Efendim): 1963 yılında Dâru'r-Reşâd, Mektebetu'l-Hâncî tarafından Kahire'de yayınlanmıştır.

el-Mümkin mine'l-Mustahîl (İmkânsızın Mümkünü): 1969 yılında Dâru'r-Risâle tarafından Rabat'ta yayınlanmıştır.

3.4.5.7. Muhammed Saʿîd er-Reyhânî

Fas Yazarlar Birliği ve *Mecelletu Kitâbâti İfrîkiyye* (Afrika Yazıları Dergisi) yayın kurulu üyesi Muhammed Saʿîd er-Reyhânî, 23 Aralık 1968 tarihinde Fas'ın kuzeyindeki el-Kasru'l-Kebîr şehrinde doğmuştur. İlk ve ortaokulu burada okuduktan sonra yine Fas'ın kuzeyinde yer alan Tetvan şehrine taşınmıştır. Burada liseyi bitirdikten sonra Abdulmelik es-Saʿdî Üniversitesine kaydolmuş ve 1991 yılında

[1010] Tramontînî, **a.g.e.**, s. 636.
[1011] **A.y.**
[1012] Tahir et-Tavîl, "Rahîlu'l-Kâtibi'l-Mağribî Abdülcebbâr es-Suheymî", **el-Kudsu'l-ʿArabî,** 24/04/2012.

İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümünden lisans diploması almıştır. Üniversite eğitimini tamamlayınca eğitim kurumuna girmiş fakat İngilizce yazmak yerine Arapça ifade etmeye yönelmiştir. 2015 yılında Tetvan Abdülmelik es-Saʿdî Üniversitesine bağlı Tanca Yüksek Tercüme Okulundan çeviri, iletişim ve gazetecilik alanında yüksek lisans diploması almıştır. Bir diğer yüksek lisans diplomasını da 2017 yılında İngiltere'de Lancaster Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesinden yaratıcı yazarlık konusunda almıştır.

Arapça yazdığı öykülerin ilki olan *ʿÂşık*'ı, henüz yirmi üç yaşındayken, 1991 yılında kaleme almış, ancak bu öykü yazıldıktan on beş yıl sonra basılmıştır. Er-Reyhânî yine 1991 yılında, ilkinden üç ay sonra *İftah Yâ Sımsım* (Açıl Susam Açıl) adlı öyküsünü kaleme almıştır. *Açıl Susam Açıl* adlı öyküsü, 9 Mayıs 1994 tarihinde Fas'taki en büyük kültür eklerinden birinde, *Beyânu'l-Yevmi's-Sekâfî* dergisinin ekinde yayımlanmıştır.

2005 yılında yaratıcı yazarlık dalında Beyrut'ta takdim edilen Nâcî el-Nuʿmân Özgür Kültür Ödülünü kazanmıştır. Avustralya'nın Melbourne şahrinde verilen "el-Muhâcir Uluslararası Düşünce, Edebiyat ve Sanat Ödülü" kısa öykü dalında Danimarkalı yazar Niels Howe ile birlikte Muhammed Saʿîd er-Reyhânî"ye takdim edilmiştir.[1013] Yazarın yayınlanmış öykü kitapları şunlardır:

Fi'ntizâri's-Sabâh (Sabahı Beklerken): Araştırmacı yazar Muhammed Saʿîd er-Reyhânî'nin 14 kısa öyküden oluşan derlemesi *Sabahı Beklerken,* 2003 yılı Ekim ayında Matbaatu's-Selîki tarafından Tanca'da yayınlanmıştır.

Mevsimu'l-Hicreti ilâ Eyyi Mekân (Herhangi Bir Yere Göç Mevsimi): Başlığı Arap edebiyatının önemli klasiklerinden biri haline gelen Sudanlı yazar et-Tayyib Sâlih'in Kuzeye Göç Mevsimi adlı romanını çağrıştıran ve on altı kısa öyküden oluşan kitap, 2006 yılında Top Pres tarafından Rabat'ta yayınlanmıştır. [1014]

[1013] "Muhammed Saʿîd er-Reyhânî", https://www.marefa.org/محمد_سعيد_الريحاني#النشأة (çevrimiçi 23.04.2024)
[1014] "Muhammed Saʿîd er-Reyhânî", https://www.marefa.org/محمد_سعيد_الريحاني#النشأة (çevrimiçi 23.04.2024)

Mevtu'l-Muellif (Yazarın Ölümü): Yazarın üçüncü öykü derlemesi *Mevtu'l-Muellif* on kısa öykü ihtiva etmektedir ve 2010 yılının Mayıs ayında Top Pres tarafından Rabat'ta yayınlanmıştır.[1015]

Hıvâru Cîleyn (İki Neslin Diyaloğu): er-Reyhânî'nin *İki Neslin Diyaloğu* adlı öykü derlemesinin kitap halinde yayınlanması gecikmiştir. Bu gecikme esnasında değişen şartlara göre bazı paragraflar çıkarılmış, yeni öyküler ilave edilmiştir. Nitekim on altı öyküden oluşan derleme, 2012 yılında Top Pres tarafından Rabat'ta yayınlanmıştır.[1016]

Verâée Kulli ʿAzîmin Akzâm (Her Ulunun Arkasında Cüceler Vardır): Ürdün'de yayınlanan *el-ʿArab el-Yevm gazetesinin* genel yayın yönetmeninin er-Reyhânî ile yaptığı ve gazetenin 27 Haziran 2004 tarihli nüshasında yayımlanan röportajda *Verâé Kulli ʿAzîmin Akzâm* adlı öykü derlemesinin yayına hazır olduğu duyurulmuştur. Ne var ki Kazablanka'da patlayan bombalar ile başlayıp, Bağdat'ın düşmesi ve Georg Bush'a ayakkabı fırlatılması ile devam eden Gazze'deki katliamlar ve körfezden okyanusa Arap dünyasını etkilyen gelişmeler kitabın yayınlanmasını geciktirmiştir.[1017] Yirmi bir kısa öyküden oluşan bu öykü derlemesi sekiz yıllık bir gecikmenin ardından 2012 yılında Top Pres tarafından Rabat'ta yayınlanmıştır.

Hâéu'l-Hurriyye (Hürriyetin H'sı): Elli çok kısa öyküden oluşan bu derleme 2014 yılında Fas Kültür Bakanlığı Yayınları tarafından yayınlanmıştır. [1018]

3.4.5.8. Mubârek ed-Dureybî

Altmışlı yılların ortalarından itibaren öykü dalgasını yönlendiren Faslı öykü yazarları kuşağından biri olarak kabul edilen Mubârek ed-Dureybî, 1939 yılında Kuneytera şehrinde dünyaya gelmiştir. Ellili yıllarda Fransız sömürgesine karşı verilen silahlı mücadelede aktif bir direnişçi olarak yer almıştır. Bir müddet Kuneytera'da orta öğretimde çalıştıktan sonra yine aynı şehirde bir tarım şirketine muhasebeci olarak tayin edilmiştir. Daha sonra Vâdî Zem şehrindeki bir değirmende

[1015] https://www.diwanalarab.com//موت-المؤلف (çevrimiçi 23.04.2024)
[1016] **A.y.**
[1017] Muhammed Saʿîd er-Reyhânî, **Verâée Kulli ʿAzîmin Akzâm,** 1.bs. Top Pres, Rabat, 2012, s. 7.
[1018] https://kataranovels.com/novelist/محمد-سعيد-الريحاني / (çevrimiçi 23.04.2024)

memur olarak çalışmış ve 19 Temmuz 1996 tarihinde bu görevinde iken vefat etmiştir.

Aynı zamanda hemşehrisi de olan araştırmacı ve öykü yazarı Abdurrahîm Mûdun (1948-2014) onun hakkında şöyle demiştir: "Mubârek ed-Dureybî, üniversiteye ya da yüksekokula gitmeyip hayata geniş kapısından girmeyi tercih eden bir öykü yazarıdır." Ekseriyeti *el-Aklâm* dergisinde olmak üzere çeşitli dergilerde öykü ve makaleleri yayımlanan ed-Dureybî'nin öykü derlemesi *ʿUyûnun Tahte'l-Leyl* (Gecenin Altındaki Gözler), 1978 yılında Arap Yazarlar Birliği tarafından Şam'da yayınlanmıştır. *Tuyûru'l-Mesâé* (Akşam Kuşları) adlı romanı ise 1984 yılında Trablus'ta basılmıştır. Vefatından sonra yazar adına Kısa Öykü Ulusal Ödülü oluşturulmuştur.[1019]

3.4.5.9. Zehra Rumeyc

Kurgu alanının en üretken yazarlarından biri olarak kabul edilen ez-Zehra Rumeyc, 7 Ocak 1952 tarihinde Kazablanka yakınlarındaki Hureybka şehrinde dünyaya gelmiştir. Fes'teki Muhammed b. Abdullâh Üniversitesi Edebiyat Fakültesinden 1973 yılında mezun olmuştur. Aynı yıl Yüksek Öğretmen Okulundan öğretmen yeterlilik sertifikası almıştır. Fas Yazarlar Birliği üyesi olan Rumeyc, 2005 yılında emekli oluncaya kadar öğretmen olarak çalışmıştır.[1020]

Yazılarında genel olarak toplumsal meseleleri özel olarak ise ezilen insanı ele almıştır. Ayrıca romanlarında boyun eğmeyi ve teslim olmayı reddeden bağımsız, asi, onurlu kadın modelini sunmuştur. Bununla birlikte "kadın yazarlığı" kavramından hoşlanmamıştır. Hayal gücü ve kurgunun cinsiyetinin olmadığını dile getiren Rumeyc,[1021] yeni çıkan romanı *en-Nâcûn* (Hayatta Kalanlar) hakkında kendisiyle yapılan bir röportajda hayal gücü ve gerçeklik hakkındaki görüşlerini şöyle ifade etmiştir:[1022]

[1019] https://ar.wikipedia.org/wiki/مبارك_الدريبي

[1020] https://kataranovels.com/ novelist/الزهرة-رميج/ (çevrimiçi 24.04.2024)

[1021] https://ar.wikipedia.org/wiki/الزهرة_رميج (çevrimiçi 24.04.2024)

[1022] Selîme Abbâs, "el-Edîbetu'l-Mağribiyye ez-Zehra Rumeyc: el-Buʿdu'l-Cemâlî Yezallu Hâcisî fî Nesci'n-Nassi ve Binâih", **Beyânu'l-Yevm,** 16/11/2022; https://bayanealyaoume. press. ma/-الأديبة-المغربية-الزهرة-رميج-البعد-ال/.html (çevrimiçi 24.04.2024)

"Hayal gücü ve gerçeklik ikilisi, sadece benim deneyimimde değil, genel olarak kurgulamanın yoludur. Zira kurgulama ne bir boşluktan ne de insanla alakası olmayan bir dünyadan gelir. Nihayetinde kurgulayan bir insandır ve kişiliğinin oluşumuna, psikolojik ve entelektüel formasyonuna, kendisi ve etrafındaki dünya hakkında bilinçlenmesine katkıda bulunan belli bir gerçekliğin ürünüdür. Yazarın içinde yaşadığı gerçeklik, onun malzemelerini derlediği ve yaratıcı unsurlarını türettiği ana kaynaktır. Dolayısıyla hayal gücü kurgulamada esas unsur olduğuna göre, yazar gerçeklikten uzak ama gerçeğe yakın hayali dünyalar kurgulayabilir. Bu da okuyucuda doğru olduğu hissini uyandırır ve okuyucunun gerçekmiş gibi bu hayali dünya ile etkileşime girmesini sağlar. Ben de yaratıcı çalışmalarımda bunu yapıyorum. Yazarken genel olarak toplumsal meselelere ve insani kaygılara özel olarak da ezilen insan kavramına bağlı kalmaya meyilli olmama rağmen estetik boyut, metni örme ve inşa etme konusundaki takıntım olmaya devam ediyor. Bir yandan, otantik yaratıcılığın ön şartı olan estetik boyut, diğer yandan okuyucunun sanatsal zevk alması; bu olmadan edebiyatın gerçeklik bilincini yayma, yüksek değerleri pekiştirme, halkın zevkini geliştirme ve böylece daha iyi bir dünyaya giden yolu açmaya katkıda bulunma iddiası gerçekleşemez."

Bazı romanlarında Fas'ta sosyalist dalganın yükseldiği mücadele dönemine ve sosyal adalet çağrısına ayrıca Arap Baharı'ndan sonra siyasi tutukluluk ve toplumsal değişim temalarına odaklanan yazar,[1023] 1988 yılında Okul Tiyatroları Festivalinde çevirisini yaptığı Abdullatif el-Luʿebî'nin *Temârînu fi't-Tesâmuh* (Hoşgörü Egzersizleri) adlı oyunu ile çeviri ödülünü almıştır. 2007 yılında Suriye'de kısa öykü dalında "Sekâfetun bilâ Hudûd (Sınırsız Kültür) birincilik ödülünü almıştır. 2010 yılında Fes Kültür ve Tiyatro Sanatçıları Derneği, Fes Kent Toplumu, Fas Kültür Bakanlığı ile İslami Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'nün (ISESCO) müşterek organizasyonuyla onurlandırılmıştır. Roman ve edebiyat eleştirisi türünde birçok çalışmaya imza atan yazarın, yayınlanmış öykü derlemeleri şunlardır:[1024]

Enînu'l-Mâé (Suyun İniltisi): Bu öykü derlemesi 2003 yılında Fas'ta Kısa Öyküler Araştırma Grubu tarafından yayınlanmıştır.

Necmetu's-Sabâh (Sabah Yıldızı): Bu öykü derlemesi 2008 yılında Arap Kültür Merkezi Yayınları arasında çıkmıştır.

ʿİndemâ Yûmidu'l-Berg (Şimşek Çaktığında): Küçürek öykülerden oluşan bu öykü derlemesi, 2008 yılında Kazablanka'da en-Necâh matbaası tarfından basılmıştır.

[1023] https://ar.wikipedia.org/wiki/الزهرة_رميج (çevrimiçi 24.04.2024)
[1024] https://kataranovels.com/ novelist/الزهرة-رميج/ (çevrimiçi 24.04.2024)

Erîcu'l-Leyl (Gecenin Kokusu): Bu öykü derlemesi 2013 yılında Fas Yazarlar Birliği tarafından yayınlanmıştır.

eş-Şebrak (Kuru Diken): Bu öykü derlemesi 2014 yılında Suriye'de yayınlanmıştır.

Sahratu Sîzîf (Sisifos Kayası): Bu öykü derlemesi 2015 yılında Amman'da Dâr Fedâat li'n-Neşr ve't-Tevzîʿ yayınları tarafından yayınlanmıştır.

3.4.5.10. Abdussemîʿ Bensâbir

Öykü ve roman yazarı Abdussemîʿ Bensâbir, 8 Ağustos 1986 tarihinde Merrâkeş yakınlarındaki el-Maʿdenu'l-Esfer köyünde dünyaya gelmiştir. Agadir İbn Züheyr Üniversitesinden özel hukuk alanında lisans diploması almıştır. 1991'den beri Dâhle şehrinde ikamet eden yazar, aynı şehirde öğretmen olarak çalışmakta ve Râbıtatu Udebâi'l-Cenûb (Güneyli Yazarlar Birliği) Dâhle Şubesinin başkanlığını yürütmektedir.

Fas'ta yayınlanan *el-Munʿataf* gazetesinin kültür ekinde haftalık köşe yazısı yazan Bensâbir'in, Suudi Arabistan'da yayınlanan *Mecelltu'l-Cûbe* dergisi, Dubai'de yayınlanan *el-İmârâtiyye* dergisi, Londra'da yayınlanan *el-Kuds* gazetesi ve Fas'ta yayınlanan *el-Mesâé, es-Sabâh, el-Usbûʿ, Ahbâru'l-Yevm, el-Cerîdetu'l-Ûlâ, el-Minberu'l-İştirâkî, el-İttihâdu'l-İştirâkî, el-Munʿataf ve Beyânu'l-Yevm* gazetelerinde makale ve öyküleri yayımlanmıştır. Eserleri Fransızca, İngilizce, İspanyolca ve Amazigce'ye çevrilen yazar, Meşraʿ Belkasîr'de düzenlenen Ahmed Bozfôr Arapça Yarışmasında kısa öykü dalında birincilik ödülü, Fes Forumda kısa öykü dalında birincilik ödülü, *Ölülerle Dans* adlı öykü derlemesiyle 2011 yılında Lübnan'da Nâcî Nuʿmân Ödülü, Kuveyt *el-Arabî* dergisi ile birlikte BBC Radyosunun 2012 yılında ortaklaşa düzenlediği Stories on the Air Ödülü, 2008'de Dâhle'de düzenlenen Bölgesel Okul Tiyatrosu Festivalinde en iyi oyun metni ödülü, 2013 yılında Dâhle'de düzenlenen Uluslararası Film Festivalinde *Yevmun Hârice'l-Cesed* (Bedenin Dışında Bir Gün) adlı senaryosuyla, en iyi senaryo ödülü, 2013'te Rabat'ta Kültürler Diyaloğu Kısa Öykü Ödülü ve *Halfe's-Sûri bi-Kalîl* (Duvarın Ardında Biraz) adlı romanıyla 2013 yılı Fas Yazarlar Birliği Ödülünü kazanmıştır. Dâhle'deki Cemʿiyyetu Menârati'l-Vahdeti's-Sekâfiyye (Dahle Kültür Birliği Derneği) üyeliği, Lecnetu't-Tahkîm li'l-Kıssati'l-Kasîre bi Multekâ'd-Dâhle el-Vatanî (Dahle Ulusal Forumu)'nda

kısa öykü jürisi daimi üyeliği yanında, 2014'te Selâ'da düzenlenen Ulusal Öğrenci Filmleri Festivalinde jüri üyeliği de yapan Bensâbir'in yayınlanmış öyküleri şunlardır:

Hubbun ve Bitâkatu Taʿrîf (Aşk ve Hüviyet Cüzdanı): Bu öykü derlemesi Cuzûr yayınları tarafından 2009 yılında Dâhle'de yayınlamıştır.

Er-Raks meʿa'l-Emvât (Ölülerle Dans): Bu öykü derlemesi 2011 yılında Dâhle'de Menâretu'l-Vahde yayınları arasında çıkmıştır.[1025]

3.5. Tiyatro

Duyguların, düşüncelerin ve durumların sahnede sergilenmesi esasına dayanan tiyatro, Yunanca, seyirlik yer anlamına gelen *theatron* kelimesinden türetilmiştir.[1026] Ritüelin tiyatronun kökeni olduğu yönündeki görüşün çok yaygın olmasına rağmen, bunun tiyatronun nasıl doğduğuna ilişkin tek kuram olmadığını ifade eden Brockett, bilgelerin bir kısmının tiyatronun kökenini öykü anlatıcılığında aradığını söylemiştir.[1027]

3.5.1. Tiyatronun Doğuşu ve Gelişim Süreci

Tabiatın düzenini, döngüsünü anlamakta zorlanan ilkel insan, tabiatta cereyan eden hadiselerin arkasında olağanüstü güçler olduğuna inanmış ve onlarla irtibat kurmak için bir takım bedensel hareketler ve sesler kullanma yöntemini geliştirmiştir. Zamanla bu hareketeler ve sesler belli bir düzen ve farklı anlamlar kazanmıştır. Avın iyi geçmesi, verimli mevsimlerin tekrar gelmesi, bolluk ve bereket olması için gerçekleştirilen bu ritüeller, insanüstü güçlerle bir etkiletişim yöntemi olmakla birlikte, ilkel insanın birbiriyle iletişiminin de bir aracı olmuştur.[1028] Ritüellerde sergilenen dans, şarkı, cümbüş, tapınma, arbede ve boğuşma sahneleri törensel bir etkinlik olmakla beraber, giyilen kostümler, insan figürleri, hayvanlar ve

[1025] https://www.marefa.org/عبد_السميع_بنصابر (çevrimiçi 25.04.2024)
[1026] https://sks.uskudar.edu.tr/gecmisten-gunumuze-tiyatro-ve-tiyatronun-tarihsel-gelisimi (çevrimiçi 03.05.2024)
[1027] Oscar G. Brockett, **Tiyatro tarihi,** Çev. Sevinç Sokullu, v.d. 1. bs. Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000, s. 19.
[1028] Birce Semercioğlu, "Tarihsel Gelişim Sürecinde Tiyatronun İşlevi Ve Yöntemi", **Görünüm 2020**, Kocaeli Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, S. 8, s. 23.

aletlerin kullanımının yanı sıra tören için kutsal bir mekânın seçilmesi ve efsanevi kozmik bir zamanın belirlenmiş olması, tiyatral ögeler olarak değerlendirilmiştir.[1029]

Tiyatro ilk kez M.Ö 6.yüzyılda Yunan toplumunda dini törenden özerkleşerek bir sanat türü haline gelmiş, dinsel ya da pratik ölçülerle değil, estetik ölçülerle değerlendirilen bir "oyun" a dönüşmüştür. Bu bağlamda şarap, bereket ve bitkiler tanrısı Dionysos'u kutlamak için yapılan "Bacchanolia" şenliklerinde **aulos** çalan bir kişinin müziği eşliğinde dans eden bir koronun söylediği *dithrambos* şarkıları, Yunan toplumunda tiyatronun öncülü olmuştur. Koro, bu şarkılarda, farklı kişilerin konuşmasını canlandırmak için söz ve tavır değişikliklerinden yararlanmıştır. Daha sonra oyuncu ve oyun yazarı Thespis'in koronun karşısına farklı kişilikleri farklı maskelerle temsil eden bir oyuncu koymasıyla, daha farklı konular ele alınabilmiş, farklı anlatım biçimleri denenebilmiştir. M.Ö 534'te Atina'daki ilk tiyatro şenliğinde, Thespis'in bir tragedyası ödül almış ve bu tarihten itibaren tragedyalar Dionysos şenliklerinin bir parçası olarak gelenekselleşmiştir.[1030] Dolayısıyla bu şenliklerde sahnelenen tragedyalar Yunan komedi oyunlarının türüne de ilham vermiştir. İki tür Yunan draması oldukça popüler olmuş ve performanslar Akdeniz'e yayılarak, Helen ve Roma tiyatrolarını etkilemiştir.[1031] Neticede Yunan topraklarına yayılan Antik Roma uygarlığı, Yunan sanatından etkilenmiş ancak tiyatro alanında yenilikçi bir yaklaşımı olmamıştır. Antik Yunan'da tiyatroya yüklenen eğitici işlevin yanı sıra görülen estetik kaygı, Roma'da yerini pratik yarara bırakmıştır. Antik Yunan komedyalarını uyarlayarak, insanları aile ve toplum kuralları konusunda eğitmeyi amaçlamışlardır[1032].

Ortaçağda Hristiyanlığın doğuşu ile birlikte ortaya çıkan din otoriteleri, İnsanda zararlı heyecanlar uyandırdığını iddia ettikleri tiyatroya karşı düşmanca bir tavır sergileyerek tiyatroyu yasaklamışlardır.[1033] Bilahare Hristiyanlık, geleneğin sürekliliğinin parçalandığı bir ortamda, kendi tiyatrosunu var edip inançlardan bir

[1029] Hasan Behrâvî, **el-Mesrahu'l-Mağribî,** el-Merkezu's-Sekâfîyyü'l-ʿArabî, Beyrut, 1994, s. 7.
[1030] Adem Aşçı, "Dünya ve Türk Tiyatrosu Tarihçesi", www.academia.edu/33198739/Dünya_ve_Türk_Tiyatrosu_Tarihçesi (çevrimiçi 04.05.2024)
[1031] Mark Cartwright, "Ancient Greek Theatre", www.worldhistory.org/Greek_Theatre/ (çevrimiçi 04.05.2024)
[1032] Semercioğlu, **a.g.m.**, s. 25.
[1033] **A.y.**

tiyatro türetmiştir. Bu bağlamda kilise, tiyatroyu yeniden kurallı bir oyuna, yani sanata dönüştürmüştür.[1034] Ortaçağın dini amaçlı bu tiyatrosu İtalya'da 1454 yılına kadar devam etmiştir.1471 yılında Politian adlı genç bir şair Latince olarak kaleme aldığı bir piyeste azizlerin, Kitab-ı Mukeddes'ten alınan kişilerin aksine mitolojiden alınan kişileri anlatmıştır. Bu tutum yeni bir çağın etkisinin ortaya çıkması olarak telakki edilmiştir.[1035]

Yeniçağda tiyatronun doğuşu, Rönesans'ın geç kalmış bir ürünüdür. Yeni parlayan bu kadim kültür, önce seçkin tabaka arasında yaygınlaşmış, soylular arasında yeni bir yaşam biçimi oluşturmuştur.[1036] Rönesans tiyatrosu İtalya'da başlamış, lakin en önemli ürünlerini Rönesans'la geç tanışan İngiltere gibi ülkeler vermiştir. Onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda Avrupa'da çok canlı bir tiyatro hareketi görülmüştür. Her sınıfın isteğine cevap verdiği için farklı sanat ölçülerinin başarılı bir sentezini yapmış, kendini canlı, hareketli, eğlenceli ve anlamlı bir sanat dalı olarak kabul ettirmiştir.[1037] Onyedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren bazı önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde artık kadın rollerini (daha önce bu işi erkekler yapmaktaydı) kadınlar oynamaya başlamıştır. Yine bu dönemde tiyatro oyunları her gün aynı performasın tekrarlandığı süreli gösterimlere dönüşmütür. Böylece tiyatro oyunlarının modeli belli olmuş ve günümüze kadar da aynı şekilde devam etmiştir.[1038]

Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında ortaya çıkan realizm modern tiyatronun başlangıcı olmuştur.[1039] Bununla birlikte realizmin daha önceki akımlardan beslendiği, ön hazırlığının onsekizinci yüzyıl dramında ve romantik tiyatroda olduğu ifade edilmiştir. Romantizden Realizme geçiş döneminde tiyatro yapıları çoğalmış, tiyatro sanatı tüm Avrupa ülkelerine yayılmıştır. Yirminci yüzyıla gelindiğinde tiyatronun en belirgin özelliği, yazarlıkta, sahneye koyuculukta, oyunculukta ve

---

[1034] **A.g.m.**
[1035] Mehmet Fuat, **Tiyatro Tarihi**, 2. bs. Varlık Yayınları, İstanbul, 1970, s. 99.
[1036] Robert Pignarre, **Tiyatro Tarihi,** Çev. Pınar Kür, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.48.
[1037] Sevda Şener, **Dünden Bugüne Tiyatro Düşüncesi,** Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998, s. 73.
[1038] Mark Cartwright, "Elizabethan Theatre**", https://www.worldhistory.org/Elizabethan_Theatre/** (çevrimiçi 15.05.2024)
[1039] Tufan Karabulut, "Gerçeğin Yeniden İnşasında Tiyatroda Gündelik Dilin Kullanımı", **İMÜ Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi,** C.VI, S. 1, 2020, s. 27-43.

tiyatro gösterisine katılan bütün yardımcı sanatlarda yeni anlatım imkânları aramak ve bunları cesaretle denemek olmuştur.[1040]

3.5.2. Tiyatronun Arap Dünyasında Ortaya Çıkışı

Tarihi, insan faaliyetlerini ve uygarlıkları takip edenler, tarihin Araplar arasında, ister cahiliye ister İslâmi dönemde olsun, tiyatronun varlığına dair herhangi bir şeyi kaydetmediğini fark etmişlerdir. Dolayısıyla Arap edebiyatı da gelişmesinin ve büyümesinin hiçbir aşamasında tiyatro sanatıyla ilgilenmemiştir. Erken İslâmi dönemde Yunan düşüncesinden çok sayıda çeviri yapılmış olmasına rağmen, Arap çevirmenler dikkatlerini tamamen felsefe, mantık ve doğa bilimleri üzerinde yoğunlaştırmışlar, tiyatro sanatına ve edebiyatına önem vermemişlerdir.[1041]

Tarihçiler, Fransızların Mısır'daki kısa süreli seferleri sırasında, askerlerini eğlendirmek için Fransızca hikâyeler oynadıkları bazı ahşap tiyatrolar kurduklarını ve bu tiyatrolarda neler olup bittiğini görmek için tahtaların arasından merak saikiyle bakan Mısırlıların tiyatroyla tanışmış olduklarını belirtmişlerdir. Yine aynı tarihçiler, on dokuzuncu yüzyılın ortalarından hemen öncesine kadar Mısır'da veya diğer Arap ülkelerinde Arapça tiyatrodan herhangi bir iz olduğunu ifade etmemişlerdir.[1042]

Tiyatro sanatını Arap dünyasına ithal etmeyi düşünen ve ithal eden ilk kişi Mârûn en-Nakkâş (ö.1855) olmuştur.[1043] Seyahat etmenin pek de kolay olmadığı o dönemde Nakkâş, Suriye'nin tamamını dolaşmış 1846 yılında İskenderiye'ye oradan da İtalya'ya geçmiştir. İtalya'da tiyatroyla tanışan Nakkâş, izlediği oyundan ziyadesiyle etkilenmiş ve bu sanatı halkın istifade edebilmesi için Arap dünyasına taşımaya karar vermiştir.[1044] Nihayet 1848 yılında Moliére' in (ö.1673) "Cimri" adlı oyununu Arapça olarak sahneye koymuştur. Nakkâş, edebi tiyatronun, yani Arapça kalıba dökülmüş bu Frenk altınının tek başına bu yeni sanatı ayakta tutmaya yeterli olmayacağını fark edince, müteakip oyunlarında halk için daha cazip olan hikâyeleri kullanmaya çalışmış ve halkın şiire olan ilgisinden faydalanmıştır. Ancak insanların

---

[1040] Şener, **a.g.e.**, s. 164, 236.
[1041] Muhammed Edîb es-Selâvî, **el-Masrahu'l-Mağribî, min Eyn ilâ Eyn,** Menşûrâtu Vizâreti's-Sekâfeti ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, Şam, 1975, s. 5, 6.
[1042] Muhammed Mendûr, **el-Mesrah**, Muessestu Hindâvî, Kahire, 2022, s. 25.
[1043] Seyyid Alî İsmâʿîl, **Târîhu'l-Mesrah fi'l-ʿÂlemi'l-ʿArabî,** Muessetu Hindâvî, Kahire, 1999, s. 21.
[1044] Corci Zeydân, **Terâcimu Meşâhiri'ş-Şark fi'l-Karni't-Tâsiʿ ʿAşare,** 2 c., Muessestu Hindâvî, Kahire, 2012, C.II, s. 253.

yeni sanat karşısındaki şaşkınlıklarını ve içten içe reddetmelerini aşamamıştır. Bazı yurttaşlarının nankörlüğünden ve sanat alanındaki çabalarının reddedilmesinden duyduğu üzüntüyü dile getirmiş, Avrupa tiyatrolarından ödünç aldığı ve ülkesine sevinçle getirdiği bu sanat ateşinin kendisinden sonra da yanmaya devam edeceğinden çok kuşku duyduğunu ifade etmiştir. [1045]

Tiyatronun Arap dünyasında tanınıp yaygınlaşmasına katkıda bulunan bir diğer sanatkâr, Konya'dan gelerek Şam'a yerleşen Akbıyık ailesinin bir ferdi olan ve kantar işiyle iştiğal etmesine nispetle el-Kabbânî (Kantarcı) adıyla meşhur olan Ahmed Ebû Halîl el-Kabbânî (ö.1903) olmuştur. *Binbir Gece Masalları'* ndan etkilenerek kaleme aldığı *Nâkiru'l-Cemîl* (Nankör) adlı oyununu dedesinin evinde sergilemiş ve böylece tiyatroya ilk adımını 1867 yılında atmıştır. Mithat Paşa'nın Suriye valisi olarak görev yaptığı (1878-1880) dönemde Kabbânî, valinin tevcih ve teşvikiyle profesyonelliğe adım atmıştır. Ancak bu girişim Mithat Paşa'nın valiliğinin sona ermesiyle akim kalmış ve bu konudaki en büyük hamisini kaybeden Kabbânî, tiyatroya bir müddet ara verdikten sonra 1884 yılında Mısır'a göç etmiştir. Önce İskenderiye'ye yerleşen Kabbânî, burada kaldığı sürede sahneye 35 oyun koymuştur.[1046]Kabbani, yazdığı oyunların temeli olarak -ilk etapta- edebi metne dayanmamış, şarkı söyleme, ilahi söyleme ve dans etme unsurlarına daha fazla önem vermiştir. Dolayısıyla tiyatrolarının hikâyesini de esasen kahramanın veya koronun şarkı söylebilecekleri veya dans edebilecekleri şekilde tasarlamıştır.[1047] 1884-1900 yılları arasında Mısır ile Suriye arasında sürekli gidip gelen el-Kabbânî'nin ekibinde en iyi şairler, yönetmenler, tasarımcılar ve şarkıcılar görev almıştır. O aynı zamanda bilahare Mısır'ın önde gelen sanatçıları olan Seyyid Derviş, Kâmil el-Hal ve Sellâme el-Hicâzî gibi şahsiyetleri yetiştirmiştir[1048]

Modern Arap tiyatrosonun öncülerinden üçüncüsü ise Yahûdi bir ailenin çocuğu olan ve Ebu'n-Nazzâre olarak ta bilinen Yaʿkûb Sannûʿ olmuştur. Emîr Ahmed Yeken tarafından İtalya'ya gönderilen Sannûʿ, burada üç yıl kalıp tahsilini

[1045] Alî er-Râʿî, **el-Mesrahu fi'l-Vatani'l-ʿArabî**, el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfeti ve'l-Funûn ve'l-Âdâb, Kuveyt, 1980, s. 53, 55.
[1046] Ömer İshakoğlu, **Modern Suriye Edebiyatı (1800-1918)**, Akdem Yayınları, İstanbul, 2021, s. 180.
[1047] er-Râʿî, **a.g.e.**, s. 55.
[1048] İshakoğlu, **a.g.e.**, s.181.

tamamladıktan sonra Mısır'a dönerek 1868 yılında Kahire'deki Sanat ve Sanayi Okulu'nda öğretmen olarak çalışmaya başlamış, aynı zamanda devlet okullarında müfettiş olarak görev yapmıştır. İtalya'da bulunduğu süre zarfında tiyatronun insanları bilinçlendirmede önemli bir araç olduğunu farketmiştir. Dolayısıyla Mısır halkının da derin uykusundan uyandırılmaya ve etrafında olan bitenin farkına varmaya ihtiyacı olduğunu gören Sannûʿ, hem halkı eğlendirmek hem de mesajlarını iletmek için bir tiyatro kurmaya karar vermiştir. [1049]Daha sonra Sannûʿ kendi tiyatrosunu kurmuş, popüler bazı şarkılara da yer verdiği müzikaller ve tiyatro oyunları kaleme almıştır. Çoğunluğu o dönemde Mısır'ın yaşadığı sosyal gerçekliği tasvir eden, sosyal adaletsizlik ve geri kalmışlığı eleştiren eserlerden oluşan otuziki oyunu sahneye koymuştur. [1050]

Mısır'ın tiyatro topluluklarının 20. yüzyılın başlarından itibaren diğer Arapça konuşulan ülkelere turneler düzenlemeleri ilgili ülkelerde Arap tiyatrosunu etkileyip cesaretlendirmiştir.[1051] Bu bağlamda Corc Ebyad Korosu 1926 yılında Irak'a bir ziyaret gerçekleştirmiş ve Bağdat Basra şehirlerinde bir dizi oyunu sahneye koymuştur. Irak tiyatrusunun eksenini bulmasında ve sanatsal esaslarının yerli yerine oturmasında bu Mısırlı tiyatro ekibinin ziyaretinin büyük etkisi olmuştur.[1052] Keza el-Mağribi olarak bilinen Mısırlı sanatçı Muhammed Abdulkâdir'in başkanlık ettiği tiyatro ekibi 1907 yılında Tunus'a gelerek burada İtalya tiyatrosundan iktibas edilen *elʿÂşıku'l-Müttehem* (Suçlanan Âşık) adlı oyunu sahneye koymuştur. 1908 yılında tanınmış Mısırlı sanatçı Süleyman el-Kardâhî ve ekibi Tunus'a gelerek bir dizi oyunu sahneye koymuştur. Tiyatronun edebi, kültürel ve sanatsal yönününün yanında ülkenin terakkisinde ve Arapçayı muhafaza etmedeki etkisini farkeden Tunuslu gençler, çok geçmeden Mısır-Tunus Tiyatro gurubunu tesis etmişlerdir.[1053] Yine Corc Ebyad tiyatro ekibi, Libya'dan başlattığı Kuzey Afrika turnesi kapsamında 1921 yılında Cezayir'e gelmiş ve burada Necîb Haddâd'ın fasih bir Arapçayla kaleme aldığı "Selahaddîn Eyyûbî" ve "Seérâtu'l-ʿArab" adlı oyunları sahneye

[1049] Muhammed Yûsuf Necm, **el-Masrahiyyetu fi'l-Edebi'l-ʿArabiyyi'l-Hadîs,** Dârus's-Sekâfe Beyrut, 1967, s. 77, 78.
[1050] er-Râʿî, **a.g.e.**, s. 56, 57.
[1051] Turgay Gökgöz, **Modern Cezayir Edebiyatı,** Akdem Yayınları, İstanbul, 2019, s. 378, 379.
[1052] er-Râʿî, **a.g.e.**, s.351.
[1053] **A.e.**, s. 497, 498.

koymuştur.[1054] Bu hadise kültürlü gençleri etkilemiş ve Arap tiyatrosunu tanımalarına imkân sağlamıştır.[1055]

3.5.3. Fas'ta Geleneksel Halk Tiyatroları

Fas, Avrupai manada tiyatro ile tanışmadan önce ya kutsal bir konuyla alakalı olarak ya da eğlence maksadıyla oynanan ve tiyatro potansiyeli taşıyan gösteri türlerine tanık olmuştur. Müzik eşliğinde dans edilip şarkı ve marşların söylendiği bu gösterilerde doğaçlama anlatılan hikâyeler fiziki hareketlerle de canlandırılmıştır. Nitekim bu türler Fas tiyatrosunu araştıranlar tarafından *mâ kable'l-masrah* (tiyatro öncesi) olarak tanımlanmıştır.[1056] Tiyatral unsurlar taşıyan bu gösteri türleri şunlardır:

Masrahu'l-halka (Orta oyunu): Adını seyircilerin sanatçının etrafında toplanarak oluşturduğu dairesel alandan almıştır. Dairenin merkezinde bulunan gösteri sahibi bu suretle tüm sahneyi kontrol edebilmektedir.[1057] Hasan el-Menîʿî orta oyununu soytarılık, akrobatik oyunlar, mimikler ve hikâye sanatlarını ihtiva eden bir halk tiyatrosu olarak tanımlamıştır. Pazar yerlerinde ve şehir meydanlarında halkla buluşan orta oyunu, aralarında akrobat ve müzisyenlerin de bulunduğu, efsane ve hikâyeleri canlandıran aktör ve sanatçılardan teşekkül etmiştir. İzleyicilerden, duruma göre, halkanın genişletilmesi ya da daraltılması talep edildikten sonra, Hz. Peygamber'e salavat okunarak başlanılan gösterilerde, arasıra izleyicilerden birisinin de tiyatro aksesuarlarının taşınmasına yardım etmesi, ya da doğrudan sanatçılarla birlikte gösteride rol alması için davet edildiği görülmüştür.[1058] Orta oyununda süre ve mekân kısıtlaması olmamakla birlikte, gösteriler genellikle ikindi ezanı ile yatsı namazı arasında icra edilmektedir. Aydınlatma, izleyici ve havanın güzel olması gibi şartların uygun olması halinde gösteri gece geç saatlere kadar devam edebilmektedir.

[1054] **A.e.**, s. 543.
[1055] Gökgöz, **a.g.e.**, s.380.
[1056] Hasan el-Menîʿî, **el-Masrahu'l-Mağribî, minet'tesîs ilâ Sınâʿati'l-Ferce**, Matbaʿatu Muhammedi'l-Hâmis, Fes, 1994, s. 5.
[1057] Behrâvî, **a.g.e.**, s. 23, 24.
[1058] er-Râʿî, **a.g.e.**, 40.

Özellikle Ramazan gecelerinde orta oyununa ilginin oldukça artması sebebiyle gösterilerin gece geç vakitlere kadar devam ettiği görülmüştür.[1059]

Masrahu'l-bisât: Fas'taki en eski tiyatro şekillerinden birinin, festivaller, bayramlar ve Âşûra merasimleri sırasında gelişen geleneksel bir doğaçlama biçimi olan Masrahu'l-bisât olduğu ifade edilmiştir.[1060] Oyunun ismini zevk ve neşe anlamına gelen *el-Bust* kelimesinden aldığını söyleyenler olduğu gibi, yere serilen ve üzerinde sanatçıların sanatlarını icra ettikleri yaygı/pösteki anlamına gelen *el-Bisât*' tan aldığını ifade edenler de olmuştur.[1061] Bu gösteri şeklinin tarihinin Sultan Sîdî Muhammed b. Abdullah (1757-1790) dönemine kadar uzandığı, Sultan'ın bizzat bu oyunları izlediği ve bu sayede idarenin halka karşı aşırı davranışlarına ve yaptıkları haksızlıklara vakıf olduğu ifade edilmiştir.[1062] Saraylarının kapılarını bu sanatçılara açan emirler, gösteri sırasında büyük bir nezaketle sahnenin etrafında oturup sanatçıların muhtelif oyunlarını zevkle izlemiş, hatta bazan kendileri de tiyatronun sosyal ve eleştirel yönünü takdir ederek oyunlara iştirak etmişlerdir.[1063] Dolayısıyla hem saltanat makamı hem de önde gelen devlet adamları tarafından desteklenen bu sanat, o dönemde büyük bir gelişme göstermiştir.[1064]

Oyuncular hem eğlendiren hem de eleştiren bu tiyatroyu, genel olarak şikâyetlerini gösteri yoluyla sultana iletmek için iyi bir fırsat olarak değerlendirmişlerdir. Sabit karekterleri olan bu tiyatroda **el-Bisât/pösteki** gücü, cesareti ve macerayı temsil etmektedir. İkiyüzlülüğü, açgözlülüğü ve kurnazlığı ise bir Yahudi karakter olan "**el-Yâhû"** sembolize etmektedir. **Hadidân** karakteri diğergamlık ve iyi kalpli olmayı temsil ederken, söz ve fiillerinden şer damlayan **el-Ğûl (dev)** ise iyi olan her şeye muhalefet etmektedir. Baş aktör, Sultan'ın önünde utanmadan her türlü mizahı yapabilmesi için yüzüne bir maske takmaktadır.[1065]

[1059] Behrâvî, **a.g.e.**, s. 24.
[1060] **A.e.**, s. 43.
[1061] https://doc.aljazeera.net/art-and-youth/2020/3/8/المسرح-العربي-قبل-أن-يعرف-العرب-فن-الم (çevrimiçi 15.06.2024)
[1062] Menîʿî, **a.g.e.**, s. 6, 7.
[1063] er-Râʿî, **a.g.e.**, s. 42.
[1064] Behrâvî, **a.g.e.**, s. 43.
[1065] er-Râʿî, **a.g.e.**, s. 42, 43.

Sultânu't-Talebe (Öğrencilerin Sultanı): Bu tiyatral şölen, 1666-1682 yılları arasında hüküm süren Sultan Mevlay Reşîd döneminde başlamıştır. Kardeşi Muhammed'e karşı yürüttüğü taht savaşında öğrenciler Mevlay Reşîd'i destklemişler, o da bir mükafaat olarak öğreciler için Fes nehri kenarına bir gezinti düzenletmiştir. Zamanla bu, bugün dahi düzenlenen bir geleneğe dönüşmüştür. Her yıl ilkbahar mevsiminde Karaviyyîn Üniversitesi öğrencileri bir hafta devam edecek küçük bir sultanlık inşa etmekteler. Burada açık artırmaya sunulan sultanlık tacını satın alan öğrenci, öğrencilerin sultanı olmakta ve bazı istekleri iletmek üzere gerçek sultan ile görüşme hakkını elde etmektedir. Öğrencilerin sultanı tac giydikten sonraki Cuma günü maiyetiyle birlikte Cuma namazını eda etmek üzere Endülüs Camii'ne gitmektedir. Namazdan sonra sonra Sultan Mevlay Reşîd'in kabrinin de bulunduğu Bâb-ı Futûh'daki Sîdî Harâzim türbesini ziyaret etmektedir. Bu ziyaret esnasında öğrenciler teberrüken hurma satmaktadır. Bir hafta devam eden bu törenlerin en önemli sahnesini gerçek sultan ile öğrencilerin sultanının karşılaşması oluşturmaktadır. İki sultanın karşılaşmasıyla coşku doruğa çıkmaktadır. Sultanlar arada yirmi metre mesafe kalacak şekilde atlarını durdurduktan sonra, öğrencilerin sultanı isteklerini sultana arz etmeden önce veziri nükteli sözlerle bir konuşma yapmaktadır. Devesinin üzerindeki muhtesibin sahnaye çıkarak kafiyeli ve komik cümlelerle tezyin edilmiş gösterisini sunmasının ardından, öğrencilerin sultanı hakiki sultana dilek ve temennilerini arzetmektedir. Fes halkının da iştirak ettiği bu öğrenci bayramında bütün gösteriler doğaçlama yapılmakta ve herhangi bir yazılı metne dayanmamaktadır.[1066]

Sîdî'l-Ketefî: Derkâve, ʿAsâve, Hedâve, Hamâdişe ve diğer tekkelere mensup dervişlere nispet edilen Sîdi'l-Ketefî, Masrahu'l-bisât'dan doğmuştur. Sîdî'l-Ketefî grubu on iki kişiden oluşmaktadır. Grubun en kıdemlisi (mukaddem) gruba başkanlık etmektedir. [1067] Gösteriler genellikle ileri gelenlerin evlerinde, oyunculara çeşitli skeç ve şakalarını sergilemeyi bitirdiklerinde verilen hediyeler ve yemek ikramı karşılığında düzenlenmektedir. Bu skeçlerde mesleğin geleneklerinden sapan, gerekliliklerini yerine getirmeyi ihmal eden ve toplumun hoş karşılamadığı bir takım

[1066] **A.e.**, s. 44, 45.

[1067] Muhammed Harrâf, "Neşéetu'l-Masrahi'l-Mağribî ve İshâmâtu't-Tayyib es-Sadîkî", **el-Aklâm**, Haziran 1980, S. 6, s. 5.

alışkanlıklara müptela olan meslektaşları başta olmak üzere, toplumda şahit oldukları ilginç hadiseler, doğaçlama olarak kıyasıya eleştirilmektedir.[1068]

3.5.4. Tiyatronun Fas'a Gelişi ve Amatör Gruplar

Fas'lılar tiyatronun varlığından Muhammed ʿİzzeddîn ve Sellâme Hicâzî liderliğindeki tiyatro grubunun 1923 yılında Fas'a gelmesiyle haberdar olmuştur.[1069] Fas'ta sıcak bir şekilde karşılanan Mısır'lı tiyatro ekibi burada aylarca kalmış ve kuzeyden güneye, doğudan batıya Fas'ın şehirlerini ziyaret ederek Selahaddin Eyyûbî ve Romeo Juliet oyunlarıyla seyircinin karşısına çıkmıştır.[1070] İzleyicilere tiyatral söylemi iletmeye hevesli olan bu doğulu topluluklar, 1920'lerin başından beri sömürgeciliğe karşı direnmek için tiyatroyu bir silah olarak kullanan bir grup genç üzerinde hayli etkili olmuştur. [1071] Dolayısıyla işgal günlerinde tiyatrodan, milli mücadele ve milliyetçilik kavramının yeniden canlandırılması amacıyla istifade edilmiştir. Ne var ki bu dönemde tiyatro iki tarafın baskısına maruz kalmıştır:

a- Tiyatro oyuncularını kâfir olmakla itham eden ve onların maymun ve domuza dönüşeceklerini ifade eden[1072] Ahmed Muhammed b. es-Sadîk ve emsali bazı fakihler.

b- Tiyatro alanında çalışanlara baskı uygulayan sömürge yönetimi.

Fakat bu baskılara rağmen önde gelen siyasi liderlerden Abdulhâlık et-Tureys tiyatro ve tiyatronun görevi hakkında *İntisâru'l-Hak ʿAla'l-Bâtıl* (Hakkın Batıla Karşı Zaferi) adıyla bir oyun kaleme almış, keza Fas bağımsızlık hareketinin önderi ʿAlâl el-Fâsî'de tarihi bir oyunu sahneye koyan gençleri öven bir şiir yazmıştır.[1073]

Fas'ı ziyaret eden Mısırlı tiyatro grupları Faslı seyircileri cezbetmiş, tercüme ve iktibas faaliyetlerinden sonra onlara bir de Mısırlıların sanatına yaslanan bir gösteri şeklini yani tiyatroyu getirmiştir. Bu etkinlikten bir hayli etkilenen Fes'deki Mevlay İdrîs Enstitüsü öğrencileri amatör bir tiyatro ekibi kurmuşlar, onu Karaviyyîn

---

[1068] Behrâvî, **a.g.e.**, s. 63.
[1069] "Neşéetu'l-Masrahi'l-Mağribî", **Âfâk,** Ekim 1989, S.3, s. 114.
[1070] Harrâf, **a.g.m.**, s. 6.
[1071] Menîʿî, **a.g.e.**, s. 7.
[1072] Ahmed b. es-Sadîk el-Ğammârî, **İkâmetu'd-Delîl ʿAlâ Hurmeti't-Temsîl,** 3.bs. Mektebetu'l-Kahire, Kahire, 2004, s. 9.
[1073] Menîʿî, **a.g.e.**, s. 8.

Topluluğu olarak adlandırılan, en büyüğü yirmi beş yaşını geçmeyen ve amatör gençlerden oluşan Fes kumpanyası (el-Cûku'l-Fâsî) takip etmiştir. Bu alanda faaliyet gösteren ilk yapımcılardan biri hem Fransız hem de Arap kültürüne aşina olan Mehdî el-Menîʿî olmuştur. Molier'in *Tartûf, Cimri* ve *Hastalık Hastası* adlı oyunlarını terccüme etmiş, *el-ʿAbbâsetu Uhtu'r-Reşîd* (Reşîd'in Kızkardeşi Abbâse) adlı oyunu kaleme almıştır. Bütün bu oyunlar, 1924 yılında *el-Yetîmu'l-Muhmel* (İhmal edilmiş Yetim), *el-ʿİlmu ve Netâicuhu* (İlim ve Sonuçları) adlı oyunları sahneye koyan Muhammed el-Kurî'nin gözetim ve yönetiminde Fes kumpanyası tarafından sahneye konmuştur.[1074]

Fes şehrindeki bu başarılı deneyimden sonra Fas'ın diğer şehirlerinde de benzer girişimler olmuştur. Rabat'ta Cemʿiyyetu Medreseti'l-ʿÂsimeti'r-Ribâtiyye (Başkent Rabat Okul Derneği) kurulmuştur. 1927 yılında Mustafâ el-Cezzâr Merrâkeş'te bir tiyatro ekibi oluşturmuş, bundan üç yıl sonra 1930 yılında Selâ şehri bir tiyatro kumpanyasının doğuşuna şahit olmuştur ki, bu ekip önce *Melikun ve Şaʿb* (Sultan ve Halk), daha sonra ise *er-Reşîd ve'l-Berâmike* (Reşid ve Bermekiler) adlı tiyatro oyunlarını sahneye koymuştur. Tiyatro hareketi Tanca şehrine kadar yayılmış ve Tanca, Fırkatu'l-Muğanniyeti Nâdire, (Şarkıcı Nadire Grubu), Fırkatu'r-Reyhânî (Reyhâni Grubu) ve Fırkatu Ramsîs (Ramses Grubu) gibi Mısırlı tiyatro gruplarının şehri defalarca ziyaret etmeleri sayesinde gerçek anlamda tiyatro faaliyetine tanık olmuştur. Arap tiyatro gruplarınının haricinde, 1912 yılında Tanca'da ünlü İspanyol romancı Cervantes adına bir tiyatro binası inşa eden İspanyollar da, şehirdeki gençlere tiyatro ekipmanları göndermenin yanında tiyatro alanındaki tecrübelerini bu gençlerle paylaşmışlardır.[1075] 1932 yılında Fatıma Ruşdî Grubu, Fas'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Faslılar tarafından büyük bir sevgi gösterisiyle karşılanan grup, *el-ʿAbbâse, Masraʿu Kliyobetra* (Kleopetra'nın Ölümü) ve *Mecnûnu Leylâ* gibi etkileyici oyunları sahneye koymuştur.[1076]

Dolayısıyla iki dünya savaşı arasında ülkenin saygınlığı ve bağımsızlığı için mücadele etmeye motive olmuş genç, enerjik ediplerin uğrak yeri olan sanat kulüplerinde tezahür eden entelektüel, sosyal ve sanatsal olgu giderek Fas geneline

[1074] Harrâf, **a.g.m.**, s. 6.
[1075] er-Râʿî, **a.g.e.**, s. 555, 556.
[1076] Harrâf, **a.y.**

yayılmıştır. Neticede Fes, Tanca, Kazablanka, Marakeş, Selâ ve Tetvan'da ortaya çıkan sanat kulüpleri, ulusal ideolojiyi tiyatrolara tercüme ederek mücahitlerin sadakatlarını büyük başarı kazanan oyunlara aktarmıştır. O dönem tiyatrosundan günümüze intikal eden belgeler, halkın da tiyatroya coşku ve tutkuyla geldiğini, çünkü tiyatroyu siyasi, kültürel ve sosyal baskılara karşı bir çıkış noktası, özgürlük, bağımsızlık ve ulusal onur umutları için bir sıçrama tahtası olarak gördüklerini göstermiştir. Şurası kesin ki, Fas tiyatrosunun iki dünya savaşı arasındaki ve ikinci dünya savaşından sonraki öncüleri gerçek tiyatro ve gösteri hareketini besleyerek tiyatronun şuurunda olan bir topluluk yetiştirmişler, Fas halkının tamamını ilgilendiren ulusal meselerde tiyatronun sorumluluğunun yanında, tiyatronun edebi ve sanatsal yönüne de yeni ufuklar açmışlardır.[1077]

Nitekim 1923 -1940 yılları arasında geçen dönemi değerlendiren Hasan el-Menîʿî, bu dönemin Fas'taki sahne sanatı için bir zafer olduğunu, zira gelecekteki daha olgun ve daha gelişmiş bir tiyatro hareketi için doğru temeli oluşturduğunu söylemiştir.[1078]

3.5.4. Profesyonel Tiyatro

1930'lardan itibaren ülkenin farklı bölgelerinde çok sayıda amatör tiyatro topluluğu olmasına rağmen, Fas tiyatrosunun profesyonelleşmesi 1949 yılına kadar gerçekleşmemiştir.[1079] 1940 yılına kadar faaliyetlerini sürdüren Fas tiyatrosu, ikinci dünya savaşının başlamasından sonra, Fransız sömürge idaresinin baskıyı artırıp tiyatro üzerindeki kontrolü sıklaştırması üzerine bir durgunluk dönemine girmiştir. 1947 yılında sömürge yönetiminin baskılarının sona ermesi üzerine Fas tiyatrosu ikinci sıçramasını yapmış ve bu dönemde yeni tiyatro toplulukları ortaya çıkmıştır.[1080] Profesyonel tiyatronun temeli ise Fas Radyo Evinde atılmıştır. 1949 yılında radyo bünyesinde kurulan tiyatro grubu, 1956 yılında Fas'ın bağımsızlığını kazanmasına kadar, haftalık olarak dinleyicilerine tiyatro oyunları sunmayı

[1077] es-Selâvî, **a.g.e.**, s. 35, 36.
[1078] er-Râʿî, **a.g.e.**, s. 556.
[1079] es-Selâvî, **a.g.e.**, s.59.
[1080] Hanâé Şebâbikî, "el-Masrahu'l-Mağâribî (Muhâdarat + Aʿmâlun Muveccehe)", http://www.univ-emir-constantine.edu.dz/download/cours2020/ logha-adab/3eme-adab-masrah-magharibi.pdf (Çevrimiçi 26.6.2024)

sürdürmüştür.[1081] Yine 1950 yılında amatör tiyatronun genç sanatçıları, önde gelen tiyatro üstatlarından tiyatro ilmini öğrenmek üzere Fransa'ya gitmişlerdir. Bu arada Gençlik ve Spor Dairesi, amatör gençleri yetiştirmek üzere bir eğitim merkezi açmıştır ki, bu merkezin öğrencilerinden olan Abdullah Şakrûn, bilahare Fas tiyatrosuna yönetici, araştırmacı ve müellif olarak büyük hizmetler sunmuştur.[1082]

Dolayısıyla 1950'den 1956'ya kadar olan dönem, eğitim, öğretim, tiyatronun çerçevesinin belirlenmesi ve çeşitli teknik ve idari alanlarda yetenekli olanların yetiştirilmesi dönemi olarak kabul edilmiştir. 1953'te Rabat'ta Fas Tiyatro Araştırmaları Merkezi kurulmuş, Fes ve Kazablanka şehirleri bu dönemde Fas tiyatrosunun geliştiği ve Fırkatu Atlas (Atlas Topluluğu), Cemʿiyyetu's-Sitâru'z-Zehebî (Altın Perde Topluluğu), Mecmûʿatu Şebâbi'l-Fen (Sanat Gençliğ Grubu), Fırkatu'l-Kevkebi'l-Masrahî (Yıldız Tiyatro Topluluğu) ve Fırkatu'l-Menâr (el-Menâr Topluluğu) gibi profesyonel tiyatro gruplarının ortaya çıktığı en öenmli Fas şehirleri arasında yer almıştır.[1083] Sanat Gençliği Grubu, Ahmed Tayyib el-ʿAlic'in Fas lehçesinde kaleme aldığı ilk tiyatro eseri olan *ʿAmmî Salih'i* (Salih Amcam) sahneye koyarken, el-Menâr Topluluğu diğerlerinden farklı olarak Fas şehirlerini dolaşıp *Selahaddin, Endülüs'ün Fethi, Hoca'nın Mismarı* ve *Abdurrahman en-Nâsır* adlı oyunları sahneye koyarak büyük beğeni toplamıştır.[1084]

Profesyonel tiyatronun öncü pozisyonunda, genellikle müstakil çalışan ama Fas tiyatrosonu yüceltmek hususunda arasıra işbirliği yapan iki önemli sanatçı, Ahmed Tayyib el-ʿAlîc ve et-Tayyib es-Sıddîkî yer almaktadır. Gençlik ve Spor Bakanlığı'nın 1956 yılında ilki Rabat'ta ikincisiyse Kazablanka'da olmak üzere iki Tiyatro Enstitüsü kurmasını müteakip, daha önce devlet tarafından tiyatro öğrencilerine verilen eğitimde de görev alan bu iki sanatçı tarafından Fas Tiyatro Topluluğu oluşturulmuştur. Bu topluluk pekçok yabancı eseri sahneye koymuş ve Faslı izleyicilere Ben Jonson (Volpone), Shekspear (Hamlet ve Julius Caesar), Moliér (Asil ve Zengin), gibi önde gelen yazarları tanıtmıştır Bu topluluk 1956

[1081] es-Selâvî, **a.g.e.**, s. 59.
[1082] er-Râʿî, **a.g.e.**, s. 558.
[1083] Şebâbîkî, **a.g.m.**
[1084] er-Râʿî, **a.g.e.**,s. 557.

yılında Fas genelinde turneler düzenlemiş, Paris'te düzenlenen Uluslarası Tiyatro Günleri'ne katılarak ikinci olmuştur.[1085]

Ancak bu grup, üyelerinin sendika kurma isteklerinin yönetim tarafından kabul edilmemsi üzerine, çok geçmeden dağılmıştır. Topluluğun bir kısmı aynı isim altında devam etmeyi tercih ederken, et-Tayyip es-Sıddîkî önderliğindeki diğer grup Fas İşçi Sendikası'na (el-İttihâdu'l-Mağrib li'ş-Şuğl) katılarak İşçi Tiyatro Topluluğunu kurmuştur. [1086] Bu grup bilahare Kazblanka Belediye Tiytrosuna (Fırkatu'l-Mesrahi'l-Beledî bi'd-Dâri'l-Beydâ) dönüşmüştür.[1087] Böylece 1957 yılında Fas'ta, Fas Tiyatro Topluluğu ve İşçi Tiyatro Topluluğu adlarıyla iki farklı topluluk oluşmuştur. Bu iki topluluk arasındaki tefrikanın zararlarını telafi etmek üzere merkezi yönetim 1959 yılında Tiyatro Sanatı Genel Merkezini (Merkezu'l-Fenni'l-Masrahî'l-ʿÂm) kurmuştur. Bu merkezin ortaya çıkardığı bir tiyatro topluluğu Fas dâhilinde düzenlediği turnelerde 60 bin km. yol katederek, otuz farklı tiyatro oyununu sahneye koymuştur. 1962 yılında bu merkeze bağlı okul kapanınca, sözkonusu tiyatro topluluğu Ulusal Tiyatro Topluluğunun oluşumuna katkı sağlamıştır.[1088]

1970'lerden 90'lara uzanan süreçte Fas tiyatrosunda, Abdulkerîm Berşîd'in öncülük ettiği el-İtticâhu'l-İhtifâlî[1089] (Testival akımı), Muhammed el-Vâdî ve Tâze topluluğunun öncülük ettiği el-İhtifâliye el-cedîde (Yeni şölen), Muhammed Meskîn ve Masrahu'n-Nakd ve'ş-Şehâde (Eleştiri ve tanıklık tiyatrosu), Abdulkâdir Abbâbû ve pekçok sanatçının savunduğu el-Masrahu'l-Cedelî (Diyalektik tiyatro) gibi birçok akım ortaya çıkmıştır. Tiyatro Sanatları ve Kültürel Faaliyetler Yüksek Enstitüsü ise 1985 yılında tiyatro, film ve televizyon faaliyetleri eğitimi ve uygulaması için gerekli çerçeveyi sağlamak amacıyla kurulmuştur. Bu enstitü Fas tiyatrosuna yönetmenlik,

[1085] **A.e.**, s. 563, 564.
[1086] **A.y.**
[1087] es-Selâvî, **a.g.e.**, s. 60.
[1088] er-Râʿî, **a.g.e.**,s. 564..
[1089] Arap Tiyatrosu'nda el-İhtifâliyye kavramı altmışlı yıllarda tiyatroyu bölgenin gelenekleriyle ilişkilendirmek, toplumdaki işlevini tanımlamak ve yerel bir tiyatro biçimi oluşturmak amacıyla Fas'ta ortaya çıkmıştır. Savunucuları bu tiyatroya el-Masrahu'l-İhtifâlî adını vermiştir. Bkz.: Mari İlyas, Hanan Kassâb Hasan, **el-Muʿcemu'l-Masrahî**, Mektebetu Lübnân Naşirûn, Beyrut, 1997, s. 6.

teşhis, senografi, oyun yazarlığı ve dramaturji alanlarında etkili genç yetenekler kazandırmıştır.[1090]

1980'lerin ikinci yarısı, hem ulusal hem de bölgesel olarak tiyatro faaliyetlerinde olağanüstü bir durgunlukla geçmiştir. O zamanlar bir elin parmak sayısını geçmeyen ve çoğunlukla derme çatma salonlarda, donanımı yetersiz, yer sıkıntısı ve kötü yönetimden muzdarip tiyatroların sahnelerinden gösteriler kaybolmaya yüz tutmuştur.[1091] Fakat 1990'lardan itibaren tiyatro topluluklarının sayısı çoğalmıştır. Tiyatrolar arasında komşuluk norm haline geldiğinden, anlaşmazlıklar giderek azalmıştır. Gayet tabii, çok sayıda tiyatro grubunun ve deneyiminin, farklı tarz, estetik ve sanatsal tercihlerin yanı sıra farklı izleyici kitleleri oluşmuştur. Bu arada 1985 yılında kurulan Tiyatro Sanatları ve Kültürel Faaliyetler Yüksek Enstitüsü'nün ilk mezunlarının gelmesiyle birlikte, tiyatro sahnesi her yıl çeşitli disiplinlerde akademik eğitim almış yeni tiyatro öğrencileriyle takviye edilmiştir. Bu şekilde ülkenin farklı bölgelerinde, farklı şehirlerde ve metropollerde tiyatro grupları kurulmuştur. Yeni tiyatrocular, artık pozisyonları ve teorileri olan entelektüeller değil, kendi uzmanlık alanlarında çok çalışan uzmanlaşmış zanaatkârlar olduklarının farkına varmışlardır. Özellikle her yıl toplanan Ulusal Tiyatro Festivalinin ödüllerini farklı disiplinlerden tiyatroculara tahsis etmesinden sonra, yönetmen kendini kendi alanına adamakta, senarist sahnede iz bırakabilmek için yönetmenle rekabet etmekte ve oyuncu da ustalığıyla kendini ispatlamak için gayret etmektedir.[1092]

3.5.5. Fas Tiyatrosunun Öncüleri

1923 yılında tiyatronun Mısırlı sanatçılar vasıtasıyla Fas'a getirilmesinin akabinde, pekçok amatör grup orataya çıkmıştır. Bu gruplar sömürge yönetiminin ve bazı din adamlarının baskılarına rağmen tiyatroyu ayakta tutabilmişler, özellikle ülkenin bağımsızlığını elde etmesi yolunda tiyatrodan alabildiğince faydalanmışlardır. Bütün bu çalışmalar 1949 yılında profesyonelleşen tiyatronun

[1090] Şebâbîkî, **a.g.m.**
[1091] Hasan Behrâvî, "el-Masrahu'l-Mağribî Hilâle's-Semânînât", **Mecelletu'l-Âdâb**, S.1-2, 1995, s. 43.
[1092] Adnân Yasîn, "Tahavvulâtun Masrahiyyun ʿan Dînâmiyyeti't-Tahdîs fi'l-Masrahi'l-Mağribî", **el-ʿArabî**, S. 758, 2022; https://alarabi.nccal.gov.kw/Home/Article/23178 (çevrimiçi, 27.6.2024)

temellerini oluşturmuştur. Tiyatronun profesyonelleşmesine müellif, yönetmen ve oyuncu olarak katkı sunan bazı sanatçılar şunlardır:

3.5.5.1. Ahmed et-Tayyib el-ʿAlic

Ahmed et-Tayyib el-ʿAlic, ya da bazılarının deyimiyle "Fas'ın Molier'i", şair, yazar, zeccal[1093] ve oyuncu olarak Fas tiyatrosunun müstesna şahsiyetleri arasında yer almıştır. Hiçbir zaman resmi bir eğitim almamış, ancak zaman içinde edebi bilgisini geliştirmiş ve kendi kendini yetiştirmiştir. Geride dedelerin yaşadığı, torunların yolunda yürüdüğü pekçok tiyatro eserini miras olarak bırakmıştır.[1094]

Ahmed et-Tayyib el-ʿAlic, 9 Eylül 1928 tarihinde tarihi Fes şehrinin el-Hammâm mahallesinde aslen Endülüslü olan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Adet olduğu üzere, akranı olan çocuklar gibi o da mahalle mektebine "el-Küttâb" devam etmiştir. Burada ders veren fakihin aşırı sert mumalesi neticesnde mahalle mektebini terk etmiştir. Bunun akabinde ailesi onu, o vakitler çok değerli olan marangozluk mesleğini öğrenmesi için bir marangoz atelyesine vermiştir. Henüz dokuz yaşında iken, tiyatro izleme imkânını bulmuş ve önde gelen tiyatroculardan Abdulvâhid eş-Şâvî'nin *Kıf Eyyuhel Müttehem* (Ey Suçlanan Kişi Dur) adlı oyunun izlemiştir.[1095] Okuma yazmayı sonradan öğrenen el-ʿAlic, hiçbir tiyatro eğitimi almamış, bildiklerini çevresinden ve büyükannesinin anlattıklarından öğrenmiştir.[1096]

1949 yılı genç ʿAlic'in hayatında önemli bir dönüm noktası olmuştur. *Beyne'l-Ems ve'l-Yevm* (Dün ve Bugün Arasında) adlı oyunda provalara gelmeyen bir oyuncunun rolünü üstlenmiştir. Rol sessiz olmasına rağmen ʿAlic, rolüne doğaçlama olarak komik diyaloglar eklemiştir. Bu durum yönetmen et-Tayyib el-İdrîsî'nin dikkatini çekmiş, oyunu tekrar gözden geçirip bu küçük rolü genişleterek oyunun ana karakterine dönüştürmüştür.[1097]

[1093] Zecel türünde şiir nazmeden kimseye Zeccal denir. Bkz.:yuk. S. 131.
[1094] Usâme Hadrâvî, "Ahmed et-Tayyib elʿAlic, Molieri'l-Masrahi'l-Mağribî", **el-Kudsu'l-ʿArabî**, 4/7/2020,
[1095] Behrâvî, "el-Fennânu'r-Râhil et-Tayyib el-ʿAlic fî Mirâti'l-Mesrahi'l-Mağribî", **Mecellet Âfâk**, S. 83-84, 2013.
[1096] Hadrâvî, **a.g.m.**
[1097] Behrâvî, **a.g.m.**

Fas Enformasyon Bakanlığı bünyesinde oyuncu ve memur olarak çalışmış ve Rabat'taki V. Muhammd Tiyatrosu Halk Sanatları Dairesinin müdürlüğünü deruhte etmiştir.[1098] Yaklaşık yarım asır önce tiyatronun son durağı olduğunu anladığında oyun yazarlığına başlamış ve 1956'da Oyun Yazarlığı Ödülü'nü, ondan iki yıl önce de 1954'te *el-Muʿallim Razzuk* (Öğretmen Razzuk) adlı oyunuyla radyo yazarlığı dalında birincilik ödülünü almıştır. Aynı şekilde 1968'de *Habîbu'd-Duyûf* (Misafirlerin Sevgilisi) adlı oyunuyla Devlet Edebiyat Ödülü'nü kazanmıştır. Paris Milletler Tiyatrosu'nda staj yaptığı sırada Moliér'in komedileri ilgisini çekmiş ve 1960 yılında Paris'ten döndükten sonra birçok oyunu başarıyla tiyatroya uygulamıştır. 1975 yılında Suriye Liyakat Nişanı ile taltif edilen el-ʿAlic, bu ödülü Mısırlı bestekâr Muhammed Abdulvehhab'dan sonra alan ikinci Arap sanatkâr olmuştur. Bir üniversitede okumamasına, Sofokles ve Stanislavski'nin teorilerini çözümlemek için kafa yormamasına rağmen, üye olmanın neredeyse imkânsız olduğu Fas Yazarlar Birliği'ne 1986 yılında dâhil olmuştur.[1099]

Ahmed et-Tayyib el-ʿAlic, tercüme ederek Fas kültürüne uyarladığı eserler hariç, Arap Tiyatrosu'na kırktan fazla tiyatro oyunu kazandırmıştır.[1100] Yirmiden fazla radyo dizisi kaleme almış, *Veliyyullâh* (Allah Dostu), *el-Hâcc el-ʿAzme* (Hacı Azmi) ve *Merîd Hâtro* (Hasta Hatro) ve daha başka oyunlarında genellikle Moliér'den esinlenmiştir. Coha'dan (Nasreddin Hoca) 55 oyun yazmıştır. Bu oyunlardan *Cohâ ve Şeceretu't-Tuffâh* (Hoca ve Elma Ağacı) adlı oyunu Fransızcaya tercüme edilip bir Fransız tiyatro topluluğu tarafından sahneye uyarlanmadan önce Vekâletu Şirâʿ tarafından yayınlanmıştır. [1101]

Oyunculuğu ve yazarlığı yanında iyi bir şair ve bestekâr da olan Ahmed et-Tayyib el-ʿAlic, Faslıların hafızasında hala yer eden, sözlerindeki derinlik ve samimiyet ile saf Fas özgünlüğüyle her zaman hatırlanacak olan şarkılar yazarak Fas şarkısını mekânın darlığından dünyanın genişliğine taşımaya katkıda bulunmuştur.

[1098] el-Ğardânî, **a.g.m.**
[1099] Muhammed el-Ğaydânî, "Ahmed et-Tayyib el-ʿAlic, ʿAmlâku'l-ʿAmeli'l-Masrahî ve Râidi't-telîf'il-İzâʿî bi'l-Mağrib", **el-ʿUmku'l-Mağribî**, 8 Ekim 2020; https://al3omk.com/588362.html (çevrimiçi 29.6.2024)
[1100] er-Râʿî, **a.g.e.**, s. 564.
[1101] el-Ğaydânî, **a.g.m.**

Fas tiyatrosunun en önemli köşe taşlarından biri olan bu çok yönlü sanatçı, 1 Aralık 2012 tarihinde 84 yaşında Rabat'ta hayat gözlerini yummuştur.[1102]

3.5.5.2. et-Tayyib es-Sıddîkî

Fas tiyatrosunun ulu çınarlarından biri olarak kabul edilen, zamanın ruhunu kaybetmeden Fas'ın mirasına ve toplumdan kaynaklanan popüler kültürüne odaklanarak Fas tiyatrosuna kendi kimliğini ve kendine özgü lezzetini kazandıran et-Tayyib es-Sıddîkî 1937 yılında âlim bir babanın oğlu olarak Rabat'ın güneyinde yeralan Savîra şehrinde dünyaya gelmiştir.[1103] Dolayısıyla bir ilim yuvasında büyümüş ancak, kendi ifadesiyle bu sanatın ve sanatçıların şehrinde fazla kalamamış, ilköğrenimini Savira'da tamamladıktan sonra ailesiyle birlikte Kazablanka'ya taşınarak burada liseye kaydolmuştur. Onaltı yaşına ayak bastığında okuduğu okuldaki Fransız yetkililer yeteneğini farkederek, onu Fransa'ya gitmesi yönünde teşvik etmişlerdir. Ancak babası tahsiline bir yıl ara vermesini, dinlenmesini ve bu arada kültürel bakımdan kendisini zenginleştirmesini tavsiye etmiş, o da babsının arzusunu geri çevirmemiştir.[1104]

Bu sürede et-Tayyib es-Sıddîkî'nin hayatında hayal etmediği bir takım olumlu gelişmeler olmuştur. Gazetelerde, tiyaro mühendisliği de dâhil olmak üzere "sahne sanatları kursu" düzenlendiğini okumuştu. Bu alanda bir ilk olan kursu, tiyatroya eleman yetiştirmek amacıyla Gençlik ve Spor Bakanlığı düzenlemişti. 1954 yılında düzenlenen ve aralarında Ahmed et-Tayyib el-ʿAlic, Muhammed ʿAfîfî ve Hadîce Cemâl gibi ilerde Fas tiyatronun önemli şahsiyetleri olacak kursiyerlerin de bulunduğu bu eğitim proğramına katılan es-Sıddîkî, tiyatro ve tiyatro mühendisliği hakkında hiçbir bilgisi olmamasına rağmen, tiyatro mühendisliğini seçmiştir.[1105]

Sınıf arkadaşları arasında ondan başka Arapça ve Fransıza'yı iyi derecede bilen olmadığı için, Fransız hoca Andre Fouzan tarafından teori derslerinin tercümesinde görevlendirilmiştir. Buna paralel olarak ilk tiyatro provasında küçük bir rol verilen Sıddîkî'den, başrol oyuncusu elʿArbî ed-Doğmî'nin hastalığı sebebiyle

[1102] Hadrâvî, **a.g.m.**
[1103] Muhammed Nuceym, "et-Tayyib es-Sıddîkî, Moliér'l-Mağrib", **el-İttihâd,** 20 Ağustos 2020
[1104] Kerîm el-Hânî, "Tuvuffiye et-Tayyib es-Sıddîkî…Ebu'l-Masrahi'l-Mağribî", **Merâyânâ,** https://marayana.com/laune/2024/02/05/11676/ (Çevrimiçi 2.7.2024)
[1105] Harrâfî, **a.g.m.**, s. 7.

oynayamayacağı rolü üstlenmesi istenmiştir.[1106] 1956 yılında Milli Tiyatro Topluluğu olarak Paris'te düzenlenen Uluslararası Tiyatro Festiveli'ne katılmış ve burada Moliér'in Scapin'in Dolapları adlı oyunundan uyarlanan *ʿAmâyilu Cuhâ* (Cuhâ'nın Kuklaları) adlı oyundaki Cuhâ performasıyla dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu sayede Hubert Gignoux yönetimindeki Batı Fransa Tiyatro Merkezinde staj yapma imkânı bulmuş ve 31 Mart 1957 tarihine kadar Jean Villars Ulusal Halk Tiyatrosunda genel bakımdan sorumlu müdür yardımcısı olarak çalışmıştır.[1107]

1957 yılında Fas'a dönen Sıddîkî, tiyatro deneyimine Fas Tiyatro Topluluğunda (Fırkatu'l-Masrahi'l-Mağribî) oyuncu olarak başlamış, bilahare Fas İşçi Sendikasının talebi üzerine, başta *el-Vâris* (Varis) olmak üzere bir dizi tiyatro oyununu sahneye koyduğu, İşçi Tiyatrosunu (el-Masrahiyyetu'l-ʿUmmâl) kurmuştur. 1960 yılında Kazablanka Belediye Tiyatrosunun müdürü Fransız Roger Celesi, ondan bir tiyatro topluluğu kurmasını istemiş, böylece başta *el-Hasnâé* (Dilber) ve *Mûlâtu'l-Funduk* (Otel Sahibi) olmak üzere birçok oyunu sahneye koyan meşhur Belediye Tiyatrosu Topluluğu (Fırkatu'l-Masrahi'l-Beledî) doğmuştur.[1108]

Sıddîkî, 1962 yılında kendi adıyla bir tiyatro topluluğu kurarak, Kazablanka Belediye Tiyatrosu Topluluğundaki görevinden ayrılmıştır. Hem uluslararası oyunlardan hem de Fas, Arap ve İslam mirasından esinlendiği pekçok esere imza atmış ve "Fas tiyatrosunun babası" unvanının altyapısını inşa etmeyi sürdürmüştür. Faslı ünlü halk şairi Abdurrahman el-Meczûb'un (1503-1569) hayatını ve divanını ele aldığı ve 1967 yılında Merrâkeş'in meşhur Câmiʿu'l-Finâ Meydanı'nda orta oyunu şeklinde sahnelediği *Dîvânu Sîdî Abdurrahman el-Meczûb* (Abdurrahman el-Meczûb'un Divânı) adlı oyunu en başarılı oyun olarak kabul edilmiştir.[1109] Sıddîkî hayatı boyunca 30'dan fazla tiyatro senaryosu yazmış, 30'dan fazla dramatik eseri çevirmiş ya da uyarlamıştır; ayrıca tiyatro, film ya da belgesel olmak üzere çok

[1106] el-Hânî, **a.g.m.**
[1107] Abdurrahîm Mahallâvî, "Sîretu'l-Masrahî et-Tayyib es-Sıddîkî", **https://artist.hooxs.com/t1611-topic** (çevrimiçi 3.7.2024)
[1108] el-Hânî, **a.g.m.**
[1109] Avâd Alî, "et-Tayyib es-Sıddîkî Rıhletu Fennânin fî Muhteberi'l-Ferceti'l-Masrahiyye", **el-ʿArab,** https://alarab.co.uk/الطيب-الصديقي-رحلة-فنان-في-مختبر-الفرجة-المسرحية (çevrimiç 3.7.2024)

sayıda eser yönetmiş ve başta *er-Risâle* (Çağrı) filmi olmak üzere çok sayıda uluslararası projede rol almıştır.[1110]

et-Tayyib es-Sıddîkî, uluslararası tiyatronun temellerinden ve kurallarından yola çıkarak kendi tiyatrosunu var etmek için Fas mimarisini, halk atasözlerini, kostümlerini, dövmelerini, geleneklerini ve görsel mirasını modern bir estetik bakış açısıyla ele almıştır.[1111] *Makâmâtu Bedîʿu-Zaman el-Hemedânî* (Bedîuzzaman Hemedânî'nin Makâmât)'ı, *Sultânu't-Talebe* (Öğrencilerin Sultanı), ve *Mevlay Idrîs* (Sultan İdris) tiyatroları ve 2005 yılında hastalanmadan önce sahneye koyduğu *Azîzî* (Azizim) adlı tiyatro oyunları ile hafızalara kazınmıştır. et-Tayyib es-Sıddîkî 2008 yılında aldığı Taht Madalyasından başka pekçok madalya almış, Fas içinde ve dışında pekçok forum tarafından ödüllendirilmiştir. Çetin bir hastalık sürecinden sonra 5 Şubat 2016 tarihinde hayata gözlerini yummuştur.[1112]

3.5.5.3. Muhammed Hasen el-Cundî

Fas ekranının sultanı Muhammed Hasen el-Cundî, ister Fas radyosunda sunduğu ve Merakeş'teki meşhur Câmiʿu'l-finâ meydanında sahnelen orta oyunlarıyla özdeşleşmiş *Elf Leyletin ve Leyle* (Binbir Gece) ve *el-ʿAnteriyye* (Anter) dizileriyle olsun, ister Mısırlı yönetmen Salâh Ebû Seyf'in yönetmenliğini yaptığı *el-Kadisyye* (Kadisiye) ya da Suriyeli yönetmen Mustafa Akkad'ın yönettiği *er-Risâle* (Çağrı) gibi uluslararası üne sahip Arap sinema eseleriyle olsun, Faslıların ve Arapların hafızalarında derin izler bırakan sanatçılardan biri olmuştur.[1113]

Sanatıyla doğu ve batı arasında bir iletişim köprüsü inşa eden ve Meliku'ş-Şâşeti'l-Mağribiyye (Fas ekranının sultanı) olarak anılan Muhammed Hasen el-Cündî, 1938 yılında Merrâkeş'teki el-Kusûr mahallesinde Berberî bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. [1114]

[1110] **A.y.**
[1111] Nuceym, **a.g.m.**
[1112] Şebâbikî, **a.g.m.**
[1113] Abdulkebîr el-Meynâvî, "Rahîlu Muhammed Hasen el-Cundî..Meliku'ş-Şâşeti'l-Mağribiyye", **eş-Şarku'l-Evsat**, 25/2/ 2017.
[1114] "Muhammed Hasen el-Cundî..Meliku'ş-Şâşeti'l-Mağribiyye", https://www.aljazeera.net/ encyclopedia/2014/11/12/محمد-حسن-الجندي (çevrimiçi 3.7.2024)

Cundî, tiyatro ve sinemadan önce boksa merak salmış ve bir spor kulübünde antreman yapmaya başlamıştır. Babası, sömürge döneminde Fransızlar tarafından verilen eğitimi tamamıyla reddettiği için oğlunu bir Kur'an okuluna vermiştir. Dolayısıyla Cundî, iki dilli eğitim sistemine ancak babasının vefatından sonra dâhil olabilmiştir. O vakit çerçevesini el-Hareketu'l-Vataniyye'nin (Ulusal Hareket) belirlediği siyasi çalışmalara katılmış ve şehirdeki duvarlara sömürgecilik aleyhine tahrik edici yazılar yazdığı için tutuklanmuştur.[1115]

Cundi, sanat hayatındaki rotasını Merrâkeş'teki amatör tiyatro grubu el-Vahdetde çizmiştir. 1957 yılında, Abdulazîz Mevhûb, Ahmed el-ʿAmmârî, Abdulcebbâr el-Vezîr, Muhammed Belkâs ve Abdullah el-ʿUmrânî gibi, her biri sonradan Fas tiyatrosunn önemli köşe taşlarından biri olacak Merrâkeşli sanatçıları biraraya getirerek Fırkatu'l-Emel'i (Umut Tiyatro Grubunu) kurmuştur.[1116] Ellili yılların ortasında, bağımsızlığın hemen sonrasında Ulusal Radyonun tiyatro topluluğuna katılmak için Rabat'a gitmiş, ancak Merrâkeş'te sanat hayatının ilk tiyatro grubunu kurar kurmaz, Rabat Radyosunun kendisinden vazgeçtiğini öğrenmiştir. Bu durum onun tiyatro tutkusuna engel olmamış ve başkentte Fırkatu'ş-Şebîbeti'l-ʿÂmile'yi (Çalışan Gençlik Topluluğu) kurmuştur. Ailesinin bir üyesi, aynı zamanda ilk ulusal hükümetin başına geçecek olan Enformasyon Bakanı Abdullah İbrahim'in müdahalesinin ardından radyoya geri dönmüştür. Siyasi nedenlerden dolayı el-Cundî, radyonun Amâzîkçe bölümüne transfer edilmiş, ancak radyonun o zamanki müdürü el- Mehdî el-Müncire müdahale ederek onu tekrar Arapça bölümüne geri getirmiştir. el-Cundî burada sadece bir radyo oyuncusu olarak değil, aynı zamanda oyun yazarı ve yönetmeni olarak da güçlü bir başlangıç yapmıştır. Fas drama tarihinin ilk televizyon dizisi olan *Bâiʿatu'l-Hubz'u* (Ekmek Satıcısı Kadın) yönetmiştir.[1117]

Çağrı Filmi'nin Arapça sürümündeki Ebu'l-Hakem (Ebû Cehil) ve İngilizce sürümündeki Kisrâ rolleri onu Arap dünyasında büyük bir şöhrete kavuşturmuştur. Dolayısıyla o, Lübnanlı yönetmen Antuan Rîmî'nin yönettiği *es-Sahru ʿİndemâ*

[1115] Abdurrahîm el-Haddâr, "Ehadu Ebrezi Mümessilî'l-Edvâri't-Tarihiyye: Zalike'l-Hem ellez'i Katele Muhammed Hasen el-Cundy", **el-Ahbâr**, 28/2/2017.
[1116] el-Meynâvî, **a.g.m.**
[1117] el-Haddâr, **a.g.m.**

Yantiku (Kaya Konuştuğunda), Salâh Ebû Yûsuf'un yönettiği *el-Kâdisiyye* (Kadisiye), gibi önemli Arap yapımlarının aranan oyuncusu olmuştur. Aynı şekilde ünlü aktris Mona Vâsıf'la oynadığı *el-Hansâ* (Hokka Burunlu Kadın) filminde Sahr karakterini oynamış, büyük sanatçı Nidâl el-Aşkar ile birlikte oynadığı *Şeceretu'd-Dür* (İnci Ağacı) filminde el-Melik Sâlih karakterini canlandırmıştır. Fas seyircisi ise onu, İdrîs el-Merînî'nin yönetmenliğini yaptığı *Bâmû,* Suheyl b. Bereke'nin yönettiği *Zıllu'l-Firʿavn* (Firavun'un Gölgesi) ve *Tubûlu'l-Harb* (Harp Davulları) adlı filmleriyle tanımıştır. "Bizim dilimiz" diye vurguladığı Arapça'ya olan sevgisiyle ve ülkesine olan bağlılığıyla tanınan el-Cundî, sanatla olan ilişkisi sorulduğunda şu cevabı vermiştir: "İnsanların zevkine ve duygularına saygı duyan asil sanatın olduğu her yerde kendimi buluyorum." [1118]

Muhammed Hasan el-Cundî, Çin Halk cumhuriyeti'nden "Kültür Madalyası", 1999 yılında Paris'teki Arap Âlemi Merkezinden "Ameletu Paris" madalyası ve daha pekçok ulusal ve uluslararası madalya ve ödül almıştır. Ayrıca kendisine Uluslararası Merrâkeş Film Festivali'nde "Merrâkeş Yıldızı" unvanı verilmiştir.[1119]

Muhammed Hasan el-Cundî, kaleme aldığı otobiyografik romanı *Veledu'l-Kusûr'u* (Kusûr'un Çocuğu) Kazablanka Kitap Fuarı'nda tanıtıp imzaladıktan bir hafta sonra, 25 Şubat 2017 tarihinde hayata gözlerini yummuştur.[1120]

3.5.5.4. Abdulkerîm Berşîd

Fas'ta ve Arap dünyasında şölen tiyatrosunun (el-Masrahu'l-ihtifâlî) öncülerinden olan ve hayatını yazar, yönetmen, eleştirmen ve teorisyen olarak bu sanatlarının anasının (tiyatro) hizmetine adamş olan Abdulkerîm Berşîd[1121], 1943 yılında Berkâne şehrinde dünyaya gelmiştir. Lise ve üniversite tahsilini Fes şehrinde tamamlamış, Arap tiyatrosunun kökenine dair yaptığı çalışmasıyla Arap edebiyatı alanında lisans derecesi almıştır. 1971 yılında Khemisset şehrinde kurduğu tiyatro grubunun şölenvari gösterileri, hem Faslı hem de Arap seyirciler tarafından büyük

[1118] el-Meynâvî, **a.g.m.**
[1119] https://www.aljazeera.net/ encyclopedia/2014/11/12/محمد-حسن-الجندي (çevrimiçi 3.7.2024)
[1120] Halîme el-Cundî, "fî-Zikrâ Rahîli'l-Fennân Muhammed Hasan el-Cundî.. ʿÂşiku'l-İmtâʿ ve'l-Muânese", https://www.hespress.com/1129554-عا-حسن-الجندي-محمد-الفنان-رحيل-ذكرى-في.html (çevrimiçi 4.7.2024)
[1121] Hişâm Ferhân, "el-Fennânu'l-Masrahiyyu'l-Mağribî Abdulkerîm Berşîd: Lev Ahsestu Yevmen bi Vucûd Hutûti Humrin le-Tevakkeftı ʿan'il-Kitâbe", **el-Kudsu'l-ʿArabî**, 27/9/ 2020.

bir beğeni almıştır.[1122] 2001 yılında *el-İhtifâliyyetu ve Hezzâtu'l-ʿAsr* (Törensellik ve Asrın Sarsıntıları) adlı çalışmasıyla Meknes Mevlay İsmâʿîl Üniversitesi'nde Yüksek Lisans Diplomasını almıştır. Yine aynı üniversitede *Tiyârâtu'l-Masrahi'l-ʿArabîyyi'l-Muʿâsır, mine'n-Neşeti' ile'l-İrtikâé* (Doğuştan Yükselişe Çağdaş Arap Tiyatrosu Akımları) adlı çalışmasıyla doktora payesini almıştır. 1973 yılında Fransa'daki Montpellier Akademisi'nden tiyatro yönetmenliği alanında diploma alan Berşîd, Fas Araştırmacı ve Yazarlar Sendikasının genel sekreterliğiyle birlikte, Tiyatrocular Semdikasının mali sekreterliğini deruhte etmiştir.[1123]

1970'lerde Fas'ta ortaya çıkan ve bilahare tüm Arap dünyası'na yayılan tiyatroda eğlence akımının (el-İtticâhu'l-İhtifâlî) öncüsü olan Abdülkerîm Berşîd, neden böyle bir akıma öncülük ettiğini şöyle anlatmıştır: "İnsanın sevinmek için yaratıldığına, hüznün ise hırsız ve sapkınların yaptığı bir arıza olduğuna inanarak tiyatroda "eğlence veya bayramlaşma" vizyonunu ortaya koydum. Mutlu yaşamak, benim sekizinci gün dediğim şeyi yaşamak bireyin hakkıdır. Zira haftanın yedi günü vardır, bayram ve tiyatro günü vardır. Bayram gününde yeni elbise giymemiz, yeni bir lisan ile konuşmamız gerekir. İhtifâliyye Fas'ta başlamış fakat Arap dünyasının her yerine yayılmıştır. Bizim görevimiz onu savunmaktır. Belli bir kişinin tiyatrosu olduğu için değil, özüne zarar vermeden, farklılık hakkımızı kullanmaktan bizi uzak tutmak isteyen tüm sanal formatlara karşı koymamız gereken bir tiyatro olduğu için."[1124]

Arap benliğinin merkezinin kaybolduğunu, insanların Batılılar gibi yazıp onlar gibi yaşadığını böylece kendi kimliklerinden uzaklaştıklarını, her şeyin kaynağının Batı'da olduğunu sandıklarını ifade eden Berşîd, bu konuya dair eleştirilerini şöyle dile getirmiştir:[1125]

"Şüphesiz biz bu merkezi kaybettik, artık başka bir merkez olmaktan başka bir şey ilgimizi çekmiyor. Batılı gibi yazıp onun gibi yaşıyoruz. Böylece kendi kimliğimizden uzaklaşmış oluyoruz. Çünkü biz, gerçekten, yaşamıyoruz, aksine yaşamayı ve hayatı taklit ediyoruz; düşünmüyoruz fakat düşünüyormuş gibi yapıyruz. Eğer Marksist değilsen mutlaka gericisin… Eğer giyim kuşam, düşünce, dil ve davranış olarak Batılı değilsen, geri kalmışsın. Eğer tiyatrolarınız en ince noktasına kadar Batı tiyatrosuna benzemiyorsa o tiyatrodan sayılmaz. Biz bu tiyatroyu bir benlik ve varlık olarak Batı'dan ithal etmedik. Biz Avrupa'dan bir grup muhtelif teknik aldık. Tiyatro binasını, perdeyi, dekoru ve

[1122] "Abdulkerîm Berşîd", https://www.tna/.dz عبد-الكريم-برشيد/ (çevrimiçi, 5.7.2024)
[1123] Muhammed Ehvârî, "Abdulkerîm Berşîd", https://aladabia.net/sarticle.php?id= 12&&sid=1&&stype=5_1 (çevrimiçi 5.7.2024)
[1124] Ferhân, **a.g.m.**
[1125] Abdulkerîm Berşîd, **el-Masrahu'l-İhtifâlî**, 1. bs. Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye, Bingâzî, 1990, s. 140, 141.

başka aksesuarları aldık. Tiyatro ve şölen ise bu gök kubbe altında yaşayan insanın özünde zaten vardı."

Abdulkerîm Berşîd, roman, şiir, eleştiri ve teoriler yazmanın yanında, başta 1976 yılında kaleme aldığı önemli tiyatro eserlerinden biri olan *İbnu'r- Rûmî fî Muduni's-Safîh* (İbnu Rûmî Teneke Şehirde) olmak üzere, pekçok tiyatro eseri de kaleme almıştır. Berşîd'in 2000 yılında kaleme aldığı *el-Hakavâtî* (Masalcı) adlı oyun, 2007 Ocak ayında Cezayir Milli Tiyatrosu tarafından sahneye konulmuştur.[1126]

[1126] https://www.tna/.dz عبد-الكريم-برشيد/ (çevrimiçi, 5.7.2024)

SONUÇ

1912 yılında fiilen Fransa'nın himayesine giren Fas, bağımsızlığını elde edebilmek için 44 yıl süren bir mücadele vermiştir. Bu mücadele sırasında meydana gelen bazı gelişmeler, muhtelif alanlarda çalışanların yolunu aydınlatmış ve bağımsızlık sonrasında icra edilecek faaliyetlerin de bir mukaddimesi olmuştur.

Bağımsızlığa giden yolda meydana gelen ve etkili olan gelişmelerden ilki halkın eğitim konusunda attığı adım olmuştur. Fransız himaye yönetiminin okul açmaya müsaade etmemesi sebebiyle halk kendi çözümünü üretmiş, çocuklarına dayatılan Fransızca eğitime karşı koymak, hükümet okullarında yer bulamayan öğrencilerden mümkün olan en fazla sayıda öğrenciye eğitim hizmeti verebilmek için çok sayıda özel okul açmıştır. Karaviyyîn Üniversitesi'nde verilen dini eğitim hariç, yurt içinde üniversite eğitimi imkânı olmadığından, vatandaşlar bütün zorlukları aşarak öğrencileri üniversite okumaları için yurt dışına göndermişlerdir. Bu öğrenciler bilahare yönetimin çeşitli kademelerinde görev alarak ülkenin her alanda mamur olmasına katkıda bulunmuşlardır.

İkinci önemli gelişme ise âlimlerin sömürge yönetimi tarafından teşvik edilip desteklenen falcılık, büyücülük gibi halk arasında yaygın batıl inançlarla mücadele amacıyla giriştikleri dini ıslahat çalışmalarıdır. Halkı selefi salihînin yoluna girmeye, ümmeti saptıran bidat ve hurafeleri terk etmeye, kitap ve sünnete sımsıkı sarılmaya davet etmişlerdir. Ayrıca sömürge egemenliğine ve yabancıların işlere müdahil olmalarına şiddetle karşı çıkan âlimler, halkın dini duygularını harekete geçirerek, onları işgalcilere karşı direnmeleri hususunda teşvik etmişlerdir.

Bu süreçte meydana gelen üçüncü önemli gelişme doğuda özellikle Mısır'daki edebi gelişmelerin etkilerinin Fas'a uzanması olmuştur. O tarihte özellikle Mısır'da Nahda/Rönesans olgunlaşmış ve üretim aşamasına geçmiştir. Mısır'dan Fas'a kaçak yollardan ulaşan ve büyük bir merakla elden ele dolaşan kitap, dergi ve gazetelerde bu hareketin ortaya koyduğu sanatsal, edebi ve ilmi yenilikler yer almıştır. Bu cümleden olarak ilim, reform ve İslam'ın hurafelerden arındırılması gibi mevzularda Cemaleddin Afgânî ve öğrencileri Muhammed Abdûh ve Reşîd Rıza'nın; sosyoloji

ve edebiyatta Corci Zeydân, Mustafa Lutfi el-Manfelûtî ve Muhammed Ferîd Vecdî'nin; şiirde Ahmed Şevkî, Hafız İbrâhîm ve Maʿrûf er-Rusâfî'nin, fikir ve siyasette ise Mustafa Kamil ve Saʿd Zağlûl gibi şahsiyetlerin düşünceleri çok etkili olmuştur. Nitekim bu mektepten Fas'ın her alanda kalkınmasının yolunu hazırlayan gerçek vatansever ilim adamları ve edebiyatçılar mezun olmuştur.

Bu süreçte meydana gelen dördüncü ve en önemli gelişme sömürge yönetimine karşı başlatılan silahlı mücadeledir. Denilebilir ki Fransız himayesinin adil olmayan baskıcı uygulamaları halkı derinden sarsmıştır. Arap ve Berberi unsurlar arasında fitne çıkarmaya matuf meşum Berberi Genelgesi, direnişin ateşini alevlendirmiş, ülkenin geneline yayılan direniş hareketi, himaye döneminin sona erme sürecini hızlandırmıştır. Bu süreçte şairler şiirleriyle, edipler makale ve öyküleriyle, tiyatro grupları sahneledikleri oyunlarıyla direnişe destek vermişlerdir.

Bağımsızlık sonrasında, dünyadaki gelişmelere paralel olarak, nesiller arasındaki makas giderek açılmıştır. Arap edebî mirasının uzun tarihi boyunca içerdiği gayeler, örfler ve kalıplara karşı çıkan genç bir nesil ortaya çıkmıştır. Bu yenilikçi genç şairler, şiiri hayatın ruhu, özü ve kendi iç dünyalarındaki duyguları dile getirmenin bir aracı olarak görmüşler, klasik şiire karşı çıkarak şiirdeki müzikalite anlayışını değiştirmişlerdir. Sosyal içerikli şiirler yazmak yerine dünyanın tamamına yayılan, akla değil de doğrudan gönle ulaşan şiire yönelmişlerdir.

Bu dönemde roman telifinde de nitelik ve nicelik bakımından önemli bir artış görülmüştür. Yetmişli yılların sonuna kadar sınırlı sayıda eser ortaya koyabilen Fas romancılığında, seksenli yılların başından itibaren düzenli bir şekilde olmasa bile roman ve biyografi türünde telif edilen eserlerde nispeten bir artış görülmüştür. Doksanlı yıllardan itibaren Fas romanı çağrışımı, soruları, ele aldığı konular ve şeklinin çeşitliliği bakımından sürekli olarak kendini yenilemiş ve yeni bin yılın ilk dönemlerinde farklı eğilimlerle, özellikle Arapça ve Fransızca kaleme alınan romanların sayısında bir artış gözlenmiştir.

İki binli yıllarda telif edilen eserler, Arapça olsun Fransızca olsun, roman türlerinin belirgin bir şekilde arttığını ortaya koymuştur. Kadın ve erkek roman yazarlarının sayısının önemli ölçüde arttığı bu dönemde otobiyografik roman, hapishane romanı, işçi romanı, göç romanı, çöl romanı, kadın romanı, köy romanı, şehir romanı ve siyasi roman türlerinin yanında işsizlik, kadın, aşırılık, terör, gizli

göç, gurbet, siyasi tutuklular ve tecavüz gibi bireysel, toplumsal, siyasi ve dinî hadiseleri ele alan roman türleri de kaleme alınmıştır.

Fas'ta öykü 1960'lar ve 1970'lerde önemli ölçüde ilerleme kaydetmiştir. Bu dönemde yazarlar Batı'nın ve Doğu'nun büyük edebiyatçılarıyla temasa geçerek, eleştiri ve analizin önemini eski nesillerden daha iyi öğrenmişlerdir.1970'lerin başından itibaren Fas'ta kısa öykü, olgunluk dönemi olan üçüncü aşamasına evrilmiştir. Bu evrilmede muhtelif siyasi, sosyal ve kültürel etkenlerin katkısı olmuştur. Sosyalizmin ve Marksist ideolojinin yükselmesi, sosyal sorunların ağırlaşmasına bağlı olarak halk ayaklanmalarında nispeten artış görülmesi ve 1971 yılında monarşi idaresine karşı darbe girişiminde bulunulması, siyasal ve sosyal etkenlerin başında yer almıştır. Bu dönemde geleneksel anlatı yöntemlerinden benimsediklerini muhafaza etmekle birlikte, kendisini Batı ve Doğu'nun hazır anlatı kalıplarından kurtaran Fas öyküsü, daha bağımsız hale gelmiş ve kendi kimliğini geliştirmiştir.

Bağımsızlık sonrasında önemli gelişme kaydeden bir diğer edebi alan da tiyatrodur. Sömürgeciliğin hâkim olduğu dönemde amatör bir ruhla halkı işgalcilere karşı harekete geçirmek için oyunlarını sahneye koyan gruplar, bağımsızlık sonrası her bakımdan kendilerini yenilemişlerdir. Tiyatroya uzman kadro yetiştirmek amacıyla kurulan Tiyatro Sanatları ve Kültürel Faaliyetler Yüksek Enstitüsü'nden mezun olan öğrencilerle takviye edilen Fas tiyatrosu, önemli sanatçılar yetiştirmiş ve yetiştirmeye devam etmektedir.

Bugün Milletler Cemiyeti'nin saygın bir üyesi olan Fas'ta, bağımsızlık sonrası siyasi istikrarın temin edilmesiyle birlikte sağlanan ekonomik gelişmeler edebi ve kültürel alanı da olumlu yönde etkilemeye devam etmektedir. Faslı yazarların eserlerini, Arap dünyasında Kahire, Beyrut, Şam ve Bağdat gibi öne çıkan merkezlerdeki yayınevlerinde bastırmaları ve yine bu merkezlerde yayınlanan ve tüm Arap dünyasına hitap eden edebiyat dergilerinde tefrika etmeleri ise hem Fas edebiyatının hem de yazarların Arap dünyasında tanınmasına katkı sağlamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdulaziz b. Abdullah: **Târîhu'l-Mağrib, el-ʿAsru'l-hadîs ve'l-Fetretu'l-Muʿâsıra,** 2 c., Mektebetü's-Selâm, Mektebetü'l-Meʿârif, Dâru'l-Beydâ, Rabat, 1970.

Abdullah b. Abdulhakim: **Futûh Mısr ve Ahbâruhâ,** Mektebetu Madbouli, Kahire, t.y.,

Abdulkerîm b. Sâbit: **Dîvânu'l-hurriyye,** Rabat, 1968.

"Leyl u Sabâh", **el-Kâtibu'l-Mısrî,** S. 32, 1948.

Abdullatif, Kemâl: **Muhammed Azîz el-Habbânî, eş-Şahsâniyye ve'l-Ğadiyye,** el-Merkezu'l-ʿArabî li'l-Ebhâs ve'd-Dirâsât ve's-Siyâsât, 1. bs. Beyrut, 2015.

Abdulmecîd b. Cellûn: "el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Mağrib", **Mecelletu er-Risâle,** 04/05/1936.

Abdulmecîd b. Cellûn: **Fi't-Tufûle,** Dâru Neşr'il-Maʿrife, Rabat, 1993.

Abdurrezzak, A. Favzî: "The History Of Printing As An Agency Of Change In Morocco Between 1865 And 1912", Boston Üniversitesi, **Basılmamış Doktora Tezi,** 1977.

el-Ahdar, Muhammed: **el-Hayâtu'l-Edebiyye fi'l-Mağrib ʿAlâ ʿAhdi'd-Devleti'l-ʿAleviyye,** Dâru'r-Reşâd el-Hadîse, ed-Dâr'ul-Beydâ, 1977.

Ahmed, Reşâ: "Ahmed el-Medînî: er-Rivâyetu'l-ʿArabiyyetu lâ Tezâlu fî Tûri't-Teésîs ve't-Tekvîn", **eş-Şarku'l-Evsat,** 22/08/2022.

el-Ahmer, Ebu'l-Velîd İsmâʿîl: **Ravdatu'n-Nesrîn fî Devleti Benî Merîn,** Matbaʿatu'l-Melekiyye, Rabat, 1962.

el-ʿAlemî, Abdulcebbâr: "Muhammed el-Meymûnî ve Rasadu't-Târîhi's-Siyâsî li'ş-Şimâli'l-Mağribî Rivâiyyen", **el- Kuds el-ʿArabî,** 25/10/2017

el-ʿAkkad, Salah: **fi't-Târîhi'l-Hadîs ve'l-Muʿâsır,** 6. bs. Mektebetu'l-Ancelo el-Mısriyye, Kahire, 1993,

el-ʿAllâm, Abdurrahîm; Kâsımî, Muhammed: **er-Rivâyetu'l-Mağribiyyetu'l-Mektûbetu bi'l-ʿArabiyye, el-Hasîletu ve'l-Mesâr 1942-2003**, Matbaʿatu'n-Necâh el-Cedîde, Dâru'l-beydâ, 2003.

Altıkulaç, Tayyar: "Verş", **DİA,** C.XLIII, TDV Yayınları, 1997

Aʿmâr, Muhsin: "Zâhiretu'l-Endiye ve's-Salonâti'l-Edebiyye fî Fransa ve Evroba", **el-Edeb el-Mağribî el-Hadîs ve'l-Muʿâsır: et-Târîh ve'l-Hitâb,** Külliyetu'l-Âdâb ve'l-ʿUlûmu'l-İnsâniyye, el-Kunaytera, Matbaʿatu'l-Emîne, 2014.

ʿAnker, Hakîm: , "Abdulkerîm Ğallâb, Mietu ʿÂmin mine'l-Hayât", **el-Arabî el-Cedîd**, 18/08/2017

el-ʿArabî, Muhammed: "Mecelletu's-Selâm, Evvel Sahîfe Vataniyye Mağribiyye", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 203, 1983.

Askân, el-Huseyn: **Târîhu't-Taʿlîm bi'l-Mağrib Hilâle'l-ʿAsri'l-Vasît,** Merkez Dirâsâti't-Târîhiyye ve'l-Bîéiyye, Rabat, 2004.

el-Atabekî, Cemâleddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağriberdî: **en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûk Mısr ve'l-Kâhire,** 16 c., Matbaʿa Dâru'l-Kutub el-Mısriyye, Kahire, 1933.

Aydemir, Rukiye: **Abdulmecîd b. Cellûn'un Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve "Vâdi'd - Dimâ" Adlı Eserinin Tahlili,** İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Aytekin, Arif: "İbn Tûmert", **DİA**, C.XX, TDV Yayınları, 1997.

Ayâş, Cerman: **Dirâsât fî Târîhi'l-Mağrib,** eş-Şerike el-Mağribiyye li'n-Nâşirîn, Rabat, 1986.

Azizova, Elnûre: "Ukaz", **DİA,** C. LXII, TDV Yayınları, 1997.

Başkâr, Muhammed: "Şehâdetu'l-Hayât", **el-ʿAlem**, 29/04/2022

Bates, H.E.: **The Modern Short Story A Critical Survey,** Thomas Nelson and Sons Ltd. Londra, 1945.

el-Bâz, Saʿîd: "Ahmed Berekât..ev eş-Şâʿiru'l-lezî Rafada en Yusâʿide'z-Zilzâl", **el-Ahbâr**, 19/09/1919.

Behrâvî, Hasan: **el-Mesrahu'l-Mağribî,** el-Merkezu's-Sekâfîyyü'l-ʿArabî, Beyrut, 1994.

Behrâvî, Hasan: "el-Masrahu'l-Mağribî Hilâle's-Semânînât", **Mecelletu'l-Âdâb,** S. 1,2, 1995.

Behrâvî, Hasan: "el-Fennânu'r-Râhil et-Tayyib el-ʿAlic fî Mirâti'l-Mesrahi'l-Mağribî", **Mecellet Âfâk**, S. 83, 84, 2013.

Belhuveyşât, Hasan: "Abdullah Zerîka Şâʿirun Muhtelifun bi Kasâide Muhtelife", **al-Kuds el-ʿArabî**, 24.04.2014.

el-Bekrî, Alâé **:** "Hanâse Bennûne en-Nahletu'l-Mağribiyyetu'ş-Şâmihe", **Mecelltu Farah**, 06/06/2022.

el-Bekrî, Alâé **:** "el-Mektebetu'l-Vataniyye li'l-Memlekti'l-Mağribiyye, el-İʿlân ʿan Muesseseti Hanâse Bennûne li'l-Bahsi'l-ʿİlmî li'ş-Şebâb", **Mecelletu Farah**, 06/06/2022

el-Bekrî, Ebû Abdullah b. Abdulazîz **el-Mesâlik ve'l-Memâlik,** 2 c., Dâru'l-Ğarb el-İslamî, 1992.

Belmîr, Milôdî: "Zâkiretun Edebiyyetun Hâlide, Mustafa el - Miʿdâvî", **Cerîdetu'l-İttihâdi'l - İştirâkî,** 16/11/2009

Bencelon, el-ʿArabî: "Nahdatu'l-Edebi'l-Mağribî mine'l-Mâdî ile'l-Hâdır ve'l-Mustakbel", **Cerîdetu'l-Vatan,** 24 Eylül 2022

Bennîs, Muhammed: **Yakzatu's-Samt**, Dâru Tobkâl li'n-Neşr, ed-Dâru'l-Beydâ, 2020.

Berrâde, Muhammed: "el-Edebu'l-Mağribî ve'l-Lahzatu't-Târîhiyye, **Âfâk** 1 Ocak 1969.

Beydili, Kemal: "Matbaa", **DİA,** C. XXVIII, TDV Yayınları, 1997.

Bilge, Mustafa L.: "Allâl el-Fâsî", **DİA,** C.II, TDV Yayınları 1997.

Binebine, Ahmad Chouqui: **Histoire des Bibliotheques au Maroc,** trc. Mustafa Tûbî, el-Matbaʿatu'l-vataniyye, Merrâkeş, 2003.

Benîn, A.Şevkî: "Mektebe", **Maʿlemetu'l-Mağrib,** C.XX, 1989.

Bennânî, Reşîd: "Mukaddimâtu li Kırâéati Rivâyeti "Sabahun ve Yazhafu'l-Leyl" li Abdulkerîm Ğallâb", **Mecelletu ʿAlâmât,** S. 36, 2011.

Berekât, Ahmed: **Defâtiru'l-Husrân**, Menşûratu İttihâdi Kuttâbi'l-Mağrib, 1994.

Berrâde, Muhammed: **Luʿbetu'n-Nisyân,** Dâru'l-Emân, Rabat, 2003.

Berşîd, Abdulkerîm: **el-Masrahu'l-İhtifâlî**, Dâru'l-Kutubu'l-Vataniyye, Bingâzî, 1990.

Bourî, İzzeddin: "Dostoyevski'l-Edebi'l-Mağribî ellezî Yezharu velâ Yehtafî", **el-İttihâd el-İştirâkî,** 03/06/2022

Bozkurt, Nebi: "Medrese", **DİA,** C.XXVIII, TDV Yayınları, 1997.

Brockett, Oscar G.: **Tiyatro tarihi,** Çev. Sevinç Sokullu, v.d.1. bs.Dost Kitabevi

Bûcandar, Muhammed b. Mustafa: **el-İğtibât bi Terâcim Aʿlâmi'r-Rabat,** Thk. Abdulkerîm Kerîm, Rabat, 1987.

Bûcandar, Muhammed b. Mustafa **el-İğtibât bi Terâcim Aʿlâmi'r-Rabât,** Thk. Ahmed b. Abdulkerîm Necîb, Merkez Necîbveyh li'l-Mahtûtât, Casablanca, 2014.

Buchholz, Hartmut: **Marokko Reise-Handbuch,** Dumont Reiseverlag, Ostfieldern, 2014.

Buğyef, Azîz: "el-Endiyetu'l-Edebiyye ve's-Sakâfe fî Selâ", **Devriyye Kâne et-Târihiyye,** S. 48, 2018.

Bûhilâl, Mustafâ: "Daʿvetu'l-Hak, fî Mehrecân Bulûğihâ Rubʿ Karn", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 223, 1982.

Bûrke, İzzeddîn: "Tecrubetu Abdullah Zerîka: eş-Şiʿr min en-Nidâlî ilâ'l-Kevnî", **Mecelletu Nizvâ,** 03/01/2021.

Bûşerît, Safiye; İbâdî, Fâtima ez-Zehrâ: "el-Bunyetu's-Sosyolociye fi'r-Rivâyeti'l-Mağribiyye "Muhâveletu ʿAyş", li Muhammed Zefzâf", Câmiʿatu'ş-Şehîd Hamme Lahdar, bi'l-Vâdî, Cezâyir,

Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Bûteşnîş, İbrâhîm el-Kâdirî: **el-Mağrib ve'l-Endelus fî Ahdi'l-Murâbıtîn,** Dâru't-Tâlîʿa, Beyrut, 1993.

Buttayyib, Abdulâlî: "Sifru't-Tekvîn", **Mecelletu ʿAlâmât,** S. 8, 1997.

Bûserîf, Salâh: **Fihâhu'l-Maʿnâ, Kırââtun fî'ş-Şiʿri'l-Mağribî el-Muʿâsır**, Dâru's-Sekâfe, Dâru'l-beydâ, 2000.

el-Câbirî, Muhammed ʿÂbid: **edvâé ʿalâ Muşkili't-Taʿlîm bi'l-Mağrib,** Dâru'n-Neşr el-Mağribiyye, Dâru'l-Beydâ, 1985.

el-Câbirî, Muhammed ʿÂbid: **et-Taʿlîm fi'l-Mağribi'l-ʿArabî,** Dâru'n-Neşr el-Mağribiyye, Dâru'l-Beydâ, 1988.

e-Ceânî, Muhammed ʿAzîz: "ile'l-Emâm", **Âfâk,** 1 Ekim 1969.

Cellâb, Hasan: "el-Endiye el-Edebiyye bi-Merrâkeş Hilâle Fetreti'l-Himâye", **Mecelletu'l-Menâhil,** S. 79, 2006

Cenkelî, Şihâb: "Kavlun Kerîmun Muhezzebun", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 223, 1982.

Ceran, İsmail: **Fas Tarihi,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.

el-Cerrârî, Abbâs: **el-Edebu'l-Mağribî, Min Hilâli Zevâhirihî ve Kadâyâh,** Mektebetu'l-Meʿârif, Rabat, 1982

el-Cerrârî, Abdullah: **min Aʿlâmi'l-Fikri'l-Muʿâsır bi'l-ʿAdveteyn er-Rabat ve Selâ,** 2 c., Matbaa el-Emniyye, Rabat, 1971.

el-Cîdî, Ömer: "Devru Mecelleti Daʿveti'l-Hak fî Hıdmeti's-Sekâfeti'l-Mağribiyye", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 223, 1982.

Cihâdî, Muhammed el- "el-Medâris el-ʿAtîka bi'l-Mağrib", **Maʿlemetu'l-**

Hâtemî el-Huseynî: **Mağrib,** 23 c., Matbaʿatu Selâ, Rabat, 1989.

el-Cundî, Enver: "Devru's-Sahâfe el-ʿArabiyye fi'l-Fikri'l-Hadîs ve Tadavvuruhâ beyne'l-Harbeyn 1918 - 1939", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 66, 1987.

Charles, Andrew Julian: **Tarîhu İfrîkiya'ş-Şimâliyye,** Çev. M. Mezâlî, Muessetu Tavalt es-Seḳâfe, San Mateo Kaliforniya, 2011

Dağ, Sümeyye: "Modern Fas Romancısı ʿAbdulkerim Ghallâb ve Romanlarında Sömürge Eleştirisi", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,** Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2020.

Dahhân, Abdusselâm: "er-Rivâî ve'n-Nâkıd Muhammed Berrâde: el-Kitâbetu ve'l-Vucûd Dımne ʿAlâiki'l-Vâkiʿve't-Tahyîl", **el-Kudsu'l-ʿArabî**, 26/03/2010.

Damis, John J.: **The Free-School Movement İn Morocco,** terc. es-Saʿîd el-Muʿtasım, Matbaʿa en-Necâh el-Cedîde, Dâru'lbeydâ, 1991

Demir, Elif: "Bağımsızlık Sonrası Fas Kültürel Kimliğini Şekillendirmede Edebi Dergilerin Rolü", **İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,** S.1, 2020.

Derrâc, Faysal: **er-Rivâyetu ve Teévîlü't-Târîh**, el-Merkezu's-Sekâfiyyi'l-ʿArabî, ed-Dâru'l-beydâ, 2004.

Durmuş, İsmail; Öz, Mustafa: "Sehbân el-Vâilî", **DİA,** C.XXXV, TDV Yayınları, 1997.

Dursun, Davut: "Himaye Dönemi", **DİA**, C.XII, Türkiye Diyanet

Vakfı Yayınları 1997.

Ebû Dâvûd: **Süneni Ebî Dâvûd,** 5 c., Çev. İbrahim Koçaşlı, Milsan Baskı, İstanbul, 1983.

Ebu'l-Kâsım b. Beşkuvâl: **es-Sıla fî Târîhi Eimmeti'l-Endülüs ve ʿUlemâihim,** 2 c., Thk. Beşşâr ʿAvâd Maʿrûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, 2010.

Ebûzeyd, Leylâ: **Rucûʿun ile't-Tufûle,** Şeriketu'n-Neşr ve't-Tevzîʿ el-Medârıs, ed-Dâru'l-Beydâ, 2007.

Eche, Yousef: **Les bibliothéques arabes,** Çev. Nizâr Ebâza, Muhammed Sabbâğ, Dâru'l-Fikr el-Muʿâsır, Beyrut, 1991.

Efendioğlu, Mehmed: "Muhadramûn", **DİA**, C.XXX, TDV Yayınları, 1997.

Ehamîde, Muhammed: "en-Nâdî el-Cerrârî, Safha min Târîhi's-Sekâfe el-Mağribiyye", **el-Menâhil,**

Emîn, Muhtâr: **Fennu Kitâbeti'l-Kıssati'l-Kasîre ve Nusûsun Tatbîkiyye**, Dâru'l-Muhtâr li'n-Neşr ve't-Tevzîʿ, Kahire, 2018.

el-Ensârî, Muhammed b. el-Kâsım: **İhtisâru'l-Ahbâr ʿAmmâ Kâne bi Sağri Sebte min Seniyyi'l-Âsâr,** Thk. ʿAbdulvahhâb b. Mansûr, 2.bs. Rabat, 1983.

Erinç, Sırrı: "Fas"**, DİA**, C.XII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997

Erünsal, İsmail E.: "Kütüphane", **DİA**, C. XXVII, TDV Yayınları, 1997.

el- Fâhûrî, Hannâ: **Târîhu'l-Edebi'l-ʿArabî**, 2 c., Menşûrât Zevi'l-Kurbâ, Matbaʿa Suleimanzâde, 2006.

el- Fâhûrî, Hannâ: **Târîhu'l-Edebi'l-ʿArabî fi'l-Mağrib,** 1. bs. Mektebetu'l-Bulusiyye, Lübnân, 1982.

el-Fâsî, ʿAlâl: "Uzkurînî", **el-Edîb**, S. 10, 1962.

el-Fâsî, Ali b. Abdullah: **el-Enîsu'l-Mutrib bi Ravdi'l-Kırtâs,** Dâru'l-Mansûr li't-Tıbaʿa, Rabat, 1972.

el-Fâsî, Ali b. Abdullah: **ez-Zahîretü's-Seniyye fî Târîhi'd-Devleti'l-Merînîyye,** Rabat, 1972.

Ferhân, Hişâm: "el-Fennânu'l-Masrahiyyu'l-Mağribî Abdulkerîm Berşîd: Lev Ahsestu Yevmen bi Vucûd Hutûti Humrin le-Tevakkeftı ʿan'il-Kitâbe", **el-Kudsu'l-ʿArabî**, 27/9/ 2020.

Fuat, Mehmet: **Tiyatro Tarihi**, 2. bs. Varlık Yayınları, İstanbul, 1970,

el-Gandâz, Latife: **et-Tıbâʿa ve'n-Neşr bi'l-Mağrib,** Dâr Ebî Rakrâk, Rabat, 2014.

Ğallâb, Abdulkerîm: **Melâmih Min Şahsiyyeti ʿAllâl-el-Fâsî,** Matbaʿatu'r-Risâle, Rabat, 1974.

Ğallâb, Abdulkerîm: "Dîvau'l-Hurriyye", **Mecelletu Multekâ,** sayı 19, 2009.

el-Gammârî, Ahmed b. es-Sâdık: **İkâmetu'd-Delîl ʿAlâ Hurmeti't-Temsîl,** 3.bs. Mektebetu'l- Kahire, Kahire, 2004.

Ğarmâvî, Târık: "er-Rivâî Bensâlim Hammîş ve't-Turâs", **Mecelletu İhâlât,** S. 6, 2020.

el-Ğaydânî, Muhammed: "Ahmed et-Tayyib el-ʿAlic, ʿAmlâku'l-ʿAmeli'l-Masrahî ve Râidi't-telîf'il-İzâʿî bi'l-Mağrib", **el-**

ʿ**Umku'l-Mağribî**, 8/10/ 2020.

Gökgöz, Turgay: **Modern Cezayir Edebiyatı,** Akdem Yayınları, İstanbul, 2019.

el-Ğuneymî, Abdulfettah Mukallid: **Mevsûʿatu'l-Mağribi'l-ʿArabî,** 3 c., Mektebetu Medbûlî, Kahire, 1994.

el-Habbâbî, Muhammed Azîz: "Lâ dâʿî li Takyîdi Bromîsiyus", **el-Kudsu'l-ʿArabî,** 25/10/2014.

Hâcî, Muhammed: "Abdulmecîd b. Cellûn", **Maʿlemetu'l-Mağrib**, C. IX, Rabat, 1989.

el-Hâc, Mûsâ ʿAvnî: "el-Karaviyyîn", **Maʿlemetu'l-Mağrib,** C.XIX, Matbaʿtu Selâ, Rabat, 1989.

el-Hâcî, Saʿîd: "Târîhu's-Sahâfe fî Şimâli'l-Mağrib", **Dirâsât Muhakkeme,** Merkezi't-Tekâmul li'd-Dirâsât ve'l-Abhâs, Fes, t.y.

el-Haddâr, Abdurrahîm: "Ehadu Ebrezi Mümessilî'l-Edvâri't-Tarihiyye: Zalike'l-Hem ellez'i Katele Muhammed Hasan el-Cundy", **el-Ahbâr**, 28/2/2017.

Hadrâvî, Usâme: "Ahmed et-Tayyib elʿAlic, Molieri'l-Masrahi'l-Mağribî", **el-Kudsu'l-ʿArabî**, 4/7/2020.

Halîf, Riyâd: "ʿAlâ Hâmişi Rahîli Abdulkerî Ğallâb: Rivâyetu "el-Muʿallim ʿAlî", **el-Kuds el-ʿArabî,** 18/08/2017

Halîl, İbrahîm: "Esėiletu'l-Kitâbeti ve'l-Huviyye… Hivârat meʿa Ahmed el-Medînî", **el-Kuds el-ʿArabî**, 01/05/2018.

Hâlis, Abdullatîf Ahmed: "Rubʿu Karn fî Hıdmeti'l - Hadâreti'l-İslamiyye", **Daʿvetu'l - Hak,** S. 223, 1982.

el-Halvî, Muhammed: "eş-Siʿru'l-ʿArabiyyi'l-Hadîs", **Mecelletu Mecerre**, S. 5, 1997.

el-Halvî, Muhammed: **Divânu Evrâki'l-Harîf,** Vizâretu'l-Evkâf ve'ş-Şuûnu'l-İslamiyye, 1996.

el-Halvî, Muhammed: **Enğâm ve Esdâé**, Dâru's-Selmâ, ed-Dâru'l-beydâ, 1965.

Hamdâvî, Cemîl: **Menâhicu't-Taʿlîm fi'l-Medârisi'l-ʿAtîka bi'l-Mağrib İbbâne'l-ʿAsri'l-Vasît,** 1.bs. Titvân, 2018.

Hamdâvî, Cemîl: "Luʿbetu'n-Nisyân li Muhammed Berrâde beyne'z-Zamani'd-Dâiʿve't-Tecrîbi'l-Bolifônî", **el-Hıvâru'l-Mutemeddin,** S.1670, 11/9/2006.

el-Hamevî, Yâkût: **Muʿcemu'l-Buldân,** 10 c., Matbaʿatu's-Saʿâde, Kahire, 1919.

Hammiş, Bensâlim: "Lâ Yûcedu Edîbun lem Yeteéesser bi Necîb Mahfûz liennehû İhtereka'l-Mekân ve'z-Zamân", **Cerîdetu'l-Ehdâsi'l-Mağribiyye,** S. 3857, 04/10/2009.

Hammiş, Bensâlim: **el-ʿAllâme**, eş-Şeriketu'd-devliyye li't-Tıbâʿa, Kahire, 2003.

Harekât, İbrahim: **el-Mağrib ʿAbre't-Târîh,** 3 c., Daru'r-Reşâd el-Hadîṯe, Dâru'l-Beyḍâ, 2000.

Harekât, İbrahim: "el-Berber ʿArrebû el-Mağrib", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 88-89, 1966.

Harenberg, Bodo: **Chronik der Menschheit,** Harenberg Verlag und Mediengesellschaft mbh, Dortmund, 1988.

el-Harîrî, Muhammed ʿÎsâ: **Târîhu'l-Mağribi'l-İslamî ve'l-Endülüs fi'l-ʿAsri'l-Merînî,** Dâru'l-Kalem li'n-Neşr ve't-Tevzîʿ, Kuveyt, 1987.

Harrâf, Muhammed: "Neşéetu'l-Masrahi'l-Mağribî ve İshâmâtu't-Tayyib es-Sadîkî", **el-Aklâm**, S. 6. 1980.

el-Harrâk, Yâsîn: "el-Kıssatu'l-Mağribeyye fî Merhaleti't-Teésîs", **Cerîdetu Bevvâbetu'l-Kasr**, 26/01/2018.

Harrâk, Hişâm: "el-Kıssatu'l-Mağribiyyetu'l-Vâkıʿıyyetu fi'l-Mağrib: er-Ruvvâdu'l-Muessisûn", **Hespress**, 4/6/2012.

Hasanî, Abdulğanî: "Neşéetu'r-Rivâyeti'l-Mağribiyye", **Câmiʿatu Muhammed el-Evvel bi Vecde,** Şuʿbetu't-Dirâsâti'l-ʿArabiyye, Vahdetu's-Serdi'l-Mağribiyyi'l-Hadîs, el-Faslu's-Sâdis, Edeb ve Nakd.

Hasanî, Abdulğanî: "el-Kassatu'l-Kasîretu'l-Mağribiyye", **el-Kulliyetu'l-Muteʿaddidetu't-Tahassusât en-Nâdor,** Şuʿbetu't-Dirâsâti'l-ʿArabiyye, Vahdetu's-Serdi'l-Mağribiyyi'l-Hadîs, el-Faslu's-Sâdis, Edeb ve Nakd, t.y.

el-Hassânî, Eşref: "İdrîs el-Hûrî Saʿlûki'l-Kıssati'l-Mağribiyye", **el-Ahbâr**, 17/02/2022.

Hasan, İbrahim Hasan: **Târîhu'l-İslami's-Siyâsî ve's-Sekâfî ve'l-İctimâʿî,** 4 c., Mektebetu'n-Nahda el-Mısriyye, 1968.

Hassan, Woazedul: "Abdulkerîm Ğallaâb ʿAmîdu'r-Rivâyeti'l-Mağribiyye", **Pratidhwani the Echo, UGC Approved, Journal No: 48666,** April 2019.

Hâşimî, Muntasar: "Sâlihun Yubʿasu Min Cedîd", **Mecelletu Nusûs Min**

Hârici'l-Luğa, 21/3/1918

el-Hatib, İbrâhîm: "Abdulkerîm Ğallâb ve ʿAde'z-Zevrak ile'n-Nebʿ", **Mecelletu Âfâk,** S. 2, 1980.

Heykel, Ahmed: **Tatavvuru'l-Edebi'l-Hadîs fî Mısr, min Evâili'l-Karni't-Tâsiʿi ʿAşar ilâ Kıyâmi'l-Harbi'l- Kübrâ es-Sâniye,** Dâru'l-Meʿârif, Kahire, 1994.

İbn Cübeyr: **er-Rıhle,** Dârsâdır, Beyrut, t.y.

İbnu'l-Esîr: **el-Kâmil fi't-Târîh,** 10 c., Tsh. Muhammed Yûsuf Dekkak, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 2003.

İbn Hallikân: **Vefâyâtu'l-Aʿyân,** Thk. İhsan Abbas, 7 c., Beyrut, 1978.

İbn Haldûn: **Mukaddime**, 2 c., çev., Halil Kendir, Yeni Şafak Dağıtım, İstanbul.

İbn Haldûn: **Dîvânu'l-Mübtedâ ve'l-Haber,** 8 c.,Thk. Halîl Şihâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1988.

İbn Manẓûr: **Lisânu'l-ʿArab,** Thk. Abdullah Alî el-Kebîr, Dâru'l-Meʿârif, Kahire, t.y.

İlyas, Mari; Hasan, Hanân Kassâb: **el-Muʿcemu'l-Masrahî**, Mektebetu Lübnân Naşirûn, Beyrut, 1997.

İrving, Thomas b.: "Kastilya", **DİA**, C.XXV, TDV Yayınları, 1997.

İshakoğlu, Ömer; Aydemir, Rukiye: "Abdulmecîd b. Cellûn'un Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği", **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, S, 31, 2018.

İshakoğlu, Ömer: **Modern Suriye Edebiyatı (1800-1918)**, Akdem

Yayınları, İstanbul, 2021.

İsmâʿîl, Seyyid Alî: **Târîhu'l-Mesrah fi'l-ʿÂlemi'l-ʿArabî,** Muessetu Hindâvî, Kahire, 1999.

ʿİzzeddîn, ʿAmr Mûsâ: **el-Muvahhidûn fi'l-Mağribi'l-İslamî,** Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, Beyrut, 1990,

el-Kabbâc, Muhammed b. el-ʿAbbâs: **el-Edebu'l-ʿArabî fi'l-Mağribi'l-Aksâ,** 2 c., Matbaʿa Dâru'l - Menâhil, Vizâretu's-Sekâfe, Rabat, 1929.

el-Kâbisî, Ebu'l-Hasan Alî: **er-Risâle el-Mufassale li Ahvâli'l-Muteʿallimîn ve Ahkâmi'l-Muʿallimîn ve'l-Muteʿallimîn,** eş-Şerike et-Tûnusiyye li't-Tevzî, 1986.

el-Kâdî, Muhammed: **Muʿcemu's-Serdiyyât**,1.bs. Dâru Muhammed ʿAlî li'n-Neşr, Tunus, 2010.

el-Kalkaşendî **Subhu'l-aʿşâ,** 11 c., Dâru'l-Kutubi'l-Hidviyye, Kahire, 1915.

Kapar, Mehmet Ali: "Kus b. Sâide", **DİA,** C.XXVI, TDV Yayınları 1997.

Karabulut, Tufan: "Gerçeğin Yeniden İnşasında Tiyatroda Gündelik Dilin Kullanımı", **İMÜ Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi,** C.VI, S. 1, 2020.

Kâsımî, Muhammed: "Zâhiretu'l-Endiye el-Edebiyye bi'l-Mağrib", **el-Menâhil,**

Kaştilyo, Mustafa: "ed-Daʿve", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 233, 1982.

Kennûn, Abdullah: **en-Nubûğu'l-Mağribî,** 3 c., Tanca, 1960

Kennûn, Abdullah: **Ehâdîs ʿani'l-Edebi'l-Mağribî el-Hadîs,** Dâru's-

Sekâfe, Dâru'l-Beydâ, Fas, 1984.

Kennûn, Abdullah: **Levhâtun Şiʿriyye**, Dâru Krîmâdis Lit'tıbâʿa, Tetvân, 1966.

Kennûn, Abdullah: **Dîvânu Îkâʿâti'l-Humûm,** Matbaʿatu Sûriyâ, Tanca, 1981.

Kerîm, Abdulkerîm: **el-Mağrib fî ʿAhdi'd-Devleti's-Saʿdiyye,** Cemʿiyyetü'l-Muerrihîn el-Mağâribe, Rabat, 2006.

el-Kettânî, Muhammed: **Mesârâtu'l-Mağribiyye fi'l-Hadâre ve's-Sekâfe,** Dâru's-Sekâfe, Dâru'l-Beydâ, 2005.

Kızılcık, Abdullah: **Klasik Arap Edebiyatı Tarihi**, İlim Kapısı Yayıncılık, 2018.

Krestovitich, Jouse Ponteleimon: "Akdemu Medrese Kulliye ʿİlmiyye fi'l-ʿÂlem", **Mecelletü el-Hilâl,** S. 11, 1893.

el-Kurtubî, Ebû ʿAmr Yûsuf b. Abdulberr: **el-Kasd ve'l-Emr,** Matbaatu's-Saʿâde, Kahire, 1931.

Küçük, Necmi: **Gökyüzünde Bir Kral,** Temmuz Yayınları, İstanbul, 2020.

Landau, Jacob M.: "Küttaâb", **DİA**, C.XXVII, Ankara, TDV Yayınları,1997

Lehmidânî, Hamîd: **er-Rivâyetu'l-Mağribiyye ve Ruéyetu'l Vâkıʿi'l-İctimâʿî,** Dâru's-Sekâfe, Dâru'l-beydâ, 1985.

Lemîn, Hasen: "er-Rivâyetu fi'l-Edebi'l-Mağribî: Zurûfu'n-Neşée", **el-İttihâdu'l-İştirâkî,** 24/09/2021.

Lercânî, Hadîce Esmaé: "er-Rivâyetu'l-Mağribiyye min Eyn ilâ Eyn",

Mecelletu'l-Fadâéi'l-Mağâribî, c 2., S. 4, 2018.

Lisânuddîn, Muhammed b. Abdullah: **el-Hilelu'l-Mûşiye fî Zikri'l-Ahbâri'l-Merrâkeşiyye,** Tunus, 1911.

Luick Rainer, Megerle Heidi: **Marokkoexkursion-2015/Referate**, Hochschule-Rottenburg,

Mahmûd, Hasen Ahmed: **Kıyâmu Devleti'l-Murâbitîn,** Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1956.

el-Makkarî, Ahmed b. Muhammed: **Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endülüs er-Ratîb,** Thk. İhsân ʿAbbâs, 8 c., Dâr Sâdır, Beyrut, 1968.

el-Makrîzî, Takiyyuddin Ahmed: **el-Hutat el-Makrîziyye,** 4 c., Matbaatu'n-Nîl, Mısır, 1910.

Maʿrûf, Nâcî: **Neşéetu'l-Medârisi'l-Mustakille,** Matbaatu'l-Ezher, Bağdâd, 1966.

el-Micâtî, Ahmed: **el-Furûsiyye,** Menşûrati'l-Meclisi'l-Kavmî li's-Sekâfeti'l-ʿArabiyye, Rabat, 1987.

el-Medînî, Ahmed: **el-Edebu'l-Mağribiyyu'l-Hadîs,** Menşûrât Dârı'ş-Şuéûnu's-Sekâfiyye ve'n-Neşr, Bağdâd, 1983.

el-Medînî, Ahmed: **er-Rıhletu'l-Mağribiyyetu ilâ Bilâdi'l-Arcantîn ve Şilî el-Behiyye,** Dâru's-Sadâ, Dubai, 2013.

Mehâsinî, Zekî: "Abdullah Kennûn Şâʿiren bi Dîvânihî "Levhâtun Şiʿriyye", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 107, 1968.

Mekkî, et-Tâhir Ahmed: **el-Kıssatu'l-Kasîra, Dirâsetun ve Muhtârât,** 8. bs. Dâru'l-Meʿârif, Kahire, 1999.

Mendûr, Muhammed: **el-Mesrah**, Muessestu Hindâvî, Kahire, 2022.

el-Menîʿî, Hasan: **el-Masrahu'l-Mağribî, mine't-Teʿsîs ilâ Sınâʿati'l-Ferce**, Matbaʿatu Muhammed el- Hâmis, Fes, 1994.

el-Mennûnî, Muhammed: **Mezâhiru Yakzati'l-Mağribi'l-Hadîs,** 2 c., el-Cemʿiyyetu'l-Mağribiyye li't-Teélîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, Rabat, 1985.

el-Mennûnî, Muhammed: **el-ʿUlûm ve'l-Âdâb ve'l-Funûn, ʿAlâ ʿAhdi'l-Muvahhidîn,** Matbûʿât Dâru'l-Mağrib, Rabat, 1977.

el-Mennûnî, Muhammed: "Zâhire Taʿrîbiyye fi'l-Mağrib es-Saʿdiyye", **Daʿvetu'l-Hak,** S.10, 1967.

el-Merrâkeşî, Abdulvâhid: **el-Muʿcib fî Telhîs Ahbâri'l-Mağrib,** Thk. Muhammed Saʿîd el-ʿUryân, Muhammed el-ʿArabî el-ʿAlemî, el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Kâhire, 1949.

el-Merrâkeşi, İbnu'l-Kettân: **Nazmu'l-Cumân li Tertîbi mâ Selefe min Ahbâri'z-Zaman,** Thk. Mahmûd Alî Mekkî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, Beyrut, 1990.

e-Merînî, Abdulhamîd: **el-Hareketu'l-Vataniyyetu'l-Mağribiyye Min Hilâli Şahsiyyeti'l-Ustâz ʿAlâl el-Fâsî ilâ Eyyâmi'l-İstiklâl,** Matbaʿatu'r-Risâle, Rabat, 1978.

e-Merînî, Necât: " Kennûn Abdullâh", **Maʿlemetu'l-Mağrib,** C.XX, Rabat, 1989.

el-Meskînî, Fethî: **el-Hicretu ile'l-İnsaniyye,** Kelime li'N-Neşr ve't-Tevzîʿ, Tunus, 2016.

el-Mesʿûdî, Alî b. el-Huseyn: **Murûcu'z-Zeheb ve Meʿâdini'l-Cevher,** 4 c., Haz. Kemâl Hasan Merʿî, el-Mektebe el-ʿAsriyye, Beyrut,

2005, C.III, s. 32.

el-Meymûnî, Muhammed: "Kelimetu Muhammed el-Meymûnî**", Mecelletu'l-Beyt**, 1/11/2002.

el-Meymûnî, Muhammed: **el-Aʿmâlu'l-Kâmile,** 2 c., Menşûrâtu Vizâreti's-Sekâfeti ve'l-İttisâl, 2002.

el-Minâvî, Abdulkebîr: "Rahîlu Muhammed el-Meymûnî.. Ehadu Ruvvâdil'-Kasîdeti'l-Mağribiyyeti'l-Muʿâsıra", **eş-Şarku'l-Evsat,** 19/10/2017.

el-Misbâhî, Muhammed: "Muhammed Azîz el-Habâbî", **DİA**, C. XIV, s.338.

el-Misnâvî, Abdulmuttalib: "et-Târîh li'l-Edebi'l-Mağribî el-Hadîs: el-Menhec, el-Kadâyâ ve'z-Zevâhir", Abdulmelik es-Saʿdî Üniversitesi, **Basılmamış Doktora Tezi,** Titvân, 2014-2015,

Mouden, el-Hasan: "er-Rivâyetu'l-Mağribiyye el-Ân ve mine'l-Ecyâli's-Sâbika", **Mecelltu Nizwâ,** 01/04/2010.

el-Muʿallimî, Muhammed: "es-Sahâfetu'l-Mağribiyye Neşéetuhâ ve Tatavvuruhâ**", Daʿvetu'l-Hak,** S. 124, 1970.

Muhammed b. Abdulmelik: **ez-Zeyl ve't-Tekmile li Kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıle,** Thk. İhsân ʿAbbâs, Muhammed b. Şerîfe, Beşşâr ʿAvâd Maʿrûf, 8 c., Dâru'l-ʿArab el-İslamî, Tûnusi 2012.

Muhammed b. Merzûk: **el-Musnedu's-Sahîhu'l-Hasen**, Thk. Maryâ Hîsûs Bîğîrâ, eş-Şerike el-Vataniyye, Cezâyir, 1981.

Muhammed b. Merzûk: **Tarîhu'd-Devleti's-Saʿdiyye et-Tagmâdartiye,** Thk. Abdurrahîm Benhâde, Dâr Tînmel Lit'tıbâʿa ve'n-

Neşr, Merrâkeş, 1994

el-Meynâvî, Abdulkebîr: "Rahîlu Muhammed Hasan el-Cundî..Meliku'ş-Şâşeti'l-Mağribiyye", **eş-Şarku'l-Evsat**, 25/2/ 2017.

Murâdî, Muhammed Hâdî: "Lemhatun ʿAn Zuhûri'r-Rivâyeti'l-ʿArabiyyeti ve Tatavvuruhâ", **Mecelletu Dirâsâti'l-Edebi'l-Muʿâsır,** S. 16, 2012.

Nasr, Karîre Zargûn: **Makâlâtu'l-Edîb Abdulkerîm b. Sâbit,** Matbaatu Fudâle, Muhammediye, 1995.

Necm, Muhammed Yûsuf: **el-Masrahiyyetu fi'l-Edebi'l-ʿArabiyyi'l-Hadîs,** Dârus's-Sekâfe Beyrut, 1967.

Nuceym, Muhammed: "et-Tayyib es-Sıddîkî, Moliér'l-Mağrib", **el-İttihâd,** 20 /8/ 2020.

Nûreddin, Sadûk: "İnkisâru'z-Zât", **Mecelltu'l-'Adâb"**, S. 5, 6, 1997.

Okay, M.Orhan; Kahraman, Âlim: "Roman", **DİA**, C.XXXV, TDV Yayınları, 1997.

el-Osmânî, İsmâîl: "er-Rivâyetu'l-ʿArabiyye fi'l-Mağrib", **Maʿlemetu'l-Mağrib,** C.XIII, Rabat, 1989.

Özaydın, Abdulkerîm: "İbnü'l-Esîr İzzeddin", **DİA,** C.XXI, TDV Yayınları, 1997.

Özdek, Refik: **Türkler'in Altın Kitabı**, 4 c., Tercüman Yayınları, İstanbul, t.y.

Özdemir, Mehmet: "Mülûku't-Tavâif", **DİA**, C.XIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Özdemir, Mehmet: "Muvahhidler", **DİA**, C.XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı

Yayınları, 1997.

Pignarre, Robert: **Tiyatro Tarihi,** Çev. Pınar Kür, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Purgstall, Joseph von Hammer: **Büyük Osmanlı Tarihi,** 10 c., Üç dal Neşriyat, İstanbul, 1993.

Öznurhan, Halim: "Yirminci Yüzyılın İlk Yarısında Fas (Mağrip) Şiiri", **T.C. Türk İşbirliği ve Koordinasyon İdaresi Başkanlığı, Avrasya Etüdleri,** S. 40, 2011.

er-Râʿî, Alî: **el-Mesrahu fi'l-Vatani'l-ʿArabî**, el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfeti ve'l-Funûn ve'l- Âdâb, Kuveyt, 1980.

Râcîʿ, Abdullah: **el-Hicretu ile'l-Muduni's-Suflâ,** Dâru'l-Kutub, Dâru'l-beydâ, 1976.

er-Rahbî, Mahmûd: "fî Tezekküri Ahmed el-Mecâtî", **el-ʿArabî el-Cedîd**, 18/01/2021

Reyhânî, Muhammed Saʿîd: **Verâé Kulli ʿAzîmin Akzâm,** 1.bs. Top Pres, Rabat, 2012.

Rezûk, Muhammed: "İdrîsiler", **DİA**, C.XXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Rezûk, Muhammed: "Merakeş", **DİA** C.XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1997.

Rezûk, Muhammed: "Filâlîler**", DİA**, C.XIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

er-Rıbâtî, Muhammed Daʿîf: **Târîhu'd-Daʿîf,** Thk. Ahmed el-ʿAmârî, Dâru'l-Menşûrât, Rabat, 1986.

er- Rûkî, Muhammed: "el-Vataniyye ve İnhâd Himemu'ş-Şebâb fî Şiʿr ʿAllâl el-Fâsî", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 354, 200.

Ruşdî, Reşâd: **Fennu'l-Kıssati'l-Kasîra"**, Mektebetu'l-Ancelo'l-Mısriyye, t.y.

Sabbâğ, Muhammed: Muhammed Sabbâğ, "Takdîm", **el-Menâhil,** S.1, 1974.

es-Sağîr, Muhlis: "Şâʿiru'z-Zilzâl Yeʿûd: 20 ʿÂmen ʿalâ Rahîli Ahmed Berekât", **Cerîdetul'ʿArab**, 14/09/2014

es-Saʿîdî, el-Mehdî b. Muhammed: **el-Medâris el-ʿAtîka ve İşʿâuhâ'l-Edebî ve'l-ʿİlmî bi'l- Mağrib,** Vizâretu'l-Evkâf ve'ş-Şûʾûnu'l-İslamiyye, Matbʿatu Fudâle, Rabat, 2006.

es- Saʿîdî, Muhammed: "Cevânib min Şahsiyyeti Muhammed el-Muhtâr es-Sûsî", **Daʿvetu'l-Hak,** S. 249, 1985.

Sâlim, es-Seyyid Abdulazîz: **Târîhu'l-Mağrib fi'l-ʿAsrı'l-İslamî,** Muessesetu Şebâbi'l-Câmiʿa, İskenderiyye, 1982.

Sallâbî, Ali Muhammed: **Târîhu Devleteyi'l-Murâbıtîn ve'l-Muvahhidîn,** Beyrut, 2009.

Sallâbî, Ali Muhammed: **el-Cevheru's-Semîn bi Maʿrifeti Devleti'l-Murâbıtîn,** Dâru't-Tevzîʿ ve'n-Neşri'l-İslamiyye, Kahire, 2003.

Sekrî, Reşîd: "et-Teşezzî'r-Rivâî beyne'z-Zât ve'l-Âher fî "Mevtin Muhtelif" li Muhammed Berrâde", **el-Kudsu'l-ʿArabî**, 27/5/2019.

es-Selâvî, Muhammed Edip: **el-Masrahu'l-Mağribî, min Eyn ilâ Eyn,** Menşûrâtu Vizâreti's-Sekâfeti ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, Şam, 1975.

es-Selâvî, Ahmed b. Halid es-Nâsırî:	**el-İstiksâ li Ahbâri Duveli'l-Mağribi'l-Aksâ,** 7 c., Thk. Ca'fer en-Nâṣırî, Muhammed en-Nâṣırî, Dâru'l-Kitâb, Dâru'l-beyḍâ
Semercioğlu, Birce:	"Tarihsel Gelişim Sürecinde Tiyatronun İşlevi Ve Yöntemi", **Görünüm 2020**, Kocaeli Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, S. 8,
es-Semlâlî, el-ʿAbbâs b. İbrahîm:	**el-İʿlâm bi Men Halle Merrâkeş ve Ağmât min el-Aʿlâm,** Tdk. ʿAbdulvahhab b. Mansûr, 10 c., el-Matbaa el-Melekiyye, Rabat, 1993.
es- senhâcî, Emîne:	"er-Râî Verîsu Promisiyus e-Esmer", **Mecelletu Nusûs Min Hârici'l-Luğa,** 21/3/1918
es-Senûsî, Muhammed b. Ali:	**ed-Dureru's-Seniyye fî Ahbâri Sülâleti'l-İdrîsiyye,** Matbaʿatu'ş-Şebâb, Kahire, 1349/1930.
es-Sıddîk, b.el-ʿArabî:	**Kitâbu'l-Mağrib,** Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, Dâru's-Sekâfe, Rabat, 1984.
es-Sinhâcî, Ebû Bekr b. Alî:	**Ahbâru'l-Mehdî b.Tûmert,** Dâru'l-Mansûr Littıbâʿa ve'l-Varrâka, Rabat, 1971.
es-Sûsî, Muhammed el-Muhtâr:	**Hilâle Cezûle,** 4 c., el-Matbaa el-Mehdiyye, Titvân, 1958.
es-Sûsî, Muhammed el-Muhtâr:	**Medârisu Sûs el-ʿAtîka,** Yh. Rıdallâh Abdulvâfî el-Muhtâr es-Sûsî, Sûs, Fas, 1987.
es-Sûsî, Muhammed el-Muhtâr:	**Sûs el-ʿÂlime,** Matbaa Fudâle, el-Muhammediye, 1960.
es-Sûsî, Muhammed el-Muhtâr:	**el-İlğiyyât**, 3 c., Matbaʿatu'n-Necâh, Dâru'l-Beydâ, 1963.

es-Sûsî, Muhammed el-Muhtâr: **el-Maʿsûl,** 20 c., Matbaʿatu'n-Necâh, Dâru'l-Beydâ, 1963.

Şakrûn, Muhammed b. Ahmed: **Mezâhiru's-Sekâfeti'l-Mağribiyye,** Dâru's-Sakâfe, ed-Dâru'l-Beydâ, 1985.

eş-Şâvî, ʿAnân Mahmûd Abdulğanî: "Tatavvuru'l-ʿUlûm ʿAlâ ʿAhdi'd-Devleti'l-Merînîyye", **Mecelle Surre Men Raéâ,** S. 41, 2010.

Şener, Sevda: **Dünden Bugüne Tiyatro Düşüncesi,** Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.

Şerîf, Saʿîde: "Hanâse Bennûne: Ahmedu'l-Lâhe Ennenî Lem Efkıd ʿAklî ev Lem Eskut Sukûtan Yecʿalunî Efkudu İhtirâmî Linefsî", **eş-Şarku'l-Evsat**, 02/04/2003.

Şukrî, Muhammed: "el-Kırâéetu ve'l-Kitâbetu ve Ene", **Mecelletu Mecerre**, S.7, 2003.

Şukrî, Muhammed: **Mecnûnu'l-Verd,** Âfâku'l-Kitâbe, Kahire, 1997.

et-Tabbâl, Abdulkerîm: **el-Eşyâéu'l-Munkesire**, ed-Dâru'l-Beydâ, 1974.

Talas, Muhammed Esʿad: **et-Terbiye ve't-Taʿlîm fi'l-İslam,** Muessesetu Hindâvî li't-Taʿlîm ve's-Sekâfe, Kahire, 2014.

Talha, İlyâs: "Târîhu's-Sahâfe el-Mektûbe fî Buldâni Şimâli İfrîkiyye", **Mecelltu'l - Meʿârif lil-Buhûs ve'd-Dirâsâti't-Târihiyye,** S. 14, 2017.

et-Tavîl, Abdullatîf: "eş-Şiʿru'l-Mağribî Yefkidu Ebreze Vucûhi Hadâsetihî: Muhammed el-Meymûnî, **el - Kuds el - ʿArabî,** 12/10/2017

et-Tavîl, Abdullatîf: "Rahîlu'l-Kâtibi'l-Mağribî Abdülcebbâr es-Suheymî",

el-Kudsu'l-ʿArabî, 24/04/2012.

Tâvit, Muhammed: **el-Vâfî bi'l-Edebi'l-ʿArabî fi'l-Mağribi'l-Aksâ,** 3 c., Dâru's-Sekâfe, Dâru'l- Beydâ, 1982.

et-Tâzî, Abdulhâdî: **Câmiʿu'l-Karaviyyîn,** 3 c., Dâr Neşri'l-Maʿrife, Rabat, 2000.

et-Tâzî, Abdulhâdî: "Karaviyyîn Camii", **DİA**, C.XXIV, TDV Yayınları, 1997.

et-Titvânî, Muhammed: "Hel Yuéeddi'l-Musakkafu'l-Mağribî Devrehû fî İğnâi's-Sekâfe bi Bilâdinâ", **Daʿvetu'l-Hak**, S**.** 146, 1972.

et-Tevfîk, Ahmet: "el-Câmiʿâtu'l-Mağribiyye", **Maʿlemetu'l-Mağrib**, C.IX, Rabat, 1989.

et-Tırğî, Abdullah el-Murâbıtî; Kennûn, Muhammed Abdulâfiz: **es-Şiʿr ve'ş-Şuʿarâ fi'l-Mağrib ʿalâ ʿAhdi'd-Devleti'l-ʿAleviyye,** 3 c., Matbaʿatu'l-Halîci'l-ʿArabî, Titvân, 2009.

Tromontînî, v.d.: **Aʿlâmu'l-Edebi'l-ʿArabiyyi'l-Muʿâsır,** 2 c., Matbaʿatu Derğâm, Beyrut, 2013.

et-Tureybık, Hasen Muhammed: "Tâih", **Mecelletu's-Sekâfe**, S.12, 1975.

et-Tureybık, Hasen Muhammed: "Meʿal-Bahr", **Daʿvetu'l-Hak**, S. 84, 1965.

Tümer, Günay: "Brahmanizm", **DİA**, C.XVI, TDV Yayınları, 1997.

Uludağ, Süleyman: "Cezûlî, Muhammed b.Süleymân", **DİA**, C.VII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Üstün, Mahmut: **Endülüs Edebiyatı Benî Ahmer, Nâsırîler Dönemi,** Hikmet Yayınları, İstanbul, 2021.

el-Vafrânî, Muhammed es-Sağîr: **Nuzhetu'l-Hâdî bi Ahbâri Mulûki'l-Karni'l-Hâdî,** Thk. Abdullatîf eş-Şâdlî, Rabat, 1998.

el-Varaglî, Hasan: **Nazarâtun fi'l-Edebi'l-Mağribiyyi'l-Hadîs,** Menşûrâtu ʿUkaz, Titvân, 1987.

el-Vârî, Abdullatif: **Abdulkerîm et-Tabbâl Nâsiku'l-Cîl**, Matbaʿa Selikî Ehaveyn, Tanca, t.y.

el-Vârî, Abdullatif: "Fî Zikrâ Rahîlihi's-Selâsîn: Abdullah Râciʿ Şâhiden ve Meşhûdâ", **el-Kuds el-ʿArabî,** 28/06/2020

el-Vârî, Abdullatif: "Abdulkerîm et-Tabbâl fî ʿAkdihi'l-ʿÂşir, **el-Kuds el-ʿArabî,** 6/3/2022

el-Vezzân el-Fâsî, el-Hasan: **Vasfu İfrikyye,** Çev. Muhammed Hacî, 2 c., Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, Beyrut, 1983.

Vizâretu's-Sekâfeti'l-Memlekti'l-Mağribiyye: **Delîlu'l-Mektebât el-ʿUmûmiyye bi'l-Mağrib.**

Yazıcı, Hüseyin: "Hikâye", **DİA**, C.XVII, TDV Yayınları, 1997.

Yazıcı, Hüseyin: **The Short Story İn Modern Arabic Literatur**, General Egyptian Book Organization, Kahire, 2004.

Yiğit, İsmail: "Murabıtlar" **DİA**, C.XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Yiğit, İsmail: **Dinî, Kütürel, Sosyal İslam Tarihi,** 10 c., Kayıhan Yayınları, İstanbul.

Yûnus, Abdülhamid ve el- **Fi'l-Edebi'l-Mağribiyyi'l-Muʿâsır,** Dâru'l-Maʿârif,

Masrî, Fethî Hasan: Kahire, t.y.

Yûsuf, Muhsin: **el-Kıssatu fi'l-Vatani'l-ʿArabî, Dirâsât fi'l-Kıssati'l-ʿArabiyyeti'l-Kasîre,** el-Munşeâtu'l-ʿÂmmetu'n-Neşri ve't-Tevzîʿi ve'l-İʿlân, Trablus, Libya, 1985.

Zağlûl, Abdulhamîd Saʿd: **Târîhu'l-Mağribi'l-ʿArabî**, 3 c., Munşeéetu'l-Meʿârif, İskenderiyye, 1993.

Zerîka, Abdullah: "el-Kitâbetu ve Meséeletu't-Teharrur", **Mecelletu'l-Mukaddime**, Temmuz 1982.

ez-Zerkeşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrahim: **Târîhu'd-Devleteyi'l-Muvahhidiye ve'l-Hafsiyye,** Thk. Muhammed Mâdor, el-Mektebetu'l-ʿAtîka, Tûnus, 1966.

Zeydân, Corci: **Terâcimu Meşâhiri'ş-Şark fi'l-Karni't-Tâsiʿ ʿAşare,** 2 c., Muessestu Hindâvî, Kahire, 2012.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

https://www.abdelkrimghallab.info/fissures-dans-le-miroir (çevrimiçi 28.10.2023)

https://www.abjjad.com/story/share?postId=2080899178 (çevrimiçi 20.04.2024)

www.academia.edu/33198739/Dünya_ve_Türk_Tiyatrosu_Tarihçesi (çevrimiçi 04.05.2024)

https://aladabia.net/sarticle.php?id=12&&sid=1&&stype=5_1 (çevrimiçi 5.7.2024)

https://www.alakhbar.press.ma/, (çevrimiçi 26.01.2023

https://alantologia.com/blogs/15270/ (çevrimiçi 05.09.2023)

https://diffah.alaraby.co.uk/diffah/opinions/2022/1/12/الرواية-المغربية-في-بداية-الألفية-

الجديدة-منعطف-جديد

https://alarabi.nccal.gov.kw/Home/Article/23178 (çevrimiçi, 27.6.2024)

https://www.al-ayyam.ps/ar/Article/263357/(2-1) (çevrimiçi 22.12.2023)

https://www.aldiwan.net/cat-poet-abdullah-Raja (çevrimiçi 15.07.2023)

https://alfhrass.com /هل-أجبر-أهل-المغرب-الأقصى-على-استعمال-ا(çevrimiçi 4.2.03)

https://www.aletihad.ae/news/ ثقافة/4430289/محمد-عزيز-الحبابي---والفلسفة-الشخصانية (çevrimiçi 23.04.2024)

https://alittihad.info/محمد-إبراهيم-بوعلو-المثقف-المختلف/ (Çevrimiçi 16.4.2024)

www.aljazeera.net (çevrimiçi 27.01.2023)

http://alkalimah.net/Articles/Read?id=129&dossier=true. (çevrimiçi 07.09.2023)

https://www.alkhaleej.ae (çevrimiçi, 21.05.2022)

www.alukah.net (çevrimiçi 04.02.03)

http://www.alwasatnews.com/news/542841.html (çevrimiçi 4.11.2023)

https://www.alwatanvoice.com/arabic/news/2023/07/26/1529666.html (çevrimiçi 7.2.2024)

https://www.arageek.com/bio/mohamed-choukri (çevrimiçi 22.03.2024)

https://artist.hooxs.com/t1611- topic (çevrimiçi 3.7.2024)

https://banassa.info/محمد-زفزاف-في-حوار-غير-منشور-لست-كاتباً/ (Çevrimiçi 10.12.2023)

https://baytalqaseed.com/q/تحضير-قصيدة-ليل-وصباح (Çevrimiçi 30.06.2023)

https://bayanealyaoume. press. ma/الأديبة-المغربية-الزهرة-رميج-البعد-ال/.html (çevrimiçi 24.04.2024)

https://www.bibalex.org/arablib/ar/Libraries/Details/1048 (çevrimiçi 19.01.2023)

,https://bilarabiya.net/8554.html (çevrimiçi, 29.12.2023)

https://cour-constitutionnelle.ma/ar (çevrimiçi 26.11.2021)

https://dergiparka.org.tr/tr/download/article-file/2152902

https://www.diwanalarab.com/25310-الرواية-العربية, (çevrimiçi 28.08.2023)

[1]https://doc.aljazeera.net/art-and-youth/2020/3/8/ المسرح-العربي-قبل-أن-يعرف-العرب-فن-الم (çevrimiçi 15.06.2024)

https://www.8ghrb.com/رواية-الطيبون-مبارك-ربيع/ (Çevrimiçi 22.12.2023)

https://elaph.com/Web/News/2017/11/1178176.html (çevrimiçi, 7.2.2024)

https://assoual.com/archives/42266 (çevrimiçi 20.04.2024)

https://www.hespress.com/1175630-رواية-ما-بعد-الخليّة-للراحل-عبد-الكري .html (çevrimiçi, 04.11.2023)

https://hijra.news (çevrimiçi 29.10.2021)

www.independentarabia.com/node/304031/ثقافة/القاص-المغربي-الرائد-إدريس-الخوري-كتب-رسالة-يأس-ورحل (çevrimiçi 20.04.2024)

https://journalaswat.com/ 2023/03/15/فاس-تكرم-نفسها-بتكريم-عميد-الرواية-الم/ (çevrimiçi 22.12.2023)

https://kataranovels.com/novelist/مبارك-ربيع/

http://www.klimatabelle.info/afrika/marokko (çevrimiçi 22.06.2021)

https://le12.ma/article/5840/ (çevrimiçi 27.10.2023)

https://www.maghress.com/almassae/162580 (çevrimiçi 19.06.2023)

https://www.marefa.org, (çevrimiçi 30.05.2021)

https://marayana.com/laune/2023/08/14/9495/ (Çevrimiçi 11.10.2023)

https://mawdoo3.com (çevrimiçi 18.09.2021)

https://www.mfa.gov.tr/turkiye-fas_siyasi- iliskileri.tr.mfa (çevrimiçi 19.05.2022

https://www.mohammed-bennis.com/تعريف-شخصي/ (28.12.2023

http://www.mohamedazeddinetazi.com (çevrimiçi 15.12.2023)

https://mqalla.com/روايات-ليلى-ابو-زيد/ (çevrimiçi, 30.1.2024)

http://www.odabasham.net ظاهرة-الفقهاء/, (çevrimiçi, 01. 05. 23)

https://al3omk.com/588362.html (çevrimiçi 29.6.2024)

www.oudnad.net/spip.php?article1218 (Çevrimiçi 26.08.2023)

https://www.planet-wissen.de/gesellschaft/lernen/bibliotheken/index.html (çevrimiçi 12.01.2023)

https://poetsgate.com/poet.php?pt=1068 (çevrimiçi 23.12.2022)

https://riadii.yoo7.com/t432-topic (çevrimiçi 10.08.2023)

https://sks.uskudar.edu.tr/gecmisten-gunumuze-tiyatro-ve-tiyatronun-tarihsel-gelisimi (çevrimiçi 5.5.2024)

https://social.gov.ma (çevrimiçi) 29.10.2021

https://www.startimes.com (çevrimiçi, 15.10.2022)

[1]www.tagepedia.org/Entry.aspx?id=1010842&title=الأديب_المغربي_أحمد_عبد_السلام_البقالي&lang=ar (çevrimiçi 15.04.2024)

https://takweenkw.com/book/14149/single (çevrimiçi 10.12.2023)

https://www.tna/.dz عبد-الكريم-برشيد/ (çevrimiçi, 5.7.2024)

www.ultrasawt.com (çevrimiçi 19.01.2023)

http://www.univ-emir-constantine.edu.dz/download/cours2020/ logha-adab/3eme-adab-masrah-magharibi.pdf (Çevrimiçi 26.6.2024)

https://ar.wikipedia.org, (çevrimiçi 22.05.2021)

https://www.worldhistory.org/Elizabethan_Theatre/ (çevrimiçi 15.05.2024)

https://www.youtube.com/watch?v=-7x8BWT-s8M (çevrimiçi, 09. 08.2023)

https://your-book.com (çevrimiçi 16.09.2022)

ÖZGEÇMİŞ

İlköğretim ve lise eğitimini tamamladıktan sonra 1994 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda eğitimime başladım. 1998 yılında mezun olduktan sonra Almanya'ya gittim ve Eberhardt Karls Üniversitesi Şarkiyat Bölümü'nde eğitimime devam ettim. 2003 yılında Türkiye'ye dönerek özel sektörde çalışmaya başladım. 2016 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'na öğretim görevlisi olarak atandım. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Mehmet Yavuz'un danışmanlığında başladığım yüksek lisans eğitimimi *Fevzî Ma'lûf, Hayatı, Eserleri ve Alâ Bisâti'r-Rîh* adlı çalışmayla 2018 yılında tamamladım. 2019 yılında yine İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim

Dalı'nda doktora eğitimime başladım. Halen İstanbul Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda öğretim görevlisi olarak görev yapmaktayım.